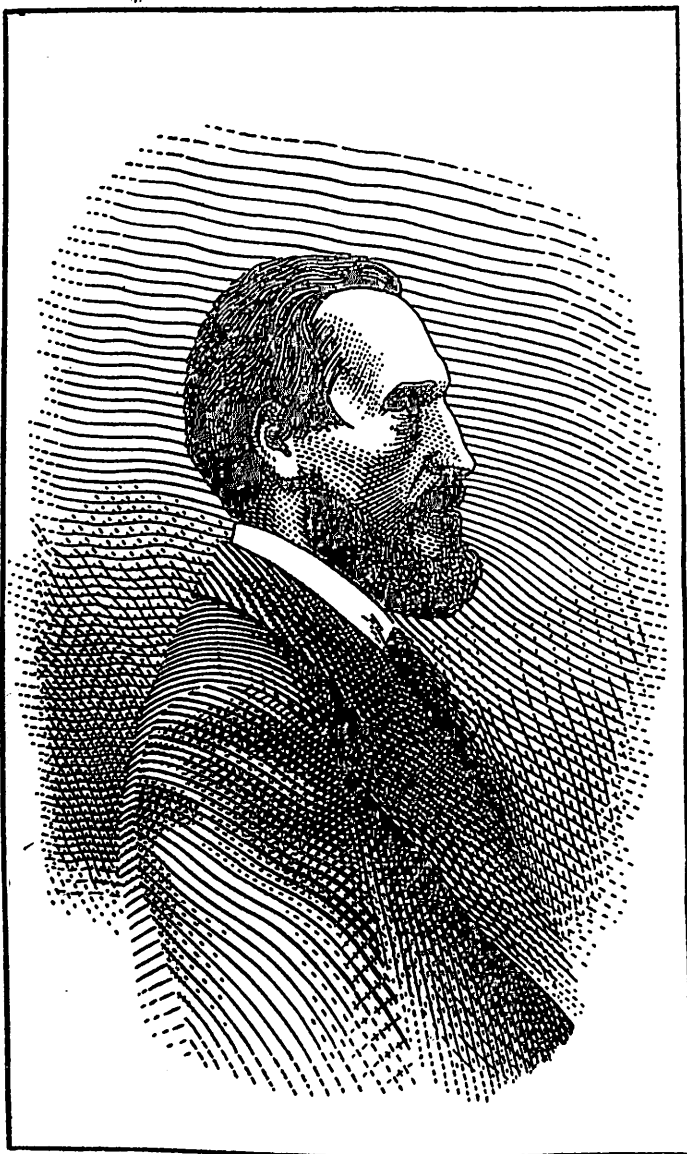

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

КИЇВ ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО» 1989

Куліш

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Твори в двох томах
Том другий

Чорна рада
Хроніка 1663 року
ОПОВІДАННЯ
ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
СТАТТІ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ББК 84Ук-1
К-90

До тому ввійшли перший український соціальний історичний роман, оповідання різної тематики, драматичні твори, важливіші з літературно-критичних виступів письменника.

В том вошли первый украинский социальный исторический роман, рассказы на разные темы, драматические произведения, важнейшие литературно-критические выступления писателя.

Підготував тексти,
упорядкував і склав примітки
М. Л. ГОНЧАРУК.

К 4702640106—056a 56a.89
M205(04)—89

ISBN 5-308-00534-6 (т. 2)
ISBN 5-308-00535-4

© Упорядкування, примітки,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1989.

Чорна рада
Хроніка 1663 року

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жару; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхто б не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку

йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські¹. Замість ушул² — рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблюю в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе та й гуторить само з собою.

— Враг його, — каже, — знає, який тепер люд настав! Приїде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад! Так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, тото-бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, боже правий, боже правий!

— Се Василь Невольник, — каже тоді піп. — Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче в свої ворота? — питає Василь Невольник крізь віконце.

— Да годі тобі розпитувати! — озвався піп. — Бачиш, що не татаре, то і впускай.

— Боже мій правий! — аж скрикнув Василь Невольник. — Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота, — озвався Шрам, — а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник да й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. — Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син) схилившись і в'їхали. Василь

¹ Державський — дідичевський. (Приміт. авт.).

² Ушули — стовпи в брамі. (Приміт. авт.).

Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина:

— Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поцілував із Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знов Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох, боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав — він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було, мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана, — каже полковник Шрам. — Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічкує.

— Еге, добродію, — каже Василь Невольник, — благу часті избрав собі пан Черевань — нехай його господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

— Ну, да все ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

— Йому од людей одцуратись! — каже Василь Невольник. — Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Да, одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козак з гетьманом Остряницею, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллеться рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу като-

ликів і унітів над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, котрі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напнтки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордовати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попом уніта на огиду людям поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жалбватись, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи у руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орандарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою — по тридцяти злотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої. То й реєстровим, чи городовим, козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; котрі ж остались реєстровими козаками, тії робили в своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, будши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались?.. Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам — козакам запорозьким, котрі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця — з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж не надовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полум'я і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявся страшений, негасимий пожар із Запорожжя — піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили

тії старости і комісари з городовими козаками, тії консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити тее полем'я! Як уже не пергороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...»

Де ж пробував, де тинявся попович паволоцький, Шрам, десять рік од Острияниці до Хмельницького? Про те багато треба б було писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку туркеню; проповідував він слово правди божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартовався у воєнному ділі так, що як піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія...¹ У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

От же минули, мов короткі свята, десять рік Хмельщини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським; оставсь тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваячись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи да й почав служити богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже, — думав, — Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай, — каже, — живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов негаразд починається на

¹ Веремій. Крутить веремія — чинити бистрі атаки. (Приміт. авт.).

Україні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллеться понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після його гетьманованне; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи божу службу служить, — одно в його на думці: що ось погине Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, да зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі да й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почувла ж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусив Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

От же думав Шрам, думав, як би Україну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач, а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Паволочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає — у Череваня щось іграє.

— Е, да се в вас і бандура!

— І бандура,— каже Василь Невольник,— та ще чия бандура!

— Так се в вас божий чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам — аж сидять на траві під липою і божий чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За тее-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Ой настала жаль-туга да по всій Україні...

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувавсь, гладючи черево; а щоки — як кавуни: сміявсь од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішлого приятеля, і хоть би кришечку перемінився Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в божого чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева да й став напроти Череваня. Як схопиться ж мій Черевань:

— Бгатику,— каже (бо трохи картавив),— чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати божого чоловіка?

Да й обнявсь і поцілувавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадив дідусь, що аж уеміхавсь.

— Бувай же,— каже,— здоров, панотче і пане полковнику! Чули й ми, як господь наустив тебе взятись ізнов за козакування.

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— Боже,— каже,— правний, боже правний, есть на світі такі люде!

— Яким же, бгате, оце случаем? — питає зараз Черевань.

Шрам одвіговав, що на прощу до Києва, да й спитав сам у божого чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки і куди господь несе?

— В мене,— каже,— одна дорога по всьому світу. *Блаженні милостивії, яко тії помиловані будуть...*

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив йому Василь Невольник. — Нехай на тебе так господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацькую мову!

— Не мені дякуй за се, Василю,— каже божий чоловік,— дякуй богові да ще тому, хто не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник. — Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отамання, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожже, а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

— Казнає-що ти,— каже,— городиш, бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців та Збаража носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогії гості, та вип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає:

— Скажи ж мені, божий чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке, — одвітує божий чоловік, важко здихнувши, — що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом на що?

— Старшини там багато, да нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко?

— А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да й йому не дають гетьманувати.

— Як же се так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так от же захотілось на старість гетьманувати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотять роблять, і тії за нього тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому *прідіте поклонімося*. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пійшли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона?» — «А ти чия?» — «Васютина». — «Геть же к нечистому, боярський підніжку!» — «Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!» — Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голови понурив.

— Да потривай же, — каже, — адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?

— Одностайне, — каже, — і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшукком перед владикою — той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада Козелецька не слухна; треба, кажуть, ізозвати зуповну раду, щоб і військо з Запорожжя було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали;

бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

— Якого се Брюховецького? — аж скрикнув Шрам. — Що се ще за проява?

— Проява, — каже, — така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть, — іще б не знати чурин Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули, — каже Шрам. — Що ж по тому?

А Черевань:

— Здається, Сомко налаяв Іванця свиннею, чи що?

— Не свиннею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті, чи там напідпитку, а перед отаманням, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Одважив солі добре!

— Одважив солі добре, — каже божий чоловік, — да зробив негаразд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!» — озветься до його під веселий час, за чаркою. «Держись, Юру, — каже, бувало, синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає». От Юрусь і державсь його ради, і вже, було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і незлюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — да щось і блявкнув з простоти. А Сомко знаєте який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, — до Юруся, — старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, да Сомко вдумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань. — Котузі по заслугі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро:

— Се все ми знаємо.

— Знаєте,— каже кобзар,— а чи чували, що після того вкоїв Іванець?

— А що ж він, бгате, вкоїв? — питає Черевань.— Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець,— прийняв ізнов слово божий чоловік.— Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається, да братається, да горілкою поїть...

— Ну, що ж із сього? — ізнов-таки спитав понуро Шрам.

— А от що з сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі у одно слово.

— Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем,— додав божий чоловік,— тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за голову, Шрам.— Так се його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, панотче, його самого!

— Боже правий, боже правий! — сказав Василь Невольник,— переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука! І вво сні такого дива не снилось нікому!

— Браття мое миле! — рече тоді полковник Шрам.— Тяжко моему серцю! Не здолаю більш од вас таїтись! Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а їду от чого. Україну розідрали надвое: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві,— а в його душа щира, козацька,— так міркував я, що якраз підйму його

з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моему серцю, божий чоловіче, да ще, може, як-небудь діло на лад повернеться. Ідьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...

— Ні, панотче,— перебив його кобзар,— не слід мені встрявати до тії заверюхи.

Не нам тее знати,

Не нам про те, за те раховати:

Наше діло богові молитись,

Спасителю хреститись...

А більш,— каже,— мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітські співи, що й людям у подобу, і богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх божий. Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!

— Бгатці! — сказав Черевань.— От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гурорити про свої смутки. Я радуюсь, що господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорячи, устав да й повів своїх гостей до хати. Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журился, на нього гляючи. Божий чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

III

Заглянув Черевань у пекарню:

— Е,— каже,— та се ж ти мені й жєниха привіз, пане бгате! (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою Лесею). Бач, як у їх

весело! Не так, як у нас! Щебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький! Веди ж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.

Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудовав). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з святого письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, да ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні здобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили. Так-то бог тоді погодив козацтву, що тії вельможні каштеляни і старости пишні, неказано горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пишталі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою — і ніяка шабля не візьме. Отже ніщо тее не оборонило ляхів і недолячків: допекли козакам і поспільству до самого серця. То от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі.

Тільки ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоч там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тільки самі квітки да запашні зілля за образами й поза сволоком, а на столі лежав ясний да високий хліб. Так Леся ж усе скрашала собою так, що вже справді годилось би сказати: «У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка». І розговоривсь із нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так моему козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівочькі брови да на шиті рукава.

Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Уваливсь у хату да, розставивши руки, до його:

— А, бгатику! — і почав ціловатись. — Ну, — каже, — бгате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став кращий!.. Меласю! — обернувсь до жін-

ки. — От нам зятьок! Леся, от жених тобі під пару, так-так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? Сам набиваюсь із своїм добром. Так не бере ж бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю; нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печі, а нам, козакам, чарка та шабля.

Да, взявши Петра за руку, і потяг до світлиці. Обернувсь козак, переступаючи через поріг, — і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині.

— Ось подивись, дідусю, — каже Черевань, привівши Петра до божого чоловіка, — чи той се Шраменко, що переплив Случ під кулями? Йй-богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, та таке сміле! Пробравсь у лядський табір, убив хорунжого й корогов його приніс до гетьмана. Що ж би тепер воно зробило!

Божий чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже:

— Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний, і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, — і вмере своєю смертю.

— Нехай лучче, — сказав батько, — поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвое.

— Ну, годі ж, годі вже про се! — каже Черевань. — Ось я вам дам краще діло до розмови.

І дістав із полицки жбан, прехимерно з срібла вилитий і що то вже за приукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата — інша і в бубон б'є; а зверху сидів, мов живий, божок грецький Бахус. Тим-то Черевань і звав сей жбан *божком*.

— Шкода мені, дідусю, твоєї темноти, — каже кобзареві. — Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польщі таке собі доскочив.

— Суета суетствій! — каже той, усміхнувшись.

— Ні, бгатику, не суета! Ось як вип'ємо з божка по кухлику, то, може, не так заговориш.

— Із божка! — каже Шрам. — Так отсей чортик зоветься в тебе божком?

— Нехай він буде й чортик, — одвітує Черевань, — тільки кажуть, що в старовину у греків... Був народ греки, так, примірно, як ми тепер козаки... Народ непобідимий, — от що!.. Так у тих-то греків сьому божку, кажуть, була велика шаноба.

— А в тебе вже не така? — питає Шрам.

— Ні,— каже,— на мене він не нарікатиме, а от коли б ви його не зневажили.

І дістав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всяке б засміялось. Жидок дає запорожцеві напитись горілки з барильця. Запорожець так і припав до барила, а жид — одно од страху, а друге од скнарості — держить да й труситься. А зверху і підписано: «Не трусись, псялюхо: губи поб'єш!» От на таку-то тацю поставив Черевань п'ять кубків-ріпок да й почав паливати якусь настойку з того божка.

— Се, бгатці,— каже,— така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, якби випив добру чарку.

Да й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоч той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

— Ну, бгате Михайле,— каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам,— загадаю ж я тобі про твого божка загадку: стоїть божок на трьох ніжках; король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

— Ну, бгатику,— каже Черевань,— хоч убий, не второпаю. Дак як, як? Король на трьох ніжках, а краля каже: «Погибель моя?»

— Не король, а божок на трьох ніжках, як от і твій. Король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

— А, пек же його матері, як мудро!.. Король каже: «Потіха моя!» Себто, бач, як чоловік уп'ється, то вже тоді кричить: «Я король!» А жінка: «Ох, погибель же моя! Де ж мені тепер дітися?»

— Якраз так! Тільки, братику, твоя жінка не злякалась би тебе, хоть би ти й королем ізробивсь!

— Іще не одгадав! — каже Черевань.— Ану ж ти сам!

— Мені не диво, а от якби ти показав свою премудрость!

— Моя премудрость, бгатику,— сказав Черевань,— знає тільки налити та випити; а там собі мізкуйте, як хотія. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови.

— Не вадило б і не попам,— одвітує Шрам,— не вадило б і не мужам совіта знати, що король тут — тіло, а краля — так се душа. Тіло потішається, як чоловік зап'є, а душа погибає; от і все.

— Пгавда, бгатику, їй-богу пгавда! — сказав, похитуючи головою, Черевань.— Вип'єм же ще по кубку!

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодниця свіжа й повновіда, пряма, як тополя,— замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її по-

благословив, да, як пані була гожа, і вони ж таки давні приятелі, то ще схотів і попросту з нею привітатись, да й каже:

— Позвольте з вами привітатись, добродійко?

А вона каже:

— Да як же зволите, добродію!

Да й поцілувались любенько.

Тоді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на радощах повний кубок, бризнув під стелю да й каже:

— Щоб наші діти отак вибрикували!

А Череваниха почала вести за чаркою розмову:

— Так отсе,— каже,— ви на прощу, панотче? Святе діло!.. От, моя дружино,— обернулась до чоловіка,— от як добрі люде роблять: аж із самої Паволочі їдуть молитись богу. А ми живемо ось під самим Києвом, да ще не були сю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Да вже ж як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, да куди він, туди й я.

— От божевільне жіноцтво! — каже Черевань.— Куди він, туди й я!.. А як же пан Шрам махне за Дніпро?

— То що ж? Я б не махнула? Доки сидіти нам у сьому воронячому гнізді? Ось уже которий раз переказує мій брат, щоб приїхала до його в гості! І чому б не поїхати?

— Да, їй-богу, Меласю,— каже Черевань,— я рад би душею, коли б мене хто взяв та й переніс до твого бгата, під Ніжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.

— Отсе буцімби за достаток його князем зовуть! — перебила Череваниха.— У його жінка — княгиня з Волині, ляшка. Як руйновали наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвинтовка! — зареготавши, каже Черевань.— То були Вишневецькіі да Острозькіі, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині. Поїхав би до Гвинтовки хоч зараз, коли б не далеко!

Гуторять попиваючи, аж ось — двері рип! І — так, як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

— От моя й краля! — каже Черевань, беручи її за руку:

В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку ввійшла,
Як зоря зійшла...

А що, бгате? Чи нічим же похвалитись на старість Череваневі?

Нічого не сказав Шрам, тільки дививсь на Лесяю.

А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша да прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очіці спустила в землю, а на виду аж сіяє. На диво була в Череваня дочка, да й годі. Тимто Петро, як побачив, то й умер, дармо що видав доволі світу!

— Ну лиш, доню,— каже Черевань,— піднеси нам по кубку, як там кажуть, *із білих ручок*.

Леся поблагословила і піднесла. І що то вже, як хороше вдасться! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті — усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам *із білих рук* од Череванівни да й каже Череваневі:

— Ну, брате Михайле, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.

А Черевань тільки сміється.

— А що ж, приятелю? — каже Шрам далі.— Хоть би мені годилось би про одно вже помишляти, да, може, тепер година щаслива; щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти своєї Лесі за мого Петра?

А Черевань йому:

— А чом же не оддав би, бгате? Нехай нашим ворогам буде тяжко! Хіба ти не Шрам, а я не Черевань?

— Так чого ж довго думати? Давай руку, свате!

Да й подали собі руки, да й обнялись, да й поцілувались. Тоді за дітей, да й кажуть:

— Боже вас благослови! Поцілуйтеся, діти!

Петро од радості не знав, де він і стоїть, мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось ніби злякалась да й каже:

— Татусю! Хіба ж ви не бачите, що не всі в хаті?

Обернувшись Черевань — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— Меласю! — каже Черевань.— Чи бачиш, що тут у нас діється?

— Бачу, бачу, пишний мій пане! — дала вона такий одвіт да зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: де ж та ласка у очах у Лесі? Де ж той жаль дівся, де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебирає

в неї на шиї дукати, а на Петра й не гляне. Гордо піднялась її губка — не добрий знак для залицання!..

— Ну, нічого сказати, панотче! — каже Череваниха Шрамові.— Швиденько ви добуваєте із своїм сином замки! Отже, ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усі царства.

Черевань тільки сміявся.

А Шраму було не по нутру.

— Враг мене візьми,— каже,— коли з іншим замком не скоріш ісправишся, ніж із бабою! Тільки ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жених вам?

Черевань, стоячи збоку, усе дививсь на Шрама, роззявивши рот, да слухав. Як же Шрам замовк, тоді він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом:

— Панотче, пане полковнику, приятелю наш любий! Нема на Україні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть ст'арий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, панотченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддать за його свою дитину; тільки ж бо треба чинити таке діло по-християнськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сім'єю на прощу до якого монастиря да молились богу. От бог давав дітям і здоров'я, і талан на всю жизнь. Се діло святе: зробімо ж і ми по-предківськи.

Знала Череваниха, що сказати: так і посадила Шрама, мов горщок од жару одставила.

— Ну, брате Михайле,— каже він Череваневі,— благословив тебе господь дочкою, да не обидив же й жінкою.

— Га-га-га! — каже Черевань.— Еге, бгате! Моя Мелася не зневажила б себе і за гетьманом.

— По сій же мові да буваймо здорові! — каже Череваниха, піднісши гостям по кубку.

— Щоб нашим ворогам було тяжко, як добре мовляє мій сват! — каже Шрам.

— А діти наші нехай отак вибрикують! — додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— Амінь! — каже Череваниха.

На тім і застряло сватанне. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня, і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадався, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, да й сама Леся їм гордує. І вже йому тоді здалось, що ні для

чого більш і на світі жити; а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла з світлиці і не ввійшла на вечерю; а після вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і божого чоловіка положили в світлиці, а Петро по-козацьки ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яковό-то йому після того сватання спалось. Як же вернувся вранці до світлиці, то божого чоловіка вже не було в компанії: поплентавсь дідусь іще до схід сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, дочитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї; ні срібних кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелів синові сідлати коні; як ось і Василь Невольник виїхав із-за садка з ридваном. Погодив тоді бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотисті герби на ридвані в Череваня; миготіла в очах дорога горорізьба — леви, струсеві пір'я, булави з бунчуками; а тих, може, перевелось і кодро, що сими гербами величались...

Мати з дочкою сіли в ридван, а Черевань не покидав таки козакування — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, да й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов прив'язаний. Їде сердега мовчки і голову понурив. Далі, надумавшись, і каже:

— Паніматко! Учора діло пішло було на лад, да й розв'язалось із твоєї ласки. Не по правді ви із своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Лучче б уже одрізати попросту, да й годі. Ну, що в вас на мислі? Скажи, паніматко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесею, чи в тебе другий єсть на прикметі?

— І єсть, і нема; і нема, і єсть, — каже сміючись Череваниха.

— Що отсе в вас за загадки? — аж скрикнув з досади Петро. — Уже коли рвати, то рви не дьоргавши! Скажи мені, паніматко, щиро, кого ви собі маєте на думці?

— Е, паниченьку! — каже Череваниха. — Потривай-бо трошки: ще рано брати нас на ісповідь!

Замовк Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, зглянувши на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати да й каже:

— Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету; ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен на про чудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сєє, як од сонця. І з'їжджаються козаки і славні лицарі з усього світу — од Подолля, од Волині, од Сівері і од Запорожжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах, вкрили да й стали битись один на один, кому буде та ясная панна. Б'ються день, б'ються другий, — як де не взявсь молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили — да й поняв ясную панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день, другий — ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Що ж ворожка? Як ти думаєш?

— Я думаю тільки, — каже Петро, — що ти, паніматко, з мене глузуєш, от і все!

— Ні, не глузую, козаче. Слухай да на ус мотай, що сказала ворожка. «А що ж, — каже, — пані, сей тобі сон про рокує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять — на весь світ славою. Будуть із'їжджатись з усього світу пани й гетьмани, дивоватимуться красі твоєї доні, дароватимуть їй срібло-злото, та ніхто її не обдарує краще од судженого. Суджений буде ясен красою між усіма панами і гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць». Так промовила мені, віщуючи, стара бабуся. Як ось, справді, дав мені господь дочку — справдилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуша між дівчатами. Трошки згодом зашуміло по Україні, закипіло, мов у казані, і стали з'їжджатись у Київ пани да гетьмани — справдилось друге бабусине слово. Усі дивовались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тільки ж ніхто так не обдаровав її, як той гетьман, що мені снівся. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць. Справдилось ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: «Не оддавай же, паніматко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте —

буду їй вірною дружиною». Дай же, боже, і ти, мати божа, щоб і се справдилось на щастя й на здоров'є!

Тут саме виїхали вони із-за гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, да й зелені сади, і все, що загляділо око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая.

Прочане перехрестились і сотворили молитву. А Петро їде собі і не бачить, і не чує нічого: так опентала його Черваниха.

IV

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великі злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролита крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про тії ясири половецькії нічого й згадувати. Ту славу, тії злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Іще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік прийшов до Києва Радзівіл із литвинами, усе попалив і пограбовав, а міщане, сівши на байдаки, мусили до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморах, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоїть пустирем незагороджений; на спустошальному дворіщі стирчать тільки печі да ворота; а де чи діловання, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви божі, да городи з червоними маками, да ще тії гори крутоярі, з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі; Печерського не було зовсім, а Старий, або Верхній, город після Хмельницькини безлюдовав. Де-не-де стояли по Подолу

кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами круг Подолу, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуться.

Ідуть наші прочане по тих закоулках, аж дивляться,— посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочками, сидить юрба людей. Посередині килим, на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадався, що се, мабуть, чоловікові дав бог родини абощо, так на радощах частує всякого, хто б не йшов або їхав улицею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель,— тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях. А вдруге знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашки (тоді було коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізуєш, щоб інде носа не втерто). Іще ж із того були вони знаті, що не важились ходити у кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люде значні да шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт; убогії носили личакову одіжу. Через те козаки дражнять було міщан *личаками*, а міщане дражнили козаків *кармазинами*.

Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали таки й геть-то голосненько, що Петро мусив добре гукнуть через вози «добридень». Обернулось тоді до нього дві чи три голови.

— Пане господарю! — каже.— І ви, шановная громадо! Просить паволоцький Шрам пропуска через табор.

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали да й дивляться; а господар пізнав Петра да й каже:

— Де ж той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

— Де тобі десята! — підхопили шуткуючи гості.— Хіба сота!

— І сотої нема! — закричали усі гурбою.— Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи до купи, то все-таки не буде Шрама!

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: клюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загляділи його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть

і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— От наш старий Шрам! — кричали міщане. — От наш батько!

— Що се, Тарасе? — каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем). Супротив кого се ти заложив такий табір? Здається ж тихо на Україні?

— Де тобі тихо, пане полковнику чи панотче?.. Я вже не знаю, як тепер тебе й величати, — каже Тарас Сурмач. — Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені бог сина, такого ж, як і я, Тараса. Коли миш голови не одкусить, то й він по-батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.

— Нехай велик росте да щаслив буде! — каже Шрам.

— Чим же тебе шанувати, вельможний пане?

— Нічим не треба, Тарасе.

— Як то нічим? — здивовавшись, каже Сурмач. — Хіба зарок положив?

— Не зарок, Тарасе; а, прибувши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам божим.

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь одразу.

— Добродію мій, — каже, — любезний! Коли б я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли б я засурмив вам хоч на один приступ! Хіба ж ти не рад моему Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі, мабуть, байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє, як жидовча!

— Рад я йому з щирого серця, — каже Шрам, — пошли йому, господи, щасте й долю; тільки ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку.

— Та на добре діло, добродію, завсіди пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцуравсь моєї хлібасолі. Інший на ярмарок брався, інший у гай по кілля, інший з пашнею до млина; та отже, коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волосся, — тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: «От у мене батько такий-сякий був! Поскупивсь ісправити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізьми!»

— Одумайся, бога ради, Тарасе! — каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзякання). — Чи до речі ж

отсе чоловікові, приїхавши до церков божих, до мощей святих, застряти на хрестинах?

— Та що ти, куме, коло нього панькаєш? — сказав хтось ізбоку товстим голосом. — Хіба не знаєш, що се таке? Знай нас, панів! От воно що! Сказано — кармазини. Себто вже наш брат їм не кунпанія, — от воно що!

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщане вже давно на городове козацтво да на старшину важким духом дихали.

— Е, пек же його матері! — закричало десятеро разом. — Так ми тільки тоді кунпанія кармазинам, як треба виручати їх із-під кормиги лядської?

— Пхе, — каже господар, — якого ж чорта нам коло них панькати?

— К дияволу кармазнів! — загукала громада, роздрившись, як бугаї. — Вони тільки вміють бряжчати шаблями; а тоді де були сі брязкуни, як безбожний Радзівілл загуркотав із гармат у городські ворота?

Закипів же й Шрам, почувши такі речі.

— А ви ж, — каже, — прокляті салогуби, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщок жаром? Де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді бряжчали не шаблями, а талярами да дукатами, що понабирали од козаків за гнилі підошви да діряві сукна! Га! А Радзівілл прийшов, так ви, окаянні, не одвітали йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! Оддали самохіть Радзівіллові місто і, як тії баби, заголосили: «Згода!» Як же запалав Київ да почали литвини душити вас, що овечок, так хто підскочив до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій із жменею тих сіромах улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці нікчемнії? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік да рубав, бісові діти! Я вас навчив би боронити, що одвоювали вам козаки!

— Який гаспед одвоював наше добре, опріч нас самих? — кричали міщане. — Одвоювали козаки!.. Та хто ж були ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палісади, рашти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі да й не сидіти, згорнувши руки?

— Козаки сидять, згорнувши руки! — каже Шрам. — Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумній главні! Да тільки козацькою одвагою і держитесь на Україні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрошив об ваші дурні голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін да терези, а поспільству — плуг да борона.

— Коли усякому своє, — каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка летється), — коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не ставало війська, — ми сіли на коні; у козаків не було грошей, — ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшло до розквітання, то козаки zostались козаками, а нас у поспільство повернено! Що ж ми таке? Хіба ми не ті ж козаки?

— Хіба ми не ті ж козаки? — підхопила громада, показавши із зневагою руки за пояси. — Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує нашим хлібом-сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

— Та постривайте, постривайте, пани кармазини, — гукнув один товстопикий синьокаптанник, — швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам *чорну раду*; тоді побачимо, хто яке матиме право!

— Ого, — каже Шрам, — он воно куди діло хилиться! — А то ж як? — кажуть, стоячи кóзирем, міщане. — Не все тільки козакам на радах орудовати. Схаменулись і на нас січові братчики.

Да й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, да мов і не він, мов і не чує, що круг нього наче море грає.

— Еге-ге! — каже тоді Шрам. — Так се із Низу такий вітер віє!

Да й догадавсь, що вже вогню підложено, уже тільки роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

— Шановна громадо! — каже. — Не думав же я й не гадав, щоб княне пошанували отак мою старість! Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, отак зневажаєте!

— Панотченьку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала. — Хто ж тебе зневажає? Чи се ж проти тебе, батьку, говориться? Є такії, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що п'яний співає! Ідь собі з богом, поклонись церквам божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву.

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок; да ото, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав із-за Шрама да й каже:

— Казнає за що ви завелись оце, бгатиці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду і вже не знаю, хто переп'є мене в Києві, опріч пана війта.

Міщане вже взяли своє: зігнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, і шанували, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й вивольить. От і давай уже хоть коло сього леститись.

— Оце, — кажуть, — пан, так пан! Дай, боже, і повік таких панів! Нема в нього ні крихти гордості!

— За те ж йому господь дав таку золоту й панію, — казали деякі.

— За те ж йому дав і дочку краще маку в городі, — добавили ще інші.

— Ну, пропустіте ж нас, коли так, — каже Шрам.

— Пропустімо, пропустімо ясных панів! — сказав Тарас Сурмач да й розтовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, да й каже, так ніби сам до себе:

— Вскую прискорбна еси, душе моя, і вскую смущаєши мя? Уповай на господа!

А Черевань, їдучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить.

«Е, — думає, — отже, мабуть, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити».

— Бгате, — каже, — Іване! Удар ти лихом об землю! Чого таки тобі журитись?

— Як чого? — каже Шрам. — Хіба не чув, що на умі в сих мугирів? Задумали чорну раду іродові душі!

— Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!

— От тобі на! А хіба ж ти не бачиш, звідки сей вітер віє? Се вже коїть не хто, як проклятуший Іванець із низовими комишниками. Так хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопиться по Україні!

— А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити? Слава тобі, господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами.

— Враг візьми мою душу, — закричав із серця Шрам, — коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш, а не Черевань!

— Що ж би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова.

— Що ж оце ти сказав, бгатику? — ледві промовив через силу.

— Те, — каже, — що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем:
Не лучче б нам з ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Аніж піти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?

Так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема ж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!

— Бгате Іване! — каже Черевань, а сам аж тремтить. — Років десять назад правовався б ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тільки ж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостаться з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш; їду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні, — з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хоч би ти, як кажеш, для отчизни кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою.

— Отсе так по-козацьки! — сказав Шрам, да аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. — Дай же, — каже, — руку да обіщайсь

от перед Братством Сагайдачного, що держатимешся за мене у всякій долі.

— Даю і обіцяю, бгате! — каже Черевань сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до братства, що на Подолі.

— Ходімо ж, — каже Шрам, — да помолимось, щоб господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

V

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишну, з переднього лиця, розмальовану церкву, тії високі кам'яниці по боках. Отже років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи, — усе те було дерев'яне. У середині в монастиреві стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подаровала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудовав і монастир братський з школами і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла панотцям братським на школи і прогаялись геть-то, оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальованне і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи братства, що вже де на яку дивовижу, а в братство миряне йшли дивитись на мальованне. Що тільки в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай, і Морозенко. Круг його горять костьоли й замки, а він січе-рубас, топче конем ляків з недоляшками. Іще й підписано: «Лицар славного війська Запорозького»; а над ляхами: «А се проклятуці ляхи». Знаєте, тоді ще Хмельщина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбу-

— Як чого? — каже Шрам. — Хіба не чув, що на умі в сих мугирів? Задумали чорну раду іродові душі!

— Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!

— От тобі на! А хіба ж ти не бачиш, звідки сей вітер віє? Се вже коїть не хто, як проклятуший Іванець із низовими комишниками. Так хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопиться по Україні!

— А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити? Слава тобі, господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами.

— Враг візьми мою душу, — закричав із серця Шрам, — коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш, а не Черевань!

Що ж би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова.

— Що ж оце ти сказав, бгатику? — ледві промовив через силу.

— Те, — каже, — що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем:
Не лучче б нам з ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Аніж літи лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?

Так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема ж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!

— Бгате Іване! — каже Черевань, а сам аж тремтить. — Років десять назад правовався б ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тільки ж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостатись з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш; їду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні, — з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хоч би ти, як кажеш, для отчизни кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою.

— Отсе так по-козацьки! — сказав Шрам, да аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. — Дай же, — каже, — руку да обіщайсь

от перед Братством Сагайдачного, що держатимешся за мене у всякій долі.

— Даю і обіцяю, бгате! — каже Черевань сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до братства, що на Подолі.

— Ходімо ж, — каже Шрам, — да помолимося, щоб господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

V

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лиця, розмальовану церкву, тії високі кам'яниці по боках. Отже років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи, — усе те було дерев'яне. У середині в монастиреві стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подаровала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудовав і монастир братський з школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла панотцям братським на школи і прогаялись геть-то; оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальованне і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи братства, що вже де на яку дивовижу, а в братство миряне йшли дивитись на мальованне. Що тільки в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай, і Морозенко. Круг його горять костьоли й замки, а він січе-рубас, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: «Лицар-славного війська Запорозького»; а над ляхами: «А се проклятуці ляхи». Знаєте, тоді ще Хмельнищина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбу-

вати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які-то колись були лицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста визволити і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за огорою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалеки, і музики грають.

— Се, — каже ченчик, що проводжав їх по монастиреві, — се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жодною мірою не вдержиш їх, як зачують запорожців. Біда нам із сими іскустителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродиться за порогами.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: «Запорожці, запорожці з світом прощаються!»

Що ж то було за прощання з світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було которий запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й іде з ними в Київ бенкетувати. Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани¹, штани із дорогої саети², горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять, — хто стринється, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отсе одкуплять, було, бочки з дьогтем да й розіллють по базару: одкуплять, скільки буде горшків на торгу, да й порозбивають на череп'є; одкуплять, скільки буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: «Їжте, люде добрії!»

¹ Жупани-лудани — жупани з блискучої матерії або вишиті золотом. (Приміт. авт.).

² Саета — англійське сукно. (Приміт. авт.).

А погулявши неділь ізо дві да начудовавши увесь Київ, ідуть, було, вже з музиками до Межигорського спаса. Хто ж іде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклаги з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

— Хто такий?

— Запорожець!

— Чего ради?

— Спасатися!

Одчиняється ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суета мирська, з музиками і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, раз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатися.

Так-то розказують старі люде про тих прощальників.

От же й тепер, перед Шрамом да Череванем, виспали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндири такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, да знов, схопившись, навприсядки, да через голову, да колесом! А бурсаки, повибігавши за огорою, дивляться на них да й плачуть.

— Не плачте, дурні! — кажуть їм запорожці. — Дніпро тече просто до Січі...

Дома в себе вони, кажу, ходять, було, у дьогтяних сорочках да в дірявих кожухах-кажанках, а тут повбирались у такі жупани, що хоть би й гетьманові, — і все, щоб тільки показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширітвас¹ дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями. Химерний дуже був народ!

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на них. Добрії молодці багато інколи діяли людам шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому. Не раз доводилсь мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, зачне, було, їх коренити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль

¹ Ширітвас — невисока бочка. (Приміт. авт.).

стане сіромах, і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечно, да разом якось і смутно дивились на божий мир. Гуляли вони і гулянею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полу. Може, тим, що Запорожже іспоковіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожже, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячись на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись у боки.

— От, бгате, — каже Шрамові, — де люде вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

— Не знать, що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам. — Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожже? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржій у Печерський, а то не застанем на службу. Коли ж тут хтось із-за плечей:

— Овва!

Обернувся Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

— Овва, — каже, — і оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня.

— Іроде! — не стерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменувшись, де він, зараз і переміг себе. — Цур тобі, — каже, — опріч божого дому!

Да скорій до коня, да й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, да поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика

широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручені, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густі брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: «Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську».

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасті. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою через Євсійкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуша. Дорога через ту пушу була дуже трудна: то крутилась поміж деревами, то спускалась у байраки, то обходила кудлаті кучугури. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, після тих чудних Череванишиних речей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілле під копитами, і показалися крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали запорожці, — тих двоє, що одрізнилися коло братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякалися. Бо сі гультяї їдуть не по-людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попереджують і ззаду не остаються. А коні наче знають, чого сим шибайголовам хочеться: скачуть, як кози, то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животина дряпається копитами на кручу, то отсе з кручі кинеться в провалле, і не видно її стане, тільки глухо тупотить і хропе у байраці. Наші не раз уже думали, що кінь перекинувся назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру да й заграє на сонці кармазинами.

Так, поринаючи да крутячись, мов не перед добром, запорожці перекликалися через дорогу, як хижі орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

— От, брате, дівка! — гукне один. — Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!

— Еге, є сало, та не для kota! — озветься другий через дорогу.

— Чом же не для kota? Хочеш, зараз поцілую!

— А як поцілують коло стовпа киями?

— Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

— Василю! — каже тоді Череваниха. — Куди отсе ми заїхали? Що отсе з нами буде?

— Не бійся, пані, — каже, всміхнувшись, Василь Невольник. — Добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають.

А Череванисі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидше, щоб наздогнати своїх. Як ось запорожці знов по боках дороги. Жупани позабризували в грязь у байраці, да їм про те байдуже.

— Гей, брате Богдане Чорногоре! — гукне знову старший. — Знаєш, що я тобі скажу?

— І вже!.. Путнього не скажеш, прилипнувши до баби.

— От же почувеш од мене таке, що аж оближешся!

— Ого!

— І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, та для такої дівчини можна покинути і батька, й матір.

— Чи вже б то?

— А то що хіба?

— Куди ж тоді?

— Ова!

Тут запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх і справді щось недобре на думці; а Василь Невольник похитав головою, да й каже:

— Що за любий народ оці братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний, по степах за кабардою; вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у *городах* і на *степях*, знали мене шинкарі й музики, знали пані й мужики, знало лицарство й хлібороби!

— Ще я не таке скажу тобі! — гукнув, як із бочки, запорожець.

— Було б з тебе й сього, — одвітовав другий, — якби почув батько Пугач: одбив би він у тебе хутко до баб охоту!

— Ні, таки справді, Богдане. Який враг шутковатиме, як

увіп'ються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч сьак, а дівчина буде моя! Чи знаєш що?

— А що?

— Подивитися б, що там у вас за гори!

— Отакої!

— Такої, брате! Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх, воювати турка. Коли хоч, ухопимо *дівойку*, та й гайда в Чорну Гору!..

— І ти оце по правді говориш?

— Так по правді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сідлом помчався б я хоч і к чорту в зуби, не то до чорногорців.

Отак тії каверзники змовлялись учевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти — йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка. Тимто Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздоганяти своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! Да й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, коли ж гляне — аж і нема нічого.

VI

Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огради, ту височенну дзвіницю, тії церкви під золотом та під скульптурою? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому взнаки батіївське лихолітте. *Велика церква*, що прописана в літописях «небесі подобною», зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, да були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воеводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А внизу, поуз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то «Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрий, почив по многих славних подвигах». А там — буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: «Многою сіяв я, — каже, — знатністю, власттю і доблестію, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся, — каже, — тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжаємось, а рівними вмираємо!» А там іще який-небудь пан просить, хто читає тиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благе слово: «Боже! Милостив буди душі раба твого». Хто б і не письменний був, так, дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцирі, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міді да з каменю понад тими надгробками, хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого-то воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава — усе воно суєта суєт: і шабля, й булава з бунчуком, і горно-стайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу да читаючи епітафії, засмутився душею да й каже:

— Колико-то гробів, а всі ж то тії люде жили на світі і всі пішли на суд перед бога! Скоро й ми підем, де батьки і діди наші.

Да погадавши так, вийняв із-за пазухи широзлотий обушок, що одбив колись на війні у лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на ризи в богоматері.

Із великої церкви повернули наші прочане до печер, коли ж дивляться — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея, підбита соболем; підпиривсь срібною булавою. А за ним купа людей чимала, все в кармазинах да в саетах. Ченці їх проводжали.

Шрам аж затремтів, як глянув.

— Боже мій! — каже. — Да се ж Сомко!

А той собі зрадів, побачивши Шрама.

Обнялись, поцілювались і довгенько держали один одного, обнявшись.

Далі привітавсь гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадів, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітанне, да вже обнявшись, промовив тільки:

— А, бгатику мій любезний!

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненєю. Вона аж помолодшала і вже нашебетала йому всячини.

— А ось і моя наречена! — сказав Сомко, обернувшись до Лесі. — Вам, ясна панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку і поцілював як дитину.

— Давно ми, — каже, — не бачились за військовими чварами, да ось немов господь нас ізведе навіки до купи.

Леся почервоніла, да аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулась до матері, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадавсь, що за гетьман снівся Череванісі. У них, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки; да, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, да не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, да не против Сомка. «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді погетьманськи. Так куди вже із ним мірятись Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери, завернув до себе з усіма на козацьке подвір'я. А козацьке подвір'я було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумається гримнути іноді й лишній раз кубком або загомоніти буйними речами; так щоб не вводили братії в іскушення, стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Сокіл мій, — каже, — ясний!

— Батьку мій рідний! — каже Сомко. — Я здавна привик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів кінець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивовався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось іллеться сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі сльози.

— Батьку мій! — каже гетьман, приступивши до Шрама.— Що за біда тобі склалась?

— Мені! — каже, піднявши голову, Шрам.— Я був би баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

— Так чого ж, бога ради?

— А хіба ж нічого?.. У нас окаянный Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Україна розідрана надвое, про те усім байдуже!

— Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? А Васюта?

— Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я потптав би сю ледар, да тільки честь на собі кладу!

— Так, ледар-то вони ледар, да й не дають твоїй гетьманській зверхності розширяться по Україні!

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники, осаули, сотники, всі значні козаки присягли мене слухати.

— Аже ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?

— Правда, і якби не сива голова Васютина, то зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

— І тому правда; так що ж? Хіба не знаєш юродства запорозького? У них що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим-то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакості. Окаянна сірома нишпорить усюди по Україні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

— Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш вийдуть у Переяслав царські бояре, побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам да й каже:
— Од твоїх речей душа моя оживає, яко злак од божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультай баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан против козацтва.

— Знаю й се,— каже Сомко,— і, правду тобі сказати,

воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилась каша. А то козаки дуже вже розопіли: «Ось ми-то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна да пляшки бити». Потурай тільки їм, то якраз заведуть на Україні шляхетській звичаї і заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила.

Шрам за сі слова обняв і поціловав гетьмана.

— Дай же,— каже,— боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!

— І дай, боже,— додав Сомко,— щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву! Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покується ступити на руськую землю!

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний! — каже, простягши руки до образу.— Положив еси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!

— Годі ж уже про великі діла,— каже Сомко,— давайте ще про малії. *Не добро бути чоловіку єдиному.* Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, боже, ти, панотче, і ти, паніматко!

Да так говорячи, узяв за руку Лесю, да й поклонились обоє батькові і матері.

— Боже вас благослови, дітки мої! — каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, да не зможе вимовити й слова, а тільки — «бгатику!» да й замовкне.

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна білий, як крейда. Може, старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися.

— Що ж ти нас не благословляєш, панотче? — каже Сомко Череваневі.

— Бгатику,— каже Черевань,— велика мені честь оддати дочку за гетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було півзаручин.

— Як же се так сталось, паніматко? — обернувсь тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече:

— Нічого тут не сталось, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у ченці, ніж би став тобі з їм на дорозі! Нехай благословить вас бог, а ми собі ще найдем. Сього цвіту, кажуть, багато по всьому світу.

— Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось:

— *Пугу-пугу!*

Сомко усміхнувся:

— Се, — каже, — наш юродивий Кирило Тур.

І звелів одвітовати по-запорозьки: «*Козак з Лугу*», бо запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу.

— Не знаю, синку, — каже Шрам, — що за неволя тобі водиться з сими пугачами. Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню.

— Правда твоя, батьку, — каже Сомко, — низовці зледашили після Хмельницького, а все-таки між ними єсть люде драгоцінні. От хоч би й отсей Кирило Тур. Не раз він мені ставав у великій пригоді. Добрий він, і душа шира, козацька, хоч удає з себе ледащицю і характерника. Да вже без юродства в їх не буває.

— Щоб їх лихий злизав із їх юродством! — каже Шрам. — Їм усе смішки! Не раз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої.

— А все-таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.

— Гріх мені се сказати! — одвітує Шрам. — Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом ляхи. Уже нас осталося тільки четверо; уже під мною й коня вбито; я одбиваюся стоя. А їм, окаянним, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так, як над Наливайком і іншими бідолахами. Коли ж тут звідки не візьмись запорожці: «*Пугу-пугу!*» Ляхи врозтіч! А було їх із сотню. Дивлюся, а запорожців нема й десятка.

— О, між ними єсть добрі лицарі! — каже Сомко.

— Скажи лучче, синку, були, да загули. Перевелись тепер лицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова.

— Овва! — гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика, узявсь у боки да й дивиться на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

— Що то за «овва»? — каже, підступивши до запорожця.

А той ізнов:

— Овва, панотче! — да й заложив за вухо лівого уса (себто — знай, не боюсь тебе). — Перевелись? — каже. — Де тобі перевелись? Хіба ж дармо співають: «Течуть річки з всього світу до Чорного моря»?

Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ-сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій побратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді вже зняв шлик). Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, дак як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?

— Ірде! — сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови, — коли б не таке місто, то навчив би я тебе шануватись!

— Себто вийняв шаблюку та сказав: «Ану, Кириле, поміряємось, чия довша?» Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене надвоє од чуба до матні, а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!

Знав-бо, що й сказати, запорожець. Зараз старий і вгамовавсь.

— Чого ж ти, — каже, — осо, од мене хочеш?

— Нічого більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до табору.

— Пху! Сатано! — каже тоді Шрам, усміхнувшись. — Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Ото й порозбігались ік нечистій матері ляхи, а ватажко тоді: «Е, батьку! Да се в тебе коня нема?.. Братчики, добудемо йому коня!» — да й припустив за ляхами.

— Що ж, добули?

— Добули, вражі діти; вернулись із добрим меринном. Здивовались ми тоді з козаками. Як же й не здивоватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йграє на поводі?

— Еге! Знай наших! Наш брат неспроста воює: часом низовець і чортом орудує.

Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи уси і поглядаючи на всю компанію, а очі такі лукаві, що разом, здається, й широко говорить, разом і морочить.

— Да і в мене самого,— каже Шрам,— така думка, що тут без нечистої сили не обійшлось. Питаю: — «Як ви доскочили такого огира?» — «Нам тее знати, батьку. Сідай да їдь собі з богом: ляхи не за горою; часом жах у них проходить швидше од похмілля».

— Ага! У нас так! — каже Кирило Тур. — Наші не кудкудахчуть, ізнісши яечко. А воно було ось як. Припустили братчики за ляхами, а ляхи огледілись, що їх женеться жменя, та й зупинились. Поки ж вони до мушкетів, а отаман приціливсь та і влучив їх ротмістрові якраз межі очі. Ляхи тоді врозтіч! А я за коня... Чи то пак отаман за коня! — каже тоді Шрам, протираючи очі. — Да се ж ти, бачу, сам і отаман!

Запорожець тоді в регіт.

— Ага,— каже,— пане полковнику! Так-то ти шануєш давніх приятелів?

— Ну, вибачай, братику,— каже Шрам, обнявши його. — Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями да келепами: щось не держиться в їй пам'ять!

— А що ж отсе ми так заговорились? — озвавсь Сомко. — Давно пора по чарці да й за стіл.

— От, бгатці, розумна річ, так-так! — каже Черевань. — Я так отошав, не ївши зранку, що й радуватись не здужаю. Випив Кирило Тур горілки да й каже:

— Уже ж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.

— Не оставим,— каже Сомко. — Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком.

— Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори — десь аж за венґрами. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки «бре» та «море»! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!

VII

Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесею посадив на ослоні.

Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами і морями. Що там не вигадував той запорожець, як там не потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— Ну, скажи ж мені, пане отамане,— питає Сомко в Кирила Гура,— яким вітром занесло тебе в Київ?

— Самим святим, пане ясновельможний,— одвітовав запорожець,— проводжаєм прощальника до Межигорського Спаса.

— Чого ж се ти одбивсь од свого товариства?

— Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду; дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нікчемні кубки, що ні в віщо гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мізерного й ляшка.

— Пгавда, бгате, їй-богу, пгавда! — озвавсь Черевань. — Я давно кажу, що тільки в Січі і вміють жить полюдськи. Йй-богу, бгате, коли б у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суєту мирськую та й пішов до вас на Запорожже!

— Гм! — каже Кирило Тур, озирнувши його тушу. — Не багато таких потовпилось би в курені!

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

— Я з душі люблю сього пройдисвіта,— каже гетьман Шрамові стиха. — Часом він закине й дуже вже круто, да враг його знає, якось так широко засміється, що нізащо на його не розсердивсь би.

— Погано тільки,— каже Шрам,— що сі братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись і продадуть.

— Що правда, то правда, батьку. По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі. Філософи, вражі діти! Дивляться на божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес, а по шию в горілці.

— Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. — Ось чого. Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. «Давай,—

кажу я своєму Чорногору, — давай побратаємось». — «Давай». — От і зайшли у братство та й попросили панотця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою.

— Ну, а далі?

— А далі... Се вже так завсігди буває, що скоро чоловік зробить добре діло, то сатана, не за хлібом його згадуючи, і підсуне іскушення... Далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки гм! Та й годі.

— О, невже таки жіночий рід спокусив хоть раз заповождця?

— Ой-ой-ой, пане гетьмане! Та ще як! І не диво-бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Єву!

— Звідки ж узялась та краля?

— Спитай її сам, звідки! Я такої пишної панни не зумію й зайняти.

І поглянув на Лесю.

— Тю-тю, дурню! — каже, засміявшись, Сомко. — Се моя молода!

— Та мені не те горе, що вона твоя молода, — каже, здихнувши, запорожець, — а те, що зовсім мене причарувала.

Усі зареготали, почувши таке диво.

— Браво, — каже Сомко, — ведмідь попавсь у тенети! Що ж тепер буде?

— А що ж? Ведмідь піде до свого берлога і тенети за собою потягне.

— Як! Отсе у Січ би то?

— Чого ж у Січ? Хіба тільки й світу, що в вікні?

— І отсе такий жвавий козарлюга, да ще й отаман, ради жінки покине товариство?

— А чом же? Та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не то що товариство.

— Ну, куди ж би ти потяг свої тенети?

Кирило Тур засміявся.

— Ти-бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитати. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати.

— Бо ще, кажеш, ізроду не брехав? — додав, шуткуючи, Сомко.

— Не збрешу й тепер, — каже Кирило Тур. — Дайте тільки гортань промочити.

Да й кашлянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розгладжуючи вуси.

— Треба, — каже, — вам, панове, знати, що Чорна Гора те ж святе, що й наша Січ, тільки що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені, а в їх братства, і над усяким братством обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, коли б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій побро, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Горн і вже давно зазива мене в гості. І то сказати: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики?

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очаровав усіх запорожець.

— «Добре, — кажу, — поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають!» — Ото ж і побратавсь я з ним у братстві, так уже, щоб у нас не було *се моє, а се твоє*, а все укупі: щоб помагати один одному у всякій пригоді, щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно б і добре, та як побачив я отсю кралю, так душа й дала сторчака. — «Як хочеш, — кажу, — побро, а я без сеї *дівојки* не поїду з України!» Не бабак же й мій побратим. — «Море! — каже. — У нас як кому припаде до душі *руса коса*, то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа».

— Се вже по-римськи! — каже, сміючись, Сомко. — А як же в тої чайки єсть брати-орли або родичі-соколи?

— Тим-бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі визвуться! «*Гайде, море! Да ті от-мемо дівојку!*» Себто по-нашому: «Гайда, однімем тобі дівчину!» От і збереться чоловік десять тих *отмичарів*; спорядяться як на війну, і вже, як попадуть у свої лапи *русу косу*, то хоч голови положать, а не впустять родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, щоб я не доказав такого ж *отмичарства*. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство єсть!

— Що за баяндрасник отсей прудіус! — каже, сміючись, Сомко. — Мабуть, у вас в Січі тільки й роботи, що потішати один одного вигадками.

— Е, пане гетьмане! Наші братчики, що в бога день, виробляють такі чудасії, що не треба й вигадок. То вже знаю, що пани-молодці не почують луччої, як я сьогодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував.

— Що ж то буде за чудасія?

— Так, нічого: підхоплю тільки на сідло отсю кралю, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, да дівчина ж гарна! — додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Лесею.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як сього запорожця. Кріпилась, однак же, сердешна, сидючи за столом. Як же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг їй очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стривожилась, устала з-за столу і одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

— О, вражий ти комишнику, — каже Шрам, — бач до чого добалакавсь! Ізлякав справді бідну дитину.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто після обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши з-за столу, Кирило Тур подякував за хліб, за сіль по-своєму:

— Спасибі богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру, — да й потяг із подвір'я з побратимом, не сказавши нікому й «прощайте», наче з свого куреня. Тільки чутно було, як виспівував за ворітьми:

Журба мене сушить, журба мене в'ялить,
Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить.

— Чи чуєш? — каже тоді Шрамові гетьман. — Ніхто не розбере, чим дише низовець, поки сам себе не виявить. Отже я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе паліводу, а постерігав не раз я, куди прямує сей юрода. Дивно во очію, а так воно есть, що він тільки й живе душі спасенієм.

— Ледачу ж вибрав він дорогу! — каже Шрам.

— На яку натрапив, таку й вибрав, батьку! Сотворив себе буїм і безумним для бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі богу, обливався гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... Да що про те розказовати? То діла божі. Одкрою тобі, панотче, чого отсе я в Києві. Не сватання в мене на думці. Повінчаєш ти мене, одігнавши

ляхів до Случі, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Києві твердо ногу, понасипати горлахи пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї да ще спорядити одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрити, до нашого порадника. Гі-зель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що з *Гадяцьких пунктів*. Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків вовіки-вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи негаразд, а з москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!

— Ой, синку! — каже Шрам. — Рознюхали ми тепер добре бояр да воевод московських!

— Се, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись.

— Бог його знає! — каже здихнувши Шрам. — Може, воно так буде й лучче.

— Уже ж бак не гірше, батьку! Бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норочить, як би козака в грязь затоптати.

— Не діждуть вони сього, невірнії душі! — каже Шрам, ухопившись за уса.

— Отже, щоб не дождали, батьку, так треба нам з москалем за руки держатись. Се ж усе одна Русь, боже мій милий! Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокентія удвох чи втрох, а деякі розійшлись по монастиреві.

Що ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк, і просила матері позашіпати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердешному дівчаті так і стояв перед очима страшенний запорожець. Уже й Черевань, перед очима страшений запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого: разів зо два назвав, забувшись, аж бгатицом; далі бачить, що нічого з нею не вратить, махнув рукою да й ліг одпочити; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Після вечерні знов позбирались усі у козацьке подвір'є.

Гетьман і Шрам вернулись іще веселіші, пили за здоров'є великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, которий ні для кого в світі душею не покривить, не так як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празниковавали. Черевань собі був рад, що Шрам повеселішав, і все тільки вигукував за кубком:

— Щоб нашим ворогам було тяжко!

І весь же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не спогадяться з військовими речами. Отже, хоч небожата-жіноцтво вже і знали і корились своїй долі, да защеміло серденько в моєї Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якима. Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, да, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що і молодецька краса, що і козацька слава, коли до неї козак не горнеться?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він було носить її на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто. Іще тоді звав він її своєю судженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залицяння, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю ненею, з щирого серця зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи широко дівочим серцем. Що тільки в піснях виспівують про те кохання, усе вона складала у своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно вийшло не так, як то вона собі компоновала. Про інші речі клопочеться він із старим Шрамом, про інші речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, да мовчала небога, не сказала й матері.

А що ж Петро? Петро зараз після обід узяв рушницю і пішов у гай, ніби на полювання. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувся на подвір'є, аж там усі веселяться. Гомін справились із кубком, а йому притьмом прийшлося так, як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п'ється:
Коло мого серця мов гадина в'ється!

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердешна дівчина, що притьмом мусила Череваниха послати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, да й сама бабуся осталась ночувати на подвір'ї. Надвечір ублагала була мати Леся роздягтись да лягти спать; як же почувала Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила вона, що сей проїдисвіт не своєю силою дише, бо не раз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру, мабуть, були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечерю, да зараз і почав викидати.

— Ну, панове,— каже,— тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.

— У яку се? — питає Сомко.

— Та в Чорну ж Гору.

— Усе-таки туди? Ти не покинув своєї думки?

— Коли ж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши що-небудь, покинули свою думку, мов яку химеру? Про що іншому і згадати страшно, те низовець, сидячи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізує і вже хіба лусне, а не покине своєї гадки. Так отсе й мені прийшлося, бачу, або луснути, або доказати слави, бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.

— І тобі отсе, запорожцеві, отшельникові, не сором признатись? — каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої баляндрази. — А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так осрамив своїх братчиків?

— Нічого не скаже, бо я вже тепер вольний козак.

— Як то тепер вольний? А перше ж хіба був невольний?

— У нас, панове, поки козак не випишеться з коша чи з куреня, то слухай січової старшини, так як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, почім ківш лиха! Тільки наш чернечий устав краший од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суєта, то в куну або до кози не саджають, а зараз — іди собі к нечистій матері! Вибрикайся на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі! І чи раз же то траплялось, що сердешний сіромаха попогасає по *городах*, ухопить, як там кажуть, шилом патоки та, побачивши на власні очі, що чортмає в світі нічого путнього, покине жінку й дітей,

вернеться в курінь: «Ей, братчики! Приміте мене знов між товариство! Чортма на світі добра! Не стоїть він ні радості, ні печалі!» А братчики тоді: «А що, ледащице! Ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк та випий з нами сієї дури, то, може, порозумнійшаеш!» От бідолаха сідає між милим товариством, п'є, розказує про своє городове життя з жінкою та з дітьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний панотець, — нехай царствує, — їздячи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало не миле — замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніженя, і господарство, і худобчину завів, і діток сплотив двойко — карапуза-хлопчика та скверуху-дівчинку. Тільки років чerez п'ять, чи що, так йому обридло все в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та й сумує козак; бо чи статечна бак річ — ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами? Козацької душі і весь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розсипала, як таляри з кишені. Тільки один бог може її сповнити...

— Що ж сталось із твоїм батьком? — спитав Сомко. — Ти-бо вже коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа, і за дяка.

— Із моїм батьком? — каже Кирило Тур, мов крізь сон, бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив... — Еге! Я ж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що пожививсь як собака мухою, та й заскучав по братчикях. Уже не раз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня напуваєш,
Жовтенького вівса підсипаєш,
Жовтенького вівса підсипаєш,
Зеленого січня підкладаєш;
В сінечки йдеш — нагайки питаєш,
В комору йдеш — сидельця шукаєш,
Дитя плаче — ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш!

Тільки батько мій не пускавсь у такі жалібні розмови, як той козак із своєю жінкою, а, надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза-синка свого, себто мене ледачого, та й гайда на Запорожжя. Не вибігала ж за ним услід моя паніматка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жу-

пани, і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убравсь за границу бабського царства. Отже й мені, бачця, доведеться йти батьківським слідом!

— Ну, бери ж кубок, — каже гетьман, — да підкріпись на дорогу. До Чорної Гори не близький світ. Ось і ми поглядимо тобі дорогу.

— Дякуємо тобі, пане гетьмане! — каже Кирило Тур, кланяючись низенько. — Уже коли ти й сам гладить мені дорогу, то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору.

— Що ти думаєш, синку? — каже нишком гетьманові Шрам. — Ти знаєш, що за божевільні люде сі комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір, хоть не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю. На юродивих іноді справді находить безуміє.

— І-і, батьку! — каже, сміючись, Сомко. — Добре я знаю сього юроду. Нема, може, і в світі такої широї душі до мене. Як проганяв я ляхів з України да одбивавсь од Юруся, то він із своїм німим чорногорцем визволяв мене не раз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпига, за сердюка — і все тільки ради доброго слова да ковша горілки. Не раз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі. «Звідки, — каже, — се такого сміття набралось?» Такий химера! Було кажу: «Кирило, скажи, бога ради, чим мені тебе наградити? Ти ж не раз слобоняв мою голову од смерті!» — «Не тобі, — каже, — наградити мене за се!» От воно що, батьку!

— Справді, — каже Шрам, — се золото, а не козак! Пане отамане, — до Кирила Тура, — ходи сюди, дай я обніму тебе да поцілую.

— За що се така ласка?

— Ходи, мені то вже знати, за що.

Да й обняв і поцілував запорожця.

— Да наградить же, — каже, — тебе господь за твої лицарські вчинки!

— Е, батьку! — каже запорожець. — То ж іще дурниця, да так мене голубиш; що ж ти скажеш тоді, як украду з-під поли гетьмана молоду?

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

— Враг мене візьми, — каже, — бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не запорожець! Іди, бгатку, й до мене, і я тебе поцілую!

— От добрі люде! — каже Кирило Тур. — У їх крадеш,

а вони тебе цілюють! Йй-богу, добрі люде! Шкода, що вже більш не побачимось! У Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте ж тепер, панове громадо! Дякуємо за хліб та за сілі! Прощайте! Час лагодитись у дорогу.

І, виходючи з дверей, розпростер руки да й каже:
— Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь! Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь!

— Що за неподобна голова в сього Кирила Тура,— сміючись, каже Сомко.— Себто вже ворожить, характерствує.

VIII

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на весь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, да аж до стани; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоть уночі надворі було не душно, да тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам надворі, як траві, що прив'яла вдень на сонці. Кругом по гаю щебечуть солов'ї, аж луна розлягається; деколи й пугач скаже своє смутне «пугу!» Козацьке сонце високо підбилось угору; зорі вкрили все небо, як

ризу. Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи погляне на місяць, на його плями, чи погляне на зорі, то й серце, і думка його розжевріє, як од божого слова. Чого на місяці ті плями? Він знав, чого. То ще як Каїн убив Авеля, то бог назнаменав на місяці той гріх своєю рукою: «Дивітеся,— каже,— люде: так як сей Каїн довіку-вічного нестиме на плечах мертве братне тіло, так усякий душогубець носити-ме до віку до суду тяжкий гріх свій». А зорі? То людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до господа бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшую душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз — чумацька

Ясна, пишна була ніч над Печерським, да один тільки чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вже ж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга, да жаль, да досада. Довго він

ворочавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан да й вийшов у гай хвірточкою.

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханням, бо всяк тільки б із його насміявся. Козаки не дуже вдавались у любощі; знали сю неміч найбільш дівчата да молодиці; вони-то поскладали й оті пісні, оті ніжні розмови козака з дівчиною або милого з милою, що слухаєш і не наслухаєшся.

Коли б у Петра була ненька рідненька або сестра-жалібниця, може б, їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як не гордує було козак любощами перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матері; мав він за порадників тільки старого, грізного панотця да жартівливе товариство.

Ходить він, сновідає по гаю і сам не знає чого. Місяць став уже на небі нижче; світить навскось по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз пізнав Кирила Тура голос, а по чорногорському *бре* да *море* пізнав його побратима.

Кирило Тур говорить:

— Що то, брате, скажуть ваші отмицаре про запорозьку хисть, як ми підхопим оцю *дівойку*.

А Чорногор йому:

— Бре, побро! Мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі!

— Місяць не скоро зайде,— каже запорожець,— побачиш, не повилазять.

— Як же ти *отмеш дівойку*, не наробивши гвалту?

— Еге-ге, пане брате! Чи такі ж дива чинили на своєму віку запорожці? Хіба ж я дармо заворожив усі двері?

— Море! — каже Чорногор.— Ти б уже хоч мене своїм характерством не морочив!

— Що за дурна в тебе голова, брате,— каже Кирило Тур.— А за що б же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на се діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеш.

Тим часом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петру жартами: мабуть, справді скрутивсь од жиру запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гостиниці будити козаків, далі зупинивсь.

— Чого я, — каже, — біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину з-посеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Да й пішов тихою ступою.

«Треба ж отак із юродства да зайти в голову! — думає йдучи Петро. — Отсе не удавай із себе химородника, не бурли, як кабан у кориті!.. Рад би я був, коли б Сомко за сей жарт звелів, жартуючи, погріти йому киями плечі!»

Пройшовши з гони, став так іще думати:

«А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах да в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників, да й самих туркень, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в запорожця не одна, а дев'ять душ у тілі, що поки його вб'єш, то вбив би дев'ятеро простих козаків. Може, не зовсім правда й про бурку. А що запорожцеві вони напускають ману на чоловіка...»

Да й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. «Що ви, — каже, — що мене стережете? Як схожу, то лиха встережете мене! Ось зав'яжіть мене в мішок». Зав'язали його да й притягли за трямки, аж він і йде з-за дверей: «А що, вражі діти! Встерегли?»

«Що ж, — думає, — як і се такий химородник? Піду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха».

Да ступивши швидкою ходою ступнів з десятка, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь.

«Що, — каже, — я за куряча голова! Кого я йду рятувати? Хіба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опіяка, підкравшись, не злякав гетьманської молоді? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротях варту; а мені яке діло? Хоч нехай усіх вас пере-

хапають сі розбишаки!.. Бачу я тебе задалегідь, ясно-вельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе з-під поли молоду! Бачу й тебе, горда паніматко: чи так поглядатимеш звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу проспить молоду, не згірш од іншого гультая! Бачу й тебе, ясна крале, як замчить тебе отсей шибайголова між чорногорці. Там жінкам не дуже догджають. Скакатимеш ти через шаблю в сього дикого Тура; не раз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець...»

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає, і сам собі віри не йме.

«Невже таки справді сей запорожець знається з нечистою силою? — думає він. — Да постій, чи не самі вони вертаються?.. Ні, справді везуть!.. Проклятий! Мчить, як вовк овечку!»

Коні над'їхали ближче. Дивиться Петро — Кирило Тур держить перед собою Леся на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить, голубонька, схиливши голову, а рукою держиться за плече запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердешна стогне, мов уві сні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, да за солов'ями не можна розібрати: солов'ї перед світом саме розщебетались.

Жаль Петру стало Лесі; уже хотів вийти з-за куша, заступити отмичарам дорогу да й битись, не вважаючи ні на які чари; да вхопивсь, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і пройняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на нього охляп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не цигане пораються коло коней, да підняв гвалт.

— Не кричи, Василю, — каже Петро, — а буди козаків: украдено Череванівну з покоїв!

Василь Невольник підняв ізнов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у хвірточку, схилившись, да й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночі з київської околиці. Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахорчиного зілля од переполоху:

хиялась, як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки, як пройняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пуші, на руках у страшного запорожця Спершу думала небога, що се їй сниться, далі крикнула, да задармо. Розбишаки тільки зглянулись та всміхнулись між собою. Почала була бламати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався.

— Що за дурний, — каже, — розум у сих дівчат!.. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохить свою здобич! Ні, голубонько, сього в нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так, як і хто інший? Не плач, моє серденько: привикнеш, дак житимеш за мною не згірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади, там і прийметься.

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— Мое ти коханне! — каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур. — Не кричи, коли не нажилась на світі. Ти думаєш, як нас наздоженуть, дак я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене дістанешся! Цить, кажу! Ось бач, яка цяця?

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив проти неї, що сердешне дівча й помертвіло од страху.

Виїхали з пуші на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась униз, то знов підіймалась угору. З'їхавши на високий кряж, озирнувся Кирило Тур, аж із-під гаю хтось мчить навзаводи на сивому коні. Він зупинивсь да й каже:

— Не буду я Кирило Тур, коли оцей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пішло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьми, коли я не догадуюсь, який заряд імчить так швидко сю кулю!

— Море, драгий побро! — крикнув Черногор. — Чого ж ми гаємось? Утікаймо!

— Не такий, брате, в його кінь, щоб утекти нам із отмицею. Та й на що воно здасться? Ні, лучче станьмо та даймо бій по-лицарськи.

— Бре, побро! Що ж із того буде? Нас двоє, стріляти нам проти його не приходиться, а на шаблях Шраменкові не вradiш ти нічого. А хоч і вradiш, то нехутко, ще надбій жать та й однімуть дівойку.

— Знаю я, брате, — каже Кирило Тур, — як Шраменко рубається; тим-то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду казна-що, а не запорожець, коли сьогодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерті!

— Дак ти хочеш, побро, один на один битись?

— А то ж як? Лучче мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!

Тим часом Петро над'їжджав усе ближче да ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над проваллем, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку додолу і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в провалле. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи круті береги.

— Що оце ти твориш, побро? — питає Черногор.

— Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.

— Бре, побро! Коли думаєш, що через провалля йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скоріш до тайника.

— Еге! Може, у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!

Тим часом, як низовий розбишака мізковав про лицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь — тиць! Зупинивсь над проваллям, уперсь передніми ногами да аж захріп, настороживши уші.

— Ге-ге-ге! — каже по другий бік, сміючись, запорожець. — Мабуть, не по нутру тобі такі ярки!

— Іродова душа! — крикне йому Петро. — Так-то оддячив ти пану гетьману за гостину!

— За гостину? — каже. — От велике диво? У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А сі городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!

— Юда ти беззаконний! — кричить Петро. — Тебе обнімають і цілують за вечерею, а ти умишляєш ізраду!

— Га-га-га! — зареготав Кирило Тур. — Хто ж їх, дурнів, силовав мене ціловати? Я їм кажу у вічі, що вкраду притьмом панночку, а вони здуру мене обнімають. Да що про те балакати? Ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо отьому юнакові, як б'ються козаки!

Обернув Петро коня, розігнався — думав якраз перемахнути, — а кінь ізнов зам'явся. Заглянувши в провалле, як там рине вода, аж затрусивсь да й посунув назад, жарко хропучи і водячи очима.

А вражий запорожець аж за боки береться, регочучи — Ото проява, а не лицар! — гукає. — Подивіться на такого лицаря! Дівка ось на коні вдвох із мною перескочила через рівчак, а вің прибіг та й задумавсь!

— Я б тобі швидко заткнув пельку, — каже Петро, — якби не забув ухопити пістолі.

— Зроду я не пійму віри, — одвітовав Кирило Тур, — щоб син старого Шрама бивсь по-розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Може б, і я зумів би зсадити тебе з коня кулею, та, отже, жду, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи додому вертатися.

— Проклята шкура! — каже Петро, зскачавши з свого коня. — Вовки б тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!

Да й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав. Леся затулила од страху очі і молилась богу, щоб допоміг йому. Тільки дарма вона лякалась. Хто б не споглянув на його високий зріст, на тонкий да хисткий стан, хто б не завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним — хруп! Одколовсь, і вже козак похилився назад. Загуб би якраз головою в саме провалля, да Кирило Тур прискочив і вхопив його за руку.

— Мистець, братику, їй-богу, мистець! — каже весело шибайголова. — Не дармо йде про тебе лицарська слава. Ну, тепер я рад з душі стукнутись із тобою шаблями.

— Слухай, приятелю, — каже, дишучи важко, Петро, — не буду я з тобою битись; тепер моя рука на тебе не підніметься.

— Як се? Ти одступаєшся од бранки?

— Ні, одступлюсь перше од душі!

— Дак якого ж гаспеда ти од мене хочеш?

— Оддай, брате, мені її без бою. Не будем марно крові проливати.

— Га-га-га! — зареготав запорожець. — Ото ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий же в тебе, пане Петре, мозок: не зовсім ти пішов по батькові. Який би враг примусив мене жартувати із гетьманом, коли б сам куций дідько не засів мені в серце? Ні, пане-брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку — ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чортзна по-якому!

Та й вийняв з піхви свою довгу, важку шаблюку:

— Ой панночко, — каже, — наша панночко шаблюкою! З бусурманом зустрівалась, та й не двічі цілувалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

— Так ти справді не оддаси її без бою? — питає ще Петро.

— Не йме віри вразьке Шраменя! — каже Кирило Тур. — Щоб же я на страшний суд не встав, коли ти до її доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи, може, вкроїти тобі жупана?

— Нехай же нас господь розсудить, — каже Петро, а мене простить, що знімаю на тебе руку!

Да й собі вийняв шаблюку.

— Коханий побро, — каже тоді Кирило Тур чорногорцеві, — коли я не встою на ногах, не борони йому бранки. Махай у Чорну Гору та скажи там своїм шұрам-чорногорцям, що й на Україні рубаються не згірше. Що ж ти, козаче, не нападаєш? — обернувся він до Петра. — Твоє діло нападати, а моє боронитись.

Петро почав козацький грєць.

Ще, може, звіку не сходились на сих полях такіі два рубаки, одної сили, одної хисті, одного завзяття. Чи встоїть же Петро против здоровенного, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїй тур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову по-стать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблі летять. Леся сама себе рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звякання, тіі блискавиці понад головами — усе те діялось, мов у неї в серці.

Леся дослухалась до його мови. «Дак от як він мене любить!» — подумала собі небога, і серце її навіки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоть і не сказав, да подумав: «Йому жаль січового розбишаки, а що мій Петро лежить без пам'яті, про те йому й байдуже».

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло запорожця, кинувсь і сюди:

— Що пан Петро? Чи єсть надія? — питає в Шрама. — Візьміть мою опанчу та припніть міждо коней.

— Гледи вже, пане гетьмане, свого запорожця, — каже понуро Шрам, — а в пана Петра єсть батько.

Та знявши з себе рясу і прип'яв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра да й повезли до подвір'я, придержуючи.

— От де, синку, довелось мені колахати тебе у козацькій колисці! — каже, йдучи позад його, старий батько. — Не судив тобі бог завітчатись смертними ранами за Україну, а доскочив їх за чужу молоду!

Сомко хотів положити в таку колицю й Кирила Тура, — не пожаловав своєї саєтової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців. Наскочили і зараз розпізнали, що сталося; не розпитували довго.

— Що це, — кажуть, — панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городові козаки, то отут би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу? Ні, панове! Ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки — зараз поставимо його на ноги.

Да, не дожидаючись довго, моргнули чорногорцеві, схопили Кирила Тура, один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед собою да й помчались, як тії демони. Богдан Чорногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступію, з обережністю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоров'я питав, голубив; да вона вже до його була не та: за жалем да за тугою ні слова йому не промовить.

Пройшли за ярком, аж ось і Череваниха їде назустріч. Василь Невольник, не жалуючи, поганяє коней. Зраділа мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітав Череваниху:

— Бач, — каже, — нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула да й каже:

— Уже ж, панотченьку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночей досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі попов'язала ран козацьких, да й Леся моя до сього діла здатна. Немов господь нам і pomoже!

Шрам ізгодивсь, щоб везти Петра просто до Хмарища; а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому значних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхала попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже чи дуже, чи ні клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовити ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок свіжими, шонайкращими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетували в Хмарищі або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Череваниха їх трактовала; а в Лесі тільки було й роботи, що копати коріння, варити зілля да сидіти над недужим. Допомогає їй Василь Невольник.

Петро мій мов удруге на світ народивсь. Що йому тепер, що Леся не його суджена? Вона його любить — більш йому нічого й не треба. Чи раз же то в недузі, одкривши очі, не то вві сні, не то наяву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстерігала, чи вгору, чи вниз іде його здоров'є? Як мати дитинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернувся він ік пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, і як вода в джерелі в криниці. Не бажав би він ні жити, ні здоров'я, коли б йому так і вмерти, дивлячись у тії очі, як у чисту воду. У саду щебече соловейко; запашний вітерець у повіває в вікно крізь цвіт садовини; тихе сонечко, заходяючи, йграє по стіні з вишневими вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає свою долоню до гарячої голови... Ні, не треба йому ні жити, ні здоров'я, дайте йому отак зомліти, заснути і не прокидатися довіку! Отже здоров'є почало брати гору, наповняло

козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очі заграли.

Радується старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тільки її радість схожа була на місяць під негоду: то сіє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покриє: річка мов мертва, без іскор, тече поміж берегами; почорніли сади, по темних полях сумтно. Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинокка тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовії розправи да погриманне кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, да пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжного слова, ні того люб'язного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; да не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїться його й соромиться.

— Чого ти, Лесю, наче ховаєшся од мене? — каже він їй раз, піймавши її за руку.

Вона нічого йому не сказала, тільки слізки заблищали на очах.

— Не ховайсь од мене, серденько, — каже Петро. — Будь мені за рідну сестру. Не судив нам бог жить із тобою, нехай оддають тебе за іншого, а я довіку не перестану тебе любити, як свою душу.

— Лучче вже зразу розійтись да й не зустрічатись! — промовила Леся да й вирвалась од його і пішла в садок виплакати своє горе на волі.

Отже не раз і після того прийде було і сяде в його коло ліжка — сяде, заспіває яку сумтну пісню; усе, що на душі єсть, усе виспіває. Нічого було й не говорять, дивляться тільки одне на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно.

А Сомко про те не думає й не гадає; да й Шрам, і Черевань, і сама Череваниха байдуже. Бо в ту старовину, коли дівка заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на весь світ піде слава. Тим-то усі були й безпечні, да й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумовали.

Тільки що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сом-

кові чутка, що воеводи од царя прибудуть швидко до Переяслава. Годі тоді в Череваня бенкетовати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав не дждався генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, іти на Тетерю. Череванісі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоть довіку між веселим козацтвом. І так між собою урадили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шуря-урадили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шуря-ка Гвинтовки, осаула полкового ніженського; а Шрам з сином мав їхати у Переяслав до Сомка гетьмана, і щоб, одбувши воевод, справити гетьманське весілля на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетерю приклонити да зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Україні.

Як ось виїжджають за Броварський бір, за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хто ж той гонець? Сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре.

— Із якими вістьми? — питає гетьман.

— Бодай і не казати, пане ясновельможний!

— Що? Невже татаре?

— Гірш од татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічити Іванця!

— Да кажи просто, щоб тобі язик усох! — крикне Сомко.

— Лучче, якби всох, пане гетьмане, ніж возвіщати тобі таку вість! Зіньковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!

— Як? Мої полковники перейшли до Іванцевого боку?

— Усі трое, як чуеш, пане гетьмане.

— І миргородський, і полтавський і зіньковський?

— Усі трое; оставсь при нас по сей бік Ніженя тільки лубенський да гадяцький.

— Чому ж мені не дано звістки?

— Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав.

— Що ж? Як? Чи коли? Хоть розкажи толком.

— А от як, — каже сотник Юско. — Іздив наш бурмистер до князя Ромодановського з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінькові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Дем'ян полтавський з старшиною; бенкетують усі у зіньковського Грицька. Ну, се ж іще нічого. До князя — аж у князя повно запорожців, і все з тих голь-тяпак, що, попропивавши худобу, служили в козаків по

«Мабуть, що дармо,— думає собі Шрам,— мабуть, не така божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала! Чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідки ж підіймається хмара, боже ти мій милий?.. Запорожже перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків да лисиць. Отсе, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром поживитись. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожже, як, по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось підем лицарювати!.. П'янствовати да баглаї бити, а не лицарювати!.. Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщини, яко суети мирської; а другий розбишака пішов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і нали-царювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь до січовиків да тепер і коїть з-під руки в князя, що хоче. Бачу, до кого він добирається,— хоче Сомкові дружби доказати, да ще ж бог нас не зовсім покинув; іще, може, набереться сотня-друга вірних душ на Україні!» Мізкуючи так, слухає, аж іспереду піднявся якийсь галас. Косили над дорогою косарі, а один упивсь да й про-стягсь серед шляху; а Василь Невольник, мабуть, задрімав да й наїхав; от і зчинилась заверюха. Завзятий під ту чорну раду сільський люд зробився.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидше до рид-вана.

— Кармазини! — гукали п'яні косарі. — Ізнов розпло-дилась вельможна шляхта поміж миром! Да нам не вперше викошувати сей бур'ян по Україні!

Да й точаться до ридвана, махаючи косами. А один преться з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

— Геть, іродові душі! — крикне на них Шрам.

Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупи-нились.

— Що се? — каже Шрам. — Чи ви турки, чи татаре, що нападаєте на подорожніх! Чи в вас християнська душа, чи вже і бога й віру забули?

— Ні, панотче, — обізвавсь один, — не забуде чоловік християнської віри довіку! Та як же стерпіти, коли прить-мом давлять кармазини людей по дорогах?

— Да ще, слава богу, в нас руки не в кайданах! — озва-лось уже двоє чи троє. — Ще не попустимо глумитись над

собою! Буде вже й того, що один свиту золотом гаптує, а інший, може, й сірячини не має; один оком своїх сіножатей не займе, а ми ось із половини косимо. А вибивались із-під ляхів усі укупі.

— Так! Бачу, бачу! — каже сам до себе Шрам. — Усюди пробралась із Запорожжя халепа!

— Із Запорожжя! — кажуть. — Де тобі, панотче, із За-порожжя? Це все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рівен. Нема там ні панів, ні мужиків, ні багатих, ні вбогих.

— Біднії, сліпорожденнії ви діти! — сказав їм крізь сльози Шрам. — Нехай господь змилується над вашою темнотою! Пустіть коней, пустіть! Не заступайте дороги, а то призову на ваші глави проклятіє господне!

— Ну, вже пустімо, нічого робити, — кажуть косарі, розходячись по боках дороги. — Знав ти, панотче, що ска-зати! А вже якби не ти, то ми б дізнались, із якого дерева повиточувані спиці в ридвані. Не оборонили б його й по-злотистії цяцьки, що дурнії ляхи повимудровували!

— Нехай вас бог помилує! — каже од'їжджаючи Шрам. — У тяжкому недузі ви ходите! Проклят, проклят химородник, що заморочив вам голови!

Отакі пісні слухали наші подорожні до самого Ніженя. Чи заїжджав Шрам до кузні підковати коню підкову — у кузні коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуто-рянами про чорну раду:

— Що ви, — каже, — лагодите чересла та лемеші? Ла-годьте лучче батьківські списи, бо буде хутко усім робота. Іхали в Ніжень запорожці, дак казали, що знов піднявсь такий гетьман, як Хмельницький.

Чи сходилась де у селці між миром судня рада — діди, замість щоб укладати громаді суд, розказовали, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибивсь був із-під ляхів і недоляшків на волю.

— Що тепер за державці-козаки? — каже інша сива борода (бо тоді поважні посполитії люде носили боро-ди). — Ще з такими можна поборотись. То он як за Нали-вайка або за Павлюги були ляхи-державці да недоляшки! Один над сотнею сіл! Та і з тими якось же наші справля-лись. Он, як був Кисіль або Вишневецький Єрема... Батечки! Було, йдеш чумакуючи степом: «Чиє село?» — «Вишне-вецького». — «Чиї лани?» — «Вишневецького». — «Чиє ста-роство?» — «Вишневецького!» Та й за тиждень не пере-йдеш його держави. Знаєте, робили тії великі пани з коро-лем, що хотіли, дак усі городи й пригороди пороздавав їм

Другого дня, на заході сонця, зблизились наші подорожні до Гвинтовчиного хутора, що стояв трохи у боку од Ніженя, серед гарної дубової та липової пуші.

Проїжджаючи мимо ковалеву хату (у пуші жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізвивсь од своїх, щоб поспитати, чи дома пан Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік.

— Уже ж, — каже, — я тобі дам за ці пісні! Добравсь тепер я до тебе!

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— Ось, — каже, — лихо велике! Хіба нельзя вже й заспівати:

Ой ти, старий дідуга,
Ізогнувся, як дуга,
А я молоденька,
Гуляти раденька!..

Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

— Ось постій, — каже, — суча дочко, дай мені тебе за космакі піймати; я тобі покажу свою старість!.. Смійся, смійся! Засмієшся ти в мене на кутні!.. Моргай, моргай! Ось як моргну тебе, то й ногами вкриєшся!

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.
А вона:

— Оддиш-бо трохи, Остапе! Бач, як засіпся! А я тобі заспіваю другої, коли цеї не вподобав.

Та й заспівала, танцюючи кругом да плещучи в долоні:

Коли б мені або так, або сяк,
Коли б мені запорозький козак,
То б він мене сюди-туди повернув,
То б він мене до серденька пригорнув!

— Е, дак он якої ще! — закричав чоловік. — Уже ж тепер від мене не влизнеш! То-то я бачу, що запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, води напитися! А в їх не вода на думці!

Да й почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігає круг Шрамового коня да ще й більш його дратує.

— Згиньте ви к нечистому! — каже Шрам. — Дайте мені проїхати!

— Де ж мені, панотче, дітись? — каже жінка. — Він мене вб'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.

— Сором тобі, — сказав тоді Шрам чоловікові, — сором тобі із сивими усима та блазнем себе являти!

Коваль тоді розшолопав, перед ким він єсть, уклонивсь панотцеві да й потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посваривсь макогоном на жінку, а вона йому, регочучи, показала дулю.

— Чи дома пан осаул полковий? — поспитав у неї Шрам.

— Та дома! — каже. — Там усе з запорожцями бенкетує.

— Як? Гвинтовка з запорожцями!

— А чому ж, панотче? Хіба не знаєте, що запорожці тепер перші люде в світі? Кажуть, подаровав їм цар усю Вкраїну.

— Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речі! — крикнув з досади Шрам да скоріш і поїхав од неї.

— Сіль тобі на язик, печіна в зуби! — оддала потиху ковалиха, бо була трохи п'янька.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши божого чоловіка.

— Отак, — каже, — діду! Не схотів їхати зо мною, да перше мене тут опинився!

— Е, да се Шрам до мене говорить! — каже божий чоловік.

— Як отсе тебе господь сюди заніс? — питає Шрам.

— Да от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од себе жодною мірою, да отсе й під Ніжень затягли.

— Нащо ж ти їм тут здався?

— Оставили на мої руки товариша. Занедужав у їх курінний. «Одходи нам, батьку, сього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника». Так отсе живу тут да й няньчусь із ним, як із дитиною: то співаю йому тощо. Здобувсь добре сіромаха. Той самий, що з твоїм Петрусем ізчепивсь.

— І отсе тобі одогрівати таку гадюку!

— А чому ж? Мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь.

— Іродова душа! — каже Шрам. — Трохи мені остатнього сина не спровадив на той світ!

— А що пак твій Петрус? Як мається?

— Тут ізо мною. Насилу, бідний, на ноги знявсь.

— Так ви отсе в Гвинтовки гостюватимете?

— Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до Васюти.

— Не застанеш ти Васюти в Ніжені; поїхав, кажуть, у Батурин на раду.

— На яку раду?

— Хто ж його знає, на яку! Усе, мабуть, про гетьманство клопочеться, так от ізозвав раду ще в Батурині.

— Так і Гвинтовка там?

— Ні, мабуть, йому не треба Гвинтовки до сього діла.

А то чому б не зозвати ради у своєму столечному місті?

Да цур йому! Що нам до того? Прощай, панотче, не задержуй мене.

Да з сим словом одвернувся і пішов собі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих воріт пана Гвинтовки.

Будинки в сього значного козака були не Череваневих: гонтова криша височенна, у два п'ятра; а в криші вікна повироблювані, і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху криші по різках шпилі, а наверх комина вертяться по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двору в Гвинтовки стояв стовп, і в стовпу усе кільця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий в'яжи коня до залізного; а хто значний козак, то до мідного; як же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулась до Шрама да й каже сміючись:

— Не дурно ж, мабуть, у мого брата жінка княгиня: у його все не по-нашому.

А Шрам понуро:

— Се вже так: дігтяр і смердить дьогтем. Коли взяв польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме.

Як ось, тільки що наші в'їжджають у ворота, аж пан Гвинтовка вертається з полювання в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним їдуть козаки, трублять у роги, да ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— Еге, добродійко! — каже Шрам Череванісі. — Да твій брат справді, бачу, у пани пошився! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?

— Се ще не диво, — каже Череваниха, — а диво, що он якого звіря впольовали!.. Як ся маєш, як живеш, пане-брате? — закричала до Гвинтовки. — Привітай лиш нежданих гостей.

— І жданих; і давно званих! — каже Гвинтовка, під'їж-

джаючи до ридвана. — Чолом, кохана сестро! Чолом, любий зятю! Чолом, панно небого! Е, да хто ж отсе ще з вами? Невже се пан Шрам?

— А кому ж би була нужда, — каже Шрам, — забиватись сюди аж із Паволочі? Ось мій і син, пане полковий осдуле, тобі до послуги.

— Ну, вже такої радості я й не сподівався! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю-серденько! — крикне, обернувшись до будинку. — Вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинку показалась господиня. Ще була молада і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

— Княгине моя, золото мое! — каже їй Гвинтовка. — Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Україні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядають тую княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі як крикне не своїм голосом:

— Ридван! — да й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге! Не дивуйтесь, — каже, — бгатці: ридван сей узяли ми під Зборовом, а в ридвані сидів князь із княжам. Князя ж погнали татаре до Криму, а княжа вражі козаки, насунувшись, кіньми затоптали.

Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кодло! — каже тоді крізь зуби Гвинтовка. — Я думав, вона вже забула прежні нориви, аж, мабуть, вовка скільки хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Хіба ж я тобі не казав: «Ей, не бери, бгате Матвію, ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!»

— Цур йому! — каже Гвинтовка. — Годі вже про се! Просимо до господи, дорогії гості. Ви, черті! — гукнув Гвинтовка на свої слуги. — Чого стоїте поторопівши? Однесіть панію в покої.

— Скажи, бога ради, — спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлиці, — що отсе за дикий звір із рогами показавсь у Ніженських пушах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугаками; ганялись наші діди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими турамі по Дніпрових борах, а на такого тяжконогого звіря ще зроду ніхто не полював.

— Інший, — каже, — панотче, тепер час, інші і звичаї. Сугаки да тури їли одну траву, а сей тяжконогий звір перегризає дуб і всяке дерево при самому корені.

— Га-га-га! — засміявсь веселий Черевань. — Се вже, бгатику, справжня загадка.

— Он, бачите, — каже Гвинтовка, — ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушнірі да салогуби. Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а піди поговори з їми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою печаттю!

— Да що ж тобі заподіяли сі добрі люде? — питає Шрам.

— Справді, що добрі! — каже, всміхнувшись, Гвинтовка. — Коли б ти почув, панотче, як сі добрі люде на городову старшину з запорожцями похваляються! Запорожці тепер з міщанами — як рідні брати; п'ють та компонують укупі, як би нашому брату яму викопати. І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламає.

— Да підожди ж, пане-брате, — каже Шрам, — а ти ж сам чия сторона?

— Отсе ше! — каже Гвинтовка. — Авжеж гетьманська.

— А чого ж ти водишся з запорожцями?

— Хто се тобі сказав?

— Хто б не сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщан.

— Плюй ти, панотче, тому в вічі! Щоб отсе я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!

— Так-так, — каже собі крізь зуби Шрам, — бачу вже я добре, що ти пан, хоть і не кажи.

А Гвинтовка глянув у вікно да й гукнув на свої слуги: — Хлопці! Бийте вразьких личаків по гамаликах! ¹ Женить батогами з двору хамове кодрло!

— Казна-що, бгате! — каже Черевань. — Хто ж таки християнина, наче собаку, проганя од порога!

А Шрам, не витерпівши, додав:

— Так робили тільки пани-ляхи та наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?

— Як отсе так? — крикне Гвинтовка.

— Так, що твої речі і звичаї годились би й звірю Єремі ².

Почервонів, як мідень, Гвинтовка.

— Батьку! — каже. — Од одного тебе я стерплю такі речі, не проливши гарячої крові! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!.. Да нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я повсякчас вийняти за Україну шаблю один проти десятиох!

Да й вийняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сідало, і тільки на сволоці крізь вікна червоніло.

— Ну, ну, угамуйсь, — каже Шрам, — хіба ж я тебе не знаю? Мало чого скажеться під гарячу минуту? Не все, кажуть, переймай, що по воді пливе.

А сам собі подумав: «І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?»

— І справді, — каже Гвинтовка, — припало ж мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! Давай лиш козакам вечеряти!.. Помиливсь ти, панотче, — каже знов до Шрама, — дуже помиливсь, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її окозачив. Дивись: не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в нього жінка — все одно, що служібка, хоть би вона була сто раз княгиня. І так, як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молодий рабня у старого, сивобородого турчина служить, і

¹ Г а м а л и к — потилиця. (Приміт. авт.).

² Князю Єремі Вишневецькому. (Приміт. авт.).

тремтить, і низько поклоняється, так і та нещаслива княгиня, догоджаючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки ж то білі, ніжні, засукані по-хазяйськи по лікоть, здаються чистішими од скатерті і ніжнішими од миткалевих рукавів — сіяють крізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком надворі. Чи на те ж вони виховані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам, — каже господар, глядя на неї, — що в їх такій слуги? Сестро, небого, прошу ж до гурту. Сідайте да й не клопочіть у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам usługуватиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!

А Череваниха каже:

— Ридван наш так налякав твою господиню, що коли б їй — у добрий час мовити — чого не сталося із переполоху. Може б, ізмити її свяченою водою, да нехай би наділа сорочку пазухою назад?

— Е, сестро! — одвітує Гвинтовка. — Мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться, да ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювали ж колись під лядську дудку.

Хто б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не здихає. Слухає тее гордованне од свого чоловіка, так мов не про неї й річ; тільки часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— Боржій, боржій, жінко! — покрикує на неї Гвинтовка. — Докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай нам якої-небудь настойки чи запіканки, тільки такої, щоб і старе помолодшало.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шанувати. Мусила перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечно, дорогії гості, — каже господар, — ляшка вас не отруїть.

— А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться, — каже Шрам. — Може б, і батько Хмельницький пожив іще на світі, якби не сватавсь із ляхами.

— Бач, мое золото, які твої земляки! — каже Гвинтовка. — Хвали бога милосердного, що я тебе слобонив од їх. Хоть, може, мої липові світлиці й не те, що княженецькі замки, так хоть поживеш між православними християна-

ми; усе-таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед бога!

— Та чи по-нашому ж вона молиться? — шепнула Череваниха братові.

— Отак, сестро! — одвітує той голосно. — Невже ж ти думаєш, що я мав би кателичку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хреститься по-нашому. Перехрестись, мое золото!

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що то! Бачся, нічого не заважають слова, а Леся, да й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятам та й не знає, за що над ним знушаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили, крутять да підкидають угору; так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і що там тії князі, сенатори да великі пани наробили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тільки ото що посідали за стіл і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув знадвору кватирку і гукнув на всю світлицю:

— Пугу!

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь да й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов:

— Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустити доброго чоловіка і в хату?

— Просимо, просимо, пане добродію! — каже Гвинтовка. — І сіни, й хата перед тобою настіж.

— А собаки ж у вас не кусаються?

— От славно! А нащо ж співають:

Запорозький козак
Не боїться собак?..

— А кішки в вас не дряпаються?

— Бог з тобою, добродію!

— Тепер чортзна-як стало на Україні! — каже, усе-таки за вікном, голос. — Наш брат не у всякі двері й сунься.

— Коли не у всякі, — каже Гвинтовка, — так у мої і опівночі можна.

— Пане Матвію! — озвався тоді до його Шрам. — Так отсе ти так не братаєшся з запорожцями?

— Е, добродію мій! — каже, зачервонівшись з сорому, Гвинтовка. — Запорожець запорожцеві не пара. Се батько Пугач, старець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з ім ладити треба. Тепер на Україні усе так перевернулось,

переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не пройдеш. Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер поки що треба гладити за шерстю. Вони-бо в царя велике пошанованне мають і, чого хочуть, усе одержують.

— Не їздить же нам, пане брате, із тобою одним шляхом, — каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих сімрягах, а сорочки чорні, як сопуха. Да господареві, мабуть, на сей час було байдуже, що не одягні гості: забувши і своє панство, зустрів батька Пугача з таким привітанням, мов той у найдорожчих кармазинах.

— Прошу ж, — каже, — за стіл до громади.

— Не сяду! — каже Пугач, стоя серед світлиці.

— Чому ж не сядеш?

— Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.

— Про яких се ти добрих людей говориш?

— Та хоч би й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.

Увійшли міщане в світлицю да й стоять у порога.

— Ну, скажи, — каже батько Пугач, — за що ти в їх воли забрав?

— Щоб не рубали гаю, от за що!

— Та вони ж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городовому!

— У городовому, батьку! У городовому, пане! — загули міщане, кланяючись то Пугачеві, то Гвинтовці.

— От славно! — каже Гвинтовка. — З якого ж се часу моя займанщина стала городовим гаєм?

— Та це, пане, — одвітують, — по-твойому вона твоя, а по нашим магістратським записям вона наша біг зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав ляхів та недоляшків з України, то зараз і дав нам привілей осягти під город поля, гаї і сіножаті, які самі улюбимо. Ще й досі є знаки, що позначили наші бурмирове.

— Та се то ми знаємо, — каже Гвинтовка, — що ви того тільки й пасли, як би вхопити щонайкращий шматок із козацької здобичі! Козакам було тоді не до займанщин: козаки тоді бились із ляхами понад Случчю, понад Горинню да топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмирами давай викроювати щонайкращі поля та сіножаті!

Се то ми знаємо! Так, отже, ні! Козацький бунчук переважить бурмистерську патерницю! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скільки за день конем об'їду. Цілий день не вставав я з своїми з коня, і тепер нехай ніхто не говорить, що се [не] моє добро!

— Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача, — каже поважно січовий дід. — Старий Пугач ні для кого в світі душею не покривить. Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тільки ж не обіжай добрих людей, верни їм їх волн.

Помовчав трохи Гвинтовка да, глянувши на Шрама, й каже:

— Ні, нехай шукають їх у бурмистрів, що поробили в моїх гаях прикмети; а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба сим безшабельним гевалам¹ збити трохи пихи.

— Ох, швидко сі гевали зроблять вас гамаліками! — сказав тоді батько Пугач. — Не допоможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не кається! Дітки мої! — обернувся до міщан. — Плюйте ви й на його гординю, й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятирицею.

— О, спасибі ж тобі, батьку, що хоч ти за нас уступився! — кажуть міщане. — Просимо ж до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої простацької господи. Прощай, пане князю. Прийде й на нашу юлицю празник.

— Потривай, пане добродію, — каже Гвинтовка, — я не хочу сперечатись із тобою через личаків. Нехай беруть воли к нечистій матері, а ти оставайсь вечеряти.

— Не до вечері тепер нашому брату, — одвітовав Пугач. — Будуть хутко наші сюди під Ніжень. Ось їдуть уже царські бояре; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний город і Ніжень для чорної ради. Дак не до вечері вже нам тепер.

І, не доживаючись одповіді, насунув шапку да й потяг із хати. Міщане за ним.

¹ Гевал — хам, мужик. (Приміт. авт.).

— Поздоровляю, — каже, — по ліках! Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дививсь на божий мир. Та й сам я — мовити правду — не хотів би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапиться вдруге так гарно вкласти спати.

— Не знать що ви говорите, братику! — каже йому дівчина, дивлячись люб'язненько йому в вічі і ще таки держачи його за руку.

— Мовчи, бабо! — сказав Кирило Тур. — Ваш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь іздається казнає-чим. Хата, піч, подушки — ото вам і все щастя. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... Та чи з тобою ж про сі речі вести розмову? Я вже, братику, — обернувся Кирило Тур ізнов до Петра, — покидав зовсім сей світ, набитий бабами та всякими химерами, уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти в далеку дорогу, так що ж? Учепились за мене добрі люде і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти! Ім здається, що й нема вже в бога нічого кращого над оцю мізерну жизнь; а от, у кого товку є хоть за шеляг, то всякому скаже, що вона не стоїть ніякогісінького жалю!

— Скажи ж мені, — перебив його мізкованне Петро, — як отсе ти опинивсь на сім боці?

— А так, — каже, — що взяли добрі люде та й давай няньчити, сповивати, купати, наповати усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезли. Дуже тут мене треба! І куди ж утрапили? Якраз у хату до моєї матері! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от, як бач, ніяким побитом не одкараскаюсь. Притьмом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що ведмедя б за ухо вдержав. Коли б не божий чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки інколи душу козацькою піснею та й на божий мир дивиться по-людськи.

— А побратим же твій де? — спитав Петро.

— Побратимові, — каже, — моему тепер доволі діла. Хочемо задати перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усядах, наче ткацький човник по основі. Нап'яли братчики вам добру основу; витчуть вам таку сорочку, що ні руками, ні ногами не повернете.

— Слухай, брате, — каже Петро, — коли казати, то кажи ясно, а не загадками.

— Кажі йому ясно! — засміявшись, мовив запорожець. — Який тепер чорт скаже тобі що-небудь ясно, коли

звідусюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як затрохтить грім та заблискає блискавиця. А вже до сього не далеко. Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Куті, наші і кош заложили. Сьогодні, тривай, чи і сам Іван Мартинович не прибуде з отаманнем; а к завтрьому ік ранку, щоб і бояре царської не над'їхали. Чорний люд збирається під Ніжень, як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармазини...

У Петра од таких речей аж мороз пішов поза шкурою. Перш усього подумав він про свого панотця і вже хотів був бігти до хутора, щоб його сповістити, да згадав, що панотець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб як-небудь і їй у козацьких чварах не досталось, а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві. Що ж тут чинити?.. «Заведу про неї річ із запорожцем!» Да й натякнув про Лесю.

— Ге-ге-ге! — каже, зареготавши, запорожець. — Невже ти ще й досі не викинув з голови тії дурниці? Мені здавалось, досить пустити чоловікові з піввідра крові, щоб одумавсь, аж, мабуть, ні! Мабуть, вас няньки вже змалечку загодовують такою кашею, щоб і з сивим волосом не переставав чоловік липнути до баб!

— А ти, вразький прийдусе, — каже сміючись Петро, — невже б то занедбав дівчину, що бивсь за неї, мов скажений?

— Пху! — аж плюнув з серця запорожець. — Став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутиться. Тепер давай мені хоч копу таких дівчат, то їй-богу, — от велике слово «їй-богу» — усіх оддам за люльку тютюну!

Полегшало в козака на душі.

— Ну, куди ж, — каже, — отсе ти ідеш?

— Та от бач, божий чоловік звелів мені прохажуватись по пуші, а баби мої... се сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... так баби мої не ймуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогодні докажу, що пора їм од мене одчепитись: осідлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що пак Черевань?

— Тут із нами у Гвинтовки, — каже Петро.

— Дак ми з тобою сусіде, — сказав запорожець. — Ну, братику, будемо ж тепер жити мирно, коли тільки проживе тепер [мирно] хоч одна душа на Україні. А поки що ходімо лиш у хату та поснідаймо.

Петро на те ізозволивсь. А в хаті вже поралась коло печі стара мати: пекла млинці на сніданне.

— От і моя ненька старенька, — сказав Кирило Тур, да й каже матері: — Коли хоч, нене, знати, що се за козак, так се той самий, що разом нас із ним нашпиговано під Києвом.

А Петрові шепче на ухо:

— Я не скажу їм, що не який враг і нашпиговав мене, як не ти; а то дивитимуться на тебе бісом. Сі баби ніяк не збагнуть, що сьогодні можна з чоловіком рубатись на всі заставки, а завтра гуляти вкупі по-братерськи. Не знать як дивляться на божий світ. Сказано — баби.

Стара неня була радесенька, що в сина трапивсь знакомий гість, і зараз почала його трактовати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на кружечку і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчаківки достала з полиці.

— От як мене втішив на старість господь милосердний! — каже до гостя. — Не думала я вже бачити довіку свого сінка, свого ясного сокола!

І обняла Турову голову, і поцілівала його в чуприну.

— Годі, годі, мамо! — каже запорожець. — Ти б, здається, тільки й робила, що няньчилась із мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: «Іди собі геть: нам таких маміїв не треба!»

— А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ? — сказала мати.

— Паніматко! — крикне запорожець. — Не давай волі язика, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч півдня! Як можна узивати проклятим славне Запорожже!

— Щоб воно тобі запалось! — каже крізь сльози матери. — Узяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка — не знала я щастя замолodu; а тепер візьме ще й сина — не дознаю я щастя й при старості літ!

— Ну, що ти вдієш із сими бабами! — каже засміявшись Кирило Тур. — У їх щастем зоветься чортзна-що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то, може, повеселішаємо. Тепер Січ буде недалечко: у Романовського Куті. Правда, й туди вашому брату все одно — дзусь! Так я сам іноді до вас навідаюсь, та часом ще і гостинця привезу.

— Не треба мені кращого гостинця, як ти сам, сину мій коханий! — каже мати.

— Чому не Маруся! — одвітує Кирило Тур. — Так не для баб же создав господь козака. Є в його що-небудь

краще робити, ніж сидіти отут та втирати млинчики. А млинці важні! Нічого сказати, важні млинці!

Тільки що се сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозьки:

— Пугу! Пугу!

Жінки обидві так і затремтіли. Уже їм не впервинку було се низове пугання, тільки ж ніколи не було їм так страшно.

— Ох, моя матюнка! — крикне Кирилова сестра. — Чого ж се мене такий страх ошиб? Хто се такий, мій братику?

А запорожець їй понуро:

— Се вже, сестро, приїхали по мою душу.

— Ох, лишечко! — заквилила мати. — Що ж оце ти сказав, мій синочку?

— А ось, — каже, — добрі молодці самі тобі розкажуть, коли ще не догадалась.

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

— А здоров, вражий сину! — так привітав кошовий дід Кирила Тура. — Як ся собі маєш? Добрих послав тобі господь гостей, та чим-то їх уконтентуєш! Прощайсь лишень, дияволів сину, з матір'ю та з сестрою, бо вже недовго ряст топтатимеш!

— Батечки мої, голубчики! — крикне, злякавшись, Кирилова мати. — Що ж оце ви з ним хочете робити? Не зоставляйте мене сиротою на старості, не однімайте в мене мого світу, мого сонця!

А батько Пугач на неї й не дивиться да знов до Кирила Тура:

— А що, вражий сину! Зоп'явсь уже на ноги? Одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на розправу. Ти думаєш, ми дурно насипали божому чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! Плюгавець! Загладиш ти в нас сьогодні увесь сором, що наробив товариству! Убирайсь лиш, гаспедський сину! Сідлай коня! Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на вірьовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на коні!

Ні живі ні мертві слухали такі речі матери й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устроїв у серце, повадились на землю, да й припали до ніг батькові Пугачеві, да плачуть же то гірко, да молять, щоб не однімав у їх остатньої радості.

— Гетьте к нечистій матері! — крикне жорстокий запорожець. — Якого біса лазите передо мною? Не я над ним суддя: все товариство з їм правуватиметься!

Тоді Кирило Тур піднявся із-за столу да й каже веселим голосом:

— Казнає-що робиш ти, батьку! Хто ж таки лякає так жінок? Аже ж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш та підкріпляйтесь, чим бої послав, а я ось осідлаю коня, одягнусь, та й поїдемо. Мамо, сестро! Годі вам не знать чого убиватись! Хіба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жартує так поведмежи, що іншого й до сліз доведе.

Не знали сердешні, чи йняти, чи не йняти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійніші. Дивляться мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоть словечка м'якшого, чи не всміхнеться до них. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий довгий ус, поглядовав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає.

— Чого ж, — каже, — ви поторопіли? Батько пошутковав, а в їх уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось пошаную гостей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною козаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура! А ще просять — зостанься з ними жити. Що за життя козакові з такими плаксами!

Батько Пугач сів за стіл, поблагословивсь да й почав уплітати млинці. Кивнув на чуру, і чура сів коло його да й прийнявсь за сніданне.

А Кирило Тур вийшов із хати і почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пасся на волі округ хати. Розумна була животина: зараз прибігла, зачувши хазяйський по-свист.

Почав Кирило Тур збирати зброю да, щоб заспокоїти паніматку, що мовбито в нього на думці нема нічого смутного, ідучи мимо вікон, завів козацьку пісню повним да розлогим голосом:

Ой коню мій, коню! Заграй підо мною
Та розбий тугу мою:
Розбий, розбий тугу по темному лузі
Козакові та молодому...

Тільки не втрапив неборак вибрати добре пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій неньці. Покинувши дочці своє поранне коло печі, сіла сердешна мати кінець столу да так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи пом'якшало.

— Не плач, нене: дурно сльози тратиш, — сказав батько Пугач.

А Кирило, ідучи знов мимо вікна, співає свою пісню, да таким же то смутним оддавсь на сей час у хаті його голос!

Ой згадай мене, моя стара нене,
Як сядеш увечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нема од неї вісти!

Сковорода перевернулася і покотилася на долівку в Кирилової сестри. Кинулася бідна голубонька до матері, обняла да й заголосила:

— Матусю, моє серденько! А що ж ми тоді в світі робитимем, як не буде в нас Кирила?

А та, безталанна, за слізьми й світу божого не бачить і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що ти б сказав — він на весілля прибравсь. Глянувши на сей плач да обніманне, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив да й каже:

— Ну що ти з сими бабами чинитимеш? І поранне покинули! Уже правда, що тільки нагадай козі смерть! Що ж! Хіба мені самому пекти млинці для пана отамана? Годі, кажу, вам рюмати; не де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!

— Ну лиш, підперізуєсь, — каже батько Пугач, — я довго ждати не буду. А ти що за чоловік? — обернувшись до Петра.

Той мовчки дививсь на все, що перед ним діялось. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

— А! — каже. — Син того навісноголового попа, що мішається не в своє діло. Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже під Ніженем; навчить він вас панувати та гетьманувати!

Знайшов би Петро, як одвітовати мужиковатому січовому дідові, якби коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусив він лучче змовчати, ніж ізмагаться без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягсь Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помолвивсь до образів, подяковав за хліб, за сіль да й пішов із хати.

А Кирило Тур уклонивсь матері да й каже веселенько: — Прощай, матусю! Прощай, сестро! Прощай і ти, брате! — обернувшись до Петра да й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалось, що бачать його уже востатнє; кинулись за ним, хотіли хоть обняти його на прощаннє. А він скочив на коня да й почав його крутити да кидати на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопити коня за поводи або за стремена.

— Коли ж тебе, брате, ждати нам у гості? — спитала сестра.

А він їй:

Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості.

Да, стиснувши коня острогами, і помчавсь од них, наче той вихор. За ним повівсь і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату да й заголосили, наче по мертвому.

— Не вбивайсь, паніматко, — каже тоді Петро, — може, ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило, може, хутко й вернеться.

— Як виросте трава на помості, — шепче сама собі сестра Кирилова.

— Голубчику мій! — сказала Петрові стара Туриха. — Зроби ти мені, нещасливій матері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих запорожців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть, він провинивсь перед товариством! А в їх нема ні крихти жалості. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас, що вони з ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світі.

— Добре, — каже Петро (жаль йому було сердешної бабусі), — піду, — каже, — немов принесу вам потішну звістку.

— О, поможи тобі, господи! — кажуть разом обидві да й випровадили його з молитвами.

XII

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Івана Мартиновича (а він стояв кошем у Романовського Куті). Зробила той Кут якась річка самотека, павши у річку Остер, у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місце скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки зачув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче — аж справді тут неначе ярмарок. На-

збиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь мужики, що позіходились грабовати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да гольтяпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварнях, по винницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що-то воно єсть отся купа голоти.

Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, салá, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усердствуючи Івану Мартиновичу, ніженські міщане за те, що каже: «Не знатимете під моєю булавою жодного козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні». (Добре він порівняв Україну!).

Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровенні печі, запалили огні. Тут у винницькій кадці місяць тісто трое разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганáх да на катрягах кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Інші тільки те й роблять, що пораються коло бочок да потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а інші вже лежать повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди знай викрикують: «Іван Мартинович, батько наш любий!» Зніме вгору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побивається за людським щастем.

А тут кобзарі швендяють поміж людьми, іграють на кобзах, на бандурах да співають усяких пісень. Пробираючись проміж купами, надививсь Петро усячини. Отсе тут буде юрба, що знай танцюють та сміються. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії злидні; а коло їх, повитягувавши шиї, стоять кругом да дивляться, чудуючись, наче на вертеп абошо. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очі, похилившись на киї або на косовища, старі гольтяпаки слухають кобзаря. Іграє він їм, сидячи посеред, підобгавши ноги, як ляхи Україну плюндровали або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом да ставав супротив дук і шляхти. Інші, підвипивши вже добре, прегірко плакали, слухаючи пісню; тільки і між веселими, і між смутними купами одна

ходила з серця до серця думка: Брюховецького величали другим Хмельницьким, що іще раз стає за Україну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявся усе дальш, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягніший, були тут уже й міщане в личаках і в синіх каптанах, було й городове козацтво в блакитних да в зелених жупанах, а кармазинні шаровари або жупан запорозький хоть би один. Дійшов він і до самого коша, до віщового раднього місця. Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами; тільки козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вдовж і впоперек знай швендяють люде. Гомін такий, як у тих бджіл у ульні. Тепер тільки постеріг Петро, що запорожці тут не одрізнялись одежею од простої сіроми. Знати їх було хіба по довгому оселедцю з-під шапки да по шаблях і пістолях: шаблі й пістолі були в деяких дорогії

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не вздрить Кирила Тура. Аж дивиться — іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду — і запорожці, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосії. «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» — знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий, і почав придивлятися, що там за Брюховецький. Що ж? Він думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті да в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на його, не подумав би, що в сій голові вертиться що-небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне так би, здається, сів із ним да погупорив де про що добре да мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й чигають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік так, наче каже: «Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте». А як у його чого поспитаються, а він одвітує; то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що

ти б сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Отакій-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

— Дітки мої! — каже тоненьким, ницим голоском. — Чим же мені прохарчити вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббивсь, як крем'ях!

— Батько ти наш, Іване Мартиновичу! — озвались запорожці. — Аби твоє здоров'я, а ми між добрими людьми не загинемо.

— Йй-богу, правда! — крикне, покриваючи всіх, один міщанин. (Хто ж той міщанин? — київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усіх городів на чорну раду). — Йй-богу, — каже, — правду добрі молодці говорять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоров'є, а ми тебе і хлібом, і одежею обмислимо — і тебе, і твоє товариство, не попускай тільки нас нікому ув обіду!

— Ох, боже мій милосердний! — каже здихнувши Брюховецький. — Нашо ж і живе наш брат запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: «Хліб та вода — то козацька їда».

— Йй-богу, так воно й є! — кричать міщане й мужики. — Запорожець ради нас усяку нужду в Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? Як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?

А Брюховецький каже:

— Дітки мої! Господь з вами і з вашим гетьманством! У нас у Січі чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат запорожець думає: думає він про те, як би та як допомогти вам у вашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убозтво. За батька Хмельницького текли по Україні медовії ріки, люд убиравсь пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справдились святії слова: «Хіба не багатії вас утискають?»

Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, узиваючи вас хамами та рабами неключимими?»

— Йй-богу, так! Йй-богу, так! — репетує кругом сірома.— Проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Коли б не ти, батьку гетьмане, заступивсь за нас при лихій годині, дак хто б нас і пожалував!

А Брюховецький знов до запорожців:

— Ви знаєте, мое товариство миле, мої рідніі братчики, у яких саетах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де ж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндри́в без пуття: усе спустив з рук, аби б тільки як-небудь прикрити ваші злидні. Не мало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко — да й те оддасть своїм курчаткам, так і я все до остатнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт — доведеться не забаром ходити так, як лапко́. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре.

— Батьку ти наш рідний! — кричать кругом ледве не скрізь сльози.— Дак лучче ж ми збудем усе до остатнього рам'я та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає краших!

— Господь з вами, мої дітки, господь з вами! — каже, здвигаючи плечима і одступаючи набік, ниций Іванець.— Ви, може, думаєте, що я, так як ваші нашійники, стану драти з вас шкуру, аби б тільки в мене на ногах рипали сап'янці? Не доведи мене до сього, господи! Везли колись за мною в Січ жупани й сап'янці возами, везли золото і срібло мішками, а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!

— От гетьман! От батько! От коли ми діждались од господа ласки! — гукають кругом Іванця міщане, козаки й мужики.

А він, мовби нічого й не чує, іде собі смирененько, згорбившись.

Юрба провалила тим часом мимо Петра. Хоть би й рад він був послухати, на які ще хитрощі підніматиметься [ся] ниця душа, так за народом нічого було не видно й не чути.

Тільки тепер пораховав Петро, чого стоїть Брюховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний пройдисвіт так усіх ома́мив, так по душі були темному людові тіі лукавіі ухвátки, тіі тихі, со-

лодкі речі, те нібито убожество, що всяк за його поліз би хоть на ніж. Аж дивно стало моему козакові, що то чоловік зможе, як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людській, мов не своєю силою, мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сіючи свої чари

Загадавсь Петро, зажуривсь про лиху українську долю, забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місцю почали гукати окличники: «У раду! У раду! У раду!»

Усі заметушились і почали тягтись туди, де бито в бубни Боржій за всіх поспішали в раду братчики.

— Чого се б'ють у віщові бубни? — питає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

— Хіба не знаєш? — одвітує той.— Судитимуть Кирила Тура!

Схаменувсь тоді Петро і пішов боржій за двома запорожцями, не одрізняючись од їх до самого суднього місця. Пощастило йому так добре стати, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очі, а кругом його усе братчики. Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд, да не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три, чи що, уперлись у землю ногами, і вже як не товпились іззаду городові козаки з міщанами й поспільством, не звузили вони ні на п'ядь порожнього посередині місця. Хто бажав що побачити або почути, то хіба через голови побачив; а багато людей, позлазивши на дуби, звідти дивились.

У першому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву — військовий писар з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далі по боках довгоусії діди січовії. Сі вже хоть за старістю жодного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано, як батьків. П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкіі од думок голови. Курінне отамання і всяка старшина докінчали первий обід віщового колеса. Усі були без шапок: сказано — в судньому місці.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на усі чотири сторони низенько,

потім іще оддав особо один поклон гетьманові, да дідам, да отаманам по поклону — і почав говорити голосно й поважно:

— Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християне! На чім держиться Запорожже, як не на давніх, предків вічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалося воно ще за оних славних предків наших варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже ніхто з козацтва не покаляв тої золотої слави — ні козак Байда, що висів у Цареградї на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь п'ятдесят чотири годи в турецькій каторзі, — покаляв її тільки один ледащия, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!.. Да взяв Кирила Тура за плечі, да й повернув на всі боки.

— Дивись, — каже, — вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була іншим наука!

— Що ж сей паскудник учинив? — став ізнов глаголати батько Пугач до громади. — Учинив він таке, що тільки пху! Не хочеться й вимовити. Знюхавсь поганим з бабами і наробив сорома товариству на всі роки. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отамання, і ви, братчики! Подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам сього сорома збутись? Яку б кару ледачому пакосникові здекретувати?

Ніхто не виривавсь із словом; усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть:

— Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон.

Брюховецький скорчивсь у три погібелі да й каже:

— Батьки мої рідні! Що ж здолаю видумати путне своїм нікчемним розумом? У ваших-то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки — судить, як самі знаєте, а моє діло махнути булавою, да й нехай по тому буде. Недармо ж я вас вивів із Запорожжя на Україну: порядкуйте по-стародавньому, як самі знаєте; судіте і карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.

— Ну, коли так, — кажуть діди, — то чого ж довго міркувати? До стовпа та киями!

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось.

Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив'язали бідаху так, щоб

можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш да випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних низовців, що коло стовпа тут же й горілка стоятиме у діжечці і калачів решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати жизнь, а, вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кий. Тут-бо й кий лежав оберемок. Отсе ж усякий братчик, идучи мимо, зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині — да й пішов своєю дорогою. «А вже в їх таке було прокляте заведеніє, — розказують було старосвітські люде, — шо як сім раз одважить княкою, то хліба більш не їстимеш». Рідко-рідко траплялось, шо жоден братчик до ковша не доторкавсь, а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То було простоїть бідний тімаха свое врем'я, одв'яжуть — да й прав. Тільки, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові не знать яким бути лицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі не послідуший, був козак-душа, а не братчик, да й вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скаканне в гречку. Тим-то інший братчик, хоть і жаловав дуже козака, да, щоб не розплодивсь такий гріх між молодиками, ішов і бравсь за кий. Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав свое жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти або один одного з біди визволяти? Так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і, мов не він, од стовпа одходив.

Ще ж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Черногор. Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому попрікне про яку-небудь Кирилову послугу, а на іншого блазня то й посвариться; то такий, знаючи чорногорське завзяття, і одійде, мов кіт од сала, хоть би й рад горілки покуштувати. Благаючи іншого отамана, аж слізьми обливався вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Сього похмурого дідугана не посмів Богдан Черногор нічим попрікнути, а де вже на нього сваритись? Хоть же б його й бажав благати, то й язик не ворочається. Так як молодий цуцик хогаеться під ворота, побачивши старого сусідського бровка, так бідний чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу

жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий.

— Повернись,— каже,— сякий-такий сину!

Сердега повернувся, а він йому так одважив києм по плечах, що аж кістки захрумтіли. Однак Кирило Тур показав себе добрим запорожцем: і не зморщивсь, і не застогнав.

— Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу! — сказав батько Пугач, положив кий да й пішов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький прочухан, Петро помірковав, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців. Жаль йому стало нетяги; підійшов до нього, чи не дасть якого завіту сестрі да матері.

А Богдан Черногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима спиною, схопивсь за шаблюку да й каже:

— Море! Я не попущу усякому захожому знущатись із мого побро! Доволі й своїх братчиків.

— Багацько ж, мабуть, і в тебе в голові мозку! — каже Кирило Тур.— Пустити його, се добра людина: у багно тебе не втопче, як зав'язнеш, а хіба з багна витягне. Здоров був, братику! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Се вже не гарячі млинчики, пане брате! Вип'ємо ж по коряку меду, щоб не так було гірко.

— Пий, брате, сам, а я не буду,— каже Петро,— щоб іще ваші діди не звеліли оддячити тобі києм.

— Ну, бувайте ж здорові, братці! — каже Кирило Тур.— Вип'ю я й сам.

— Що сказати матері да сестрі? — поспитав Петро. Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далі й каже з пісні:

Ой которий, козаченьки, буде з вас у місці,
Поклоніться старій неньці, нещасній невісті;
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином над Кирилом чорний ворон криче!

— Се таки й станеться з тобою, превражий сину! — каже, підходяючи, один січовий дід; а за ним іде ще трое.— Не вповай,— каже,— на те, що молоді тебе обходять; ми й самі тебе вкладамо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки.

Да й узяв коряк; зачерпнув, випив, покректав да, взявшись за кий, і каже:

— Як вам здається, батьки? Я думаю, дати йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!

— Ні, брате,— каже другий дід,— ніхто з нас не зазнає, щоб коли-небудь бито виноватого по голові. Голова — образ і подобіє боже: гріх підіймати на неї кня. Голова нічим не винна; *із серця ісходять помишленія злая, убійствва, прелюбодіянія, татьби*, а голова, брате, нічим не винна.

— Дак що ж, брате,— каже третій дід,— коли того проклятого серця дубиною не достанеш? А по плечах не добити нам сього вола й обухом. А шкода пускати на світ такого гріховода: і так уже чор'знає на що переводиться славне Запорожже.

— Послухайте, батьки, моєї ради,— каже четвертий дід.— Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здасться.

— Здасться? — каже, ідучи мимо, батько Пугач.— На якого біса здасться такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я молотив би його, поки б увесь цебер горілки випив. Бийте, батьки, превражного сина!

Тоді діди випивали один за одним по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Інший давно б уже звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усі чотири кий, не покривившись; іще, як одійшли діди, і шуткував із своїм гостем.

— Добре,— каже,— парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заболять уже ні плечі, ні поясниця.

— Що сказати твоїй паніматці? — питається ще раз Петро.

— А що ж їй сказати? — одвітує Кирило Тур.— Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на братство; там мене спокусив гріх, нехай же там моляться й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі олив'яного бобу та чорного пшона, щоб було чим пом'янути на лицарських грецях Турову душу.

— Кріпись, побро,— каже Богдан Черногор,— більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тоді одпустять тебе, да й будеш вольний козак

Мусив Петро подождати до обід, чи не потішить матері да сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по віщовому місцю, постеріг він, що не один тільки чорногорець обороняв Кирила Тура: багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: «Ось тільки поквася на горілку, то виціджу я її з тебе хутко!» Як же вдарили в казани до обіду, тоді ціла купа запорожців кинулась до Кирила Тура; одв'язали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

— Ну вас ік нечистій матері! — каже Кирило Тур. — Коли б самі постояли в стовпа, то одпала б охота обніматись!

— А що, дияволів сину! — каже, підходячи, батько Пугач. — Смачні киї кошові? Може, тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи оце листе, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки од сього лиха.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пішов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібниця шила й мережила, усю в крові; іще й поприкіпала до ран. Кирило Тур аж зуби зціпив, щоб не стогнати, як почали оддирати її од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листя, помазавши чимсь липким.

— Ну, — каже, — тепер ходи здоров, та не скачи в гречку, а то пропадеш, як собака!

Тоді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узяли стужку з калачами да й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь особе, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тільки батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куреневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сів коло нього. Два кобзарі, сидючи навпроти їх, іграли усяких лицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса, що здобули на всьому світі несказанної слави; виспівували і про Берестецький рік, як козаки бідували да, бідуючи, серце собі гартували, — і про степи, і про Чорне море, і про неволю і катергу турецьку, і про здобич да славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладавали, щоб козацька душа і за трапезою росла угору.

Поблагословив ото батько Пугач до трапези; усі взя-

лись за святій хліб, усяк-вийняв з кишені ложку (бо січовикові без ложки, що без люльки, ходити не годилось); як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже:

— Ех! братчики! Мені памороки забито киями, а в вас, мабуть, ізроду в голові клоччя. Коли ж се в світі видано, щоб випроводити гостя з коша натщесерце?

— Пане отамане! — кажуть. — Борони нас, боже, од такої скнарості! Про якого се ти гостя глаголеш?

Коли ж тут саме і йде Богдан Чорногорець із Петром.

— Ось мій гість! — каже Кирило Тур. — Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувсь із мною за Києвом, то аж поле всміхнулось.

Раді були усі братчики, побачивши Шрамового сина. Давно вже вони чували про його лицарство. Інші, уставши, обіймали його, як брата, другі потіснялись, щоб було йому місце.

— Сідай біля мене, синку, — каже батько Пугач. — Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Коли б ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійдеться.

— Що буде, те й буде, — каже Петро, — а буде те, що бог дасть.

— Що? Може, думаєш, ваша візьме? — крикнув грізно супротив його батько Пугач. — Чортового батька візьме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми догори усю вашу старшину!

— Знаєш що, батьку! — каже йому Петро. — Шкода, що молодому старому не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: не хвались, та богу молись!

— Молились, козаче, ми вже йому добре, — одвітує батько Пугач, — уже господь усі душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе буде в нас обще... Е, козаче, — каже знов ласкавим голобом, — да в тебе, бачу, нема ложки! Що то не нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по-людськи робиться: їдять із срібних мисок, а ложки при душі катма. Зробіте йому хлопці, хоч із бересту або з скоринки ложку, а то скаже батькові: «Там вражі запорожці голодом мене заморили». І так уже старий пеклом на нас дише.

На обід у запорожців мало подавали м'ясива, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда

була вся дерев'яна: і чарки, й корякі — усе з дерева. Тра-
пезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак
ніхто не впивсь, так-то вже повтягувались.

Більш од усіх пив на сей раз Кирило Тур: хотів, мабуть,
бідаха завдати собі хмелю, щоб не так боліли плечі, да й
хміль не подолав його. Зробивсь тільки дуже веселий, і як
устали з-за обід, да як почали братчики танцювати під
бандуру, він і собі пішов навприсядки; качавсь колесом і
виробляв такі викрутаси, що ніхто б і не подумав, що сьо-
го козака бито недавно киями. Запорожці не навітшались
із такої терпеливості.

Петро мій після обід хотів іти додому, так Кирило Тур
придержав його да й каже:

— Постривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго
покріпишся. Перед товариством сором кволитись, а дома
заляжу до завтрього.

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати
двоє коней, да й поїхав з коша, шепнувши щось побра-
тимові. Дорогою Кирило Тур точив усякі баляндраси, далі
й каже:

— Приставай, брате, в запорожці. Якого тобі чорта
тратити літа між тим навісноголовим городовим козац-
вом?

— А що ти думаєш? — каже Петро. — Я вже й сам не
раз про це мізковав.

— От люблю козака! — мовив запорожець. — Якого
біса доживешся ти в городах? Городи твої швидко вже
догори ногами стануть.

— Що вже й споминати про се, Кирило? — каже Пет-
ро. — Сам я бачу, що біда надходить звідусюди. Однак
скажи мені щиро, нехай би хто, а ти вже чого йдеш против
Сомка?

— Ех, і ти ж голова! — одвітує Кирило Тур. — Хто ж
против його йде? Що я вкрав у його молоду, се ще лихо не
велике. Молодої йому зовсім не треба: інше готується йому
весілле! Та й не одному йому. Заграють вашій городовій
старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нехотя.
Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, так
швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати,
хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не
переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода
несе... Побачимо, що станеться з вашою Україною, як
приймуться няньчити її такі няньки!

— Не доберу я толку в твоїх речах, — каже Петро. —

Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім ши-
ро, то знов туман у вічі пустиш. Покинь хоть на часинку
своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому ж би й
тобі не говорити просто?

Запорожець зареготав.

— Ой, козаче, — каже, — козаче! Та хіба ж на світі єсть
хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт
знає куди! Хотілось би чоловікові чесно положити живот
за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає не
знать у які тенети. Хотілось би чоловікові не стояти на *путь*
грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сіда-
лищі губителів, так що ж? Не всякому рівнятиє із божим
чоловіком. У того й думка, й серце у законі *господньому*,
поучається він закону божому день і ніч, а в такого леда-
чого, як я, хоч би думка і так і сьак, так серце не туди тягне...

— Куди ж тебе тягне серце? — спитав Петро. — Невже
котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже
пикою об лаву?

— Пху! — аж плюнув з досади запорожець. — Ти йому
образи, а він тобі луб'я! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти
з своїми бабами! Доволі чоловікові і без них смутку.

— Ну, а куди ж би тебе ще тягнуло серце? — каже
Петро.

— Куди б воно мене тягнуло! — каже запорожець да й
здихнув так важко, що Петро аж усміхнувся: думав — яка
вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху, смутно похилив
голову, ніби й забув за товариша, да й почав собі читати
напам'ять із Єремії (Петро, слухаючи, аж здивовався):
Чрево моє, чрево моє болить мені, смущається душа моя,
терзається серце моє. Не умолчу, яко глас труби услишала
душа моя, вопль раті і біди. Доколі зріти їмам біжащих,
слишаш глас трубний? Понеже вожді людей моїх синове
буйнії суть і безумнії; мудрі суть, еже творити злая; благо
же творити не познаша... Ух! — каже, здригнувшись. —
Братику, мені не знать що показалось... Проклятий про-
чухан зачинає кидати мене в трясцю. Та ось і моя хата.
Засну, дак усе минеться.

Приїжджають до хати, а назустріч їм вибігають мати і
сестра Кирилова. Як же то зраділи сердешнії, то й розка-
зати не можна! Одна бере за повід коня, друга тягне за-
порожця з сідла, а він тільки всміхається.

— Бачте, — каже, — я вам казав, що нічого журитись!
Та вже, мабуть, вас так бог создав, щоб усе киснути.

Хочуть його обняти, а він руками їх одпихає:
— Ні вже,— каже,— сього не буде. І так братчики трохи не прогнали з куреня, що провонявсь, кажуть, бабою.

А Петру шепче:

— Тепер мені так до обнімання, як грішнику до гарячої сковороди.

Хотів Петро зараз іти додому, так Кирило запросив на чарку горілки; да й стара неня і сестра Кирилова, кланяючись, просили, щоб хоч заглянув у хату.

— Ну, паніматко! — каже Кирило Тур. — Давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голову! Та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало.

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу да й почав цм'юлити з неї, як воду. Мати, боячись, щоб він не перепивсь, хотіла одняти боклагу, а він:

— Геть, мамо, геть! Чоловік не скотина, більш відра не вип'є.

І почав знов цм'юлити, поки, знемігшись, упав без пам'яті на землю. Усі стривожились, а один Петро тільки знав, що сьому за причина. Він поміг жінкам підняти Кирила Тура з землі і положити на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

XIII

Тим часом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина. Сонце ще не вирізалось із-за левад, як переїхав він Ніжень; іще тільки деколи просвічувало крізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину інший опияка не побоявсь би вхопити і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать:

— На шаблях!

А другі:

— На пістолях!

— Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею — кому бог погодить.

— Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд божий.

— Та ось панотець їде,— крикнули інші,— нехай він нас розсудить.

Дивиться Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одні ж у кармазиннах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабель, тільки декоторі держать рушніці да коси на плечах.

— Чого отсе,— питає Шрам,— попередили ви сонце, щоб зчинити гвалт? Хіба ще мало буч по Україні?

От деякі пошарпковали його да й кажуть:

— Зібрались ми, панотче, на божий суд; нехай господь розсудить людську кривду.

— Яка ж,— питає,— сталася кривда і од кого?

Кажуть:

— Та от, бач, полюбив молодець дівчину, ну і дівчина не од того. Молодець же нашого міщанського роду — син нашого війта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли неабиякі люде — бурмистрове та райці магістратськії. Дак що ж би ти думав, панотче? Як привітав їх пан Домонтович? Розлютувавсь, мов на свою челядь, назвав хамами, личаками. «Не діждете,— каже,— і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!»

— От як розвеличалась ледача шляхта! — перехопили тут інші з синьокаптанників. — Се тії, що впрохались у батька Хмельницького на Україну! А якби не пустив, то попропадали б з голоду в Польщі!

— Цитьте, цитьте, горлатії ворони! — озвались тут деякі з кармазинів. — Дайте й нам що-небудь вимовити. Не вже ви хочете, щоб за вашого війтенка отець силовав одним-одну дочку?

— Який,— кажуть,— враг просить його силовати? Во-на з дорогою душею піде!

— Чого ж се так? — одвітують кармазини. — А може, й гарбуза втелющить!

— Гарбуза? Ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку.

— Годі, годі квакати! — кажуть кармазини. — Побачимо ось, чия візьме.

— Розводьте бійців! — кричать інші.

— Як же їх розводити, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить панотець. Скажи нам, будь ласка, панотче,— обернулись до Шрама,— як лучче дознати суда божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли

жених поляже. нехай потішаться кармазини; як же поляже кармазин, тоді дочку нам подавай. хоч лусни! Не сховаєшся од нас ні за високими ворітьми, ні за привілеями!

— О, щоб вас господь побив праведним громом! — каже тоді Шрам.

— За що се ти нас так проклинаєш? — каже, зумившись, громада.

— О голови, сліпі і жорстокі! — глаголе знову Шрам. — Як збирається на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари! І помчавсь од них небзир.

У Борзні заїхав Шрам одпочити до сотника Білозерця. Білозерець був старосвітський сотник, іще-то з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: «Єднай, батьку, Україну, а ми тебе виручимо». Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тільки що доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двору. Пізнав Шрама і сам не знав, що робити од радості.

— Ну, батьку, — каже, — у саму годину завітав ти до нас у гості!

— Бачу я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!

— Куди ж отсе?

— Да в Батурин же, до навісного діда Васюти.

— Е, уже раду рушили!

— Як?

— А так. Ось заїдьмо лиш до господи.

Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тоді Білозерець і почав розказовати.

— Так і так, — каже. — Навісноголовий Васюта коверзовав-коверзовав, далі таке вигадав, що ледве й сам не пропав. «Присягайте мені, — каже, — на послушенство гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут!» Наустив вражий дід піхоту да хотів так придавити у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!

— Да чого доброго й ждати од такого, що полизав лядських полумисків? — каже Шрам. — Уже коли ти був раз *Золотаревським*, то *Золотаренком* ізнов не будеш! Ну, що ж старшина?

— А старшина, — говорить Білозерець, — почала його усовіщувати: «Побійся бога! Чи тобі ж довго жити на світі? Нехай би молодшій гетьмановали. Ей, пане полковнику! Не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його, то ще й сам, і всі ми поживемо з упокоєм». Куди! Розходивсь наш дідуган: «Скоріш у мене волосся на долоні ви-

росте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! За мене бояре на Москві тягнуть, за мене Брюховецький з запорожцями стоятиме. Ось я послав уже посланці до Зінькова». — «Не йми, — кажуть йому, — віри запорожцям: вони тебе уочевидьки ошукують. Приїжджають до тебе з Січі задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо! А там своє на умі. Хіба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се в їх обичай давній!» Де тобі! І слухати не хоче. Як ось і гонці з Зінькова. «А що?» — «Еге! — кажуть. — Прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там запорожці таке провадять, що аж слухати сумно». — «А князь же що?» — «А що князь? Князь із запорожцями запанібрата, а твої подарунки прийняв у сміх, бо в його й свого доволі». Васюта й руки попустив. Тоді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшло, що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Васюти.

— Од Сомка? — питає Шрам, здивовавшись.

— Од його самого, од Якіма Сомка.

— Із Переяслава?

— Ні, із Ічні. Сомко вже в Ічні.

— Не сподівався я, — каже Шрам, — щоб Сомко так скоро переміг себе.

— Еге! — одвітує Білозерець. — Крута година наступила. Пише до Васюти: «Во ім'я боже, ти, пане полковнику ніженський, і всі, під його рукою будучі, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам, — каже, — лучче оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під лицарською рукою переяславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я, — каже, — жду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не попустимо гетьманської булави в ледачі руки...» Бачить тоді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ічні прохати, да й рушили всі з Батурина. І я отсе, дещо впорядковавши, туди ж їду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати, і при йому всім стояти.

— Так чого ж гаятись? — каже Шрам. — На коней да до Ічні!

— Господи! — сказав, дивуючись, Білозерець. — Чи тебе господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одолівають.

А Шрам йому:

— Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, й рани. *Обновиться яко орля юність моя.* На коня, на коня! Нічого гаятись!

— Да вгамуйсь, бога ради! Хоть дух переведи, хоть чарку горілки випий да закуси.

Сяк-так осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тоді почувсь, що треба дати собі пільгу.

Вийшли з Борзни. Чи пройшли з десяток верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простовав уже під Ніжень.

— Військо гетьманське пішло, — каже, — туди ще зранку, а Сомко-гетьман з Васютою і з іншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушенство в ринковій церкві ічанській, да, почувши, що вже бояре під Ніженем, просто з церкви на коні, да й рушили до Ніженя.

— Заворушились наші! — каже Шрам. — Слава тобі, боже! Ну, не тратьмо ж часу й ми.

Повернули коней на Ніженську дорогу; їдуть спішно. Виїжджають на Ічанський шлях, недалеко од Ніженя, аж глянуть — і Сомко з Васютою їде. Старшина за ним купою. Повітавшись, Шрам зараз і питає:

— А що, пане гетьмане, яково?

— Не журись, батьку, — каже Сомко, — усе буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком узялись за руки, то нехай устоїть проти нас хто хоче. Лубенський, Прилуцький і Переяславський полки я виправив з Вуяхевичем під Ніжень, а Чернігівський буде туди сьогодні на ніч. Чого ж ти іще супишся?

— Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полки виправив? — питає Шрам.

— З моїм генеральним писарем, — одвітує Сомко.

— Да то-то ж! Не дав би я йому гетьманського бунчука під таку годину.

— Е, батьку! — каже Сомко. — Тобі-бо вже дуже зневірились люде.

— А ти, синку, дуже багато ймеш їм віри. Я чував про Вуяхевича дещо негарне.

— Е, годі! Ти мого Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вміє гамовати козаків: тим я й дав на сей день йому бунчук, а не іншому.

— Похмурна, похмурна година! — каже сам собі Шрам.

— Не така ще, як тобі здається, — сказав Сомко.

— Дай, боже! А що ти скажеш про поспільство, що ку-

питься коло Ніженя, нехай бог криє, наче як було на початку Хмельниччини? Се все брюховці!

— Нічого не скажу. Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки да гармати, я ні про що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили миргородці да полтавці з зінківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те мені шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана.

«О, голово ти моя золота! — подумав Шрам. — Коли б то так усі, як ти, держались честі да правди! А то на кого не зглянеш — усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру да про свій берліг дбає».

Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку-урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Питається Шрам:

— Кого ховають?

Кажуть:

— Війтенка.

— Що сьогодні з Домонтовичем на божий суд ставав?

— Того самого. Не послужила фортуна горопасі. Тільки стялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.

— Е, ні-бо! — перебив тут хтось ізбоку. — Перше Домонтовиченко влучив війтенка по лівій руці — кров так і задзюркотіла. Мій батько сам там був, дак розказував. і задзюркотіла. Мій батько сам там був, дак розказував. Шарпонував та й каже: «Годі, буде з тебе!» А війтенко: «Ні, або мені, або тобі не жити на світі!» — «Дак нехай же, — каже, — господь успокоїть твою душу», — та й почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь ранами. «Ей, — каже, — годі! Пожалуй сам себе!» А той маха та й маха наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.

— Нехай, нехай! — каже ще один, ідучи мимо. — Візьме колись і наша!

Дивиться Шрам, аж за труною того війтенка трохи не весь Ніжень піднявся; і все самі міщане: жодного в кармазинах. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тільки товариство: жодного сотника, ні отамана. Ідуть, утупивши очі в землю, і мов не бачать ні гетьмана, ні Васюти з старшиною. Шрам тільки похитав головою. Нічого не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табору під містом, опинились на війтенкових похоронах, наче в свого полковника, да ще під такий великий

козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й протверезиться. А іншій громаді Христову притчу розкаже, схляючи буї душі до кротості да до любові; то козаки, так як тії бджоли од кропила, погудуть та й осядуть.

І добре б воно було; може б, Шрам і до кінця козаків утихомирив; так, отже, як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слідом ходив диявол і всівав плéвели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Брюховецького — Вуяхевич. Надувшись, мов той сич, проходив він із своїми підручниками мимо козацькі купи і, бачся, нічого злого й не діє, тільки то там, то сям що-небудь блявкне, да так же то козаків гірким словом зневажає, так їм те нещасне панство да гетьманство в вічі тиче, що козаки, прислухаючись, тільки уси кусають. І як от рибалка, їздячи човном, кукольван розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькі душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч; і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко-гетьман, чи ні, а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхто б не розказав, ніхто й не списав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою ходив він од варти до варти, частенько поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Куті широкі дуби од огнищ світяться; через поле чути глухий гомін; ячать здалеку людські голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурею.

XIV

Розкажемо ж тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як отак працював наш паволоцький Шрам. Мабуть, тоді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громаді не йшла в ладота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона ляшка й католичка, так уже тут як не підходить, а не потоваришиш щиро.

А в чоловіків вийшло своє безладде. Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче іншим чоловіком зробився. Знав він його замолоду добре. Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі загопи, то вже ніхто дальше його не пробереться; і говорять було козаки: «О, далеко наша Гвинтовка досягає!» І чи вже в компанії, чи що, так Гвинтовка друзяка, да й годі. Тим-то й полюбив його Черевань і сестру в його засватав. От же й тепер він, бачся, той же, да ні: усе в його стало якось хистко, і

слово його хоть і бойке, да не таке тверде й шире, як правдиво-козацьке слово. Простий був чоловічина Черевань, а й йому стало розумно, що тут щось да не так.

— Як отсе, Михайле, в вас учинилось, — питається Гвинтовка в Череваня, — що ти свою Лесю заручив за гетьмана?

— А чом же, бгате, — каже Черевань, — чом нам не заручити дочки хоч би й за гетьмана? Хіба ж ми зроду з гетьманами хліба-солі не їли?

— Хто ж се говорить? — сказав Гвинтовка. — Дочка моєї сестри зуміє показати себе на всякому місці; тільки що зробили ви діло спішно, да коли б воно не вийшло смішно!

— Проти чого се ти закидаєш? — питає Черевань.

— Против того, що тепер, під сю заверюху, того й гляди, що спіткнешся...

— Нехай, бгатику, — каже Черевань, — спотикаються наші вороги, а не пан Сомко!

— Ге-ге! — Гвинтовка йому. — Спотикались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столі — отже Гадяцькі пункти і того зопхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж із москалем по Гадяцьких пунктах торговатись. Коли б свого не проторговав! От Іван Мартинович ліпше видумав, що без торгу береться до гетьманства. Тим-то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має.

— Іванцеві, бгате, — Черевань Гвинтовці, — нічого торговатись: він давно вже чортяці душу запродав, так йому тепер чи турок, чи православний — усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до турка!

Не ждав Гвинтовка од свого зятя такого одвіту. Нічого, однак же, не промовив. Буцім і не він, повів свого гостя оглядувати господарство. Там токи, повні збіжжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по лузі ходить табун коней; усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивовався, розглядаючи все те, Черевань: який-то його шуряк учинивсь дука! А сам собі подумав: «У мене нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вишняків; да зате жоден міщанин київський не подивиться скося на Хмарище; і поки стоятиме на магістраті башта з дзигарами, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву зайняв Хмарище. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано магістратську башту».

Огледіли, вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

— Що ти, — каже, — тут, пане осауле, сидючи дома, робиш? Там у місті коїться лихо!

— Яке ж там у вас лихо? — питає повагом Гвинтовка.

— Міщане, — каже, — гуляють з козаками.

— Ну, бгатику, — озвався Черевань, — дай, боже, і повік такого лиха!

— Да підожди, добродію, — каже Костомара, — через що й як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Домонтовиченко з вйтенком, да Домонтовиченко вйтенка й одолів.

— Ну, так і амінь йому, дурню! — каже Гвинтовка.

— Амінь? Ні, ще сьому ділу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщане повикочували на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять вйтенкові поминки на весь хрещений мир; так козацтво поскуплювалось, як бджоли до патоки, да загуло так, що аж слухати сумно. П'ють да лають усю городову старшину.

— Ну так що ж? Нехай собі лають, — каже Гвинтовка.

— Отак!.. А се як тобі здається, що всі значні люде, що понаїжджали на раду у Ніжень, бояться носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту та буяють, як тії бугаї в череді, — хочуть двори ламати да грабовати старшину.

— А що ж ваш полковий суддя робить? — спитав Гвинтовка.

— А суддя й собі звонтпив, пане осауле. Страх хоть кого візьме. Коли б ще під сю заверюху, під сю чорну раду, яко го лиха не зчинилось.

— Що буде, те й буде, — каже понуро Гвинтовка.

— І тобі отсе байдуже, добродію?

— А що ж би мені робити?

— На коня та гамовати козаків!

— Отака! Гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!

— Да що по тому пірначеві! — каже Костомара. — Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пірнача послухають. Поїдьмо, бога ради, поїдьмо!

— Послухають, да не тепер, — каже Гвинтовка, моргнувши якось чудно бровами. — Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина. Нехай там хоть догори ногами Ніжень перевернуть. Моя хата скраю, я нічого не знаю.

— Еге-ге! — каже потиху сотник Костомара. — Так,

мабуть, не брехня тому, що люде пронесли... Пане осауле полковий! Побійся бога! Мені здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника компонуєш.

— Пане Гордію сотнику! — каже, засміявшись, Гвинтовка. — Побійся бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем компонуєш. Ось обід на столі, а ти розвів не знать яку розмову. Сідаймо лиш да підкріплімось, то чи не повеселішаємо.

Сів сотник Костомара обідати, да й страва йому в душу не йде. Пробовав то так, то сяк закидати оддалеки крючка, щоб вивідати, що в того Гвинтовки на думці, так той же не таківський: зараз і переверне його речі на жарти. Од'їхав назад до Ніженя ні з чим.

— Послухай, братику мій любий! — озвалась тоді Череваниха. — Як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пішов.

— Ось лихо! — каже, обертаючи тее в жарт, Гвинтовка. — Чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня, завидуючи, то і коневі не минеться.

— Од пристріту, братику, я дала б собі раду; а од твоїх речей голова в мене завершилась.

— Бо не жіноче діло до них дослухатись! — сказав понуро Гвинтовка.

— У такому, братику, великому случаю, як оця рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших речей козацьких за обідом; а зоставшись на самоті, не во гнів тобі скажу, що мені чогось страшно зробилось. Ми ж ізмалечку, брате, навчені закону божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занапастивши її, другої не добудеш...

— Що то значить жити під самим Києвом! — перебив її Гвинтовка. — Зараз і видно чернечу науку. А в нас у Ніжені так жінок розумні люде учать: жіноча річ коло припічка!

Да й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Розказує й сей, що бачив у Романовського Куті. Череваниха ж із Лесею вжахнулись і поблідли на виду, да й Черевань понурих голову, а Гвинтовка, слухаючи, тільки всміхається. Дивиться Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звідусюди надіходять непотішні вїсті, усяке тривожиться, сумує, а йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть про тих зрадливих запорожців да про тії чвари. Чом же отсе, — тепер питаюсь я, — чом отсе Петро і Леся не зійдуться і поговорять? То було таки хоть і стере-

глись одне одного, да все-таки й повітаються й погублять де про що, як брат із сестрою, а тепер бояться й очей звести одне на одного. Е, шкода й питати! Єсть у них у обох якась думка, тайна, невимовна. Раді б вони ту думку задавити, як гадюку-спокусницю, а тим часом проти волі голублять її в серці. Тим-то вони й не сходяться до купи, тим бояться й очей звести одне на одного.

Засумовала дуже Череваниха, а Черевань, дивлячись на неї, й собі, мабуть, щось пораховав; смутний сидів за вечерею, смутний устав і з-за столу. Тільки княгиня не змінила своєї постави: як та плакуча береза, що клонить і в дощ, і в погоду зелені віти додолу, так і вона, — чи хто сміється, чи хто плаче, у неї з серця не сходить туга.

На другий день, скоро повставали-да повмивались Петро з Череванем, як ось іде козак од Гвинтовки.

— Казав пан — надівайте білі сорочки та жупани-лудани, бо сьогодні буде рада; а пані прислала вам по новій стьожці до ковніра. Уже тут і бояре царськії, і Сомко, і наш полковник з старшиною.

Здивовався Петро і звелів зараз собі коня сідлати.

А Черевань мірковав про стьожку, що княгиня прислала: «Блакитна; чом же не червона? Козак звик червону стрічку в ковнірі носити, а се вже, мабуть, польська мода. Дармо, надінемо й польську: однаково вже тепер на Україні все почалося вести [ся] по-лядськи».

Коні були вже посідлані. Сіли козаки і поїхали спішно. Василь Невольник за своїм паном.

Гвинтовка, обернувшись, тільки сказав:

— Гляди ж, сестро, — ти в мене тепер господиня, — щоб доволі було всячини на вечерю: бо я вернусь із ради не без гостей.

Виїхали на узлісся, аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чернь-мужики. Мужики ж і міщане валять купами, а козацтво йде лавою під місто. А під містом розп'ято царський намет і московське військо з боярами стало. З правого боку суне з своєю стороною Брюховецький, а з лівого Сомкове військо виступає. Тільки ж за тими купами люду мало що можна було й розгледіти. Хіба по корогвах можна було розпізнати, де запорожці, а де городові. У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових орли і всяке мальованне з золотом. Гомін чинивсь по полю скрізь такий, мов підступає орда. Одне конем іде, друге піхом; той у кармазинах, а тії в личаках та в семрягах. Поперед себе звелів Гвинтовка

їхати чотирьом козакам, а то б і не протовпивсь до намету.

— Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському! — кричать козаки.

— Е, се князь наш! — гукне один у личаковому кунтуші. — Тривай лиш, недовго верховодитимеш!

А другий зупинив його:

— Не дуже, — каже, — гукай супроти сього пана: я дещо чув про його од запорожців.

— Що ж ти чув?

— Чув таке, що не дуже гукай на його, от що!

Се ж з одного боку. А з другого, поки пробрались трохи проміж людом, чує Петро таку розмову:

— Як ти думаєш? Чия візьме?

— А чия ж, як не Івана Мартиновича!

— Е, постривай лиш! Он у Сомка, кажуть, в обозі доволі гармат і чорного проса; є чим у вічі заглянути; а він-то не такийський, щоб оддав доброхить булаву з бунчуком.

— Будуть наші й гармати, як біг pomoже. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, того й за стіл не посадять.

Проїхали ще трохи.

— Чи правда бач, — питає один бурлака в другого, — що вчора ховали війтенка?

А той йому:

— А як же? Похорони простяглись через увесь Ніжень, од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не зазнає.

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Гвинтовка знакового якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагіна. Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду, і там-то було послухати, як привітав Іванець Сомка!

О, Іванець — собака! — каже, знизивши голос, Гвинтовка. — Як уїється в кого, то вже свого докаже. Як же зложили бути раді? По-нашому?

— Авжеж!

— І Сомко згодивсь?

— Згодивсь поневолі. Тільки бач: Брюховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть, з гармат бити, як не по його рада станеться.

Гвинтовка тільки засміявся.

— Нехай,— каже,— б'є на здоров'є!

Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештається з молотом на плечах.

— Ти запорозька сторона, Остапе? — питає в нього вівчар з ціпком.

— Щоб вони,— каже,— виздыхали тобі всі до одного, тії запорожці!

— Як! За що се?

— За що? Є за що!.. Гм! Сказано — не вір жінці, як чужому собаці!

— Йо? Щоб то оце запорожець та почав до жінок липнути?

— Еге! Ти ще не знаєш сих пройдисвітів! Се, коли хочеш знати, самі паливоди!

— Йо?

— І не йо! Учора зазвали мене до коша, буцім і добрі «Ось там се да те треба нам перековати, а в нас такого дотепного коваля й зроду не було»,— та й давай мене поштувати. Я ж там п'ю та бенкетую, а вони в мене в господі лихо коять. Вертаюсь ранком, проспавшись, аж дома вже походжено.

— Та то тобі на похмілля так іздалось, брате

— Іздалось! — аж крикнув коваль.— А це ж як тобі здається? Питаю в Івася: «З ким же ви, синку, без мене вечеряли?» А вона, сука, вже й перехоплює: «З богом, скажи, Йвасю, з богом!» А дитина, звісно, мале, лукавства не знає, поглянуло на неї та й питає: «Хіба ж, мамо, то бог, що в червонім жупані?»

Проїхали й мимо сих. Що ближче к царському намету, то все труднійш було пробиратись. Коло намету б'ють у бубни, а тут проміж народом ходять окличники да все кричать: «У раду! У раду! У раду!» Хоть народ і без окличників звідусюди мов плав плыве. А найбільш преться того мужицтва.

— Ну, вже, брате,— каже інший,— з порожніми кишеними до жінок не вернемось!

А другий, сміючись:

— Заробимо лучче, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які теляги під золотом та під сріблом понаді вали! Аж хрястять! Усе наше буде!

— Та й коло крамних комор руки погіємо! Казали за порожці, що все порівну між миром поділять

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеться й Тарас Сурмач.

— І ти,— каже,— отсе супротив Сомка й панотця?

А той:

— Спасибі вельможному пану Сомкові! Спасибі й твоєму панотцеві! Ви звикли обирати гетьмана тільки козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чоґось на раді стбіть — да й потяг далі.

Ось уїжджають наші у саме колесо віщове. Узяли козак од їх коні. Тут уже були самі козак, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші, зустрівшись, тисли Гвинтовку за руку. Він тільки, всміхаючись, кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірі червону стрічку: усе повипускали голубії. Ошибло його страхом: тут щось недобре скомпоновано!

І Черевань щось помірковав. Обернувшись до Василя Невольника:

— От, бгате Василю, яка тут чудна мода завелась на стьожки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!

А той похитав головою да тільки:

— Ох, боже правий, боже правий!

Пробравсь Гвинтовка у саму перву лаву, між полковники, сотники да осаули, судді полкові да обозні з хорунжими. Тут і писарі стояли з каламарями таке, що з одного Посеред колеса,— а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледві можна було що почути, якби пере-кликнутися,— так посеред колеса стояв стіл під турецьким килимом. На столі лежала булава Брюховецького з бунчуком і корогвою. Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовському Куті: позирав гордо, по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Але ось крізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцирах і мисюрках, з шаблями й кестлепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники стали перед його з срібними бубнами.

«Гордий, пишний і розумом високий гетьман! — подумав Петро.— Да на кого ти опираєшся, коли б ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірні душі!.. По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоть ти й перепинив мені дорогу!»

Так думав Шраменко, стоячи позад Гвинтовки. А кругом радного колеса крик і гомін такий, мов Чорне море

грає. Однак почув Сомко, як закричали йому брюховці:
Положи й ти булаву! Положи бунчук і корогов, пер-
яславський крамарю!

Сомко звелів ударити своїм тимпанникам у срібні бубни
Ушухнув трохи галас. Він тоді голосом чистим і поважним,
мов у золоту трубу, протрубив:

Не положу! Нехай скажуть мені мої підручніки (і по-
глянув гордо на обидва боки). А вас, голодранців, я не
знаю, звідки ви втерлись між козацьке лицарство!

Боже! Як схопитись гвалт! Інші вже совались із колеса
наперед, щоб зчинити бой; бо січовики, хоть прийшли й без
оружжя, як сказав їм князь, да припасли по кийку під
полою. Може б, без бучі й не обійшлось, да сивії діди, бать-
ки січовії, стоячи перед братчиків, зупинили.

— Стійте,— кажуть,— діти, стійте, ладу ждїте!

А з боку Сомкового старий Шрам, стоячи у первій лаві,
поглянув на обидва боки, на своєї сторони старшину, да
й каже:

— Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьман-
ство! Чи достойні ж сі буї вепри дніпровії, щоб трактовать
з ними по-людськи? Шаблею ми з ними розправимось!
Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних!

Петро хотів би пробратись до панотця. Знав добре, що
тут без лиха не минеться, так хотів задалегідь пристати до
невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама
з червоними стрічками. Да вже не можна було тепер жод-
ним побитом протиснутись. А круг його стоять усе тії
окаянні зрадці у блакитних стьожках да в голубих жупа-
нах і вже не боючись голосно розмовляють.

— Ну, брате,— каже один,— дождали ми свого праз-
ника; будемо панами на Україні! Нехай усяке козака знає!

— Над ким же ми пануватимем,— питає другий,— коли
всяка душа буде рівна?

— Хто тобі сказав?

— А як же? Он, бач, тепер між козацькою старшиною бов-
ваніють, наче гриби в траві, товстопикії бургомістри од міщан.
А он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборнії.

— Ге-ге-ге! Не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не
таке чув, гуляючи вчора з його джурою. «Один,— каже,—
тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як
порося на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити
Буде кому панувати на Україні і без мугирів. Івану Марти-
новичу аби козацтво пригорнути до свого боку».

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Ви

ходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними
дяками. У руках царська грамота. Його підручніки несуть
царську корогов козацькому війську, кармазин, оксамит,
соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі по-
сли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих
соболєвих турських шубах; на ногах у князя гаптовані
золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом
гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли,
що-чутно було, як бряжчали в бояр шаблукі на золотих
ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь головою, щоб порівня-
том, од лисини аж за пояс, потряс високо — два дяки йому
руки піддержували — і почав вичитовати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічо-
го, що читають, почала гукати:
— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюхо-
вецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають
гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказанний. Тоді й пе-
редні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали
оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки ді-
йшло до самої першої лави

— Брюховецького!

— Сомка!

— Не діжде свиноїзд над нами гетьмановати!

— Не діжде крамар козацтвом орудовати!

Так от же тобі!

— Візьми ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою.
— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх. —
Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського
боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша сила, не наша сила! До табору! Втійкаймо
до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл
саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зіпхнули й кня-
зя з думними дяками, як поперлись.

Гетьман, гетьман Іван Мартинович! кричать на
все горло.

— Діти! — крикне на своїх старий Шрам. — Так отсе ми
потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвоє, одняли й булаву

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.

— Ей,— каже,— годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців за добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем повз плече, да назад до намету. А інші там же поклали голови. За наметом стояли їх коні. Може б, і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом

— Що се ти, вражий сину, репетуеш, стоячи між нашими? — крикнуть на його запорожці.

— А що ж,— каже,— бгатці? Я свого зятя на всякому місці оберу гетьманом.

— Еге! — закричав отаман.— Се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!

Тут деякі поточились до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу-пугу! — закричав.— Пугу, Головешка! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!

— Еге! Ось де зійшлись! — каже той, пізнавши Василя.— Угамуйтеся, братчики,— каже до своїх,— багацько нам тепер роботи й без його.

Да й поперлись до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка.

— Гей,— каже,— козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за гвинтовку, до мене! За мною! — да й поїхав з ради до табору, держачи високо над головою пірнач із блакитною стьожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки — собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у табір до полку Переяславського, а Гвинтовка до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шку! До лави! Пушкарі, риштуйте гармати! Піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральні старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шикovati до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами своїм срібним панциром. Одна в його думка — ударити на Іванців табор, розметати, як полову, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Україні!

Іще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він *рушай*, а вже полк Ніженський з табору й рушив.

— Е, Васиюта не звик слухати старших! — каже Сомко.— Ну, дармо, нехай б'є первий, а ми підпремо його.

Коли ж прибігає сам Васиюта конем:

— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? Як?

— Отепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васиютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правиці!

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскачавши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею корогви да одвернули, да зараз і почали вози своїх старшин жаковати — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушились.

— Якого,— кажуть,— чорта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — да, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет,

а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на радощах. — От яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:

— Що се ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар на Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

— Нащо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені свою воєводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім що хот'я роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!

— Так нема ніде правди? — каже Сомко. — Ні в своїх, ні в чужих?

А Іванець:

— Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордость! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани!

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка. — Лучче нам положити усім отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

— Братці мої, — каже, — милії! Що вам битись за мою голову, коли помирає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки.

— Боже правосудний! — кажуть. — Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселився тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось нібито

Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькїї пункти ознаймує людям, радючи царського величества одступати.

А князь Гагін собі компонує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не спливла наверх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тим часом повів нового гетьмана з старшиною в сотурає. Тим часом повів нового царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмиистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Брюховецькому з старшиною.

XV

Одчепившись ото Черевань од запорожців, насилу оддихавсь, щоб промовити слово.

— Бгате Василю! — каже. — Давай мені боржій коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!

Пішов Василь Невольник за кіньми, так куди! Заверюха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чорторій, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Гвинтовчині козаки; так наждавсь Черевань уволю Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають; неборак тільки сопе!

Де оце в нечистого мій Василь занапастивсь?.. Бгатику, — каже до Петра, — не кидай же хоч ти мене!.. Ой, коли б мені добратись живому та здоровому до Хмарища! Нехай тоді рад'є собі хто хоче!

Як же ото огласили запорожці Брюховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвинтовка одвів своїх підручників; потім і другі сомківці рушили до табору. Тільки запорожці іграли круг гетьманського столу, як злії оси круг свого гнізда, да простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні.

З півгодини ще не знали селяне, що між козацтвом робиться. Як же вже рушив Брюховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала:

— Хвала богу! Хвала богу! Наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатках!

— Що ж, братища? — кажуть інші. — Рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства.

— Е, ще буде час у місті погуляти! — одвітують другі.—

А он козацтво Сомків табор рабує. Дурна Сомкова старшина понабирала з собою кармазинів повні вози.

— Ну, хто куди любля! Усюди є об віщо погріти руки!

І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю пооставались тільки гуляки, що на radoшах понаймали музики да й водяться з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись та тії музики та гопак у такий смутний час, що плакати б усім треба, а не веселитись. Коли ж валить, мов тії хвилі, люд од табору; а назустріч йому купа селян од міста.

— Куди ви? — питаються.

— А ви куди?

— Ми до Сомкового табору.

— А ми до міста. Там, кажуть, є пожива!

— Е, чорта з два!

— Як?

— Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата на місто.

— Шкода ж і до табору! Козаки самі там пораються, а нашому брату дають оглоблею по гамалику!

— Що ж оце? Дак це нас козаки, мабуть, убрали в шори?

— Трохи чи не так, як Виговський Москву!

Як ось надбігають іще новії купи.

— Біда! — кричать. — Пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?

— А що ж вони там кажуть?

— От що! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, дак братчики їх киями «Убирайтесь, — кажуть, — ік нечистій матері, мужва невмивана!» — та й виперли за місто. Наші почали були пручатись: «Ми ж тепер усі рівні!» — «Ось ми вас, — кажуть, — порівняємо батогами! Ховайтесь, вражі діти, заздалегідь по запічках, поки не здобулись лихої години!»

— Еге! Дак отака нам дяка! — закричали тоді привідці (у кожної купи був свій ватажок). — Стійте ж, братці! Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, дак зуміємо і з стола зопхнути! Куптесь у полки, кричіть «у раду!» Визвольмо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!

Заворушився люд, загомонів; піднявся по всьому полю

галас. Тільки нічого з того не вийшло. Інші, помірковавши, кажуть:

— Ні, вже, мабуть, шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі! Яке посадили, таке і спечеться. Буде з нас і того, що потанцювали днів зо два з запорожцями

А другі:

— Шкода, шкода! Козацтво тепер стоятиме усі в одно, полатають нам боки, та з тим і додому вернемось. Втікаймо лучче заздалегідь!

Тим часом деякі ведуть таку розмову:

— Я собі таки піймав із воза в таборі сало! Буде жінці та дітям до пилипівки!

— А я пшоно мішок! Коли б хто поміг доперти до хутора — Ге! Що ваше сало та пшоно! — каже третій волоцюга — Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестирику! Тепер саме в косовицю доведеться попоноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!

— Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі! — кажуть мужики — Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли й скоки, і веселі гопак по полю Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись.

Як ось почали роз'їжджатись із Ніженя й шляхта, державці, що були понаїжджали під час тієї ради. Інший привіз і жінку, й дочку. Така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї Гетьманщини лицарство, так чи не пошле бог пари. Аж тут не весілле вийшло. Як почали по дворах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голбву положив, обороняючи свою худобу і сім'ю; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Отсе їде значний чоловік у кованому возі да й шаблю держить голу або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним нивовці, бхляп на міщанських конях, женуться, як шуляки. Хоть стріляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сім'єю челядь, да як зваять одного-другого запорожці з коня, так хто оставсь — урозтіч! А вони,

окаянні, коней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саети обдирають. По полю не один віз з покаліченими кіньми валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розкидали. Черевань, дивлячись, аж іздригається. Довелось би і йому таке лихо, якби не блакитна стрічка в ковнірі.

Се ж одні так бідовали, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались викидати із возів одежу: знімали з себе жупани-лудани, блаватаси й едамашки да кидали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупинити. А запорожець підхопить, ткне під себе да знов навздогін.

— Ей, люде добрі! — кричать інші селянам, що, мов топроплені овечки, блукають по полю. — Рятуйте нас, а то й вам те буде!

То люде й оступлять, і оступлять кругом віз, бо вже взнали, що за хижее птаство тії братчики. А як которий ув'яжеться за возом, то й самого косою або засмаленим колякою огріють, що тут і зов'ється ледащо. Інші значнії люде, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхом пробирались. Тоді-то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його з-під Ніженя проводжати; а пани почали раховати, як би не зовсім попустити Україну низовцям на поталу.

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніженя. Запорожці його, у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще півдесятка міщан.

Побачивши Сурмач Череваня:

— Ге-ге! — крикне. — Отак наші поживились!

— А що там, бгате?

— Та що! Під'їхали нас братчики так, що тільки ушима стрепенули!

— Що ж вони вам, бгате?

— Та що! Зараз у бурмиистра Колодія кубки, коновки срібні, ковші, що поносили з усього міста міщане, із стола порозхватували. Став бурмиистер їх докоряти, злодіяками, розбишаками взивати, дак і самого трохи не вбили: «Не вживай козака злодієм! Тепер, — кажуть, — минулось: *се мое, а се твоє*, — усе тепер обще! Своє добро, а не чуже

розібрали братчики по кишнях!» Отакіі! Ше ж це не все. Тут одні в бурмиистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту та давай коло крамних комор поратись. Усе з комор порозволікали. Кинулись міщане жалітись до гетьмана, дак той сміється: «Ви ж хіба, — каже, — вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі, як рідні брати? Усе в нас тепер укупі!..» Так-то підійшли нас оmanoю січові братчики! Я оце з своїми бурмиистрами зібравсь та швидш додому, щоб і в Києві в нас не похазяйствовали низові добродіі.

— Бгатці! — каже Черевань. — У прокляту годину виїхали ми з дому! Коли б у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами та й убравсь із сього пекла.

Рятуй же їх боржій, добродію, — каже Сурмач, — бо вже я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря!

— Чорта з два просватає! — гукнув тут, як із бочки, чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж їде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

— Чорта з два, — каже, — просватає! Уже кому що, а Череванівна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!

— Кирило! — гукнув на нього Шраменко. — Кирило Тур, чи чуєш?

А той йому, їдучи:

— Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур zostався Туром? Зови мене або бугаєм абощо, тільки не Туром.

— Да годі, бога ради! — каже Петро. — Чи тепер же до вигадок? Скажи на милость божу, невже ти знов вернувсь до своєї думки?

— Себто про Череванівну закидаєш? — у одвіт йому Кирило Тур. — А чому ж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! Дак кому ж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі зоставлю? Найшов дурня!

І помчавсь із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Оставсь Петро, як остуджений. А Черевань собі стоїть, мов сон йому сниться: Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось — Василь Невольник з кіньми. Упав Петро на коня

і полинув за запорожцями: як тут йому назустріч старий Шрам.

— Куди се ти мчишся, синку?

— Тату! Знов запорожці хочуть ухопити Череванівну!

— Покинь тепер усіх Череванівен, синку! — каже понуро Шрам. — Нехай хапають кого хоча. Рушай за мною; нам тут нема більш діла: заклувала ворона нашого сокола!

Нічого й казати Петрові. Поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце, ти б сказав, надвоє розрізано!

Аж ось гукає Черевань:

— Бгатику! Постривай, дай хоч подивитись на тебе.

Зупинився Шрам.

— Де се ти, бгате, був у сю заверюху?

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. —

Прощай, нам ніколи.

— Та постривай-бо! Куди ж ви оце? Ну, бгате, от я й на раді з тобою був, бодай ніхто вже не дїждав так радувати! Що ж із того вийшло? Тільки боки потрутили та один розбишака трохи не вколошкав. Що ж мені ще звелиш чинити?

— Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайле! — каже Шрам. — Ідь собі з богом до Хмарища. Скажуть, мабуть, швидко й усі аминь.

— А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.

— Ні, — каже Шрам. — Барабашів тепер повна Україна.

— Йй-богу, бгате, я кричав «Сомка!» так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся почує про сю раду? Подождіть же! Куди ж оце ви, бгатці!

— Куди ми їдемо, — одвітує Шрам, — там тобі не бувати.

— Та, по правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обїдавши. А бідолаха Сомко! Що-то він тепер?

— Ну, їдь же собі обїдати, — каже Шрам, — нам ніколи. Прощай!

— Прощайте й ви, бгатці! Та заїздіть, упоравшись, у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.

— Ні, вже! — одвітує Шрам. — Тепер про нас хїба тільки почуєш. Прощай навіки!

Да й обнялись обоє перш із Череванем, а потім і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня, прощаючись; а той, мов догадавсь, да й каже:

Ой бгатику! Чи не лучче б було, якби ми не ганялись за гетьманами?

З тим і розїхались Шрам повернув на Козелецький шлях, Черевань із Василем Невольником вернувсь до свого кового хутора Василь Невольник утирав рукавом сльози

XVI

А Брюховецький тим часом бенкетовав у Ніжені. У ту-бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: «Де кричать, а де співають, де кров іллють, а де горїлку п'ють» Коло Брюховецького сидить за столом князь Гагін із думними дяками — люде поважні, що не з гайдамаками б їм бенкетувати, так отже золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погібати! За золото не звонтпили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру, не звонтпили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом Хто ж бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні крові через Іванцеве лукавство да через неситу хтивість московських воевод?

Гуляє князь Гагін із Брюховецьким, ісповняють червоним вином кубки, бенкетують на людське безголов'я Скрїзь, і в світлицях у Колодія, і на подвір'ї сидить поза столами городова козацька старшина з запорожцями усе то тії, що нишком поякшались із низовцями да, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! Тепер уже іншому й трунок не лізе в пельку, іншому так тяжко, як тому Юді, да вже нема вороття — треба брататься з розбишаками! А тії окаяннії сидять за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, п'ють горїлку, як воду, хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз иде поза спиною, крик, галас зчинили несказаний Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана

Чи в вас у Січі знай так бушують на бенкетах? А один бурлака перебив гетьмана да й каже

В нас, князю, у Січі то і норов, хто «отче наш» знає, Як уранці вставши, вмиється, то чарки шукає Чи чарки то, чи кївш буде, не глядить переміни, Гладко п'ють, як з лука б'ють, до ночної тіні

Як же почали розхапувати по кишенях міщанське добро, то князь і собі звонтпив, щоб його ще гірш, ніж на раді, не

потрутили; да, скінчивши обід, зараз і попросивсь із новим гетьманом. Брюховецький провів його аж за ворота.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових — ведуть за шияку якогось сіромаху-братчика. Так як от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню да, взявши з обох боків за уші, ведуть у пушу на розправу, так тії діди вели бідаху-запорожця через базар, позираючи грізно з-під сивої щетини.

— Де се ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі? — питає Іванець.

— Та от бач! — кажуть. — За цим ледащом і обід утерjali.

— Що ж він таке?

— Еге, що! Тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь дияволів син до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора коваль живе, дак він туди і внадивсь.

— Так оце ви його й піймали на гарячому вчинку?

— Зцапали, — кажуть, — пане гетьмане, як ката над са-лом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку: «Е, постривай же, — кажемо, — гаспедський сину! Ми ж присочимо тебе!» — та вже ото й чигали його, не спускали з очей. Що ж? Тут добрі люде на раді гетьмана обирають, а він, ледачий, до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. «Одчини!» — Не одчиняє. «Одчини!» — Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!

— Що ж ви оце думаете з ним чинити?

— А що ж більш, як не киями? Та вже сього не так, як Кирила Тура! Сьому вже треба так боки нагріти, щоб не діждав більш рясту топтати!

Кругом запорожці, як тії гусаки, повитягували шиї; слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якомсь лукаво очима.

— Ударити, — каже, — в раду.

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш да й почав бити в бубни. А братчики так, як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідси, поспішали на раду. Тяглось туди й городове козацтво. Як же назбиралось їх купа чимала і зробили судне колесо, і всі діди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тоді й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на своєму гетьманському місці, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старійші. Як ось, тільки що кошовий дід, бать-

ко Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до радного слова, аж Іван Мартинович звелів ударити у срібні Сомкові бубни і прийняв сам таке слово:

— Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькії, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дітки! До вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як заохочував я вас із собою на Україну, на волю й на розкоші, так чи вже ж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниці годувати? Ох, боже мій милий! Серця свого вкопалав би я та дав своїм діткам; а тут ось сивії голови січові знай киї та киї вимагають. І за що ж мусить погібати хоч би й оцей безталанний Олекса Сенчило? (А Олекса Сенчило стоїть посеред колеса). За те, що трапилось, може, раз на віку, вскочити в гречку! Який же його біс утерпить, ходючи посеред спашу? Хіба в запорожия душа з лопуцька, не хоче того, чого й людська? Добре в Січі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевести всіх братчиків. Як вам здається, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?

— Святу правду, пане гетьмане! Святу правду! — загули кругом запорожці, як із бочки.

— А вам як здається, батьки? — питається в дідів.

А діди стоять, понуривши голови, та й не знають, що йому й одвітовати. Довгенько думали сивії оселедці, довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач да й каже:

— Бачимо, бачимо, вразький сину, — дармо, що ти гетьман, — до чого ми в тебе дожилися! Убрав еси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудувати! Недовго ж поорудуєш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взявсь брехати по-собачи, то й пропадеш, як собака! Я тобі кажу, що пропадеш, як собака!

— Годі лиш, батьку! — крикне Брюховецький. — Чого се розпустив морду, як халяву? Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!

— От яка нам честь за нашу працю! — кажуть діди. — Тим-то добре казано нам у Січі: «Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам москаля!» — А ми таки не поїняли віри, ми вповали, що ось немовбито господь по-може й на Україні завести запорозькі порядки!

— О, ви голови цвілії! — каже Брюховецький. — Яких же тут сподіватись порядків, коли Запорозька Січ буде

серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те бай-
дуже, так як вашим старим костям; а ми — так інше почув-
ваємось... Не москаля я вам підвіз, а роблю все по правді,
що жоден братчик на мене не пожалується. На Січі, посере-
д глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред
миру — женитись та господарювати.

— А хіба ж ти, — озвався батько Пугач, — не казав нам,
окаянний, як підмовляв нас у городи: «Ходімо, батьки, зо
мною, заведемо свої порядки по всій Україні?» Хіба ти не
казав, що Січ буде Січчю, а запорожці будуть судити й
рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?

— Казав, — одвітує Брюховецький, — і як казав, так і
зробив. Самі бачите, що запорожці тепер перші пани на
Україні: понаставляв я їх сотниками й полковниками, су-
дитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю
Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика *се
мое, а се твоє*: все стало обще; козак усюди став господа-
рем, як у себе в кишені. Чого ж вам іще хочеться? Щоб я за
дурницю бив киями козака? Ні, сього не буде: я своїм
діткам не ворог.

— За дурницю! — кажуть діди. — На чім держиться Січ
і славне Запорожжя, те повернув ти на сміх!

— Нехай собі й держиться, коли йому так до смаку.
Ми між людьми будемо жити по-людськи, а кому в нас
не по нутру, той нехай іде на Січ їсти сушену рибу з си-
ровцем.

— Ми таки й підемо, гаспедів сину! — каже батько Пу-
гач. — Ти нас не випихай коліном. Тільки добре собі па-
м'ятай, що брехнею світ пройде, та назад не вернешся.
Плюйте, братці, на його гетьманство! Ходімо до своїх куре-
нів! Гей, діти, хто за нами?

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх
оклик; аж козаки мовчки мовчать да один за одного ту-
ляться.

— Хто за нами? — покликне ще раз батько Пугач. —
Кому любо з нечестивим пройдисвітом у гріхах погібати,
зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золотої слави своєї,
той гайда з нами за пороги!

Тільки ж і за другим разом ніхто ані з місця.

— Так ви, бачу, усі одним миром мазані! — каже тоді
батько Пугач. — Пропадайте ж, ледащиці! Щоб вас так
щасте-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пху! Плюю й
на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, бать-
ки, — каже своїм товаришам, — а на прощанне скажем

с'ьому Іродові, чого ми йому бажаємо: воно ж йому й не ми-
неться.

От і почали діди один за одним виходити з колеса. І зараз
первий, обернувшись, плюнув на свій слід да й каже:

— Щоб же тебе побив невітський сором, як ти нашу
старість осоромив!

І другий плюнув да й каже:

— Щоб на тебе образи падали!

І третій:

— Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не знав ні вдень
ні вночі покою!

І четвертий:

— Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!

І п'ятий:

— Щоб ти на страшний суд не встав!

І, вийшовши з радного колеса, забрали свої коні з чура-
ми да й рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі з свої-
ми розбишаками, каже:

— Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне
мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків. Тепер
пийте, гуляйте і веселітесь. А мене щось на сон знемогає.
Піду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате, мене
до господи.

Пішов Іванець до гетьманського двору в замок, похи-
лившись на козака; ледві ноги волочить, що аж низове
козацтво стиха глузувало.

— Підтоптався, — кажуть, — наш Іван Мартинович.

— Іще б не підтопталось, стільки діла наробивши!

— Та, мабуть, і в голову на радощах лишне заки-
нув.

А він, клятий, ні од праці не втомився, ні од горілки не
впився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як би
того безталанного Сомка до посліда-години допровадити!
Плутаючи по дорозі ногами і зажмуривши очі, як кіт, Брю-
ховецький скрізь зуби почав так против своєї думки за-
кидати.

— Чи чував ти, братику, щоб миш одкусила коли голову
чоловікові?

Засміявся козак:

— Се, пане ясновельможний, тільки таку гуторку проло-
жено.

— Гм! — каже Брюховецький. — Проложено! А з чогось
же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вржа старість

надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й ноги хоч поодтинай.

— Се ви, пане гетьмане, — каже Петро Сердюк, — на радах так уходились.

— Ох, на радах, на радах! — мимрить Брюховецький. — Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацтво послужить!

— І, пане ясновельможний! Про що ви турбуєтесь! — сказав козак Сердюк. — Та ми за вас усі голови положимо!

— Голови! — бурчить Іванець. — Було б з мене й одної голови, якби хто зумів її положити, щоб довіку не встала.

Усміхнувся Петро Сердюк да й думає: «Підтоптався, підтоптався пан гетьман!»

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне деяке слово, і все на Сомка наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки невдогад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Брюховецький і каже:

— Чи бачиш ти, Петре, коло стани, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається се диво?

— Диво велике, — каже Петро Сердюк, — нічого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане.

— Отже, я розкажу тобі щось іще дивніше. Ось слухай лишень, братику, який мені сон сьогодні перед світом снився. Здається, йшов я п'яний додому, от до сього будинку, й прийшов, і ліг спати, і виспавсь, і проснувсь ранком — проснувсь, аж мені кажуть, що вночі чудо велике створилось: Сомкові миш голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого сей сон мені приснився? Коли б ти мені сей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити.

Загадався козак, далі, помовчавши, й каже:

— Що ж, пане гетьмане? Себто проти того, щоб запорожець перекинувся пацюком?

Обняв Іванець Петра Сердюка за сі слова. Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки щирозлотий перстень да й каже:

— Оця каблучка всякого переверне в такого пацюка, що пробереться хоч скрізь дванадцятю дверей, куди треба. Візьми, надінь, ніде тебе не зупинять. Що ж ти одступаєш, наче од лихого зілля?

— Того одступаю, — каже Сердюк Петро, — що хоч низовець на всяке характерство здатен, да за таке ще зроду

звжнас ніхто не бравсь! Прощай, пане гетьмане! Може, з хмелем і твій сон пройде.

Оставсь Брюховецький, як остуджений.

— Е, — каже, — так, мабуть, правда сьому, що кажуть: зроду-звіку козак не був і не буде катом! — і почав ходити по світлиці!

Походив, походив.

— Чорт знає які, — каже, — забобони! Буцім не все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці!

Ще поміркував трохи, ходячи.

— Мабуть, — каже, — що не все одно!.. Чом же ось я сам не піду з ім розправитись!.. Поки Сомко був Сомком, я ставав на його сміливо, а тепер мене якийсь острах бере...

Знов почав походжати мовчки.

— Казна-як доля чоловіка ворочає! — каже собі. — Мабуть, сам лихий мені помагає... А лучче б нічого сього не було... Ой батьку Богдане! Не пізнав би ти тепер свого Іванця!.. Ворог!.. І звідки нечистий утелюшив мені Ворога!.. А вже тепер шкода зупинятись... Вивернеться... добре, що поборов... Два коти в одному мішку не помиряться... Чом же оце нема в мене сили до закінчання? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнути ворога ножем боюсь... Що ж, як на Москві зроблять не по-нашому? Гроші грошима, бояре боярами, а цар — душа праведна...

XVII

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий:

— Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного сповістити.

Дозволив гетьман позвати перед себе. Увійшло якоесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не знав, чого злякався; так уже грішна душа його тривожила.

— Хто ти такий?

— Той, кого тобі треба.

У Іванця пішов мороз поза спиною.

— Кого ж, — каже, — мені треба?

— Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій Гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люде та компонують, як би Сомка на волю визволити; та й ніженські міщане шепотять про Сомка, як жиди про Мусія.

— Що ж ти за чоловік?

— Я чоловік собі мізерний — швець із Запорожжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде.

— Як же ти заворозиш Гетьманщину?

— А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомириться.

— Дияволе! — скрикнув Брюховецький. — Звідки ти мій сон знаєш?

— Од усатого пацюка знаю.

— Буде ж тому пацюкові!

— Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину, лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав.

Довгенько помовчав Брюховецький.

— Одкрій, — каже, — голову; я подивлюсь, чи не нечистий справді до мене присусіджується.

— Нечистому багацько діла й по монастирях, — одвітує той да й одкинув відлогу.

Брюховецький аж одшатнувся:

— Кирило Тур!

— Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом, — каже Кирило Тур і накривсь ізнов відлогою.

— Невже ти оце візьмешся за таке діло? — питає Брюховецький.

— А чому ж? — каже. — Хіба в мене руки не людські?

— Ти ж, кажуть, був трохи свій із Сомком!

— Так, як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями. Отака в світі правда!

— За що ж ти на його злишся?

— Я то вже знаю, за що! У мене своя приключка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував за сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи мені тільки, як до його добратися.

— От як, — каже. — Візьми ти оцей перстень. Пропустять тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка, — каже Кирило Тур. — Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.

А Брюховецький:

— Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із сим знаком і в Черкаси до Барабашихи. Pokійний гетьман подарував мені його па пам'ятку.

— Еге! — каже Кирило Тур. — Що то з доброї руки подарунок! Так от він на добро й здався, — да й вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:

— Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснився тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхто б не пізнав тепер його молодецької ходи, ні високого стану. Так собі, наче горбатий дід. Уже надворі стемніло. Ось добирається він до Сомкової глибки. Зараз у надвірних дверей стоїть козак із ратищем. Наставив супротив Кирила Тура ратище:

— Геть!

— А се що? — каже йому потиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро вздрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще треті двері, і третій козак при дверях сторожем. Узяв Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибки.

— Іди, — каже, — до свого товариша. Я буду сповідати в'язня, дак, може, таке почувеш, що лучче б тобі на сей час позакладало.

А той йому:

— Та я й сам рад звідси задалегідь убраться. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— Ну, коли знаєш, то й лучче, — каже запорожець. — Гляди ж, не входи сюди до самого ранку. Він після сповіді засне.

— Засне після тієї сповіді всякий! — бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляні, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за поперек його взято і до стіни ланцю-

гом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узяли до в'язення; тільки вишиваної сріблом да золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Черваниха подарувала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зо всього багатства йому осталась і чудно, і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблизивсь до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав запорожець із-за халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестивсь:

— Що ж? — каже. — Роби, що тобі сказано робити.

А Кирило Тур сипким, гугнивим голосом:

— Хіба ж тобі не страшно вмирати?

— Може б, мені, — каже Сомко, — й страшно було, якби не було написано: «Не убийтеся от убивающих тіло, души же не могущих убити...»

А Тур каже:

— Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось ке лиш, я трошки різону по грудині...

— Адова утробо! — крикне тоді Сомко. — Невже тобі мало моєї крові? Ти ще хочеш навтішатись моїми муками! Бачу по твоєму голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик іссати кров християнську! Так упивайся ж, гадино, у моє тіло! Не почувеш ти, пакосний, як Сомко стогне!

— Добре, ей-богу, добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж на халяву. — Ей-богу! — каже. — Мені здається, що я смик, а всі люде скрипки: як поведу, так вони й грають! Не житте я на світі коротаю, а весілле справляю.

— Що се! — каже Сомко. — Невже я од нудьги починаю з марою розмовляти? Скажи, на ім'я боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?

Запорожець зареготав.

— Ще й питає! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тільки він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.

— Що ж ти мені скажеш?

— А от що я тобі скажу. Давай лишень мінкя на одержу та виходь із цієї пакосної ямки. Тут тільки б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертався у Паволоч, думав, що ти попавсь навіки чорту в зуби, так їхав рятувати паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, да, пронюхавши, і давай тиснуть паволочан — притьмом хоче зруйновати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми. «Постривай, — кажу, — попе, ще може, вернемо сокола з клітки!» А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптєсь таждіте гасла. Ти, може, не знаєш, сидячи тут, що вже розжовав усяк харцизяку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Україні, дак тисяча тисячу попихатиме та до тебе бігтиме. Піднімуться й тії, що не були на раді, бо на раду позлазилась до Іванця тільки сама погань з України, а добрі люде не пойняли гольтяпакам віри. Тим-то Іванець із поганими таке лихо і вкоїв! А з Запорожже теж тільки самі паливоди на Україну вийшли, а що зосталось доброго, те тепер за тебе, тільки озвешся, руку потягне і допомогу дасть. Що ж ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки, — одвітує Сомко, — що з сеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юресь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьманувати; невже ж не уйметься плисти по Україні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба усю Україну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьманував!

— От же ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур. — Не на те, щоб Сомко гетьманував, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може, се тільки на науку мирові і пустив господь Україну в руки харцизякам. Не можна, мабуть, інше, як тільки горем да бідною, довести люде до розуму.

— Так оце ти зрікаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що ж би ти робив? Уже коли в мене були й други, й приятелі, були й полки, й гармати, да не благословив мене бог властувати, други мої і іскренні мої оддалече мене стаха і чуждахуся і мене моего; так чого ж мені тепер супротив своєї доли пручатись?

— Старий Шрам не так думає,— каже Кирило Тур.

— Думає і я гордо да несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо,— каже запорожець.— Нехай воно буде собі як хоча; тільки все ж таки у тебе в голові зосталось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждять обуха в сих різницях, коли тобі одчинено настіж двері. На лиш, надінь відлогу та ще оцей персник про запас візьми, то пройдеш скрізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, дак ік нечистому й порозпадаються. Ке лиш сюди ноги.

— Підожди, брате,— каже Сомко,— скажи перше, а ти як звідси вийдеш?

— Що тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі дорогу...

— Е, ні, мій голубе! Сього не буде. Нехай той гине, на кого господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волі купувати не хочу.

— Смертю! — засміявшись, каже Кирило Тур.— Казнає-що городить! Мабуть, тут од вологості в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волі...

— Як же ти вирвешся звідси?

— Як? Так як бог дасть... Мені вже про те знати. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?

— Дивно мені,— каже Сомко,— як у тебе достає охоти жартувати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій милий! — одвітує Кирило Тур.— Хіба ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щастє! Аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! Ну лиш, давай мінька на одежу.

— Ні, мій голубе сизий, сього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном зо-

станусь? А що б же ти сього не діждав! Я тільки й радувавсь, що отже,— кажу,— старий буркун побачить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледащо; а ти в мене й послідню радість однімаєш!

— Невже оце, щоб тільки оправдати Запорожже перед Шрамом? — питає Сомко.

— А то ж якого мені ще біса? — каже Кирило Тур — Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! Що от би то визволю своєю головою Сомка — він тепер більш потрібен... Казнає-що! Так робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То якби не розшолопає, що своя сорочка до тіла абошо, так се було б прийшлося положити голову за дітей дітей не жалує? А то святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, в нас на Україні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виродок?

— Ох, голово ти моя мила! — каже Сомко.— Ти і в темницю приніс мені утіху! Тепер мені легше буде за яравду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці і не загине вона на Україні! Попрошаймося ж, поки побачимось на тім світі!

Запорожець насупивсь:

— Так ти справді хочеш зостатися у сій різниці?

— Я вже сказав,— одвітує Сомко,— що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушать.

— Так? — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

— Так! — одвітує твердо Сомко, дивлячись на його.

— Будь же проклята оця година! — каже тоді запорожець.— Хто в неї народиться або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя, ні долі! Нехай човни топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротах! А як кому бог пошле чесную смерть, нехай душа вертається до мертвого тіла! Проклята, проклята, проклята однині і довіку! Прощай, брате мій рідний! Не загаює і я на сім мізернім світі!

Обнялись і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сирої глибки, скинув із себе відлогу і швиргонув сторожам.

— Натє,— каже,— вам, іродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба.

— Візьми, — каже, — собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!

І пішов із замка. Усі по персню його пропускали.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидався його з кіньми під ветхою дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказав тільки:

— Прийде до тебе чоловік і скаже: «Шукай вітру в полі!» — так саджай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись.

Смутно було тепер Кирилові Туру сідати на коня, що для Сомка наготовив, ще смутніш їхати до Шрама да розказувати, що вже Сомко між козацтво не вернеться.

А Шрам, бідаха, жде не дождеться його під Бугаєвим Дубом на Бабичівці. Загледівши оддалеки двох козаків, аж не встояв на місці — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомка немає, то й голову повісив. І питав би, і питати боїться, да вже насилу зміг промовити:

— А де ж Сомко?

— А ти справді поиняв мені віри? — каже Кирило Тур. — Отак мороч людей, то будеш запорожцем!

— Кирило! — каже Шрам. — Годі юродствовати, бо й голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоть скажи чому?

— А от чому, — каже запорожець. — Сомко, коли хочеш знати, такий же дурень, як і ми з тобою. «Чужою смертю волі купувати не хочу!» Уже я йому й отчизну, уже я йому правду під ніс тикав, а він своє та й своє. Сказано — дурному хоч кіл на голові теши! З тим його й покинув бодай лучче покинув свою голову!.. Прощай!

— Що ж ти тепер думаєш із собою чинити? — спитав Шрам.

— А що ж? Уже ж пак не те, що ти. Живий живе гадає... Оце поїдемо до превражного сина Гвинтовки та вкрадемо ще раз Череванівну. Мабуть, їй на віку написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору та й заживемо там, п'ючи та гуляючи. Прощайте, прощайте!

І, вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і поплинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— Чого ще оцей бабський реп'ях од мене хоче? — каже, зупинившись, Кирило Тур.

— Кирило! — каже Шраменко. — У тебе душа щира, козацька...

— А вже ж не жидівська, — каже запорожець.

— Ми їдемо з панотцем на смерть у Паволоч.

— Боже вам поможи: діло не ледаче!

— Передай од мене два слова Череванівні, передай так, як з того світу!

— Добре, — каже Кирило Тур, — передам.

А чорногорцю потиху шепче:

— Знаю наперед: яку-небудь любосну нісенітницю.

— Скажи їй, що й на тім світі її не забуду! — каже Петро.

— Добре, скажу.

— Ну, прощайте ж, братці, навіки!

— Прощай, брате, — каже запорожець, — та не забувай і нас на тім світі.

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявся да й каже:

— Як-то ми тим світом завчасу порядкуємо! А там, може, чортяки так припечуть, що й усі любощі к нечистому з голови вилетять!

XVIII

Тепер би то отсе треба нам їхати слідом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тільки ж, якби почав я виставляти в картинах да в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достати і вистинати усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхності і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то б не скоро ще скінчив своє оповідання. Нехай же остаеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаяний не усумнився його, праведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так, зогнавши з світу свого ворога, удовольнився, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні, на Гончарівці. Брюховецький доказав таки свого, хоть після й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собакою смертю.

Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам паволбцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши

Чорною горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерею. Попились вразькі запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану вранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерею: «Я, — каже, — з самого першу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так що ж, коли Іванцеві сам чорт помагає? Уже якими я шляхами до січової громади не заходив! Так ні, та й годі! От, — каже, — бачучи, що вже тут чортяка заварив собі кашу, що вже Сомкові і в сто голів помощи не видумаєш, махнув рукою, та, щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так от же, — каже, — нечистий підсунув під ніс вашу кралю. Тепер уже співайте, — каже, — Сомкові вічну пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова...» Так чи піймеш ти, бгатику, віри? Як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразький запорожець, а сльоза в ложку тільки — кап!

— Так отсе він, — каже Петро, — і сестру, й матір покинув для тої Чорної Гори?

— Ми, бгате, в його питали: «Як же ти zostавив свою матір одну з дочкою при старості?» — «Що, — каже, — козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра — гостра шаблюка! Зоставив я їм грошей, буде з їх, поки живі; а запорожця господь сотворив не для запічка!» — Отакий химерник!

Так, розпитуючись да розмовляючи, і не зчулись, як настала обідня година. Коли ж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник і веде за собою слідом божого чоловіка. Ходив старий на торг у Київ да, попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадив Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бачся, сам собі не йме віри. І божий чоловік зрадив: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щебетала, як ластівочка. Після обіда божий чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за панотцеву душу.

— Смутно мені, — каже божому чоловікові, — що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної нагороди!

— Не кажи так, синку, — дав одвіт божий чоловік, — усякому єсть своя кара і награда од бога.

Як же? — каже Петро. — Іванець ось вознесён, а Сомко з моїм панотцем гіркую випили.

А божий чоловік:

— Іванця бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, нагороди! За що нагороди? За те, що в мене душа лучча от моїх ближніх? А се ж хіба мала милость господня? Мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жинь за людське благо; а славному слава у бога!

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь. І всі задумались од його речі. Далі поклонивсь божий чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плече бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сім'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі люб'язно да приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весілля. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й вишеньки в саду в Лесі не одцвілись, а вже Петро із Лесею і в парі.

Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А от же, як не божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як-от інколи схопиться заверюха - громом гримить, вітром бурхає, світу божого не видно, поламле старе дерево, повиворочує з коріннем дуби й берези: а чому указав господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

ОПОВІДАННЯ

ОПОВІДАННЯ

ОПОВІДАННЯ

ЦИГАН

(Уривок з казки)

Був собі колись якийсь-то циган, та такий же то прегіркий п'яниця, що й не приведи господи! Чи є у його яка копійчина, так і несе її у шинк, чи яка жупанина — він і її туди ж пре!

А жінка з дітьми, голі й босі, пропадають без хліба. Танцюють-танцюють халяндри, пішовши у Вороніж (бо вони стояли шатром біля Вороніжа), так що ж бо? Народ не дуже заглядується на їх танці, бо вже вони нікому не в дивовижу.

А батько, я ж кажу, волочиться по шинках, та п'є, та гайнує, та б'ється навкулачки з мужиками. Поб'ють йому усю пику, попідставляють окуляри, порозривають на ньому одежу, спакостять нінащо чоловіка; от тоді вже він і тягне до господи та й лежить під шатром, як той кабан у берлозі, поки йому одлигне там трохи на серці.

Такий-то вдався собі навіжений циган!

Отак раз ішов він з шинку додому. Чи йшов він, чи рачки ліз, сього вам не скажу, бо вже давно смеркло, чути тільки було, що дуже крєктав і спотикався, далі впав, здихнув разів зо два та й захріп на усе поле.

На той час довелось їхати тим шляхом якомусь панові. Аж ось коні — хвить набік, аж трохи воза йому не перекинули.

— Стій! Що там таке?

Роздивились, аж п'яний циган.

— Узять його з собою! — каже пан своєму поганяйлові. Узять так і взять, — з панським, кажуть, свого язика не

рівняй: коли довгий, то прикоротчають; коли короткий — то витягнуть.

Машталяр зліз з воза, розштовхав під боки цигана та й підвів до воза.

— Куди оце ти мене цупиш? — питається у його циган.

— Лізь, кажуть тобі, на віз!

— На віз? Ну, се ще не велика біда! — каже циган. Сів собі любенько коло пана та й захріп знов на усе поле.

Прокинувшись на другий день, циган як глянув, так і зомлів!...

— Де оце я?.. Куди се я забравсь?.. Чи не в шинку? Так ніт же бо: у шинку вікна не такі, та й стільців немає. Ну, не дай боже, та хто застане мене у сих будинках! Адже ж на мені й волосся не зоставляють — скажуть, що я прийшов красти! Отже, коли прийшло на мою голову лихо! Тільки що се сказав, аж ось двері рип — увійшов якийсь синєкаптанник.

— Добродію! — каже до його циган. — Коли я сюди зайшов красти або чого другого, то от чорна земля, щоб я іще почорнів! Щоб мені і руки й ноги повсихали! Щоб я зараз сказився! Щоб світу божого не побачив, коли я знаю, де я, і що, і куди оце я зайшов!...

— Що се ви, пане? — каже добродій. — Чого се ви так божитесь?

— Який же я пан? Я не пан, а циган!

— Господь з вами, пане! Що оце вам приснилось? Чи ви ж таки на цигана походили?

«Що за мара така?» — думає циган.

— Чоловіче добрий! Годі тобі глузовати! Виведи тільки мене із сих хат, так я твого й панства не хочу, та й знайди мені мій бриль та свитку.

— Та що-бо оце ви мені кажете, пане? Як би я посмів над вами глузовати? Натє лишень одягайтесь, та ось принесу вам чаю.

«Що за диво? — думає циган. — Справді він до мене так говорить, як до пана. Надіну вже, так і будь, сей жупан: що буде, то буде!»

Аж ось несуть йому чаю — він п'є; дають люльку — він і люльку тягне, дають поросятини — їсть він і поросятину. А потім знов чаю, а потім знов ковбас та поросятини, так що аж живіт йому обдуло!

На другий день, ще він не прочинався, а тут йому уже й несуть чаю, горілки, вареників, ковбас, сала — так що йому уже і в пельку не потовпилось!

От циган бачить, що всі йому кланяються у пояс та знай величають паном — перестав боятись і давай орудувать по-своєму:

— Горілки! Музику! — гукнув він на прислужників і зараз вродилась горілка й музика

Циган дмухнув разом з кварту, покректав, закусив та так повеселів, що аж підскочив:

— А нуте горлиці!

Музики загули, а циган так і пішов кружка по мальованому помосту.

— А що ж ви не танцюєте, вражі діти? — гукнув він на людей. — Танцюйте! Пийте! Іжте! Я не жалую нічого! От і народ давай виступать по одному та по двоє — і підняли такий гвалт, як на весіллі!

А циган же то вискакує та виспівує навперейми, кричить, гогоче, частує народ і сам п'є — так що й перестани йому нема. Знай тільки погукує

Гей грай, коли граєш,
Коли чорні брови маєш!

Вже й вечір, а циган гвалтує, а циган коїть лиху годину! Да вже як зусім осмеркло, він змігся та і впав, як сніп, п'яний на поміст

От тоді пан звелів знов одвезти його та й положить на дорозі.

Так і зробили

Хропе циган, неборак, на усе поле — аж вороння жахається на березах! Вже й світ, а він спить, вже люди й жать ідуть, а він почиває, як після маківки!

От стали його будити:

— Вакуло! Уставай! Уставай!

— Пійдіть ви собі к дияволу! — загукав до них Вакула. — Чаю, бісові діти!

— Тю! Навісноголовий! Тю! Га! Дурний! — і пішли реготатись та тюкати на бідного Вакулу

Циган підвівся і бачить, що се вже щось не по-вчорашньому.

— А де ж музики? — спитав він

— Які музики?

— Як які? Аже ж я ваш пан!

— Тю! Навіжений! Що се тобі приснилось?

Оторопів мій циган, розставив ноги і вирячив на народ очі: «Може, й справді се мені приснилось!» — думає він. Та й не став нікому розказувати, щоб ще більше з його не глузували, та не приложили йому якого імення.

ОРИСЯ

I

Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покойного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі.

Може, й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівочьку вроду, то здасться тобі, що вже ні на землі, ні на небі нема нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Україні скоро, було, в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тільки побачить, що там за дочка в сотника Таволги, що там за Орися, що всюди про неї мов у труби трублять! Да не багато з того виходило користі. Якось не було козацтву приступу до неї з залицяннем. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю, а знаю, що, було, вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить, мов неприкаяний. Спитає його про Орисю товариш...

— Шкода, — каже, — брате, нашого повабу й залицяння! Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застроить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка.

А товариш похитає мовчки головою да й подумає: «Отже, занастила козака!»

II

А Орися була вже не дитина, вирівнялась і вицохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на її старий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порається батьківським серцем, що дождав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла еси, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од господи милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються на тебе, да не

хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дідові: зв'я-
лить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хоті-
лось би оддавать тебе й за молодого шибайголова, що не
поживе довго без степу да коня, поляже в полі буйною
головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!»

Так собі думаючи да гадаючи, старий Таволга часом
тяжко-тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

А Оріся росла собі, як та квітка в городі. Повна да хоро-
ша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сот-
ника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу зве-
селяла.

III

Приснився раз Орісі предивний сон. Здалось, прийшла
до неї з того світу покойна паніматка, стала над нею в го-
ловах да й каже:

— Дитино моя, Орісю! Не довго вже тобі дівувати: що
день благаю господа милосердного, щоб послав тобі вірну
дружину.

Встала Оріся ні смутна, ні весела, іде до панотця в світ-
лицю, зачервонілась, як та квіточка, да й каже:

— Паноченьку! Позолили мої дівчата платте. Нехай за-
пряжуть нам коней; поїдемо ми до Трубайла, під Турову
Кручу: там вода чиста, як скло, рине по камінням.

А панотець рече:

— Чого ж тобі, Орісю, так далеко їздити?

— Хіба ж то вже, паноченьку, й далеко?.. На півгодини
ходи; да туди ж усе їхати лугом да левадами, що й незчу-
ється, як вода заблищить і зашумить під горою.

А панотець:

— О, я вже знаю, що аби чого забажала, то вмієш ви-
просити. Поклич же мені старого Гриву!

Поскочила Оріся до дверей; недовго шукала Гриви, за-
раз привела його перед панотця.

А той Грива був старий, дідизний чоловік. Знав він пана
сотника ще змалечку; випестив його на руках, вивчив і на
коні їздить. Потім виходив з сотником у походах ледві не
всю Польщу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі,
да вже на старість не схотів би й панства, аби тільки при-
йому дожити віку. Старий уже був дуже дідуган той Грива;
брови на очі йому понасовувались, і борода сива, до пояса.

Увійшов у світлицю, вклонився пану сотнику да й каже:

— Добридень, добродію!

А сотник йому:

Здоров, добродію! — бо вони один одного звикли
добродіями величати.

— Запряжи, — каже, — добродію, пару коней, візьми
хоч той віз, що було сухарі в поході возим, да повези на-
ших прачок до Трубайла.

А той йому:

— Добре, добродію, запряжемо. Чому не запрягти?

І ото зараз іде, бере двох хлопців, викочує з-під повітки
віз, довгий і широкий, добре йому знакомий, що не раз у
лихій годині, засівши за його, одбивавсь од ляхів або од
татарви, не раз прийняв через його й нужди не мало, часом
як трапиться було утікати із ним по корчах, по болотах,
по багнах, щоб вихопиться мановцем із залогі. Викочує
старий Грива той віз тепер на іншую потребу; запрягає па-
ру коней, що вже літа погасили давно в них той огонь, що
кипить у серці, паше з очей і з ніздер, і кидає коня сюди
й туди, на страх жінкам і дітям, а доброму козакові на вті-
ху. Смирнії тепер тії два білії коники ходили під ру-
кою сивого Гриви, що вже давно одвик од козацького
герця.

Отже, дівчата Орісині несуть сорочки, шитії рушники,
настілники і всяке добро; наклали повен віз, і самі по-
сідали: усі в стьожках да в квітках, — Оріся поміж ними, —
і як мак у городі всі квіти закрашає, так вона сиділа поміж
своїми дівчатами. Сивий Грива сів спереду; хлоп'ята кину-
лись одчиняти ворота. Виглянув у вікно пан сотник:

— Не барися ж там, Орісю!

А вона:

— Ні, паноченьку!

Ляснув погонич пугою; коні заржали, почувши лугову
пашу; потюпали і зникли з очей і з возом, і з погоничем, і з
дівчатами.

IV

От уже й луг перед ними. І сюди зелено, і туди зелено.
Було-бо се саме навесні, як ще трава, свіжа да молода,
тільки що вкриє землю. Скільки вгорі синього неба, стільки
внизу зеленого лугу. І так як ясна зоря вночі покотиться,
палаючи, по небу, так тая Оріся проїжджала широким лу-
гом з своїми дівчатами.

Аж ось — шумить, реве Трубайло за левадами. Як розступиться дерево, а сонце як зблищить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказав, що то не вода, а саме чисте скло, самий дорогий кришталі рине з гори і б'ється на дрібні склянки об каміння.

Над річкою Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою. Дикий хміль почіплявся за те коріння і колишеться кудлатими жмутками. А внизу вода рине да рине! Оце ж тая й Турова Круча.

Дивляться на неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозвалась Туровою.

— Нащо вам знать? — каже Грива.

— Аже ж ти нащось знаєш? Так і нам скажи!

— Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більш не поїдете сюди на річку.

— Що ж там таке? Скажи-бо таки нам, дідусю!

Як узяли просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголати:

— Колись-то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби зуздрів на око, то вже й його; і кохавсь він у польованні. Ото ж раз поїхав той князь на польованне да й одбивсь у пуші од своєї челяді. Іде да іде пущею, коли ж дивиться, аж на лощині пасеться стадо турів.

— А що ж то, дідусю, за тури? — спиталася Оріся.

— То, моя кришко, були дикі бики з золотими рогами; тепер уже їх ніде не зуздриш. Бачить князь тих турів; тільки не дивується на їх золоті роги, а дивується, що при них стоїть дівчина така, що усю пушу красою освітила. Поскочив він до неї; а од неї так сяє, що й приступити не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблудив у пуші: вхопила його за серце тая чудовная краса.

«Дівчино! — рече, — будь моєю жоною!» А вона рече: «Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернеться». А князь їй знову: «Як не згодишся на моє проханне, то я твої тури постріляю». — «Як постріляєш мої тури, то вже більш нічого не стрелятимеш». Розсердився князь, взяв лук з плеча і почав стрілять золоторогі тури. Сунулись ті тури в пушу, так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою. Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий узенький як тепер, — прибігли над високу кручу і всі шубовств у воду! Да й ні один не

переплив, усі каменем лягли по дну, аж річку загатили. Сплеснула тоді дівчина руками: «Потопив еси моїх золоторогих турів, блукай же тепер по пуші по всі вічні роки!..» Отже, й блукає, кажуть, той князь до сього часу по пуші і ніяк не знайде свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, був і в лядських — чого вже не було з тим Переяславом? А він не знайде його та й не знайде. А дівчинині тури лежать і досі каміннями в воді, і от прислухайсь: то не вода реве, а ревають тури глухо з-під води. Отже, кажуть, буде таке врем'я, що князь приїде на Турову Кручу, повстають тури і підуть шукати собі диких пуш по Україні.

V

Слухають дівчата, да аж сумно їм стало; слухає Оріся, да вже боїться й глянуть на каміння, що простяглося купою через річку. Вже їй здається, що то справді не каміння і вода шумить якось не так, як вода...

Засмутив зовсім дівчат старий Грива. Не знають уже, чи прать би то їм, чи додому вбиратись; сором тільки старого Гриви; поглядає-бо на них да тільки всміхається. То було люблять прать на самій бистрині, положивши кладку з камня на камінь, а тепер одійшли дальше од кручі, де вода ще не дійшла до каміння і пливе тиха да чиста, хоч вигляньсь, як у дзеркало. І, справді, мов у дзеркалі, видно в воді і небо, і кручу з тими кудлатими коріннями, що переплутались із хмелем, і кучеряві в'язи, що повибігали на самий край і попростягали зелені лапи над річкою.

Дивиться Оріся в воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пуші на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянуть угору, щоб справді не було там когось; боїться глянуть і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину і показала в воду: дивляться дівчата, аж на Туровій Кручі князь на сивому коні. Так і обомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивовався і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивовався, опинившись над такою кручею? Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі

дівчата, з пращами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Оце ж, мабуть, і сам він вийшов з води погріть старії кості на сонці. Ще раз погляне козак на сивого діда, ще раз погляне на дівчат: позасукували по локоть рукава, підтикали плаhti і мережані заповоччю подоли... Золото не сяє так на дорогах перстнях, як сяють у воді й над водою їх білії ноги. Задививсь козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на його старий Грива:

— Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскати свої кармазини в Трубайлі?

І скоро промовив — зараз наче розбив які чари. Засорились дівчата і давай бовтати полотнищами.

А козак одвітує дідові:

— Да й за те слава богу, що хоть на кручу вибрався. Скажи, будь ласкав, дідусю, як мені виїхати ік Війтовцям?

— А чого тобі треба в Війтовцях?

— Через Війтовці, — каже, — лежить моя дорога.

— А куди ж лежить твоя дорога?

— Моя дорога — до чийогось порога, моя стежечка — до чийогось сердечка.

— Еге, — каже старий Грива, — нехай же тобі господь у доброму ділі помагає! Отже, куди тобі виїхати. Берись униз, понад берегом; то там трохи нижче буде тобі доріжка; тією доріжкою виїдеш ти на річку. Єсть через річку й кладочки; возом не проїдеш, а конем добрий козак перехопиться.

Подякував козак за пораду, повернув коня і сховавсь поза деревом.

Як сховавсь, тоді-то вже розгулялись наші дівчата; розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорять, як і всміхається. Та каже:

— Се твій суджений!

А та:

— Се твій.

А одна додала:

— Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишній князь! Се нашій панночці суджений!

Почервоніла Орися.

— Збожеволіла, — каже, — ти, Параско! Хіба не чула, що він сказав дідові?

І жаль їй було, сама не знає чом, що він їде свататися.

М'якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...

— Що ж, — каже Параска, — що їде свататися! Судженої й конем не об'їдеш!

VI

Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі; щечечуть як ластівки. Іще далеко не доїхав віз до сотницького двора, а в дворі вже чути було, що вертаються.

— Орися, наша панночко! — крикнули дівчата, скоро розчинились ворота. — Чий же то сивий кінь у дворі стоїть? Се ж того козака, що ми бачили, се ж твого князя, се ж твого судженого!

Гляне Орися, а в серці наче жаром запекло. Чи вона злякалась, чи вона зраділа, сама того не знала.

Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде в двір віз старими кінями, із старим сивим погоничем; зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а із-за сивої бороди старого Гриви, із-за білої зими червоніє літо — повен віз дівчат у квітках да в намісті, — Орися як сонце поміж ними! Виглянув, да аж руками сплеснув:

— Се ж вона, се ж вона! — і ото вже тоді почав на прямоу викладувати свою мову пану сотникові, і хто він такий, і чого приїхав. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: миргородський осауленко, отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина. А чого приїхав? Приїхав подивитися, що там за Орися така, що там за дочка в сотника Таволги на всю Гетьманщину; а побачивши та й себе показавши, довідаться, чи вже надбала шитих рушників у скриню... Про що журились, чого бажав пан сотник, те йому як із неба впало. Не довго думавши позвав Орися. Ввійшла в світлицю червона, як калина.

— От, Орися, тобі жених! Чи люб він тобі, чи, може, підождеш кращого?

Хоть би тобі слово промовила, хоть би тобі очима зглянула. Стоїть, сердешненька, і головку схилила.

Бачить панотець, що не дождеться од неї одвіту, — бо де ж таки, щоб дівчина сказала, що в її на мислі. Очиці хіба скажуть, а сама ні. Пораховав се панотець, да й каже:

— Де вже такий козак да люб не буде! Обніміться ж да поцілуйтесь, да й боже вас благослови!

Обняв козак Орисю, поцілував у її губоньки, що наче з самого меду зліплени, і вклонились обоє низько, до самого долу, панотцеві.

Чи багато ж наїхало дружини на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли — се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орисю саме перед весіллям; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді — ще стала краща за мужем, і дитина в неї, як божа зірочка. Вже я не раз думав собі, на неї дивлячись: «Се божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змальовав її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то за картина була!»

*Писано 1844, сентября 7,
у Ходоркові, в Свідзінського,
прочитавши шесту пісню «Одіссеї»*

НА ПОЧТОВОЙ ДОРОГЕ В МАЛОРОССИИ

Не люблю я — да и никто, надеюсь, — почтовых наших дорог в глуши провинции. Но нигде они так не отвратительны, как в Малороссии. Это каналы, которыми цивилизация, заимствованная у немцев, без особенной разборчивости, проведена в разные административные пункты нашего края. Какова была эта цивилизация и как она приспособлена к потребностям нашего края нашими бюрократами-предками, мы видим на губернских и уездных городах наших; где народ, живущий роскошно при самых ограниченных средствах, исплутовался неисправимо и невозвратно. На почтовых дорогах она оставила свои обноски, по которым легко судить, во что она была одета. Почтовые дороги в Малороссии обманывают наблюдательность иностранного путешественника до смешного, представляя ему образчики народа, чуждого аборигенам, или по языку, нравам и обычаям, вовсе не малороссийским, или по искажению языка, нравов и обычаев, в которых знаток видит гниение ветвей, отделенных от их родного дерева. Трудно даже сказать, какое племенное начало преобладает на станциях и постоялых дворах, украшающих почтовые дороги в Малороссии. Здесь вы встречаете и евреев, и немцев, и цыган, и людей бог знает какой породы, стекающихся сюда отовсюду на легкую добычу, без потового труда. Представители малороссийского населения являются меж-

ду этими владыками торговых, промышленных, а часто и воровских сделок, не иначе, как в ролях страдательных. Это — или ямщики, которых помещик, содержатель станции, обрек на вечную гоньбу, или дивчата, погубленные соблазном, а пожалуй увлеченные бедностью на службу станционным смотрителем и евреем, содержащим стайции. На одной станции я встретил замечательный образчик из этого последнего разряда личностей.

Приехал я под вечер. Лошадей мне не дали, потому что ожидали губернаторского проезда. Напрасно было бы предъяснять свои права, особенно с моим ничтожным чином. Один иностранец дня, дожидаясь, пока проедет губернатор. В козацком селе, к которому примыкает станция, достать лошадей не было возможности по той простой причине, что его смиренные обитатели держат одних волов, а лошадей не держат. Они убедились многолетними опытами, что козацкие лошади мало служат хозяину, а больше — местной полиции, которая, в лице письмоводителей, в лице командированных из города чиновников, или головы, сотских, старших и всяких иных властей, беспрестанно ездит из села в село.

Волей-неволей я должен был остаться ночевать на почтовой станции.

Скука, страшная скука в этих, известных каждому, двух комнатках, уставленных форменною мебелью топорной работы! Я пробрался на половину станционного смотрителя. Там за столом, прислоненным к печке, по случаю выбитых стекол в окнах, заседал смотритель с письмоводителем нового пристава. Смотритель, дюжий, видный мужчина, по выговору был великороссиянин; письмоводитель, высокий, худощавый, с правильным горбатым носом — украинец. Графинчик, стоявший между ними, чудесно сблизил обе национальности. У свечки, которую только слегка задувал ветер из кой-как заткнутых окон, присела тут же жена смотрителя, с каким-то шитьем, в капоте и платочке на голове; а выше ее, на лежанке, сидела за пряжею красивая девушка, в шитой красной заполочью сорочке. Свеча освещала снизу молодой, нежно закругленный ее подбородок, нижние части щек, красиво вырисованные ноздри и сверкала в глазах, которые остановили мое внимание своим грустным выражением. Голова повязана была широким позументом, в виде диадемы. Сгустившийся за нею мрак усиливал сиянье мишуры. Все прочие лица

были или грубо очерчены природою, или искажены хмелем, это еще больше придавало ей прелести. Подле нее висела люлька, которую она потихоньку колыхала ногою...

Разговор между смотрителем и письмоводителем шел о сухой вербе возле станции.

— Чого у вас ота верба стоить, наче чорт? — говорил письмоводитель.

— Да вот, как видите, — отвечал смотритель, — стоит, да и все тут.

— Нет, не все, Иван Карпович, нет, не все! Надобно ее срубить!

— Кто же ее срубит?

— Вы срубите! Призовите сейчас ямщиков и срубите.

— Я не имею права, Иван Петрович.

— Я вам позволяю! — торжественно сказал письмоводитель. — Хоть и не моя воля, но я вам позволяю

— Да чорт с нею, Иван Петрович! Выпейте-ка лучше

— Выпью, извольте, я выпью, а вербу срубить надо

— Да зачем же ее рубить?

— Как зачем? Вы служили в военной службе и не знаете

— Как зачем? А что скажет губернатор?

— Да ничего не скажет.

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

— Вам ничего, а мне скажет. Я командирован для по-

Станционный смотритель замолчал и поник головой в размышлении.

— А послушайте, однако ж

Тут письмоводитель понизил голос и взглянул на девушку.

— Давно?

— На прошлой неделе крестили

— А бабенка — черт возьми! Не дура губа у гусара. Что, маменька, рада внучку?

— Так рада, что и отца со двора долой

— То есть, гусара?

— Нет, приказчика, отца красотики. Словно его вина Сама же взяла дочку в горницы. Теперь гусар уехал благополучно в полк, а приказчика со двора прогнала.

Письмоводитель не спускал глаз с девушки во все продолжение рассказа. Но она углубилась в свою работу и, казалось, ничего не слышала. Ветер свистел за окном, врываясь в разбитые стекла и колебля нагоревшую свечу. Веретено жужжало.

Хозяйка не поднимала глаз на собеседников, говоривших вполголоса. Под левым глазом у нее был синяк, в котором я видел что-то общее с разбитыми стеклами, жилистыми кулаками смотрителя и его плотным, угловатым лицом, которому жесткие, подстриженные, как щетки, усы придавали свирепое выражение.

— Да, — продолжал письмоводитель все вполголоса, — товарищ недурной. Что же? И на нашу долю что-нибудь выпадет?

Хозяин засмеялся:

— Есть квас, да не для вас!

— А наш квас вам пригодился, как было следствие?

— Ну, уж вы с этим следствием, как дурень з торбою носитесь!

— А где бы вы теперь сидели, позвольте вас спросить?

— Да ну, полно вам, Иван Петрович!

— Полно, так и полно. Только не все же для проезжающих; отделите малу толику и своим. Не все для военных: у штатского тоже есть душа в теле.

— Да погодите! Еще молодо. Бог поможет, так и вас не обидим. Будем лучше говорить о сухой вербе.

— Проклятая верба! Лучше б вы про нее и не вспоминали. Подъедет к станции — и вдруг верба! Как черт! Как статуя!.. А, голова!

Это восклицание относилось к человеку с красным, одуловатым лицом и седыми волосами, показавшемуся в дверях.

— Вот хорошо, что голова пришел,— продолжал писмоводитель.— А что это, брат, у тебя верба сухая подле самой станции? Твое было дело донести по начальству!

— Да я ж и доносил,— отвечал голова басом (разумеется, разговор идет на малороссийском языке, с прибавкою казенных фраз со стороны писмоводителя).— Я ж и доносил становому, так он тогда и ничего, а теперь черт и надел на вас.

Голова, как видно, разбогател уже на своем месте и не очень церемонился с приказными. Писмоводитель, однако ж, обиделся, но не за себя.

— Кого это ты, любезный, называешь чертом? — сказал он.— Иван Карпович, слышите? Он губернатора чертом назвал!

Но голова махнул рукой и сказал, обращаясь к смотрителю:

— Застряла им в горле верба! Вербу зараз можно срубить, и вы этим не слупите с меня ни полушки. Это ваше дело, а не наше. А вот скажите мне, долго ли еще мне народ держать на шляху? Скоро ли губернатор проедет? Ровняй да и ровняй! Какого черта еще вам ровнять? Бокм будет катиться по шляху губернатор, что ли? Эх вы, начальство! Посадили бы меня над вами,— научил бы я вас начальствовать!

— Слушай, пан голова,— сказал вдруг ласковым голосом писмоводитель, поднявшись с места и подходя к голове.— Слушай, мой любезнейший. Ты человек ведь... я тебя знаю... ты человек премудрый. Переменил ты на шляху очередных не без выгоды. Что же ты толкуешь о начальстве? Начальство знает, для чего дела делаются. Ты думаешь, губернатор проезжает так себе? Сел, да и катит! Пускай ровняют дорогу неделю, другую. Ты знай только переменять очереди; а начальство знает, для чего дела делаются. Польза, польза, брат, всем и каждому, вот что! Пойдем, пан голова, пойдем к тебе, перечислим, переберем вместе, да подумаем, нет ли еще каких беспорядков: все служит на пользу человеку.

— Куда же вы, Иван Петрович? — стал удерживать его смотритель.

— Ничего, ничего, Иван Карпович, не беспокойтесь.

И оба вышли,— высокий, сгорбленный писмоводитель и плотный, уже упитанный на своей должности голова.

— Туда тебе и дорога, дрянная пьявка! — сказал смотритель, убирая со стола водку.— Вот,— обратился он ко мне,— перебитой подковы не стоит: а с ним приятельствуй! Эх, жизнь наша, жизнь горькая! Смотрительство ты наше несчастное! Ни чести, ни корысти; еще полицейских берегись, как огня! Ведь упекут, за ремешок упекут, ей-богу! Вот прошлой зимой был случай. Приехала какая-то барыня: «Впусти переночевать!» А метель на дворе. Станция — не постоянный двор, тут возле есть деревня. А барыня-то, не отъехавши от станции, и замерзла в санях. Мы тут с лакеем спорим, а она и богу дух отдала. Что же? Ведь уцепились проклятые, да насили парой коров отвертелся! Разные случаи бывают; нельзя с ними не ладить: упекут! Да вот хоть бы и эта статья. Вот девушка. Барыня согнала со двора, отец прогнал с глаз...

— Как! И отец прогнал? — спросил я.

— То есть, чисто-начисто отрекся: «Ты мне не дочь, я тебе не отец!» Ну, я, по доброте души, принял, а ведь вида у ней нет никакого. Скажут: беглых передерживаешь. Эх, сторона ты, сторонущка! Кто меня замчал, занес сюда! Все своя добрая воля: не на кого жаловаться.

— А как, однако ж, вы сюда попали? — спросил я.— Вы, по выговору, не малороссийский уроженец.

— Из самой Калуги, батюшка. Так вот, любовь приковала, да и все тут.

— Как так?

— Да вот как. Ездил я по своему промыслу...

— По какому?

— Был у меня промысел. Где купить, где продать. Эдак по всему свету и гуляю. Вольный козак! Чинишку себе в аудиториате зашибил — всюду мне дорога ровна. Оставаюсь, как бы вам сказать, на постоялом дворе, у их маменьки (указывая на жену). Их маменька была сперва за капитаном, а потом вышла за отставного унтера. Постоялый двор держат. Ну, ничего. Вижу,— мальчик больной лежит. Я и говорю: «Хозяюшка, что это у вас мальчик больной? Чем болен?» — «Это,— говорит,— у меня дочка». Ахти мне! А она подвела головку, то есть жена вот моя, и посмотрела на меня. Я посмотрел — в сердце вот словно что запекло. Я говорю: «Тетенька, позвольте мне вашей дочери стакан чаю подать». — «Извольте», — говорит. Вот я чайку, ромку,— у меня и ром случился. Поднялась на

ноги моя красавица! На другой день я матери платок, сестре другой...

— Зачем же это?

— Так, из усердия; пускай пропадает мое добро! Потом и говорю: «Тетенька, или лучше сказать, маменька! Позвольте состоять с вами на правах дружбы». — «С нашим удовольствием». Ну, когда так, то и хорошо. Вот я бросился сюда-туда; люди у меня везде знакомые. Должность на себя по близости принял. Ходить да ходить, вот и выходил.

— Стало быть, все устроилось по вашему желанию? — спросил я.

— Не совсем. Вотчим впутался и взмутил воду в нашем колодце. Обещали дать шесть ложек — дали две. Обещали дать корову — дали двухгодовалую телку.

— Что же вы?

— А что же? Осерчал, бросил жену, пошел опять по своему промыслу!

— Как! Из-за ложек и телки вы бросили жену?

— Бросил! — кричал смотритель с торжеством героя. — Коли что не по мне — все вдребезги! У меня нрав такой. Любить, так любить, а ссориться, так ссориться! Я таков, сударь мой! Меня и в авдигорском доме все за это любили. «Послушай, теща! — сказал я. — Возлюбил я твою дочь всеми своими чувствами, но чрез твое жестокосердие возгорелся, аки огонь, гнев мой! Прощайте!» — и был таков.

— Сильно сказано! — заметил я, с трудом удерживаясь от смеха.

— Да что же? Разве я дарования не имею? Я сам Пушкин! Покажите-ка, Маша, мое письмо!

— В нем перец завернут, — сказала хозяйка, робко посмотрев на своего супруга.

— Ничего, долой перец! Покажи!

Хозяйка пошла рыться в шкапу.

— Я письмо писал к ней, — продолжал смотритель. — Сам не являлся, бывало, еду мимо — шасою объеду, не покажусь, и эдак ровно год, день в день; а письмо писал. Вот оно! Слушайте!

«Непостижимый в критике предмет, вселюбезнейшая фиалка и супруга моя, Марья Тихоновна! Вы есть одна из критик и насмешек моего сердца...

Долго ли нам век свой в скуке провожать.

И в глаза друг друга долго ль не видать?...

Письмо состояло из прозы и стихов равного достоин-

ства. Печати этот вздор не стоит, но смотритель читал так комически, что я смеялся от души и просил позволения списать копию.

— Дарю вам оное! — сказал он торжественно, вручая мне измятый листок.

Я храню его до сих пор в своих бумагах, но когда оно попадает на глаза и напечалит о своем авторе, мне бывает не до смеху. Мне представляется страшное множество этих загадочных людей, которые у нас не принадлежали ни к какому сословию, хотя пользуются правами разных сословий, этих неопределенных угловатых личностей, без правил, без характера, без религиозных или каких бы то ни было убеждений. Их дело — колотить без толку жену, о которой в третьем лице говорят она, их; дружить с мелкими чиновниками, которых покровительство для них необходимо; извлекать пользу из трудных обстоятельств ближнего посредством небольшого займа сто на сто.

Живут они всегда грязно, но знают, что такое ром, балык и всякие сыры и закуски. Детей всегда выводят в люди посредством училищ, присутственных мест и знакомств с горничными и лакеями знатных людей, угощаемыми во время их проезда с господами. Связи у них по этой части в обеих столицах обширные, и сынок грязного кулака, заставшего в захолустьи на станции, подталкивается здесь невидимою силою снизу вверх, от управляющего домом до комисариатского чиновника высшего разбора. Лезет он выше и выше с каждым годом, и наконец забывает о своем батюшке, подобно тому, как взрослый волк не помнит попечений своей матери-волчицы. Не из простого народа выходят эти создания и равно не из высшего, образованного сословия. Это порождение беззаконной, насильственной связи высшего класса с низшим, посредством солдатства, лакейства и других столкновений, в которых одни не спрашивают, а другие не дают согласия на жизнь вместе. И вот целая туча темных вырожденцев, равно чуждых благородному пониманию вещей высшего класса и прослойке задушевности низшего, располагается по свету в виде дворецких, экономов, приказчиков, губернских секретарей и всяких советников, муча одних наглостью, ни перед чем не робеющим, грабежом, а других всевозможными обманами.

Между тем, как мы говорили, ребенок в люльке проснулся. Мать взяла его и начала кормить. Я думал: «Что же

из этого ребенка выйдет? Отца нет, мать отвергнута всеми. Увянет молодость, упадут силы... что тогда она для него сделает? А между тем, взрастет ребенок в отчуждении от своего народа, в семье такого господина, как этот смотритель. Что бы из него ни вышло, но добра не выйдет!»

Приходят ли самой матери в голову такие мысли? Нет, природа дала ей противоядие ее горестной доле. Она кормит своего ребенка, она его убаюкивает, она не досыпает ночей за его плачем, и это, покамест, наполняет всю ее душу. Я бы желал узнать, любила ли она своего обольстителя (хоть в украинке скорее всего можно это предполагать) и какие чувства остались теперь между ним и ею? Но дико было бы об этом расспрашивать.

Я ушел на другую половину, преследуемый грустной фигурой молодой матери...

Иностранец, которого я застал на станции, ходил из угла в угол. Он уже давно выпил свой вечерний чай (единственная отрада станционного сидения) и напустил столько дыму, куря от скуки папироску за папироскою, что виднелся в нем, как призрак. Я спросил:

— Неужели со вчерашнего дня никто не был отправлен с этой станции?

Оказалось, что проехало несколько человек.

— С казенными подорожными, за двумя печатями?

— Нет!

— Как же вам не дают лошадей?

— Est ce que je sais? — отвечал он с досадой и отчаянием.

Тогда у меня вдруг мелькнула светлая мысль. Я вспомнил изречения письмоводителя о губернаторском проезде, и бессмыслица получила для меня практический смысл. «Все служит на пользу человеку. На то и губернаторский проезд, чтобы была польза всем и каждому». Смотритель не давал нам лошадей единственно потому, что мы для него — люди бесполезные. Я вынул серебрянный рубль и, вручая его без всякой оговорки смотрителю, попросил, нельзя ли как-нибудь собрать для нас лошадей. Я прибавил, что и иностранца посажу с собой. Без всякого возражения и затруднения он отдал приказанье одним словом: «Набираться!» — и через четверть часа мы уехали, в прекрасную ночь, при сиянии звезд, в свежей степной прохладе.

Сколько счастья обещает человеку роскошный украинский климат, и сколько в нем людей, безвыходно несчастных!

СІРА КОБИЛА

Ні вже, куме, що не кажи, а як заєць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться. Хоч би в тебе голова була з винницький казан, а очі з відра, вже як схоче зла личина поглумитись над тобою, — сучий син, що й не зуздріш, відкіль і лихо складеться. Я ж таки, мовляв, чоловік неабиякий, з глузду, бачся, ще не зсунувся; та, бач, яка-то причта кумедна мені втрапилась. Далєбі, що бридко й людям казати. Еге!..

Адже ти, куме, знав про мою сіру кобилу? Та як її не знати? Її знали всі. Що то вже була за кобила добра, що за прудка, що за баска, що за працювита, то чорт його й бачив під єї! Хоч як було навантажиш віз снопами, — чи на гору, чи в долину, їй все одно, що по рівному. А лоша, було, як приведе, то, сучий син, як годованій підсвинок або добрий назимок. Е, що то вже була за кобила добра, то гріх і казати! А під справником, он тим-таки, що все з дзвоником їздить, гоня, мовляв, як собака, та наказує, щоб шляхи рівняли під губернатора та містки малювали... Е, була вона, куме, й під справником, та й під ним видержала, не так, мабуть, як Свиридова або Стецькова, що гонів з десять як побасували, то й ноги відкидали, аж шкура на їх порепалась, так що й на гаман не вибереш. Е, що то вже була за кобила добра! та ба... так уже йшло їй, голубочці, на лихо, а мені на журбу та на тугу. Що хто ж його знав? І сама Пазька-знахурка того б не вгадала, що їй складеться! Бо бач, куме, що то за причта мені втрапилась.

Адже ти, куме, знав мій лісок? Он там таки біля Нечипорового, над Сулою. То таки лісок мій, батьківський. Та як би ти його й не-знав, що там дуб стояв, як дзвіниця, високий-високий, що й сказати не можна; а товстий-товстий, то, сучий син, що, мабуть, удвоє товщий од Ярошанського отамана. Та де? Певно, кажи, що, мабуть, обіймищів двое або трое. От же там, як поміж хатами церква, так поміж хворостником мій дуб манячив. І хто його зна, коли він і виріс такий товстий та високий і хто його там посадив над самісінькою Сулою, над самісінькою кручею та глибиною такою, що, мабуть, там зроду і дна не було (мабуть, там колись було море). А на те ще гемонське гайворонне як понасіда, то мій дуб так і гнеться, і хилиться на Сулу, мов зовсім падає в кручу.

Так ото, бачиш, я собі поміркувавши і з старою таки порадившись, кажу собі й думаю, що справді, як бісове

гайворонне, коли все з світа збереться та понасіда на дуба (бо, бачиш, біс його батькові, так гемонські тварі полюбили на дубові сідати, що буцім їм і сісти нігде, буцім їм більше й лісу нема), так, кажу, як понасіда багацько, — якраз звалять дуба в кручу. Тоді що хоч, те й кажи. Пропаде зовсім дуб, і гілле й цівка. Так ото, кажу, поміркувавши і з старою порадившись, кажу собі й думаю: «Поїду, матері його чорт, та зрубаю, поки живий, бо вже йому, мабуть, довго не жити: мабуть, чортяки, під кручею живучи, усі коріння йому підгризли; а надто ще чортове гайворонне — якраз звалиться в Сулу!» І що ж тут довго думати?

В понеділок раненько, поснідавши гарненько, запряг покійничку кобилу, взяв сокиру та й поїхав, та, бач, я таки й бачив, як заєць шмигнув поперед мене поза клунею Омелька Кабанця. І що б було дурному вернутися додому та поїхати іншим часом? Так ні! Кажу, як піде вже на лихота на безголов'є, то й розум відступить.

Та й жінка таки, мов знала, — казала: «Е, — каже, — чоловіче, коли б — у добрий час казати — не було нам якої притичини, бо вже зозуляста курка недурно, мов півень, співає». Так що ж, кажу? Як має вже що скластися, то де той і розум дінеться! Поїхав та й поїхав, на лиху годину.

Приїхав у ліс, спасибі богу, гарненько; випріг кобиличину та й пустив по зрубіві пастись, а сам, понюхавши кабаки, за сокиру та й до дуба. Коли до нього, аж мій дуб зовсім похилився на воду, ледві не звалиться в Сулу; мов сам проситься, щоб його зрубали. «Е, — кажу собі, думаю, — що воно буде, як я його підотну? Адже якраз він у Сулі опиниться». Що ж тут робити? Порадитись ні з ким: треба до свого розуму братись. Та й розум же, бачиш, у мене не в кишені... Що тут довго думати? Добре, що взяв бечівку: прив'язати, матері його чорт, одним кінцем за дуба, а другим до другої якої деревини. Та ще й те, поміркувавши собі, думаю: «Як би так, щоб, як підотну і стане дуб хилитись на воду, потягнути його до себе, та нікому. Гей його кату! Що ж тут будеш робити? Прив'яжу, матері його чорт, до кобили та й буду помаленьку цюкати. Як уже добре підотну, і стане дуб хилитись на Сулу, то ньокну на сіру, то вона його сюди й перехилить». Добре. І справді, вже, мабуть, і сам засульський дяк або й сам крутьківський голова розумніше не видумає.

Прив'язав одним кінцем за дуба, аж за верхів'я, а другим за шию кобилу, а сам узяв сокиру та й цюкаю. Цюкаю, цюкаю — мій дуб стоїть, мов і не його цюкають. Коли

се — вже так, що ось-ось перетяти, — як заскрипить, як загуде, як зашумить мій дуб, як ухватить мою кобилу вгору, мов пружиною; так я, сучий син, що думав... та що? Нічого не думав, я й не тямив, чи я живий стояв, чи мертвий; тільки, вилупивши баньки, дивлюсь та «косю, косю!» та полою трушу, мов, бач, вівса даю; так ні! Небіжка і не оглянулась, і не заржала і, мабуть, дуже небіжка злякалась, бо мені здалось, як її підхватило, то мов дощ з гори ллється і блискавка блищить. Як поперло, чуєш, мою кобилу, так я й не тямив, чи я живий був, чи мертвий. Коли се — разом, мов з неба, шубовсть у Сулу, у кручу, і дуб, і кобила! Та ще здалось, мов кобила попереду, а її дуб — мов зверху пригнітив. І не заржала бідна на прощанне; тільки хвиля в кручі роздалась, мов пекло закипіло. Іще тоді було рано, так як ранній косарський обід, а як відійшов, то вже зовсім вечір, — от-от сонечко заховається. Мабуть, і на страшнім суді або і в самім рекрутським наборі не було б так страшно, як мені тоді було.

«Що отсе воно буде? — кажу собі й думаю. — На віщо се похоже? Пропав і дуб, і кобилка, та ще в хомутці! Що б було дурному хоч хомутець іскинути? Гай-гай!» — сказав собі та й заплакав. «Що мені тепер на світі робити? Як мені тепер до жінки доступити? Що їй казати? Лучче б був одрубав собі палець або ногу перетяв, як отсе мало з мною скластись. Жінка, бач, подума-скаже, що я дурний, що в мене розуму не стало, що я прив'язував дуба до кобили; а того й не знає, що в мене його більше, аніж мені треба. Вона, бач, скаже: «Що б було другою вірівкою прив'язати ще кобилу до дерева? (Та й вірівка, бач, друга була). Вже б таки деревини з корінням не вирвало!»

Так що ж, кажу, маєш робити? Як має вже що скластися, то де той і розум дінеться! Чи я таки собі ворог? Думав як лучче та й наробив тепер, що бридко й людям казати... Я отсе тобі тільки, куме, й хвалюся, яка-то мені причта кумедна втрапилась. Будь ласкав, не кажи вже нікому. Ходім лиш до шинкарки та пом'янем небіжку. Ех, що то вже була за кобила добра! Нехай їй легенько ікнеться! Нехай уже тепер годує раків та возить тих, що під кручею живуть.

ПІВПІВНИКА

(Гішпанська дитська казочка)

Була собі колись гарна курочка, і добре їй жилося у дворі в селянина. Круг неї метушилась купка діток чимала, і між тими дітками одно собі вдалось препогане і скалічене. От же сього найбільш мати й кохала, бо в матірок так завжди буває. Мізерне те курча вивелось із малесенького яечка. Півкурчати тільки й вивелось, мов хто одтяв половинку. З одним тільки оком, з одним крилом і однією ногою. Що ж? Дарма що каліка, а така ж була пиха в того курчати, як і в його батька, старого півня; а батько його був найпишнійший, поважний і огрядний півень, — хоч сто верстов ісходи кругом, такого другого не побачиш. Дурне курча, підрісши, забрало собі в голову, що воно диво міждо курми. Як зачнуть, було, кури і ого на сміх підіймати, то воно собі й думає: «Се з заздристі!» Як же курчата до нього прикладка прикладують, то воно говорить: «Се з досади, що я на їх і дивитись не хочу!»

От, раз і каже те Півпівника своїй матері: «Слухай лиш, мамо. Обридло вже мені жити в селі. Надумавсь я до царя доступитись, хочу я подивитись на царя й на царицю».

Бідна мати аж закудкудахкала з ляку, таке почувши.

— Дитино моя! — каже. — Хто се тобі таку дурницю в голову вкинув? Твій батько ніколи з свого села не виходив, дарма що кращого півня на всім світі немає. Чого тобі й бажати, як наш двір? У царя краще тобі не буде. Глянь, яке гноїще гарне, яке зерно нам смачне посипають, яке затишне сідало в нас, і сім'я, слава богу, не маленька, і всі тебе кохають».

— Байдуже мені! — одрізало нависне Півпівника. — Брати мої і сестри — дурна сільська темнота.

— Мое голуб'ятко, — каже йому мати, — хіба ж ти в воду на себе не дивилось? Хіба ж не бачиш, що в тебе одного ока і однієї ноги дасть-біг?

— Коли ти зачепила мене з сього боку, мамо, — відповідає Півпівника, — так я тобі скажу, що сором тобі самій, що я такий уродився. Ти, мамо, сама тому винна. Із якого яечка я вилупився? Мабуть, така курка знесла, що й на сідало не зскачить.

— Ні, моя дитино, — каже йому мати, — з таких яєць лупляться тільки ящурки, а ти вилупилось із останнього яечка, що я сама знесла: затим таке й мізерненьке, що ти поскрібочок. Яка ж тут моя вина, серденько?

А Півпівника, задираючи червоний гребінець, каже: — Може, я такого лікаря знайду, що мені все те поприставляє, чого в мене нема. То нічого більше балакати, — піду!

Бачить бідолашна мати, що воно за упиряка та й каже:

— Хоч же послухай моєї доброї ради, моя дитино. Як пійдеш у мандрівку, то не прохось близько коло такої церкви, на котрій святий Петро намальований: не любить він півнів здорово, а ще більш — їх кукурікання. Ще ж оберегайся у світі тих людей, що кухарями звуться, та й кухаркам на очі не навертайся, бо все то лихі наші вороги: і не писнеш, як вони тобі шийку перечикають! Тепер же, синочку, нехай тебе береже господь і святий Микола, добрий помічник у дорозі. Іди собі, коли не хочеш з нами жити, тільки попроси тата, нехай тебе благословить на дорогу.

Півпівника скікнуло до поважного півня, вклонилось йому низесенько і поцілувало в кіготь. Шановний батько поблагословив його не так-то жалібно, а більше згорда, бо за спесиву вдачу не любив він свого сина. Мати ж, так та за слізьми й світу божого не бачила і знай сухим листочком очі втирала.

Рушило Півпівника в дорогу, стрепенуло крильцем і тричі заспівало на знак свого одходу. Прийшло воно до рівчака, а діялось се діло серед літа, так рівчак мало не зовсім пересох і дітвора його гребелькою пересипала. Побачив рівчак подорожнього та й каже і дзюрчить такі слова:

— Ти бачиш, братику, як я заслаб, насилу ворущусь; немає в мене сили й дитську гребельку прорвати, щоб вона мене не зупиняла; а звернути вбік, — про се вже хоч і не кажи. Визволь мене з сеї біди, розгреби своїми кігтями пісок на греблі. За се ти питимеш мою воду, коли схочеш і скільки схочеш, а як підуть дощі та прибавлять мені води, то я, може, тобі в великій пригоді стану.

А Півпівника йому одказує:

— Не хочу розгрібати! Що я тобі за робітник? Хіба бувають такі робітники в такого мізерного та каламутного рівчака?

— Ну, дамся ж я тобі взнаки тоді, як ти й не думатимеш! — замимрив рівчачок тихим голосом.

— Дождись перше дощу! — одрізало йому Півпівника. — Куди, який ти страшний на словах! А завтра, може, й горобці по тобі скакатимуть.

Далі стріло воно на дорозі вітра. Лежить бідаха вітер, ледві дише.

— Любе мое Півпівника! — каже він подорожньому. —

На віку, як на довгій ниві, всього трапиться; треба нам помагати один одному. Підійди ближченько та придивись до мене. Бачиш, як мене спека полуденна одоліла! А я, було, і ліси ламаю, і жита толочу, і стріхи зриваю; ніхто проти мене не встоїть. Не лежав би я й тепер на дорозі, та лихо мені надало, підупавши на силах, коло квіток гуляти; впився я од їх духу солодкого, а жаркий день і вклав мене серед дороги. Коли б ти мене тільки трошечки од землі своїми кігтями підкинуло та ще крилом піддало, то я й піднявся би вгору і полетів у свою сторону. Там моя мати хуртовина з сестрами фіжами працюють тепер, направляючи золоті хмари, що я порозривав, козакуючи. Там, тільки дадуть мені попоїсти, так я знову увійду в силу.

— Добродію! — одвітувало Півпівника. — А забув, як ти, було, мною гордуєш та хвіст мені куйовдиш та розтопирюєш, мов тому індікові, людям на сміх, а мені на велику досаду? Ото ж знай, що всякому своя пора. Бувай здоров, мій пане!

Сказавши се, закукурікало голосно Півпівника і гордим поступом пошкандибало далі.

Наузкрай ниви, на стерні, куривсь димок маленький. Півпівника підійшло до нього і побачило іскорку в попелі; ледві, ледві жевріє іскорка.

— Кохане Півпівника! — каже вона йому. — У добру годинючку ти надійшло до мене; ти мене од смерті оборониш; от-от мушу згаснути, що нічим мені житися. Не знаю, де мій приятель вітер застряв, а то б він мені зараз допоміг. Будь ласко, пригорни до мене трошки сухого листячка або солімки, — я зараз оживу й звеселюся.

— А що мені по тому? — одказало йому Півпівника. — Гасни собі, коли тобі хочеться; ти мені ні на віщо не потрібен.

— Ой гледи лиш! — каже іскорка. — Може, й я колинебудь стала б тобі в пригоді! Не плюй, кажуть, у воду; може, згодиться напиться.

— Дивись! — гукнуло на неї Півпівника. — Ще й страшить! От же тобі за се!

Та й засипало іскорку попелом; а потім почало, своїм звичаєм, знов кукурікати, мов яке велике діло зробило.

Прийшло Півпівника в столицю і йде мимо церкви, а на церкві святий Петро намальований. Тут би йому мерщій утікати, так що ж, коли ледача вдача така! Стало якраз против дверей, напужилось та й кукурікнуло з усієї сили, аби матері не послухати.

Підходить воно до царського будинку, щоб подивитись царя й царицю. Москаль, стоячи коло будинку з оружиною, зараз гукне: «Куди? Назад!» Воно таки й злякалося та під ворота. Гляне, аж чоловік якийся в білій шапці. Воно й питається в горобця: «Що се за чоловік?» — «Се, — каже, — кухар царський». Ну, що же б утікати хоч звідсіля, як мати навчала! Куди! — воно й гребінець свій червоний і хвіст закручений настобурчило, наче що путне, та просто й чимчикує до кухаря, боком на його позираючи; а кухар хіп його за крило! Та зараз чик! Тут воно й ніжною задригало.

— Гей! — гукне тоді кухар на свої хлоп'ята. — А кете сюди кип'ячу! Ось я його обпатрошу!

— Водице, моя сестрице! — каже тоді Півпівника. — Будь ласко, не печи мене, змилосоєрдись надо мною!

— А ти надо мною змилювалось, як я тебе прохала, течучи рівчаком? — одрізала вода та аж кипить із серця, і обпарила його дощенту; а тут хлопці-кухарчата кинулись і ні одного перця на ньому не zostавили.

Потім узяв кухар миску, положив туди Півпівника та й поставив против жару.

— Ой огнику, мій братику! — пищить Півпівника. — Не печи ж мене, не жар же мене!

— Ось постой лиш! — затріщав огонь, пізнавши його і без пір'я. — Я тебе навчу, як мене попелом закидати! — Та як пришварив (а кухар одлучивсь на часинку до шинку), то воно й почорніло як головешка.

Вернувся кухар з шинку, бачить, що огонь знівечив Півпівника, та й викинув його на смітник.

— Ой вітре, вітроньку! — квилить тоді вже Півпівника. — Не займай же хоч ти мене: ламли лучче дерево, толоч лучче жита і зривай стріхи, а я вже тут лежатиму та на свою долю плакатимусь.

— Ні, так од мене не викрутишся! — реве йому в одвіт вітер та аж свище, крутячись; далі підхопив його, підняв вище царського будинку та й кинув. Летить воно униз, а на будинку гострий шпиль залізний; воно на той шпиль і набурчало; а вітер і почав його зривати, щоб іще поглумитися; а воно на шпиль і крутиться. І так нема йому впокою ні вдень, ні вночі. Спочине трохи вітер, і воно спочине; а скоро прокинувся, зараз і почав вертати то сюди, то туди Півпівника. Ото ж йому за те, що було неслухняне, що високо неслося і всім тільки пакість робило.

ГОРДОВИТА ПАРА

(Бабусине оповідання)

I

Снігом віконечко наше забило... Завірюха... Як-то нашим тепер серед шляху? Ростить скоріш, хлоп'ята, на підмогу татусеві. І матері нема щось довго з річки. Ростить, ростить, дівчаточка! Добре сидіти в теплому запічку за старими головами... А як я осталась на світі малою сиротиною — всякої нужди дознала. Яка-то, боже мій, давня давнина, а коротенький час дівочий наче мені вчора змигнувсь... Тепер, що ні почую, забуваю, а крізь ті молоді дивлюсь у давнину, наче крізь воду прозору. Так, як оце ви обсіли мою куделю, — щоб були здоровенькі, — так було й я зимою граюсь ляльками при своїй бабусі... Дай їй, господи, всі митарства пройти та й не зупинитись!

Древня була моя бабуся-покійничка, — ще то з тих старосвітських людей, що шведчину й усякі невпокої козацькі своїми очима бачили. Тоді, діточки, на Україні велось не по-нашому. Що страшно, то страшно було слухати, а серце линуло голубом у ту старовину невпокійну. Козаки були козаками, дітоньки — одно слово: скрізь пахло волею; земля була розкішна; риби в воді, звіря в галях — аби охота ловити; і трави були буйніші; здається, й сонце сіяло краще на святому небові, — далєбі, дітки! Тим-то й бабуся-покійничка, було, каже: «Не стає, не стає, моя дитино, таких дівчат і козаків на Україні, як за мого були дівування».

II

Найчастіш було споминає про Марусю Ковбанівну, що такої краси, каже, і світ настав — не бувало. Я, каже, була ще підлітком, то мені її коло церкви показували здалеку. До неї й приступити, каже, було страшно: така велична. Кунтуш на їй — самі златоглави, коралі на їй — усі в дукачах. Давнього була роду козацького Маруся Ковбанівна, — то ніхто не вбереться краще її між люде. І козаки-молодики її жахались, не то що. Очима поводить — наче душу з тебе виймає: все б їй розказав, не потаїв би й гріха перед нею. Владична, справді, каже, владична була краса в Ковбанівни.

Батько її Ковбаня отаманував у Січі і все морє спла-

вав, поринаючи на дно за дорогими тими дукатами й коралями, — так-то люде було славлять. А то ще, було, кажуть, що він по той бік Дніпра у Польщі якимись козаками орудував та й у нашу сторону якомсь прибився. Неприступний був чоловік старий Ковбаня, — і жінка од його нічого не довідалась, хто він і що він, і звідкіля він, і як він.

III

Така ж і дочка в його викохалась. Старий спочив уже на цвинтарі, молодою дівчиною покинув свою Марусю. Молоде ж було, а горде й потайне, крий боже! Було й на улицю між дівчат не вийде, тільки хіба коло криниці, як зустріне котору, трошки постоїть, словом ласкавим перекинеться. І в будень було дукачі носить; стане против сонця — королівна, та й годі! Вже й дівчата, було, кажуть, що в неї й вода з відер наче срібло ллється. А козаки ж тоді були не наших парубків — войовники, хоробрі молодці, а боялись до неї залицятись.

Така була та Маруся Ковбанівна. Скине оком — наче до тебе заговорить, а заговорить — наче заграє. Який би то і козак був, щоб до неї з жартами, з прикладками! Такого не було й на всій Гетьманщині, здавалось.

Отак, було, розказує мені бабуся. Як ось, каже, пішла чутка поміж дівчат, що любиться Маруся з Прохором Осауленком, та й любиться певне: і в вишневім садку їх бачили проти місяця, і старосвітську скиндячку Марусину пізнали в Прохора в ковнірі. Любиться. А Прохор Осауленко був козак не з величних; щира душа, себе на сміх не подасть, та й годі. Були козаки на селі против його — що волохаті туркоти проти голуба. Отже порай, укажи дівочькому сердцю! Покохала Маруся Прохора — і мов та хмелина коло його в'ється. Що горда, то й горда, а він спогляне — і очиці спустить; всі вже помітили, і ото вже хвалялись: «Будемо ж добре та й добре гуляти на весіллі! Нехай господь парує, коли собі прийшлись до пари!»

IV

А багатирка була Марусина мати з діда-прадіда: у неї в світлиці під столом були закопані ще якісь пилявські гроші, то сподівались гульні на всю Гетьманщину. Прохор був

гроші коштує. Сотник у чумацтві кохався. Та ще привезли якогось німецького воза, довжелезного, що й у дворі не зміститься, та того воза самими киндяками й вислали, аж по люшнях, по колесах теліпається, на віїя киндяк лягає, а волам роги як те вільце, червоними та блакитними широченними стрічками ввили, вінки з дубового листу та з золотих гвоздиків на шиї волам повішали. То були пишні воли, що вола аж до землі звисають, а то — наче вві сні тобі ввиджується. Князь із молодого княгинею сидять високо на тому возі, а навкруги свахи, дружки, світилка з мечем і музики; козацтво верхи, і спереду і ззаду. Простягся поїзд до самої церкви.

VIII

І то ж то в церкві було всім диво, що дві парі разом будуть вінчатися: Маруся Ковбанівна з сотником Байдаком, а Орина Лободівна з Осауленком Прохором. Справді, каже бабуся, як сонце погасить місяця на небі, так Маруся погасила і красою, і пихою багатою нелюбу їй пару. Хто бачив її в церкві — не всяке протовпилося, і я, каже бабуся, тільки коло церкви стояла та на ті воли дивилась, та дивом дивувала, що зроду таких волів з такими пишними рогами не бачила... Так хто бачив, кажу, Марусю в церкві, вжахалися з її краси дивної. Біла якась вона зробилась, тільки трошки краски по щоках розливалось та губоньки аліли; та ще лучча, ще краща, ніж було як з Осауленком любиться. Очі сяють як зорі, — справді, кажуть, як зорі ті очі сяли. Згорда позирала на Осауленка і на його Орину, сироту вбогу. Та, як голубка полохлива, до свого подружжя хилилась. І Осауленкові було якось ніяково. Бог його вже знає, що в його на душі було тоді, а послі об'явилось... Нехай господь од такого боронить всякого чоловіка хрещеного... Бодай би лучче такого й не чувати!

IX

Одгуляли весілля, випроводили молодих у Піжмурки. Приданкі біснувались іще з тиждень, переїжджаючи то до вдови Ковбанихи, то до сотника Байдака. Меди й наливки лились у його річкою. Далі все затихло. Ковбаниха ви-

бралась до зятя. Ще, може, минула неділя чи й друга, а там і виявилось лихо, що під те веселе бенкетування наклюнулось. Тяжке, дітки мої, лихо буває з того, як яка людина вродиться горда та пишна! Нема чоловікові щастя, в кого жінка буде гординя; нема й жінці добра, коли в чоловіка невгамоване гордее серце. Осауленкові, як він ще залицявся до Марусі чи любився з нею, просто сказати, — здалось, що вона, та Маруся, краса мальована, багатирка пишна, що вона ним гордує, що вона з милості ніби тільки до його свою вквітчану, золотом повиту голову схиляє. Бог їх знає, яке там слово між ними бовкнуло, тільки він засумував тяжко, трохи, кажуть, сам собі смерті не заподіяв, а далі — постривай же — взяв та й прихилився до вбогії сироти, до Орини безталанної! А та собі — постривай же! — та й переказала сотникові: приїзди за рушником. «Бодай вас, мої безталанночки! — каже, було, бабуся. — Хоч би ви матіркам своїм одкрилися, хоч би одну людину ви коло себе з ширим серцем та з добрим розумом мали!.. Самі себе занастили, мовчки собі по ямі викопали!..» Ось слухайте, що сталося.

X

Ранком восени, тільки що сонечко почало по красному рідкому листячку сіяти, дивляться люде: по селу йде наша пані сотничка, та в чому ж вона убрана? Сукні на їй сукнями, а коса розплетена по вітру має і на голові вінок із сухих васильків та чорнобривців, що за сволоками по світлицях затикають. От з того хатнього зілля вона, бідолашна, вінок собі сплела і біжить, як та рибонька в'ється, до Осауленкової хати. Осауленко наче ждав її, — вийшов назустріч. Побачив — і зарідав, як мала дитина. Люде обступили безталаночку божевільну, а вона просить їх на весілля, кланяється... Що ж то були за жалощі! Краса її не змінилась, личко горить, очиці сяють, та страшно було на неї дивитись.

Вийшла й нещасна Oriна з хати, нічого й не каже, і чоловіка свого не впиняє, а той аж у сиру землю б'ється. Коли ж тут пан сотник їде... Похилився, — вже не той, що на весіллі був... зрозумів, якого собі щастя доскочив. Ласкавим, тихим словом почав свою молоду жінку благати, щоб додому вернулась. Вона наче й опам'яталась; схитила голову на білі руки, личко в долоні втопила, — повіз він її додому.

XI

Засумував же тяжко наш Осауленко після сього, занувдив світом несказанно. З лица спав, аж почорнів од великої туги, і все в пасіці з дідом пасічником сидить. Воно-то й треба було його помочі, щоб на зиму бджоли установити, так коли ж він і додому не навідається, там і ночує у курені, і все — розказував опісля дід,— все мовчки плаче, а вночі встане і навкруги пасіки, мов неприкаяний, блукає. Не довго ж се й проволоклось. Казали добрі люде: «Бережіть ви сього чоловіка!» Та як його вберегти? То не дитина. Він і діло робить; і нікому важкого слова не скаже, і богу молиться, тільки знай мовчить, та сумує, та чахне, мов свічка тана.

XII

На самого Наума,— каже бабуся,— що дітей люде до дяка оддають, ідуть наші селяни через греблю до церкви, аж дивляться: на стрижні Осауленкова шапка плаває. А в його була запорозька кабардинка з кабарди,— йому в Січі подарована, як горілку возив у Січ. Дивуються люде й жахаються: щось воно не добре віщує. Коли ж дівчата: «Гляньте, гляньте, вінок з сухих васильків та чорнобривців!» Справді, де взявся, вплив із-за осоки такий само вінок, як був на молодій сотничці. Почало бистриною шапку крутити, а тут вітрець повіяв... І сплилась шапка до купи з віночком, і попливли по стрижню в парі.

«Е, та се ж воно щось є тут негарне,— сказали старі люде.— А шукайте човна, давайте невода!» Закинули невід.— Так і єсть! Витягли їх у парі. Обнявшись, вони в воді лежали... Що-то страху було на них дивитись, що-то жалощів! Прибіг кіньми сотник, і теща з ним приїхала. Ну, вже тут і розказати не можна,—говорить, було, бабуся,—якого було плачу та лементу. Зараз їх і поховали: здобули в когось готову простору домовину. Над ставом, поміж вербами й поховали їх у одній домовині. Нехай їх уже господь хоч на тім світі не розлучає!

ДІВОЧЕ СЕРЦЕ

(Ідилія)

I

Ой у неділю рано-пораненьку,
Ой то ж не у всі дзвони дзвонили,
Як у вдовинім дому гомоніли...

Єсть така пісня, і дуже жалібна вона. Було, як співає наш кобзар Архип, то й сам плаче. Отже, якби не вмер Архип, то ще б зложив, може, й жалібнішу пісню про нашу вдову, на прізвище Загірню, як у неї в дворі одного ранку гомоніли селяне, а вона сама крізь людський гомін голосила. І селяне ж були хороші! Бодай їх доброму чоловікові ніколи в себе в господі не бачити!..

Десятники з соцькими да з писарем — он хто гомонів у вдовиному дворі! Уже ж вони не з добром завітали до вдови Загірньої, бо сі люде де купую зберуться, з того місця втікай скоріше — добра не побачиш і не почувеш.

Коли б знав Ігнат-удовиченко, що й його батьківського двора не мине ся халепа всемирна, то, певне, й вітер би його в полі не випередив. А то хто ж би подумав, що одного в матері сина візьмуть у москалі?.. Вдова Загірня вбезпечилась, що в неї син одинчик, і молилась богові тільки, щоб він послав її Ігнатку хорошу пару

Сам Ігнат був ще молодий козак — саме тільки чорний вус почав пробиватись. З паробками літати навзаводи, скакати через купалове огнище або перемахати сажнями Дніпро — ото були його забавки. На юлицю ходив пісень співати, жартовав з дівчатами по-хлоп'ячи, а любощі йому ще не дуже в серце впивались. Недоліток зовсім іще був Ігнат-удовиченко, тільки що батьківський зріст і хода, і якась повага в очах, бо сказано — господар на своїй батьківщині,—от його що ніби дорослим паробком удавало. А найбільш, як іде було в неділю з матір'ю до церкви: вона в старосвітському кунтуші, а він у батьківській киреї — високий та рівненький собі, мов ясенюк. Ще й до того звичайний був і богобоязливий, справді йшов до церкви молитись, а не гави поміж людьми ловити; то здавався ніби вже не паробком або підпаробочим,—статечним чоловіком здавався. Отож ми хвалимо, було, його гарний зріст і батьківські звичаї — його й батько був чоловік хороший і богобоязливий, а ті харцизяки, мабуть, свою думку дбали:

прийшла година. Отець Петро тихою ступою вийшов із свого двору, то паламар, побачивши його із дзвіниці, й бовкнув у великого дзвона. Свято вчинили всі гуртом удові бідолашній — на всю жизнь свято!.. Як була в новому очіпку, що саме збиралась наміткою голову до церкви обвивати, так і пішла за сином до розправи.

Ховайся ж тепер, Оленко, од людей, не йди й до церкви, бо всі сусіди взнали, кого ти, молода, покохала! І квітки ти свої розгубила по дорозі, підбираючи відра. Паробки, йдучи до церкви, квітки твої, сміючись, позбирали. Тепер у тебе на всім селі немає вірної душі, щоб твоє горе зрозуміла. Батько й мати гримлять на тебе, мов ти не знаєш яку велику незвичайність серед людей учинила. Ота вдова хіба тебе зрозуміє і до серця пригорне, що вирвалась од тебе і побігла за сином.

Отже, вони й коло розправи — тії п'явки людськії. От вони привели вродливого вдовиченка перед пана. Не малий же й пан нагодивсь у село під сей час — не дурно ще вчора звечора курей по сідалах полохали — готовити йому вечерю. Сам окружний, Бреус Ілля Семенович, се він учора з дзвоником набіг у село. От і стоїть, у боки взявшись, саме тільки налігавсь чаю з перегінною; тепер у холодку коло розправи потягує здоровенну люльку. Мордатий він собі пан і, правду змовити, поганий; і гудзики його блискучі не красять. Блищать тії гудзики на йому, мов жаб'ячі очі, тільки що страшно, а краси нема ніякої. Отже, не подивилась бідна вдова, що він і зростом — карапуз, і лоб йому, мабуть, іще змалку приплющено, і ноги в його чогось криві. Як прибігла, так і впала йому в ноги і обхопила ті криві ноги руками, а сама голосить:

Паночку, лебедику! Може ж, і в вас є діти! Не губіте мого Ігнатка; дайте ж йому й мені на світі пожити!

А в його справді, в того окружного, діти були маленькі, все дочки; до церкви, таки до нас у Буртища, пані його, окружна, було їх возить повен віз. Та що ж йому про те? І як проста баба сміє свою дитину до його дітей рівняти?

— Геть! — от він що одвітував. — Ти мене повалиш! Азьміте бабу проч!

Так і вхопили стару Катрю Загірню ті прислужники, із наших-таки людей харцизяки, і одволокли геть, бо й справді на кривих ногах окружний захитався.

— Чаво табе нада? — закричав на вдову безталанну, і її вже держать під руки, не пускають. І сина держать коло

неї, щоб не влизнув, бо знало все село, що його й конем не доженеш.

Вона тільки плаче, і дух її захопило. Звісно, материн плач!

Хто ж мене, паночку, догляне, хто мою старість зможе? — хлипаючи, насилу промовила

Він, хоть по нашому й не говорить, а зрозумів її та й каже:

Работніка найдьош сабе, старуха. Ти вдова багатая.

І вона ж, дармо що зовсім збожеволіла од напасті, постерегла, супротив чого він їй закинув.

— Коли б я, — каже, — була багата, я б тебе, пане, озолотила! Оце ж у мене і все багатство і весь скарб, що ви в мене забрали.

А вони, окаянні, все, було, плещуть, що Катря Загірня — багатирка на все село, отож і окружного на її нацькували, що прижмом, кажуть, за душею в неї єсть гроші. Сама ходить як кукла, в церкві од неї аж світить поміж людьми, а син у неї — мов той панич, чистий да митий, мов огірок. І хата, кажуть, у неї, як віночок. То й певен був окружний, що вона зараз капшук розв'яже.

— Пане мій, голубе мій! — благає вона окружного (а він до голуба такий був схожий, як підсвинок). — Маю два волики й корову: забери їх до господи, а мені верни мого сина, моє сонце!

Що-то проста жінка, сказано! Йї здається окружний все одно, що той татарин; а він у нас такий був, що брав самими грішми подарунки. Приїде й поїде, ніхто нічого не бачить і не знає. Розлютувався ж на Катрю за її слова дуже, аж посинів!

— Сказилась баба, што лі? — промовив, та аж мукнув, що всі злякались. — Лашадей!

Де тії коні взялися! Мабуть, нечистий їх позапрягав на ту минуту; так і вискочили перед ганок, мов із землі вирости. Тільки дзелень-дзелень той дзвоник на дузі. Аж дві тройки вродилось їх разом. І як він з тими кривими ногами так хутко у візок упхнувся, враги його душу знають, того окружного, Бреуса того. «Пашол!» І мов чор-тяки його на крила підхопили. Тільки пилом занесло вдову бідолашну. Протерла очі, аж і сина вже немає — вже обидві підводи коло царини. Бігом бігти за ними, криком кричати: «Синочку! Ігнаточку!..» Шкода, вже не почує, і матері крізь ту страшенну куряву не побачить.

Як ізійшла вечірня зіронька та, повечерявши, старі люде спать повкладались, сільська молодіж почала через широкий став перегукуватись. Солов'ї з обох боків ставу по вербах висвистували; озвалася вода стома голосами. Зорі наче потонули в ставу і поуз беріг тремтіли, розпливались іскорками та й знов у глибину поринали і тихо в глибині сяли, ти б сказав, розмовляли з небесними зорями. Ізійшлися докупи паробки з дівчатами, почали своє кохання у піснях виспівувати. Тільки й нема між ними Ігната-вдовиченка та молоденької Оленки. Далеко тепер десь Ігнат сидить, знакомого голосу не чуючи; а Оленка лягла спати та й підплила гарячими слізьми в коморі. Довго вона плакала, слухаючи співи солов'їні та дівоцькі пісні; серед ночі встала, тихесенько викралась із комори, тихесенько перейшла через двір, майнула білими рукавчатами на перелазі, втонула в вишневому садку, вирнула з садової темряви коло хати вдови Загірньої. Не спала бідолашна мати, почула, як Оленка у віконце стукнула, обізвалась, упустила її в хату.

— Матінко моя рідна! — каже Оленка, обхопивши її плечі. — Люблю твого Ігнатка, як свою душу. Я пропаща без його на світі. Благослови мене, матусю, іти за ним на край світа. Нехай він не мучиться між чужими людьми самотою. Я його люблю, він мене любить — нам обом буде легше, як ми побачимось щодня хоть на часиночку.

— Голубонько Оленко! Що оце ти видумала? У тебе ж батько й мати, у тебе брати й сестри: як їх покинути?

— Нема в мене тепер ні батька, ні матері, паньматусю! Ти мені батько й мати, а твій Ігнатко вся моя родина. Не зможу я без його в світі прожити, у сиру землю піду. Чи лучче ж їм на столі мене побачити?

— Ні, моя доню, коли йти кому за Ігнатком, то лучче мені, одинокій матері.

— У тебе, ненечко, худба на руках і батьківщина Ігнатова; тобі не можна всього кинути...

— Не можна, не можна, — промовила вдова плачучи, — а то б я вже й у дорозі була, я б за ним зозулею летіла.

Довго вони вдвох говорили, довго впиняла вдова Загірня Оленку, лякала її світом широким, людьми чужими, пригодами несподіваними. Не злякалась нічого молода Оленка, на вічні найми себе обрекала:

— Годитиму, служитиму, ніде не загину. Бог нам поможе, твої молитви, нене, з усякої пригоди нас визволять.

Такі слова вона промовляла, мов пісню співала. Раділо гірке материне серце, що її синові мов із-за чорної хмари сонечко присвічує. Жаль їй було тільки дитини молоді, у чужій чужині не бувалої. Боялась вона, щоб з сього не вийшло ще більшого лиха, як слідом за її сином згине й чужа дитина. Не знала, що Оленці казати, замовкла журячись. Далі ще каже:

— Ти ж подумай, моя кришечко Оленко, як тобі село покинути, коли в тебе ніякого паперу немає? Да тебе всяка судова погань заарештує, ганьбу тобі велику зробить, довіку сорому не збудешся.

— Я вже про се думала, ненечко: у мене ще з весняної доби єсть такий папір, щоб мені вільно було по людях служити. Ти знаєш, яка в мене старша сестра недобра, яка злюща. Вона мені була прачем руку перебила; а мати її дуже жалує і од панотця обороняє, так я випросила в панотця такий папір, щоб мені дома не жити. Він і лежить, той папір, за образом. І пішла б таки я з дому, та зосталась, що Ігнат близенько, щоб з Ігнатом твоїм щовечора побачитись; а тепер мене ніщо не зупинить.

І радіє і боліє душею старенька мати.

— Доню моя! — каже. — Не нарікай же на мене, як — не доведи боже — інше воно станеться, ніж ти собі міркуєш.

— Вкупі з Ігнаточком не страшно мені ніяке горе! — скрикнула Оленка, обнімаючи і цілуючи бідолашну матір. — Нема мені життя на світі без його і не буде.

Довго вони ще розмовляли, довго прощались і плакали. Вернулась Оленка у свою комору і тихо, перед світом, любо заснула. Уві сні побачилась із своїм Ігнатком десь на чужій стороні, приголубила його, заспокоїла, мов дитину, журливе його серце заколихала.

Таємнича доля судила Олені опинитись на чужій стороні хутко; мов уві сні вона у великий, пишний город перелетіла; у той-то город, де, мовляв, тільки церкви та палати, та пани пузаті, і ні однісінької хати. Зуспили її в наймах добрі люде, що в сьому городі неволею проживали і на Україну на короткий час, мов у вирій, завітали. Молоді люде, пан

із панією, і діточок у них двоє — дві дівчинки. Звались вони скрізь по селу, де вона наймичкою в козака служила, пан Іван і пані Ганна; більш їх ніяк не звали, ані прозивали. Любили їх козаки і козачки, і козака дівтора дуже, що вони з простої хати у пани вийшли і всякими мовами вміли з чужоземцями розмовляти, та й не пишались тим перед сільською громадою і одежу нашу просту носили, і звичай наші рідні шанували. Бачать вони наймичку в козака, молоденьку, моторну й працювиту, розпитали, що вона за людина, довідались, що вона дитина отецька, та ради свого кохання пішла по людях служити. Порадилися пан Іван з панією Ганною, видумали, як їй подать руку у її долі тяжкій. На шлях непевний молоде дівча вийшло, сподіванками тільки шлях міряло. Знали вони, що то за міра; бачили світу багато, то вжахнулись тії долі, що ждала нашу Оленку десь у далекому тумані. От почали її до себе закликати. Панія Ганна вміла розмовою любою, ласкавою журливе серце її собі з'єднати, мов дитину, її до себе принадила.

Тут і Ігнат Загірний, той бідолашний вдовиченко, стояв із своїм полком; і його вони до себе в хату закликали. Кохана пара, мов у батька, в матері, в їх гостювала. Понятливий був Ігнат зроду, хисткий, проворний, то його ще в москалях і не бито; та й шанував себе козак, то вже все переймав, згнітивши серце, чого там його учено, і старший похваляв його на муштрі. Ще ж як на те, трапилось так, що старший над Ігнатом був молодесенький офіцерик. Прозивався він Кавун; і як назве було копітан Кауновим, то він і просить, щоб його так не величав, бо я, каже, свого отецького призвища не цураюсь. Як же дочувсь про се пан Іван од Ігната — «се ж, — каже, — наш!» — та й заговорив до його по-нашому в церкві. Офіцерик трошки спік рака, що одвик по-своєму розмовляти, бо його змалечку на столицю заслано і недавнечко, мов пташку з клітки, випущено; а проте любе йому було слово пана Івана, і зайшов він до його з церкви на отченаш. Се ж тільки для звичаю так його запросив до себе в гостину пан Іван, а тут уже й обід неділесній поспів. Багато до пана Івана козацтва зібралось. Тут і Ігнат із своєю голубкою. От розговорились, трапезуючи з офіцериком Кавуном, і нарадилися, як би Олені по селах за полком не ходити, бо всякі люде між хазяїнами бувають, то щоб не дознала вона наруги за своє щире кохання; та й що з того кохання далі буде? Постановили громадою застільною так: щоб узяти добрим панам Оленку з собою до дітей за няньку, а тим часом молоденький Кавун

офіцерик порадіє Ігнатові, щоб його, як моторного, зростом високого, обличчям гарного москаля, вибрано в гвардію. От Оленка і не ходитиме більш із села в село; буде вона проживати між хорошими людьми-земляками, дарма що на далекій чужині, а там уже якось доля зладнається; час і діло покажуть, як їй краще в світі прожити. Ще такі добрі люде були той пан Іван і пані Ганна, що й до батька-матері Оленчиних поїхали і їх заспокоїли, і Оленку до батька-матері привезли, і благословення їй випросили.

Звеселилась не одна душа з того благого учинку столичних наших земляків, що мов нехотя панами звались, а були душею і словом прості і чесні, мов зроду із села, із рідної хати не виходили; а не хто вже, як удова Загірня раділа. «Святе добро! — рекла вона, з радощів плачучи. — Кажуть люде, що тебе в світі немає. Ні, ти ж таки єсть на світі, тільки що рідко тебе чоловік грішними очима зуздрить!» Так вона прорекла, мов проспівала, здіймаючи до неба руки. І що то вже Оленку цілувала! Як її до матернього серця горнула! І рідна мати оступись перед нею, бо велике діло непорочна печаль в одинокому серці.

Левади рідні, голосні, співучі! Стави з шумливими вербами! Дівочі ігрища незабутні! Покидає вас вродлива дівчина, краса всього села, материна втіха, батькова осолода, веселість усіх добрих громадян. Кохання їй голубине крилля дало; знялась, полинула далеко-далеко. Нехай буде темрява в чужому краї — світить у неї в душі невгасиме світло. Нехай лютують морози — у неї в серці весняні квіти процвітатимуть.

IV

Живе наша Оленка в далекому городі — надією дише: хутко-хутко побачиться з своїм Ігнатом. А Ігната немає: не так воно легко робиться, як доброму чоловікові думається. Не переводять Ігната в гвардію. Багато було б розказувати, чом, та й нашо?

Нема мого миленького,
Нема мого сонця,
Ні з ким мені розмовляти,
Сидячи в віконця.

Оце наша річ. Сумувала б, може, Оленка й тяжко, так надія ж її, мов співоча пташка, розважала. Минудо з півроку. Що ж із дівочим серцем сталося? Певне, засохло,

про себе та про своїх родичів, а на вбогий люд хіба через плече озирнеться. Сі ж — глянь, як тебе, дівчину просту, привітали! Ти, мов пташка з божого раю, до їх у чужу сторону залетіла. Ти їм наче садових пахощів з України з собою занесла. Зраділи всі тобі, ти б сказав, рідну родину побачили. Ні, серденько, не зледащила ти між ними і дурно себе турбуєш доріканнями. Засипай з упокоєм: присняться тобі не ледачі поваби — не такі, як тому сняться, хто тільки манить себе, зачаровує собі серце гарними словами Велика Україна тобі, Оленко, уві сні присниться з усіма муками людськими од Наливайка та аж до того часу, як ти в селі з Ігнатовою матусею плакала. Розкриються перед тобою тайни святії, і заб'ється серце твоє божою правдою, наче новим, вищим коханням. Глянь, хто се по диких степах викорінює ледачу зіновать і колосисту пшеницю засіває? Се твої діти ненароженні. Зникло твоє село і старий батько з матір'ю, і любий Ігнат байдуже тобі: ти задивилась на ті криваві мозоляві руки, що в дикому степу працюють, загледілась мов на райські квітки. Пташкою понад тим степом в'єшся, і серце твоє якусь нову пісню співає. От твої сні, моя втіхо! Не зледащила ти: не між панамі ти, а між людьми опинилась.

Чого ж пошходила рута по тих споминках любих, що ними тільки й жила ти? Тяжко мені вимовити, та вимовлю Любила ти Ігната за те, що в його очі такі такі ласкаві, що в його ніжне слово, що на вроду і на вдачу, і на пісні, і на танці нема над його паробка в селі; за те любила, що вкупі з ним соловейка слухали, вечірніми зорями під вербою стояли, що він про твоє життя розпитував, сумував із тобою. Як же ті споминки тепер перед тобою затуманились, мов справді кучерявою рутою вкрились! Вдруге ти на світ народилась, на широкий, ясний світ. Не ті в йому смутки, не ті й радощі, що знала ти змалку. Виростають у тебе щодня крила, більшають, ширшають, дужчають, і вже з твоєї високості рідне село здається тобі маленькою крапінкою. Безталанний Ігнат! Чим же він тобі тепер здається?.. Темним, убогим, задавленим братом, та й годі. Напише до тебе чужою писарською рукою лист; прочитаєш його та й загадаєшся сумуючи. Жаль тобі Ігната, мов рідна сестра по його долі серденьком тужиш, а якось тобі дивно з ним побачитись, мов з того світу має він прийти до тебе.

Ой Оленко! Не хочеш ти сама собі признаватись, що в твоїм серці діється. Півроку минуло, як ти розлучилась із своїм коханком. Багато води втекло за сі півроку; пішли

за водою і твої сільські думки, твої надії, твої молоді жадання. Не півроку — піввіку ти прожила між чужими людьми, і вони тобі здались ріднішими од рідної матері, а всіх рідніший, всіх ближчий став тобі Павло Піддубень, молодий, гарний козак, брат панії Ганни. Дивом великим здався тобі Павло Піддубень, скоро ти його почала знати, та не заглядувалась ти на його вроду козацьку, пишну навдивовижу вроду: не вона тебе чарувала. Чарували тебе його братні речі, що він з тобою, як брат з сестрою, розмовляв і мислі твої засівав наче якими зорями. Прийде щовечора Павло Піддубень до pana Івана, і наче для його нема тут людей, опріч тебе: все він з тобою розмовляє та співає. Голос у його тихий та гарний. Часом бувало й заплачеш, слухаючи його пісню; а він тебе й розважить, книжки гарні тобі читає і до книжок докладає своє розумне слово. Чого ж ти почала задумуватись після тих вечорів любих? Ти його речі до одного слова згадуєш; і вві сні вони тобі сняться, і прокинешся ранком — перше всього вони тобі на пам'ять приходять. Се ж ти вже не своєю душею живеш, Оленко: у твоєму серці та ясна душа козацька звилася собі кубелечко. Тобі страшно й подумати, щоб його день або два не бачити. Як же се може статись? День у день, вечір у вечір заходить він до своїх родичів; з тобою поговорить, дітей приголубить; хоч на годинку забіжить і твою душу наче сонцем освітить. Отже, сталося. Нема Павла і день, і два — занедужав Павло! Ти, замираючи, про його болість довідуєшся. Ти сама за два дні змарніла, мов од тяжкого недуга. Соромишся ти прохати панії Ганну, щоб узяла й тебе з собою, як поведе дітей одвідувати їх любого дядька. Три дні, тиждень ти криєшся... Вже в тебе всі питають, чого ти з личенька спала. Загоришся часом на таке питання, та й замовкнеш. «Так, нічого я, слава богу, дужа й здорова», — більш од тебе нічого не дознались. Пильно на тебе дивиться пані Ганна: знає вона, чого тобі треба. Вона тебе ні в чому за руку не веде, вона тільки твій розум засилує, щоб сама ти свій шлях познала і, куди тобі треба, добре прямувала. Чи Ігната всім серцем любитимеш, чи кого іншого вибереш, про неї байдуже, аби ти була щаслива. Така в їх у обох думка, ні в віщо вони своєю волею по-атаманській не виходять.

— Оленко! — каже раз ранком пані Ганна. — Пише до мене Павло Петрович, що він подужчав, просить прийти до нього з дітьми і тебе взяти з собою.

— І мене? — промовила тільки Оленка.

— Пише, що скучив, довго тебе не бачивши.

Ой пані Ганно! Чи гаразд же ти зробила, що таке слово промовила?.. Уже ж чи гаразд, чи ні, а Оленка в тебе на шії. Що за тиждень смутку в серці набралось, все те сльозами тепер розмилось.

Мов сестра сестрі, пані Ганна обтерла сльози з карих очей дівочих, пригорнула до серця, поцілувала, чогось зітхнула і нічого не сказала. Пішли до Павла Піддубня. Не йшла Оленка — на крилах летіла.

Вже давно її думки над тією кам'яницею носилися, де живе її кохання: як там у його? Що там у його? У його хаті мусить бути мов у раю.

І справді — гарно в Павла Піддубня у його затишку! Зелено-червоними плахтами стільчики повкриті, шиті рушники — гостинці з України — висять на кілочках. Між ними бандура тридцятиструнна вилискує. Се його діда-запорожця бандура. Гарним малюванням стіни обвішані, і всюди наша рідна Вкраїна вималювана. Там купальні дівчата в вінках скачуть через огонь з хлопцями — полум'я з іскрами, з димом темне дерево застиляє, під небо в'ється, а небо аж вороне од того світу, тільки далеко вбоку місяць червоний із-за левади вирізався, осіяв хмарки легенькі і по ставу золотими смугами грає. Там — козаки йдуть по кровавому полю, через костяки страшенні, а Самко Мушкет попереду, «коня удержує, до себе притягує, думає-гадає». Там під хатою кобзар на кобзі грає, а круг його старе і мале слухають, деякі плачуть, а сонечко, заходячи, червонить білу хату і людську тінь по зеленому рясту чорними смугами кидає. Книжки лежать, папери купами: Павло Піддубень дуже тямущий чоловік, всяку старовину молодою головою зазнає... Простора в його хата, чиста. Малювання, німуючи, розмовляють проміж себе, а тиша в хаті, не чути гласу, наче в ченця в келії, тільки годинник, стоячи на столі, чикає. Кинула Оленка оком на одно, на друге малювання, дивується; мов на Україні опинилась, аж зирк! У дверях, мов жива картина, стоїть сам Павло, мовчки на неї дивлячись. Як побачила ж вона його худого, блілого, з веселим поглядом блискучим, і сама не знала, що з нею сталося: кинулась до його, як дитина, обняла і пригорнулася, а Павло обняв і поцілував її від щирого серця.

— Серденько Оленко! — питає, горнучи до себе. — Так ти мене любиш?

Вона мовчки його поцілувала.

— Моя вона! — сказав Павло, протягуючи руку до пані Ганни; а пані Ганна наче знала, що буде: вона дітей удержала, щоб не кинулись перше Оленки до коханого їх дядька. Обвисли ж вони коло його тепер, ухопившись рученятами за руки, за пояс. Оленка, сама не своя, обох дітей цілує, із великих радощів плаче. Зачарував її Павло Піддубень якимись недовідомими чарами. Все на світі вона забула; в його слові, в його тихій розмові вся її душа. Умер Ігнат навіки в дівочому серці. Єсть про його споминки, є жаль, а кохання, мов пташка в вирей, одлетіло. Таке дівоче серце, таке його кохання. Цвіте, сіяє, пахощами райськими вабить, і звідкіля йому світ світить, туди воно і повертається. Жаль було і пані Ганні бідолашного Ігната, та знала вона, що людської натури не переможеш. Нехай так буде, як мусить бути. Нехай дівоче серце само своєї долі шукає. От її розум; такий же розум і в її пана-Йвана.

Не помилилась же Оленка, покохавши Павла Піддубня. Він наче ждав її з України: нікого ще не любив, любив тільки свої книжки та малювання, та голосну бандуру. З первих вечорів постеріг він, що то за сояшне, живе серце у вродливої дівчини. Радіючи душею, взявся він освітити науковим світлом ту голівку, що дивом йому здалася, що мов усі Фідії вкупі з Рафаелями її видумали, а тим часом серце його першим коханням зайнялося. Чужа вона — ся думка його зупиняла. Слова ніколи про себе їй не промовив, та серце його мовчки з дівочим серцем поїнялося. І вона йому не признавалася, що з нею діється; все він думав, що душа її живе з Ігнатом. Поті з собою козак боровся, поки аж занедужав. Тоді сестра довідалась, яке лихо сталося, почала за Оленкою пильно дивитись, довідалась, збагнула жіночим серцем і вилічила брата розмовою і розвагою.

Інше тепер стрітила Оленка Павла Піддубня, як прийшов він у кохану його сім'ю. В раю вона тепер жила і раєм його осіяла.

— Оленко, серденько! — каже Павло. — Коли ти мене вірно любиш, то у всьому мене послушаєш.

— Як батька-матері! — каже Оленка. — Ні, — більш!

Ти мені й батько, й мати, ти моє все!

Дівоче слово кохане! Хто тебе чув замолоду, до самої смерті тебе не забуде.

— Поїдьмо зо мною на край світу, Оленко!

— Поїдьмо, полетимо в парі! — каже Оленка.

— У мене, хвалити бога, є достаток; облетимо з тобою весь світ, а потім вернемось на Україну, з батьком-матір'ю побачишся, та й будемо жити в мене в дідовому хуторі.

Після сії розмови, мов тільки крильцями голуб'ята стрепенули. На завтра вже вони летіли далеко-далеко в вирій, де літо й зиму одні квітки осипаються, а другі зацвітають...

VI

А бідолашний Ігнат тим часом до столиці, мов до божого раю, прямує. Прийшов, розпитався пана Івана. Тяжко було пану Івану його стрічати — мов сам йому гіркої наготовив. Чи знав же то він, як воно складеться, завозячи Оленку на чужу сторону? І рідний брат не оборонив би Ігната од його долі.

— Де моя Оленка?

— Умерла! — от що мусили безталанному москалеві сказати, бо й справді вона для його вмерла.

Поблід Ігнат, затрусився, поник до землі, як підкошена папороть, засумував тяжко; у лазареті з місяць пролежав, а потім і не ходив більш до пана Івана, і не питав про Оленку. Москалем він самотнім вік звікував, мов той дуб суховерхий.

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються.

СІЧОВІ ГОСТІ

(Споминки старого діда)

Еге, добродію! сидимо оце ми з вами на пасіці — ні гадки!.. Божа бджола гуде, кругом гречки біліють... а колись гули кругом мене не такі бджоли: козики гули, небожата, да ще не гетьманці — сама січова воля, добродію... Переїв я всякого хліба: помагав і панам панувати, помагав навпослі і гайдамакам-братчикам. Ге! вже того не буде, що було, а було ж воно нашось. Тим-то, нічого гріха тайти, признаюсь вам, добродію, який я був дурний колись... на свою рідну браттю ставав до бою! Далєбі!.. Родився я на Подоллі, — то моя рідна Україна, а се вже мені на старість чужа сторона рідною стала, — шибнула доля, куди схотіла. Родився ж я в державах князя

Любомирського, коли чули, під Полонним. Старосвітське місто, добродію. Добували колісь його козаки і злили всякий ступінь землі кров'ю жидівською, — он яке місто Полонне! Ну, родившись у підданстві, мусив тим робом і ходити. Взяли мене ще хлопцем малим до замку, до панів, звичили мене до коней, до козацького обороту, а далі і в надвірні козаки записали, бо зросту був я хорошого, таких у надвірні корогви й підбирали. Величавсь я козацькою зброєю перед хліборобами, і думки не було в мене, против кого вона наготовлена... Не хутко мені очі відкрились, а все ж, хвалити бога, відкрились. Ніхто мене не вмовляв: отак і так воно було, отак воно єсть, отак буде; сам я почув душею, що воно й як воно, і до чого воно... та не так-то хутко досяг самого дна. Глибоке дно й каламутне! Чую було ще змалку — гайдамаки та гайдамаки, ніби сказати — ледарь яка невірна. Пани на їх як на вовків полюють; селяне їх жахаються, а жид аж плюне, як почує. То, було, й сердися, як хто гайдамакою налає. Який я гайдамака?.. А гайдамаки з не з кого й брались, як з таких же панських підданих. Інший не вгодить шляхті на облаві, чи на бенкеті, чи на посилках чого не второпає — втікає од батогів. Іншого не злюблять панські похлібці, — од них утікає. А хто, то й так не схоче по наймах тинятись або в панському дворі довічним грубником пропадати, — і сей, надумавшись, дмухне на Січ манівцями.

А там тільки й піджидають божого літа, щоб завітати в гості до вельможного панства. Знаєте, вся та Україна, почавши од Дніпра, аж геть під Збараж, під Замостя, все те було колись козацьке. Купили всю ту землю козаки в ляхів, не за гроші купили, а кажуть, заплатили самою широю кров'ю козацькою. А ляхи-то, мовляв, люде лукаві — умови не додержали, собі ізнов усю Україну аж по саме Дніпро загарбали. Так козаки й кажуть: «Ну, коли ж так, панове, то вже ви тут господарюйте з жидовою, а нам у Січ платіть чинш».

Ото ж, було, й ходять із Січі козаки за чиншем. От їм саме таких було й треба, що всі входи й виходи по панських державах знають-знають усі стежки й манівці по Україні. Пригріє весняне сонечко, шелесне молодим листям дерево, — ізнімуться роєм небожата, в кого одежа вже наскрізь світитись — пора міняти на сати!.. От збереться їх до купи десятків або й сотень скільки, виберуть собі ватажка, характерника такого, що вже його хіба срібна куля

візьме, що козаки за ним і в огонь, і в воду... гайда на Україну!

У Гетьманщину вони не ходили, бо там пани свбі,— хоч і поодавали інші чорту душу, да все ж із жидовою не братались. Ходять, було, коли не понад Дніпром, то понад Богом-річкою, да й до Случі добираються за січовим чиншем своїм. Де байрак глухий та глибокий, що тільки звір да птиця його знає, де хуторець або пасіка стоїть на одшибі, вони там переднюють, а вночі як смикнуть — вовки вовками по полю рищать.

Польщею вся та Україна звалась, тим що поляки нею орудували. І стояла та Польща, як горох при дорозі: ліпий тільки й не скуб. Роздав король усі села своїм панам: користуйтеся ними да й беріть же своє добро, щоб мені військом про ту Україну не турбуватись. А в короля і в самого гуло в кишені, бо тоді вік був такий на королів та на панів, що у всіх кишені попродались. Ну, пани ж користуватись зуміли, а щоб до ладу військо спорядити, ту *українську партію*... еге! то в їх послідне було діло. Спискових було багато паненят, що тільки величались ротмістрами та поручниками, а до потреби не так-то було їх густо при полках. Гасали вони по панських дворах, до паночок залицялись або з собаками наввипередки бігали. Одбували татар або січових гостей самі надвірні панські корогви — з нашого ж таки брата, з підданства.

Отож, було, як наїдуть січові гості, то показайствують у панів та в жидів, як у себе в господі, нав'ючать усяким добром батонню коней та й гайда назад! Покажуться і слизнуть так живо, як ніби вві сні приснилось; тільки й знаку, що в ляхів та в жидів скрині порожні, та ще хіба що в іншого душі в тілі немає. Отакі-то були!

Рідко, рідко коли вдавалось жовнірству застукати їх саме на хазайсті, хіба зрадою. А то, було, прибіжить корогва гусарні чи рейтар на чутку, що гайдамаки деруть, та полічить тільки сліди од підків на шляху, та з тим і вернеться. Та вже, було, як і застукають, то й їм, сердешним, добре, було, достанеться. Довелось і мені бути разів зо два у тій справі, бо я — собі на лихо — служив у надвірних, помагав панам панувати. Отож раз стояли ми цілою корогвою в Полонному замку; князя Любомирського замок був. Жили тоді пани Любомирські, як королі, дарма що Хмельницький їх був трохи пополохав і ворота к чортовій матері виніс, як торохнув із гармати-сироти. Отож ми там і вартуємо не знать чого, а більш для панської пихи. Аж ось

одного дня, тільки що взяли за ложки, летить гінець. Кінь під ним аж хитається, ніздрі роздуло, як ріжок. Зараз його, так як був у грязі і в пилу, перед князя.

— Що таке?

— Гайдамаки на Подоллю. Просить лементар подольський послілку, бо самі нічого не вдіють.

— А багацько ж їх?

— Сто кільканадцять комінника.

— Добре, завтра сам з військом рушу.

Зараз йому другого коня і виправили назад.

Заворушився увесь замок: самопали перечищають, кульбаки споряджають, уюки, патронташі пакують. Назавтра, скоро світ, заграно в труби, рушили з замку. Піхоту і гармати везли підводами. Третього дня стали коло Ялтушків: там гайдамаки обсілись у гаю. Ото стали лавами. Пан лементар приїхав, подививсь.

— Ну, тепер оддыхайте та будьте готові на ніч. Треба добре пильнувати, а то вискочать з рук, як мило в воду.

Ото відпочивши, як настав вечір, пильнуємо ми. Кругом гаю поставлено мужиків кілька тисяч із ціпами, а декотрі і з рушницями, а за ними, одступивши ступнів сто чи й більш, стало військо: те, що прийшло з самим лементарем, своїм чередом, а наше своїм чередом; а було всіх тисяч зо дві: і гусаре, і панцерники, і піхота — чого там не було! І всі на ту жменю тих гольтяпак!

Сидимо, багаття скрізь розіклали, балакаємо дещо стиха, бо наказано було од старшин, щоб, боже борони, якого гвалту, а щоб добре чували. Я ще тоді був молодий, не знав ще, що то за гайдамаки, то дивно мені стало, що таке військо на них зібрано. От і питаю у одного старого гусарина, що вже йому усі росли-росли та аж за уха закрутились:

— Що оце, дядьку, — кажу, — за диво таке сі гайдамаки, що ось на них усі корогви стляглися?

— Еге, — каже, — а ти, хлопку, ще не знаєш, що то за звіряки? Коли б у кожного з нас було по десять рук, то ще на їх мало, бо ті галгани обороняються, мов скажені. Знають, що вже їм помилювання не буде, то кидаються на людей, як іроди, і часом проб'ються крізь цілий повк; не то втечуть самі, та й здобич умчать. Ось завтра побачиш, які вони повбирані. Се в нас так спорядились, бо з Січі поприходили в одних лоевих сорочках та в телячих шароварах.

— А який же, — кажу, — ватажко тепер їми доводить?

Каже:

— Іван Чуприна. П'ятнадцять разів уже виходить він на здобич, разів скільки пробивався крізь наших жовнірів; та вже тепер, здається, дамо ми йому перцю.

Отак минула й ніч. Стало на зорю займатись. Коли ж по той бік лісу, де стояла піхота, самопали — пук! пук! — перше зрідка, а далі раз по раз. А тут з гармати — гу! — пішла грюкотня по лісу. Дерево тріщить та падає. Крик, гам! Гармати ревуть, а гуна по ранній росі так і розлягається. Наші зараз на коней, а селяне, злякавшись, навтікача. А ми тільки що рушили їх переймати, аж тут із лісу душ сорок гайдамак, всі в кармазині та в блаватасах, такі гетьмани вискочили, що аж очима на їх не зглянеш; і коней за собою нав'ючених з двадцяттеро ведуть. Вискочили та як ударять ізразу на чотири корогви волоські, що стояли спереду, так їх і розідрали надвое. І от, як бачиш часом, лискавка з грому впаде на дуба або на густу та стару сосну та як розчахне її од гори до низу, то одно гілля на сей бік, а друге на той бік важко впаде і затріщить: отак ті гайдамаки розвалили велику купу волохів, а самі, як весною огонь по сухих очеретах, так і понеслись по полю, аж поле закрасили. А волохи як сунулись на компутових, а тут ще й селяне побігли, куди хто втрапив, то все так змішалось, як каша, що вже чорт би й знайшов свою лаву: вертишся кругом, як коза у череді, та й годі! Опісля вже декотрі опам'ятались і побігли за ними, та в пустий слід — хоч тупицею. Гайдамаки вже за селом, а село за ними до неба палає...

А тим, що були на другім кінці лісу, випала інша доля. Ще, кажуть, звечора ватажко Іван Чуприна, гріючись коло багаття, постеріг, що вся нўжа з сорочки зібралась йому до коміра, та й каже:

— Отепер же, панове, буде нам лихо з вражими ляхами: бачите, як уся нўжа зібралась мені до коміра!

То вже гайдамаки, почувши сеє, повісили носи і записали собі пропало. Тільки ж запорожець не так пропадає, як простий чоловік. У них вовча натура: уміє добре шарпати, уміє ж і вмєрти, не скиглячи дармо.

Отаман і каже:

— Розділімось же, панове, на три батів, то кому-небудь і pomoже господь вискочити з западні, а вкупі — всі пропадемо. Чекайте, — каже, — мого гасла з пістоля. А як почувете гасло, зараз два рази з янчарок на ляхів грюкніть, та й з богом напролом!..

От, як стало займатись на зорю, він і поліз рачки на

край лісу, щоб подивитись, що ляхи роблять. А за ним порачкувало з десяток молодців. І зачепись один, лізучи, рушницею за гіллячку. Рушниця — бех! — а на фальшиве гасло по лісу — торох! трах! — пішла гуркотня. Піхота наша зараз до лісу та з самопалів і затопила. Чуприна ліг, кажуть, од першої кулі, а гайдамаки ще не встигли впасти на коней і потрапить до ладу, а тут ще й ватажка немає. Збились вони зовсім з пантелику. От же жваво небораки боронились: убили підполковника ляцького, скількось офіцерів і з сотню лейтар. Та й їм же добре було: раз те, що грюкова кругом, а тут з гармат що ревнуть, то дерево пополам або і усе в скіпці розскочиться і пада на них. Жарко було дуже сіромахам. Вибито їх мало не всіх, а решту поранили і постріляних забрато у полон. Знайшли самого Чуприну мертвого. Здоровий та широкоплечий такий. Лежить, вивернувшись, як бик, що довго рикав під різницькою довбнею та завдавав усім страху, а далі-таки, хоч який дужий, упав сердешний і землю глибоко вдавив, лежить, як гора, і на мертвого ще страшно дивитись. Отак же й той Чуприна, великий та страшний, лежав у пишних кармазинах рядом із старим дубом, що звалено гарматою; а бронь при ньому і на коні збруя така, що незчисленні гроші коштує: срібло та золото, а робота, робота ж така, що аж очі бере! На обох руках у нього дорогих перстнів, по кишенях золотих дзигарків скільки, а грошей, то і злічити не можна. Та й на всіх гайдамаках, і коло самих, і коло коней, знайдено срібла, золота і всяких дорогих суконь на великі тисячі. Усе те поділили між себе жовніри і лейстрові козаки. Доставсь і мені ріг з порохом у срібній оправі та ладівниця під срібною бляхою. Та все те, як прийшло, так і пішло: пропало в Уманську руїну.

Ото, поділивши здобич, поранили одіслали у Кам'янець на страту, а мертвих закопали у Ялтушевському-таки лісі, над шляхом, і могили над ними насипали високу.

Ото була перва моя справа з гайдамаками. А знову років через два пішла по Україні поголоска, що з-за Синюхи-річки вийшла добра купа гайдамак з ватажком Чортовусом та пройшла аж на Поділля, награвувала срібла, злата і всякого добра, скільки уюкові коні знесуть, і повертає назад лісами та байраками. Тільки ніхто не знав, де саме вони тепер і в якому місці виткнуться на степи з лісу. Тривога зробилась усюди така, що боже твоя воля! Не було іншої розмови, як про гайдамак. Оце сьогодні почувеш, що там і там спалили пана з панією і з дітками, а завтра — що на-

пали на кляштор і всіх ченців кателицьких вирізали. Той каже, що бачив людей якихсь чудних, а той, що в однім шинку наткнувся на самого Чортовуса: сидить за столом в червонім жупані, руки по локоть засукані, по кармазинових рукавах чорна кров жидівська стікає; кружає відром горілку і нікого не боїться, бо вміє так зробити, що оце є, а схоче, то й нема. Що день, то все страшніші чутки: сьогодні оце скажуть, що в нього три сотні молодців, а завтра — три тисячі. По дорогах, знай, товчеться жидова, з усім збіжжям утікають то до замочків, то до містечок. Вислав князь Любомирський з Полонного двох чи трьох жидів на розвідки, обіщав велику плату; та жидова так боялась гайдамацьких лап, що повертілась трохи поза містечком та й вернулась ні з чим. Тоді призиває князь мене та Ласуна, та Гладкого, та ще Лободу.

— А що, — каже, — козаки! Чи послужите ви мені по вірі й по правді?

— Послужимо, — кажем, — милостивий князю і батьку.

— От же, — каже, — вам по десять червінців на дорогу. Ідьте та привезіте мені певну звістку, де гайдамаки і скільки їх.

Взяли ми, вклонились і поїхали усі четверо різними шляхами. Довго бився я по пушах та бездоріжжях, аж поки прибивсь до одного хутора. Ліс навкруги густий такий, що тільки небо та землю видно, а хатинка стоїть одним одна і набік уже похилилась і в землю вросла, а солома на їй уся од моху та од бур'яну аж зазеленіла. Ні дороги, ні стежки до тієї хатки нема; тільки поуз самий причілок тече невеличкий рівчак. Думаю собі: видно ж, тут нема нікого. Коли дивлюсь, аж у піддашші за хатою сидить дід, сивий-сивий. Брови йому понависали аж на очі, а борода до пояса. Сидить і струже стругом держално на ратище, а біля його під повіткою стоїть з десяток ратовищ зовсім готових. От я, злізши з коня, прийшов до нього, а він мене й не бачить, що я йду: струже собі та бурчить щось. Я прийшов таки близьенько та й став: послухаю, що він бурчить. Коли чую, аж то він пісню старосвіцьку хоче співати, та вже голос йому дрижить і не виведе, тільки муркоче:

Перебийніс просить немного —
Сімсот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.
«Ой пийте, ляхи, воді калюжі,
Воді калюжі болотянії,

А що пивали по тій Україні
Меди та вина ситнії».

— Здоров, дідусю!

— Здоров, — каже, — здоров, синку!

Та й не дивиться-таки на мене. Я думаю собі, як би з ним заговорити, та й мовчу. А він тоді підняв свої важкі білі брови та глядь на мене.

— Е! — каже. — А ти що за чоловік?

— Отак, — кажу, — як бач: чоловік хрещений, волочусь по світу та долі шукаю.

— А чи наша віра?

— Наша, — кажу.

— Чого ж тобі, синку, треба?

— Треба, — кажу, — мені наперед усього попоїсти.

— Правда, — каже, — синку, правда. Попереду нагодуй чоловіка, а тоді вже розпитуй.

Зараз пішов, несе мені хліба, сала, меду, бо й пасічка в нього тут невеличка загороджена. Попоївши, я кажу йому, що хотіли ніби мене ляхи повісити за те, що я згубив панський дзигарок, а я втік та хочу пристать у гайдамаки, тільки горе моє, що не знаю, де їх знайти. Тоді він мені й каже:

— Добре, синку, їдь же отуди й туди, мимо такого й такого дуба, то там їх і знайдеш на урочищі Обозовищі. — А сам сів та й почав стругати ратище.

Поїхав я, аж так: у яру попід густими дубами коні ходять і де-не-де жупани червоніють. Приїхав я ближче, аж стоїть під дубом козак з ратищем на варті. Я зараз по-запорозькій: «Пугу!» А він мені: «Пугу! Пугу!» А я знов: «Козак з Лугу!»

— А де той козак з Лугу? — крикнув хтось товсто із лісу. — А їдь лишень сюди!

Я й їду. Дивлюсь, аж супротив мене їде здоровенний за-порожець з усима, що я ще й зроду не бачив: чорні, чорні та довгі та розкішні такі, що аж вилискуються. Жупан на йому шовковий червоний, аж світиться, як огонь; шапка червона, похилиста; пояс золотий; за поясом пістолі; при боку шабля; кульбаки і стремена — все те в щирім золоті, аж горить. А кінь під ним пречудовної вроди: білий, як лебідь, так і одбиває од зеленого лісу й трави; ти б сказав, що й землі не доторкається. Зняв я шапку та й поклонивсь аж до кінської гриви; забув, що то й гайдамака; так би, здається, взяв та й підславсь йому під ноги: стою перед ним, як перед гетьманом.

— А що, — каже, — брате? Чи наша віра?

— Наша, — кажу, — вельможний пане...

— А ну, перехрестись.

Перехрестивсь я, окаянный. Потерло мене трохи, чесна козацька кров у мене обізвалась, а проте перехрестивсь.

— Ну, їдь же, — каже, — собі до куріня.

Приїхав я, аж той курінь увесь обсіпаний валом. Впущено мене через рів у ворота. Як уїхав я та гляну, то в мене і в очах зарябіло. Повно козаків, та все ж то по-вбрані так, що й не розказати: кармазин коло кармазина, срібло коло срібла, золото коло золота. Так як-от часом зимою зайдеш у винницю та присядеш коло печі погрітись та подивитися, що там у тій печі робиться того жару: і червоне, і жовте, і синє, горить, ходить, мигтить і мріє, аж ніби ворушиться все; так у тім таборі ходили один поуз одного гайдамаки: той у червоному, той у жовтому, той у блакитному, а золото на їх як огонь сяє, що очима не зглянеш. Насилу я трохи освійчивсь, що вже не так дико мені між ними стало. Поставив я свого коня до ясел. Ніхто мене не питає, що я за чоловік. Вештаюсь я поміж ними, як дома. Дивлюсь, аж Ласун уже тут: ходить, заклавши руки за пояс, тільки вільотами помахує; з старшими вже запанібрата, а мене буцім і не бачить: тільки погладив уса та бровою моргнув, подивившись на мене зубоча. А мене зносять такі думки: «Викажу їм Ласуна! Признаюсь, хто я такий! Зостанусь між запорожцями!» Так і товариш же Ласун: як товариша зрадити? А про те в мене й думка не зворухнулася, що се ж наші браття?.. Тоді ще я так не зміг рахувати — щиро послужив шляхті. А вони ж то, горопахи, мені радіють, як рідного брата вітають; дорога одежа в них купами, — надівай яку хоч одежу. Звісно, страшний суд настає; бог знає, кому жити, а кому вмирати, то нехай, кажуть, козак хоч перед смертю покрасується, як у городі рожа, а винесе бог із огню в дорогих саєтах — нехай користується на здоров'я.

На другий день приїжджає й Лобода з Гладким. Поприбирались мужиками і привели нібито коней продавати. Ласун сам і торгував у їх, і могорич із ними пив, та нишком і сказав, що Чортовус жде, поки постягаються його чати, бо тепер ще тільки дві чати зійшлося, а ще дві злучаться з ним у Мазепиній Могилі, що завтра ми туди рушимо, то щоб князь був готовий і держав ногу в стременах, а з нас або Ласун, або я дамо дропака та князеві дорогу покажемо. Виправили тих коноводів, а самі другого дня

пішли у Мазепину Могилу. А та Мазепина Могила та єсть то острів, увесь у бору, а кругом таке грузьке багно, що ні чоловік, ні кінь, ні собака не перебрєде; а на той острів через багно висипано три греблі. Незабаром підійшла ще одна чата з великою здобиччю. От, як зробивсь під той час галас і крутанина в таборі, то я улучив щасливу годину та на коня та драла. Прибіг у Полонне під замок, під Київську браму, стукнув, — не пускають мене, бо не пізнали: жупан на мені перловий, гудзики рубінові, пояс литий, шапка соболева, — та насилу вже впустили. Зараз мене до князя. «Так і так, милостивий князю, ще тільки одній чати дочекаються та й рушать під Костянтинів, бо чуються на силах. Треба поспішати, щоб не випустити їх з того острова».

Зараз усе військо на коней, а піхота на підводи; забрали гармати й порохи, поїхали. А я конем попереду, дорогу показую. Було то полювання на страшного звіра, що й очі, й уха, і чуття добре має, а ще луччі — лапи. Заказано під великою карою, щоб ніхто не гомонів і люльки не курив. Звернули з шляху; потяглись лісом мовчки, тихо; тільки коли-не-коли колесо гарматне чи возове стукне, наїхавши на корінь, або трісне суха гілляка. Ішли день і ніч з малим одпочивком, а далі влізли у таку гущину, у такі нетрі, вертепи та вибої, що ледві-ледві витягали вози та гармати з того ковтуна. А тут ніч темна така, що тільки навмання вгадуєш дорогу. Далі таки, дякувати богу, вийшли без пригоди з тієї багнуки і вибрались у рідкий бір. Я зліз з коня та з радощів аж землю поцілував. Про запорожців уже і байдуже. Сказано, молодий, хисткий — нікому було покріпити... Ото ж скоро вже дійшли і до того пасічника, що ратища струже. Обскочили його кругом і взяли в свої руки. А він тільки подививсь, піднявши вгору брови, та сказав: «От же вражі ляхи таки пронюхали!» — а потім знов насупивсь та й байдуже: знає вже, що коли не сьогодні, так завтра смерть. Та такий же старий та сивий був пасічник, що ніхто його не бив і не лаяв. Посадили його на віз, ще й сіна підмостили — та й поїхали до Мазепиної Могилі.

Переночувавши в невеличкій сільці, вранці позганяли мужиків з околиць з ралами та з сокирами. Було їх душ, мабуть, з тисячу. Рушили дальш, і вночі прийшли до якогось урочища. Там, видно, колись була таборщина, бо лісу некілька гоней вирубано і позоставались рови й вали. Усовітував тут один козак перегодити, аж поки на

небі зайдуть *Козарі*. А небо було чисте, як хустка, і скрізь зорями заіскрене. Та князь боявсь, щоб гайдамаки тим часом не довідались.

— Не бійтесь, — каже, — ніхто сюди не прийде, бо кажуть, що се місце закляте: тут, кажуть, по ночах відьми та упирі вигравають свої штуки; з того-то воно й зветься: *Кучого Чорта Слобода*.

От, як переждали годин зо три, то почали зникати з неба зорі, а на небі червоні плями од багаття, що горіло в гайдамацькому таборі. Рушили ми тихо і, прийшовши до самих гребель, порозставляли перед кожною греблею по шести гармат і рови перед гарматами повикопували, а округи гармат піхота стала. Селян з сокирами розставлено кругом попід соснами, і скоро гукнуть по рази гармати, зараз щоб рубали сосни. А решту піхоти порозставляли з рушницями понад багном, щоб стріляти, якщо хто виткнеться з лісу. Почало вже сіріти. Сердешні гуляки сплять собі, і не сниться їм, що вже їх піймано в матню.

Аж ось зараз із самої більшої греблі шість гармат — торох! — а з другої ув одвіт — гу-гу! — а з третьої знов — гу-у! Затріщали і загули по лісу сосни; а тут враз застукало тисяча сокир об дерево. Ой не весело ж було січовим молодцям прокидатись під такий гук і тріскіт! Утихли гармати, давши по два рази огню; перестали й сокири. Я взяв морську трубу і закричав: «Здавайтесь на ласку панську, бо обгорнуті кругом».

Жодного одвіту. Тихо; тільки дим курить понад багнами, підіймаючись угору. Аж ось на греблі затупотіли коні і крик: «Гони, лови! Постой, Кирило!» — і поки піхота випалила, як ось летить бісом щось на коні і просто проміж гармати. Тоді тільки пізнали Ласуна. Погоня гайдамацька завершилась, бо жарко повіяла піхота з самопалів; чоловік з десяток покотилося з кульбак.

От і день розвиднівсь. Окрикнув я їх тричі, щоб здавались. Аж за третім разом гукнули з лісу, добре частуючи й нас і наших батьків. Знов загуркотіли гармати, затріщав ліс, застукали сокири. Годин за три поробили кругом багна засіки, а соснами завалили кругом гайдамацький табір і самих надушили гибель. Пробували сердеги одстрілюватись, повилазивши на сосни, а наша піхота собі брала їх на ціль. Та багно було дуже широке, то небагато вони нам шкодили.

Отак і день цілий минув. Стук, та грім, та курява понад лісом. А як стемніло, усвітував Ласун поробити тайно на

греблях завали з гілляк, пеньків, каміння й хворосту, щоб кінно через них не можна було перебраться, бо запевне знав, що гайдамаки підуть напролом. Здався нам на добре його совіт, бо справді Чортовус, розділивши свою ватагу на три купи, здумав ударити разом трьома греблями і прочистити собі дорогу.

Чатували ми всю ніч під оружжям, прислухались до всякого шелесту. Як ось опівночі затупотіли коні, перше глухо, а далі все чутніш, як стали підходить до греблі, а на решті загула гребля од копит, а гайдамаки загукали: «Нуте, братця: або добути, або дома не бути!» — і припустили навзаводи. Дано їм зближитись, щоб стягнуть усіх на греблю, а потім — гу! — заревли гармати. Отоді вже зробилося справжнє пекло. Що хвилина, то й гукнуть гармати, не з того, то з сього боку. А поранені кричать, коні іржуть та б'ються поміж понавалюваним гіллям, дерево скрізь тріщить та падає, а по бору гуна так і розлягається. А ніч же то темна-темна! Тільки раз по раз сяє красний огонь з гармат: сяйне, окаже кругом людей, коней, блискучу зброю і рудий дим хмарами зверху, та знов і погасне, тільки реве та стогне кругом у темряві. Правдиве було пекло. Цілу ніч стріляли пушкарі, мов зав'язавши очі; тільки чули, що на греблі ворочається все і кипить, як у казані. А як розвидніло, тоді тільки побачили, яке лихо сталось гайдамакам. Думали пробитись, сіромахи, через греблю, та позабивавшись у завали, пропали там, як бджоли в бочці під пасічною довбешкою... Як бджоли карабкаються, тонуть і в'язнуть у густій патоці, як виверне пасічник у бочку важкі та повні забочні; так вони, сердеги, в'язли поміж гіллям і тонули в багнах. Лежало їх багато. Аж жаль було дивитись! Народ усе здоровий та розкішний і коні добрі; та все ж то те пороздиране картечами і покривавлене. Лежать, бідахи, повивертавшись, густо, як снопи на хорошій ниві. Як молотники, вставши зрання, стануть у два ряди на довгому току і б'ють дубовими ціпами сніп за снопом, аж поки розлетиться увесь соломою, так і їх порозбивано картечами, пороздирано чаунними кулями на шматки і перемішано з потрощеними гілляками і колоддям. На великій греблі, у завалі, знайшли і самого Чортовуса на колоді. Навзак лежав сердешний головою на колоді, розкидавши крижем руки, а вуси, мов дві чорні гадини, розтяглись по колоді, у крові всі та й подзасихали. Картеча вдарила сіромаху саме в груди і вискочила в спину, розпоровши пишний кармазин. Кров із рани

потекла і по-всьому жупанові; і по золотому поясу, залила і дорогого білого коня, що лежав під ним убитий. Шаблю при Чортовусові і оружжя знайшли пречудовне, та ба: ніхто не схотів його носити, бо Чортовус був, кажуть, чарівник і все те наговорене чарами. Один князь Любомирський не боявся ніяких чар і взяв собі ту шаблю і зброю. Поранених душ тридцять забрали і повезли до Полонного на страту, здобич поділили поміж військом, а трупи четвертували і розставляли на палях по селах і шляхах. Тільки з того люде ще більш набирали собі гайдамацького духу: як покажуться, було, де січові гості,— вони їх криють по пасіках, дають їм осторогу, а кому нема життя од економів та дозорців панських, ті й самі з гайдамаками панські будинки руйнували. Тільки ми, надвірні, було, за панським приводом, ходимо на гайдамак. Здавалось: куди, яке добро чинимо, а ми тільки помагали загнздувати наших братів

МАРТИН ГАК

I

Мартин Гак (розказує, було, молодшим людям прадід мій) був чоловік старосвітського заводу. Тепер уже таких людей понад Росавою й не зуздриш. Що то зрост був у того чоловіка! що за врода козацька! На виду — мов той казан, що тільки зараз у котляра з-під молота вийшов: червоний, та смуглявий, та повний. Гетьманом би такому чоловікові бути; та не під такий час на світ він родився. Ще ж до того й правдивий, шириий чолов'яга був; а такі, кажуть, рідко верхом ідуть та гетьманують. Отся-то правда йому й шкодила. Батько його вік свій звікував у панському дворі ловчим і сина до того спосибив. Ну, поки ж старий був на світі; то й нічого; а як склав руки, зараз Мартинову натуру пани й розпізнали. Товаришив він із людьми вбогими і за вбогих людей, наче за родичів, уступався; а окомону та й самим панам у правді не змовчить. Хто його знає, як він виріс такий, що наче й не розумів, що то — чоловік підданий і вбогий, а що — пан! З паном він, ніби з товаришем говорить. Не злюбили його пани і зараз із двору вируговали. Хоч над його й не було по всій Корсуншині ловчого, а протє смілива мова його дуже була панам не по нутру

Ну, дарма. Кат вас бери з вашим двором! Осівся Мартин Гак край села, в убогого чоловічка; давай укупі з ним хліб заробляти. А батько йому тільки й зоставив, що пару жупанів та шапок високих козацьких зо дві. І той не міг соло панів нажитись. Доглядав панського добра, як свого власного: думав, що й син на готовому хлібі вік свій звікує; а синові прийшлося просо товкти в макітрі. Справді, усю зиму, було, товче в макітрі просо, бо на ступу убогий чоловічок не спромігся; а Дніпро розіллється, то він і носить на пристань пшоно. Поліщуки на Низ Дніпром ідуть; то скільки хоч винеси пшоно — усе закуплять, бо вони люблять його страх, а просо в їх не родить. Та ще, було, косить по людях, за плугом ходить, жне. От і весь його заробіток.

Жаль стало панам, що такий уданий юнак марне свій вік тратить,— мовляв, з хлопством тільки псується; узяли його в двір ловчим,— уже не ті пани, другі. Що ж? Яка в кого вдача. Правда випхала його знов із панського двору. Не схотів схибити словом на полюванні; мірошник повалив дика, а не панич. А паничеві, бачте, хотілось перед молодю виставитись: він саме залицявся до граб'янки. «Лайдак,— мовляли пани,— неадукована bestія!» — та й геть від себе ловчого

III

Знов наш Мартин просо товче в макітрі та до Дніпра носить. Женитись би йому та пристати в прийма. Що ж, коли перед тестем та тещею не хотів голови нахилити! А вести жінку в чужу хату — се не його була вдача. Так вік молодцький ізживав марне. Лицялись до його дівчата, що вже й казати! Було, заспіває в темряві на майдані «Ой ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя», — так до його купцем дівчата і зійдуться: що ніхто, бач, таких пісень співати не вміє... Кохали його дівчати вельми і раді б йому небо нахилити, та не туди наш Мартин стріляв розумом. Про любощі йому було байдуже.

Чортма в тому добра, панове-браття! — було, говорить товариству.

— А в чому ж добро, Мартине? питаються.

— Ге, в чому! — та й замовкне.

IV

Пішов раз Мартин навпростець гаями до Дніпра, та тільки його й бачили. Чи він попав на безодню драговину, чи, може, його русалка — бо гарний був аж надто — завела у яке озеро-нетечу, — ніхто того не знав. Зникнув Мартин Гак десь у безвісті. Жалкували дівчата і пісню про його проложили. Тільки ж по йому й слави в нас на Росаві зосталось, що, було, співає молодіж:

Чи тобі ж, Мартине,
Та мужикувати?
Тобі тільки з козаками
Раду радувати.

Радував би раду
На ляцьку тривогу.
Як з неволі визволити
Україну вбогу.

Радував би раду
На панську досаду.
Що загарбали Україну.
Та не знайдуть ладу.

V

Справді ж бо, не знаходили ладу з Україною мостиві панове-ляхи. То самі, було, один одного під'їздами шарпають, то гайдамацтво, було, нарине з низового Дніпра, а не гайдамацтво, то гледи — татарва вкинеться в села. Погано було тоді жити: все, було, стережись не того, то іншого чорта. Та ще, собі на лихо, опияки великі були ведуться на бенкеті та на село й пруть: бийся за їх лобату голову! Ну, хлопці ж, було, таки й б'ються, споминаючи стару козачину, а старі тільки панів з обох боків лають. Пук, пук поверх чужої голови; а зійдуться на шаблі! — побрязькотять, та й годі. «Щоб їм добра не було, сим цвенькачам! — мовляють. — Як вони нас брата на брата підцьковують!» Іноді тут же, було, й помиряться вражі дуки, зачнуть вівати серед поля пити, а наш брат не один постріляний конає. «Але то піс, — мовляють між себе панове. — Нехай молодіж цвітчиться, щоб зуміла татар та гайдамацтво проганяти».

VI

Коли ж чуємо ми понад Росавою, що вже гайдамаки не злодійським робом ходять. По всій Смілянщині, Чигиринщині, Уманщині червоніють гольтяпаки у панських жупанах; жидівські шапки роздаровують молодицям на заткала — верхи затикати; ксьондзівськими орнатами сідла вкривають. Хмельнищиною скрізь по Україні запахло. І в нас понад Росавою декотрі паруб'ята позникали і коней з панських косяків позаводили. Вжахнулися пани; давай навкруги токів та дворів справляти варту самими паничами. Найкращому русинові не діймають віри; всіх нас уважають за гайдамацьких дядьків. А в нас і думки тієї не було, щоб гайдамакам понатуритись, бо й то були людські добродії, незгірші від кварцянних або народових. Коли в кого жупан саєтовий від прадіда залежавсь, не надівай до церкви — злуплять. Коли в кого коник у лозах вигулявсь, знайдуть — не сховаєшся. І все, було, вражі сини, беруть у позику, нічого не рабують, не жакують по-татарській. То вже коли було терпіти від кого напасть, так лучче від панів.

VII

Се ж то старечі голови так міркували, а парубоцтву хоч і не кажи. В тих на умі тільки співи про козацьку славу та про здобич велику. Та що? Я й сам, дарма що вже був жонатий, де, було, знаю по пасіках старих людей, так, було, туди й прямую. «Дідусю! — скажеш, було, поздоровкавшись, — чули про нову Хмельнищину?» — «Шкода говорити, синку! Не щотижня велике свято; не щороку весілля». — «А заспівайте мені, серце дідусю, тих пісень, що з старосвітщини позоставались». От, було, й заведе:

Ой спав пугач на могилу,
Та й крикнув він: «Пугу!»
Чи не дасть бог козаченькам
Хоч тепер потугу.

І день, і ніч війни ждемо,
Здобичі не маєм.
Давно була Хмельниченька,
Що вже й не згадаєм.

Ой колись ми воювали,
Та більше не будем;

Того щастя й тої долі
Повік не забудем.

І щоб-то здається! Слухаєш та й заплачеш. Такий час був, що й дерево, ти б казав, шумить про давню козацьку славу. Тим-то, було, тільки по пасіках і почувеш старосвітську пісню. Крий боже, хто заведе на селі! У Бра-ніцьких та Яблуновських то за старосвітські пісні і голови людям стинали.

VIII

Вартують наші паничі, розмовляють поміж себе тихцем селяне, аж гульк! І на нашому полі вродили червоні бодяки: притягли під Когарлик гайдамаки з-під Канева. Сумно було поглянути з панського двору. На узгір'ї стояв панський двір, а поле поперед нього переливалось горбами та долинами. Де гайок уріжеться в жито, де весняна вода одірве горба і зробить кручу — все видно, як на долоні. Горе панам, горе ж і нашому братові. Двір хоч і об-ставлений був палями — тоді не можна було інше — та що по тому? Як його вбережеш удень і вночі? Зібрались люде в панський двір, та один одному не діймає віри. Там-бо, між гайдамацьким роєм, познали деякі наших парубків на панських конях. Хто його знає, у кого яка думка! Про Хмельницину почали вже таке розмовляти, наче вона позавчора минула. Де та й пам'ять у людей узялася! Що ти б сказав — вони самі того Хмельницького бачили і з ним укупі жидівські бочки по орандах розбива-ли. Таке свято надходило, що ніхто вже про будень і не думав. Позабували люде й діло робити, знай тільки про ту козашину правлять. Ну, як же тепер з тими гостями привітатись? Чи їх самим ко двору прохати, чи від них посланця ждати? Думка ж то думкою, а діло ділом.

IX

Пани людей горілкою заохочують, щоб одбивали добре гайдамак. Що було дома огняної зброї — все порозда-вали поміж підданими. Ключник у приполі порох носить та охочим у брилі насипає; а декотрі сокири на довгі топорища набивають, коси навпростець приправляють, дрюки дубові засмалюють. А гайдамаки так і грають пе-

ред панським двором по ярках та по горбах; то в гай пурнуть, то з гаю випурнуть. Не велика купа їх і була, а здавались тисячею. Жид-рандар так аж очі заплющив та все своєму богові молиться, а жидівка з жидівчатами так поховались, що й собаки не винюхали б. Декотрі так поховались, що й собаки не винюхали б. Декотрі шуткували з рандаря: «А що ти чинитимеш, жиде, як гайдамака під ворота прийде? Чи в книжку читатимеш, чи під саж утікати будеш, чи вийдеш назустріч та горілкою вітатимеш? Ой уже ж тобі, Лейбо, карбів не писати: буде тобі гайдамака спину карбувати; буде тобі за оранду вистачати плату; носитимеш, хоч не схочеш, опанчу черв-чату». Під такий дивний час якось розжевриє розум люд-ський і мов з його іскри посиплються. Хто зроду мовчазний був, дивись — глаголе таке, наче не при собі ходить. І ніхто б не вгадав, чи ми будемо битись, чи миритись із тими коліями. По інших селах люде жалкуються, було, дуже на панів, то й не диво, що визирали січових гостей; а в нас пани не були лихі до людей, — так собі пани, та й годі. І рандар у нас годящий був. Весілля справляємо, було, під його цимбали. Тільки що борода чортяча, а то зовсім наче християнин: і горілки вип'є, і пошуткує, і не дзижчить, як говорить. От же кажи! Зненавиділи люде пана і жида, скоро почули про гайдамашину. Чудний був час — хай уже не вертається!

X

Крутяться та й крутяться поперед двору гайдамаки, а до воріт не приступають. Вже й вечоріє. Вже наші серед двора заходились і вечерю варити. Підохотившись го-рілкою, пісень усяких співають і про Хмельницького, забувшись, ріжуть. А гайдамаки собі в гаю вигукують. Прислухаємось, аж одна пісня, що в нас, що в їх:

Перебийніс вивів до бою
Сімсот юнаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою:

Ой пийте, пиші панове,
З калюжі пійло готове,
Що вимишляли на меду-вина!
Дуди, очкове, волове!

Звонтпили тоді пани, поховались у будинок; позамикали двері дубові; сидять з рушницями коло вікон. А наші

байдуже — співають. Горілкою добре впивались, а піснями ще більш. Тим часом ніхто не мислив про зраду, хоч і кричав рандар «вай-вай», слухаючи співів. Сонце зайшло. Місяць підбився угору. Декотрі лежали вже покотом, а пісні не втихали.

XI

Слухав я, слухав, і взяла мене охота добути звістки в гайдамак: скільки їх і що вони собі думають? Одвага в мене така, що про смерть ані гадки. Викравсь я з двора в ярюк та поміж зіллям і лізу, мов той ужака; коли ж хтось мене хіп за шию!

— А куди се, Петре? — питає в мене гайдамака.

При місяці я й пізнав нашого ж таки ясельничого, що втік на панському коні.

— Куди ж? — кажу, наче мені й байдуже. — А вже ж до вас.

— Так наша віра?

— Ваша.

— Ходімо ж от сюди. — Та й повів мене поза кручею на узлісся.

Дивлюсь — із-за дерева димок біжить, проти місяця золотиться. На узліссі варта спитала тільки: «Наша віра?» — та й пропустила.

XII

Прийшли ми до куреня; аж сидить купа людей чимала, а між ними — хто ж би? — Мартин Гак!

Спершу я наче не пізнав його в червонім жупані. Обличчя якимось йому споважніло, наче десятьма годів постаршав; тільки чоло було захмарене і позирав перед себе сумовито. Хоч би й не сказано мені, що се отаман, сам би я догадався.

— А що, Петре! на волі краще?

— Краще, — кажу, — пане отамане.

Він якимось так усміхнувся, і дивно мені стало, чого він такий сумовитий.

— А що? в вас трусяться? — питає.

— Бояться, — кажу, — дуже, а проте битимуться.

— Побачимо. — Та й замовк.

Товариство його безпечно виспівувало пісень, а він, покручючи мітласті вуса, нахилився проти багаття та наче й забув про мене.

Повів мене ясельничий до другої купи. Там привітали мене всі наші паруб'ята. Мусив я з ними веселитись, та все випитую: скільки їх, звідкіля наринули, що завтра чинитимуть?

— Вчинили б ми й сьогодні, коли б не отаман! — кажуть мені. — Щось він ніби сумує, ходячи по застумах; не велить нам чіпати панського двору. Хоч би жида були захопили в оранді, а то й оранда порожня. Лейба пронохав своє лихо, мов пес, та не мине песької смерті.

— А чим він, братці, перед вами винен? — кажу я стиха.

— Дивись, чим винен! — гукне ясельничий. — Що то не був у козаках! Лях, жид і собака — все віра однака.

Хотів я й про своїх панів сказати, та й замовк. Частують мене; випив. Вони ж собі п'ють та співають, а я приліг та ніби й заснув. Важким духом на мене від них повіяло. Почав я собі думати, що з сього пива вийде за диво. Думав-думав та й справді заснув.

XIII

Чи довго спав, чи ні — не знаю, тільки мене хтось будить. Прокинувся — уже на світ починає займатись. Передо мною на пеньку сидить Мартин Гак. Такий же він понурий, як і був, тільки поблід, ніби нездужає. Кругом усе спить. Соловейко в гаю ладкає над гайдамаками, наче над ратаями.

— Так будуть, кажеш, битись, Петре? — питає в мене тихцем Мартин Гак.

— Будуть, пане отамане.

— Не величай мене отаманом, Петре.

— Чом же?

— Не я се отаманую: отаманує моя недоля.

— Як же се так? — питаю дивуючись.

— Не того я, брате, сподівався по козацтву, — почав говорити Мартин та й поглянув, чи нема кого близько. — Любив я правду змалечку, шукав її всюди, та й не знайшов нігде. Нема в світі правди, нема її ні в панів, ні в черців, ні в козаків. Коли зосталась де правда, то по вбогих хатах у запічку. Там стара бабуся, прядучи вовну, навчає унуків, як у світі по правді жити. Сумовитим ти мене

знаєш, Петре, змалку, та не того я сумував, що з панами не вмію жити, а того, що шукаю, було, правди, та нігде не знайду її — тільки, було, в церкві про неї чую. От, наслухавшись у церкві про святу правду, «піду я, — думаю собі, — по монастирях! Там вона мусить коренитись, там вона росте, цвіте і солодкі ягоди свої родить». Ге-ге! — шкода праці.

Та й похитав Мартин головою.

XIV

Далі, помовчавши трохи:

— Бач, — каже, — де я з чернецтва опинився! У гайдамацтві!.. Не мав я за розбишак тих людей, що їздили з Січі по монастирях; не розбишацьким духом вони дихали, та діло їх вийшло гидке перед богом і перед людьми. Ми-то думали приспішити волю селянам, та, мабуть, чи не в гіршу кормигу їх запрягли. Хотіли слобонити рідну сторону від напасників, а розплодили таких драпак, що аж землі важко під ними. Скоро розпочалось криваве діло наше, зараз я постеріг, що нема в йому божої правди. Не такій орді Україну рятувати. Коли б хто від неї самої слобонив Україну; а поки слобонить — криваві річки ллються та й ллються. Отсе ж я, брате, бачу, що лихо, та й почав декого з свого куреня в іншу дорогу звертати. Послухали мене, схаменулись. Сорок нас, як один, готові від розбишак відрізнитись, аби нас прийняли в який замочок. Нехай їх прийде тоді хоч тисяча — нічого не вдіють, бо я всю їх удачу знаю і зумію від них оборонитись. Як зійде сонечко, ми почнем знов перед панським двором вихрувати. Тоді дивітесь — відрізніться купа від інших та й почне вгору шапками кидати. Відчиняйте тоді ворота. Аби нам де ногу твердо поставити, не пустимо гайдамацтва дальше ширитись. Що Залізняк із Гонтою робить, нападаючи на людей заможних, те я вчиню, боронячи всю Корсунщину від голтяпак.

XV

Тільки що се він вимовив, аж за плечима в його хтось гукнув:

— Не діждеш!

Я зирк! Страшений сивий гайдамака обома руками

підняв над собою здоровенну шаблюку. Не встиг я скрикнути — гаряча кров козацька бризнула мені на вид. Мартин Гак простягсь неживий коло мене.

— Зрада! зрада! — загукали по всьому гаю.

— Отамана вбито! — чути було всюди.

Зробилась велика завірюха між гайдамаками. Закрутились вони, мов той вихор, що, вкинувшись у гай, підніме колесом червоне листя з землі. Я вже й не тямлю, як я ту минуту перебув: думав, що моя голова ляже поруч з Мартиною. А їм на мене й байдуже: вони юртуються між себе. Далі — шарах! — покопотіли долинами; зникли за горбиною; ще раз майнули оддалеки, мов крізь серпанок, та тільки я їх і бачив.

Вернувся я в двір, оповістив панам. Взяли Мартина Гака і чесно поховали в яру. І досі Мартиновим яром зветься. Всі дівчата за ним плакали, а жид аж два ведрі горілки подарував. Бувають люде й між жидами. Коли ж на другий чи на третій день чуємо: попався Гонта у московські лабети, довоювався, бідолаха, до червоної сорочки: ляхи живцем з його шкуру здирали. А Залізняк наче крізь землю провалився. Тільки й осталась по йому пісня:

Максим, козак Залізняк, з славного Запорожа,
Процвітає на Вкраїні, як в городі рожа...

Пишний був цвіт, та гіркі ягоди вродили!..

Р. Б. 1863, січня 23 дня
Хутір Мотронівка, під Борзною

ТОВКАЧ

(Оповідання Ауербаха)

Стоїш ти й досі в мене перед очима, добра душе Товкачу, у твоїй веселій поставі, з твоєю стриженою головою, що тільки ззаду пущено патли. Обертаєш до мене широкий вид з вирлатими, голубими очима, не затуливши рота, як се в тебе було за звичай. Тоді як ти мені на глухій...улиці, де тепер стоять нові двори, вирізав з липи карлюку, щоб зробити люльку, — не думали ми тоді, що колись я пронесу дещо про тебе по світу, як розкине нас доля різно по далеких-далеких сторонах. Пам'ятаю ще добре всю твою

одежу. Як же й забути, коли всього була на тобі сорочка та червоні підтяжки, та з темної вибойки убрання, що не боялось жодного осмарування. Про неділю — іцша річ: тоді надівав ти свій шличок¹, синій жупан з величезними гудзиками, красну, як жар, жилетку, короткі жовті галанці, білі панчохи і скрипучі черевики, як у всіх добрих людей; ще було й свіжу фіалочку заткнеш собі за ухо. Тільки ж тобі було якось ніяково у пишному наряді, зоставлю тебе у щоденній твоїй одежі.

Не ремствуй же тепер на мене, любий Товкачику, одійди знов геть. Не мушу я тобі про життя твоє в вічі оповідати. Не турбуйся ж бо: негарного про тебе не розголошу нічого, дарма що заочі.

У Товкача було зовсім інше ймення. Звався він Борисенка Сави хлопець, а хрещенé його ім'я було Олексій. Догоджаючи йому, зватимемо його справдешнім ім'ям. Любо йому так зватись, бо опріч його матері Марусі та нас кількох хлоп'ят, мало хто було зве його так; всяке давало собі право казати на нього Товкач. Через се державсь Олексій нашого хлоп'ячого гурту, дарма що був уже парубічка годів сімнадцяти. У захисному місці грається, було, з нами, потай старших, або бігає серед нас у поле, і вже тоді не боїмось було нападу дітвори з глиняної ями: сільські-бо хлоп'ята рідко коли не бувають поділені на дві супротивні купи; де не стрінуться по дорогах і стежках — зараз і до бійки.

Ровесники нашого Олексія починали вже одзначуватись у селі. Купились вони щовечора і тягли улицею, мов справжні парубки, співаючи і курючи люльки, або стояли коло Орла (гостовниця так звалась), шуткуючи та передражняючи дівчат, котора ітима. Найважнішою ж ознакою дорослого парубка була люлька. Оце ж вони і стоять, було, з своїми люльками в зубах; срібна оправа, срібні ланцюжки, а люлька холодна, без вогню. Частенько ж, бувало, інший наважиться вхопити гарячий вугіль у пекарні у хлібникової наймички, та вже й пихкає з веселим лицем, хоч йому послі й занудить від люльки.

І наш Олексій почав уже курити, тільки ж потай миру. Раз у неділю, ввечері зусміливсь виставити кінець чубука з кишені та й присусідивсь до ровесників. Аж тут один

¹ Шличок — червона шапка з смушевою околицею і золоченою китицею. (Приміт. авт.).

і вихопив, регочучи, у його з кишені люльку. Олексій кинувсь однімати; люлька пішла посеред реготу з рук у руки; той сердивсь, а хлопці реготали ще гірше; далі не знати було, в кого допевнитись люльки, до кого ні присікається, ніхто її не мав у себе. Він тоді схопить шапку з того, хто первий ухопив люльку, та й побіг з нею у хату Якова коваля. Мусив безшапковий принести Олексієві люльку, що була схована в хворості.

Хата коваля Якова Буромеля була Олексієві притулком. Знай він сидів тут, аби вийшов з дому, а з дому йшов, скоро було впорається. Жінка Якова коваля доводилась йому тіткою. Опріч його матері та опріч нас кількох малолітків, звала його справдешнім ім'ям, Олексієм, ще й тітка Палажка і старша її дочка Мар'янка. Устане, було, Олексій рано і скоро нагодував та напоїв свої дві корови та бичка, зараз і йде до ковалевої хати; стукне — Мар'янка йому відчинить; скаже він їй «добридень» і просто — через стайню — в хлів. Скотина його знала; кожне озветься, було, до його приязно і поверне голову; він же там часу не гає, а бере в хліві корм та і заложить обом волам і обом коровам. Найбільш любив Олексій тільну корову. Вигодував її він з телятка, і як прийде було до неї, даючи їсти, то часто було вона йому й руки повилизує, хоч і не вмивайсь уранці. Як одчинить, було, потім двері в стайні та зачне скрізь вичепурювати, то вставляючи товарину котру по правій, а котру по лівій руці, то ласкаві слова до неї говорить. Ні в кого на всьому селі не було коло хати такого впорядкованого на чотири роги гноїща, як у коваля Якова; а се перва краса господарської хати. Потім, було, повимиває Олексій і повичищає воли й корови, хоч виглянься. Кинеться до колодізя, що перед хатою, і напампе повне корито води. Попріпускає скот, і поки вони цмулять воду, підложить їм свіжу підстілку. Прийде, було, Мар'янка в стайню корів доїти, а в стайні вже як у віночку. Частенько, як, було, корова замотується чи то зачне рватись доїти, стане Олексій коло неї і положить на спину руку, то Мар'янці й гаразд: корова — як укопана. Тільки ж він знаходив собі що й більш робити. І як іноді Мар'янка, було, скаже: «Який ти моторний хлопець, Олексію», — то він на неї не дивиться, а зачне так мітлою шкрябати, наче все камінне хоче повишкрябувати з долівки. Потім наріже січки на весь день і, як скінчить надвірню роботу, наносить у куховарню води, наскіпає підпалу, тоді вже йде до світлиці. Мар'янка принесе, було, миску з юшкою,

поставить на столі, зложить руки, кожне зробить те ж саме, і прочитає молитву. Як охрестяться помолвившись, тоді «боже благослови», та й сідають за стіл. Всі їли з однієї миски, і Олексій часто набирав повну ложку з того місця, де брала Мар'янка. Тихо і поважно, мов при святому ділі, сиділи за столом; рідко-рідко пробовкне хто одно слово. Як поїдять і помоляться знов, чимчикує Олексій додому.

Так пробував собі Олексій до дев'ятнадцятого свого року, і як подарує, було, йому Мар'янка к Новому году сорочку (що, було, й конопель сама на неї втре, сама й випряде, сама й вбілить), то шасливий він тоді зовсім чоловік бував. Жалкував тільки, що не можна ходити по улиці, виставивши рукава; певно, не злякав би його ніякий холод, тільки що люди з його кепкували б, а Олексій завсюди тяжко приймав людське глузування.

Найбільш йому допікав сим наймит головни, що від жнив прийшов у село. Був то вродливий, високий парубіка з сміливим видом; рижий вус додавав ще більш виразності тому видові. Юрко (так звали наймита) служив у кінниці і мало не щодня носив свою солдатську шапку. Як, було, іде селом у неділю, то випростується сміливо та хвацько, ноги витягує, мов струни, шпорами брязкає, солдатська шапочка на голові, рейтузи обшиті шкурою, а сам увесь наче промовля: «Я знаю, що всіх дівчат ваблю до себе!» Або як веде свої коні на водопійло до Якового колодязя, тоді небораку Олексієві аж серце рветься: Мар'янка щоразу так до віконця й кинеться. Радніший був би він, щоб люде не знали ні молока, ні масла в світі: тоді б і він ходив коло коней.

Як не мало ще мав Олексій досвіду, а виявились перед ним уже три товариські стани. Нижче всіх стояли селяне-корівники, що мусили заробляти з свого скоту хліб молоком та телятами; потім ішли селяне-воловики, що скотину їх можна було вигодувати на заріз; вище ж усіх стояли селяне-комонники, що скотина в них не давала ні молока, ні м'яса, та вони найрозкішніш їдять, а часто й на світі їм краще діється.

Останніми святами на Новий год випав Юркові гарний случай, яко сем'янинові-комонникові: після ранньої служби возив голову дочку і її подругу Мар'янку у санях на прогуляння до Юхимовки. Хоч же й тяжко затремтіло від сього серце в грудях у Олексія, а послухавсь він Юрка і поміг йому випробувати спершу коней у санях. Проїхали

вони вкуні селом, і байдуже було Олексієві, яким він нечумазним здавався поруч із хистким високим салдатом. Посідали дівчата на сані, Олексій провів ще трохи коні, поки вони звернули на дорогу, пробіг такечки коло коней та й пустив тоді повод. Як же після сього Юрко, ляскаючи батогом і дзвонючи брязкілками, полинув з двома дівчатами на дивовижку половини парафії, проводжав його Олексій довго ще очима та й потяг сумний додому. Йому здавалось, ніби все село вимерло, бо Мар'янки шкода було шукати до самого вечора.

Вже з початку зими дознав Олексій не раз турботи. У хату до його матері часто збирались дівчата на досвітки. Вибирають вони для своїх вечірніх попрядок, звичайно, молоду подругу або ввічливу вдову; старші господарі надто перебивали б їм нешкодливі їх іграшки. Отож сходились дівчата частенько до Марусі, а парубки приходили, як звичайно, непрошені. Перш Олексієві було байдуже: коли його ніхто не займе, сидить він собі в кутку і не робить нічого. Тепер щоразу думає сам собі: «Олексію! Вже ж тобі сповнився дев'ятнадцятий; тепер треба тобі також наперед виставитись». А далі думає: «Коли б тільки нечестий злизав того Юрка!» Закривав йому Юрко світ божий; дарма що був наймит (хоч воно, правда, не дуже тут розбирали, хто наймит, а хто отецький син), а незабаром почав верховодити всіма парубками в селі; всі вони танцювали під його дудку. І що то вже вмів їм до смаку заграти! Чи заспівати, чи присвиснути або історію сказати, то всіх відьмачів навчив би. Переймали від нього парубки й дівчата нові пісні, а найбільш уславився тією, мовляв, «зірочкою». Як заспівав уперше:

Ой ізійди, зійди, ти, зіронько вечірняя,
Ой виїди, виїди, дівчинонько моя вірная.

Скочив Олексій із свого місця, неначе зразу виріс, скрутив кулаки, зціпив зуби од таємної радості, аж заскреготав. Здалось йому, ніби він Мар'янку своїми очима до себе тягне, ніби тільки тепер добре її вгледів, бо справді була вона така, як у пісні співалось.

Дівчата сідали кружка; перед усякою стояла кужілка з визолоченим шумихою вершком, прядиво прив'язували червоною стяжкою. Помочували нитку з рота і прями на веретено, що весело крутилось до самого долу. Любо було Олексієві, як він поставить, було, перед дівчатами на столі чого-небудь «промочити уста» — миску яблук або

вишень, і вже, було, присуне миску шоразу близенько до Мар'янки, щоб сміліш було їй простягнути руку.

На початку зими зваживсь Олексій зробити первий ступінь, яко дорослий парубіка. Мар'янци купили гарну кужілку, обложену цінню. Як прийшла вона з нею вперше на порядки та сіла прясти, виступив Олексій, схопив вершок і, піднявши вгору, проговорив старосвітське слово:

Дівчинонько, моє любе серце,
Ізвй мені з куделі кубельце.
Годі козакові по світу слонятись,
Пора до теплого кубелечка братись.
Дівчинонько-рибко, не погордуй мною,
Я тобі кужілку золотом пристрою,
Золотом пристрою, а сріблом повину,
Кого вірно люблю, довіку не кину.

Не сподівався ніхто, щоб Олексій так твердо проговорив старосвітське слово, хоч і тремтіло трохи в його голосі. Мар'янка спершу потупила очі з сороба і обави, щоб Олексій не зап'явся посеред речі; тепер же споглянула на його веселенька, аже очиці блищали. По давньому звичаю, випустила вона на землю веретено й виртель на долівку; він підхопив, а вона мусила обіцяти за веретено нагодувати його коржами, а за виртель на святках — товчениками. Оддав їй Олексій тоді знаряддя до пряжі а Мар'янка на виручку його поцілувала. Цмокнув Олексій так смачно, що чути було по всій хаті, і всі парубки йому завидували, а він сів собі знов у куток і тільки потирав руки, любо йому здалось на світі жити.

Не довго ж так пожилося: Юрко псував йому всі радощі.

Одного вечора просив Юрко Мар'янку — а вона була перша співачка в церкві — заспівати про «голосеньку пищаль». Завела вона пісню без довгої одмовки, а Юрко підтягав їй таким повним голосом, що всі, хто був почав підспівувати, один за 'дним помовкли і слухали, як вони гарно вдвох співають. Мар'янка, бачивши, що товаришки покинули її саму співати, спершу насили вела, голос і штовхала, хто ближче, щоб підтягали; як же ніхто їй не поміг, сміливо сама співала, мов не змогла зупинитись. Здавалось їй, що Юрків голос підіймав її вгору, наче міцною рукою. Вони співали:

¹ Виртель — каблучка з твердого дерева або з каменя на веретені, щоб було важче і через те краще крутилось. (Приміт. авт.).

Ой на небі дві зіроньки сяє.
Аж ясенький місяць примеркає.
Полюбив я дівчину, як душу,
Тепер з нею розлучатись мушу.
Ой устану рано та ранесенько,
Візьму в руку пищаль голосеньку.
Стрелю-гримну на все село грізно —
Розійдітесь, вороженьки, різно;
Стрелю-гримну людям на обаву,
А коханій дівчині на славу.
Ой піду я битими шляхами,
Зостанешся поміж ворогами.
Ой покрийсь крутою горою —
Не вбивайся, дівчино, за мною!
Ой не буду, серденько, вбиватись,
Тільки буду слізьми умиватись.
Ой не буду, серденько, журитись,
Тільки буду від вітру хилитись.

Як напярла кожна по чотирь чи по п'ять починків, одсунуто тоді стіл у куток, і на тому просторі, ступнів у три чи більш, що таким робом очищено, почала одна пара за 'днією танцювати, а ті, сидючи, їм підігрували.

Як танцював Юрко з Мар'янкою, підігрував він сам собі козачка і крутивсь, мов те веретено. Справді, не багатько йому було треба, щоб з веретеном зрівнятись, бо казав: «То в мене правдивий танцюристий, що на тарілці викрута-са потанцює». Як скінчив з Мар'янкою, то покрутив її ще раз так, що аж юпчина вгору майнула. Рвонулась тоді, мов утікаючи від його, Мар'янка, прискочила до Олексія, що сидів у кутку насупившись, схопила його за руку:

— Ходи, Олексію, потанцюємо з тобою!

— Геть від мене; ти знаєш, що я не вмю танцювати.

Тобі аби насміятись.

— Тов... — каже Мар'янка, вона хотіла сказати: «Товкач», та вдержалась, бо в його на лиці великий жаль виступив, трохи не плакав, бідолаха; вона тоді любенько: — Ні, далєбі ні, не буду насміхатись. Ходімо, коли не вмієш танцювати, дак треба вчитись; а я з тобою радніша, ніж з ким іншим.

Почала вона з ним кружка, тільки ж Олексій ворочав так ногами, мов у дерев'яних черевиках, що з реготу всі аж не змогли їм підспівувати до танцю.

— Я вчитиму тебе на самоті, Олексію, — сказала Мар'янка, щоб його втішити.

Тут дівчата позасвічували свої ліхтарики і пішли додому. Олексій піднявсь іще їх проважати; нізачо в світі не зоставив би він Мар'янки з дівчатами, коли тут був Юрко.

Ніч була тиха, на снігу одлига. Далеко розлягались по селу вигадки та жарти дівчат з парубками. Тільки Мар'янка мовчала, і видно було, що від Юрка поза дівчатами ховалась.

Як провели парубки всіх дівчат до домівок, каже тоді Юрко Олексієві:

— Товкачу, сю ніч тобі треба zostаватись у Мар'янки.

— Шибеник! — одказав Олексій і побіг від його. Парубки вслід реготались.

Юрко ще співав, ідучи сам улицями додому, що в кожного, oprіч недужих та сонних, аж дух радувавсь.

Ранком другого дня, як доїла Мар'янка корови, каже їй Олексій:

— Я б сього Юрка нагодував отрутою; і тобі треба його прогнати к бісу, коли ти чесна людина.

Мар'янка сказала, що таки й так, і тут же радила Олексієві, щоб він і собі старавсь бути таким жвавим парубком, як Юрко. Задумавсь тоді наш Олексій, далі усміхнувся сам собі, скинув стару метлу з держална, настромив гарненько нову і промовив так:

— Ось постой лишень, витріщиш ти очі і на мене, побачимо!

Мар'янка вимагала, щоб він zostававсь із Юрком у «приятстві»; довго він опинавсь, та мусив щоразу так робити, як вона хотіла.

Тим-то тож оце помагав Юркові коло саней, тим напустив йому сніг у вічі води, як дививсь він услід за дівчатами.

Увечері, такечки «між світлом», гнав Олексій свої корови до водопійла. Коло Якового колодязя зібралась купка паруб'ят, а між ними Юрко і його давній приятель, жидок, так званий Герцелів Кубель, що служив разом з ним у одному полку. Мар'янка визирала в віконце. Олексій ішов, випроставшись так, як Юрко, мов проковтнув палицю, а руки держав униз, наче ломаче.

— Товкачу, — каже Кубель, — а що я зароблю в тебе за те, щоб Мар'янка пішла за тебе?

— Кулака в пику! — одказав Олексій, та й погнав корови додому.

Мар'янка зачинила квартиру, а парубки реготали на всю вулицю; регіт Юрка був чути між усіма.

Олексій утер собі піт із чола, так важко було йому виявити свою досаду. Довго ще він сидів на кориті у своїй стайні, і тоді його замір дійшов уже пори.

Олексієві пішов двадцятий, стояв він на черзі у некрути. Того дня, як йому випало йти у округовий город Горб, прийшов він у святошній одежі ще раз у хату до Мар'янки і спитав, чи не треба їй чого в городі. Як вийшов з хати, провела його за поріг Мар'янка, у сінях одвернулась трохи, витягла синій папірець із-за пазухи, вийняла з його один крейцар і оддала Олексієві.

— Візьми, — каже, — се щасливий крейцар. Бач, на йому три хрестики? Як сипались уночі з неба зорі, разом з ними впала срібна талірка; з тієї талірки нароблено крейцарів, і хто матиме в гаманці хоч один, тому всюди щаститиме. Візьми ж, то будеш знов на волі.

Олексій узав крейцара. Тільки ж ідучи через міст на річці Неккарі, сягнув у кешеню, заплющив очі та й швиргонув крейцара в річку. «Не хочу я бути на волі, хочу бути салдатом. Постривай лиш, Юрку!» — так він промовив сам собі; кулаки йому звертались, сміливо вдарив себе в груди.

У гостовниці Янголя ждав голова своїх земляків, і як зобрались усі докупі, пішов з ними до управи. Голова вдався собі разом тупиця і гординя. Колись він був унтером і забрав у голову, що він дуже великий птах. Усі селяне, старі і молоді, були в його ніби некрути. Дорогою каже Олексієві:

— Товкач! Тобі, певне, випаде найстарший випад; отже, хоч би й перший номер витяг еси, не бійся: ти не годитимешся в салдати.

— Хто знає? — одказав Олексій. — З мене, може, вийде такий же унтер, як і з кого іншого. Я вмю так же добре читати, писати і лічувати, як і хто інший, а з старих унтерів не кожен се второпав.

Голова подивився на його скрива.

Як прийшов Олексій до колеса, була його ступа і вистава аж надто смілива. Багацько випадів підверталось йому під руку, як простяг до колеса, заплющив очі, мовби не хотів і бачити, що бере, і витяг номер. Тремтіла рука, як оддав: боявсь, що високий номер буде. Аж ось чує — кричить: «Номер 17!» Тоді він так зрадив, що мусили його аж упиняти від гукання.

Покупили собі парубки по пучку роблених квіток з червоними стьожками і, випивши доброго напитку, пішли до домівок. Наш Олексій гукав і виспіював найголосніше.

Під горою на стежці піджидали матірки й дівчата, як вертатимуться наші затяжці. Була тут і Мар'янка.

Олексій, упившись більш радіщами ніж тим напитком, ішов трохи похитуючись між парубками. Ще ніколи він так не товаришив з ними. Тепер вони були всі рівні. Як побачила мати н. 17 на шапці в свого Олексія, заплакала небога вголос; а Мар'янка спитала Олексія потай людей:

— А де ж у тебе мій крейцар?

— Згубив,— каже Олексій. Хоч же він і не добре пам'ятав, що говорить, а ся брехня тяжко вразила йому серце.

Потягли парубки селом, співаючи, а матірки та сестри виходили назустріч і втирали очі фартухами.

Ще зосталось шість неділь до візитації, а тоді вже ділу кінець. Узяла Олексієва мати, Маруся, ковтягу масла і повний кошик яець і пішла до докторші. Масло розмазувалось добре, дарма що серед зими; обіцяно Марусі, що сина її зоставлять на волі: «бо Олексій,— каже всевіда-лікар,— і без того не годився б: недобре бачить оддалеки, та таки він собі й зовсім невдаха».

Олексію ж байдуже було про всі розказки, зовсім перемінився хлопець: усе розмахував руками ти приспівував, як іде, було, селом.

Настав і день візитації. Парубки не так уже гучно пішли тепер у город.

Як позвали Олексія перед пани та звеліли роздягтись, він сміливо каже:

— Не турбуйтеся, нічого в мене зопсованого не знайдете; я не невдаха вам, з мене буде салдат.

Став під аршин, вийшла міра повна; записано його годящим. Лікар забув і про короткогляд і про масло та яйця, бачивши сміливість Олексієву. Як же вийшов з прийому та встала зі сходів його мати плачуща, він каже:

— Мамо, не гоже так чинити. Чого плакати? Ще до году я буду в вас у гостях, а наш Кирилко вже виріс до польової роботи.

Кожному вже тоді сталось певним його салдатство; почали парубки гуляти та співати, мов того було в них перше мало.

Як вернувсь Олексій додому, подала йому Мар'янка розмаринову квітку з червоним бантом і пришпилила до шапки. Олексій же витяг свою люльку, курив по всьому селу і пирував з товариством до пізньої ночі.

Ще третій важкий день зостався: то був день, як новобранці виходитимуть до Штутгарта. Олексій прийшов рано до Яковової хати; Мар'янка була в стайні; тепер уже мусила вона сама всюди поратись. Олексій каже:

— Мар'янку, дай мені руку,— подала, а він знов каже:— Обіцяй, що не підеш заміж, поки вернусь.

— Авжеж не піду,— одказала, а він їй каже:

— Ну, тепер я готов; тільки ще ось що: поцілуй мене.

Мар'янка його поцілювала. Корови й воли поглянули дивуючись, мов знали, що перед ними діється. Олексій погладив кожную корову і вола по спині і попрощавсь із ними. Стиха вони собі ревнули.

Юрко запряг свої коні в віз, щоб новобранців провезти годин кілька. Оце ж вони й рушили, співаючи, селом. Хлібників Кіндрат, що й грав у кларнет, сидів на передку і підігрував під їх спів. Їхали ходюю. Звідусюди товпились приятелі й подавали руки, а хто й чарку.

Мар'янка дивилась у віконце і ще раз любенько попрощалась. Зближались уже до царини, тут ще раз заспівали:

Чом ти мене, моя мати, рано не збудила,
Ой як тая компанія з села виходила...

Як же покрились за селом, заціпило тоді Олексієві. Позирав кругом крізь сльози. Отут під гайком, що зветься Відьмина Гірка, білила Мар'янка те полотно, що пошила йому сорочку. Йому здавалось, ніби кожна нитка пече його тіло, так стало моторошно. Сумно прощавсь він зо всіма стежками і нивами. Отам, на урочищі Стріляні Мури, простяглась перед ним найкраща його нива. Стільки раз він орав її, що знав усякий камінець. Там далі ще сього літа він жав з Мар'янкою ячмінь, а там за Курячим Слідом він засіяв клевером поле, та не побачить, як воно зеленітиме. Озираєсь довго навкруги себе Олексій, а як спустились у балку, понурив голову мовчки. Переїжджаючи через міст, дививсь у воду. Хто знає, чи кинув би тепер так сміливо того крейцара!

У городі знов заспівали парубки присвистуючи; Олексієві ж одлягло від серця вже аж тоді, як виїхали по той бік річки на Малярський Шпиль. Перед ним розкинулись милі його Нурківці, що мовби почули, коли б він подав голос. Лежало село, мов на долоні, на узгір'ї, дарма що в'їхали вже дороги з годину. Розпізнав Олексій помазану жовтою глиною хату Коваля Юра з її зеленими віконницями, а через дві хаті живе його Мар'янка. Махнув у ту сторону шапкою і затягнув іще раз:

Чом ти мене, моя мати, рано не збудила...

Юрко віз новобранців аж до Геренберга. Звідтіля мусили йти пішки. На прощання спитав Юрко Олексія:

— Нічого не перекажеш Мар'янці?

Шибнула' тому кров у голову. Найгірший був йому посел з Юрка, а проте мусив повернути язика, прощаючись, і сам не постеріг, як пробовкнув:

— Нічого тобі з нею жартувати, не любить вона тебе, як смерті.

Юрко засміявся і поїхав.

Дорогою трапився новобранцям пам'ятний випадок: у Бовтуновому гаю примусили вони селянина, щоб віз їх дві години гаєм. Олексій храбрував тут найгірше. Чував не раз від Юрка, як салдати розправляються з мужиками, то й йому того ж треба було доказувати. Тільки ж найперший він сягнув і до шкурятяного гамана, щоб заплатити чоловікові за послугу.

Коло брами в Тюбінгені вийшов їм назустріч старший. Пісням і посвистам тепер був кінець. Тихенько, як овечата, йшли новобранці до ротної казарми. Олексій сказав своїм землякам, що він, яко охотник, хоче служити в кінниці, бо йому все думалось іти по слідах Юрковим; як же почув, що тоді йому треба додому вернутись, бо кінниця зачне своє вчення тільки восени, він собі подумав: «Ні, не гоже так. Мені треба вернутись другим чоловіком, а то мене Товкачем зватимуть. Постривайте лишень: дам я вам Товкача!»

Записали його у п'ятий піхотний полк. Ніхто не сподівався по ньому, що з нього буде розторопний і письменний салдатюга. На біду, й тут йому трапилось горе: дано йому до снання вкупі цигана¹. Циган сей страх не любив води, а ротмістр звелів Олексію щоранку водити його до криниці і добре вмивати. Спершу було се жартом Олексієві, а що дальш, то все більш йому остила морока з невмиваючо-циганом. Радіший був би полоскати хвост шістьом волам, ніж ту циганську пику вмивати.

У роті з Олексієм був якийсь недопечений маляр. Виманив він у Олексія багацько материних грошей і почав мальовати його парсуну у всій мундерії, з оружиною на плечі, з шаблею при боку, та ще й прапор над головою. Отож і все, що можна було пізнати; бо саме лице було лише, та й годі. Тільки що був підпис: «Олексій Шуря, салдат п'ятого піхотного полку». Олексій дав оправити портрет у рамку за скло і послав при нагоді до матері. У листі при сьому гостинцеві прописав так:

¹ Солдати сплять по двоє на одній койці. (Приміт. авт.).

«Матусю! Почепліть портрет у світлиці, покажіть його й Мар'янці; над столом повісьте, тільки не близько до клітки з горлицею. І коли схоче Мар'янка мати мій портрет, дак подаруйте. Мій товариш, що змалював мене, казав, щоб ви мені прислали горщик масла, а жінці мого старшого локтів зо два полотна. Я також навчивсь у товаришів танцювати. Оце в неділю піду вперше до танця між товариство. Не кривись, Мар'янку, я тільки попробую. Нехай і Мар'янка напише до мене лист. Чи ще Яков не продав своїх биків? Чи тільна корова ще не отелилась? У салдатах тим негаразд, що нема настоящей роботи; утомишся, як той пес, а не зробив нічого».

Масло з'явилось, і вже тепер обернулось на користь Олексієві; цигана приставлено до іншого товариша. Укупі з маслом прийшов і лист, що написав Марусі учитель із школи. Стояло там так:

«Наш Махтей прислав з Америки п'ятдесят гульденів. Пише, що коли б ти був не салдат да прибув до нього, то він би тобі подарував тридцять моргів поля. Справляйся в службі гаразд, щоб тебе не піддурено, бо чоловіка підвести не трудно. Мар'янка щось не так-то стала до мене ласкава, — хто її зна, чого. Як побачила портрет, то каже, що се не ти».

При сьому слові всміхнувся Олексій, бо подумав собі: «Авжеж так! Тепер я другий чоловік. Хіба я тобі не казав, Мар'янку?»

Упливав місяць за місяцем. Олексій знав, що от у сю неділю у Нурківцях буде храм. Вистарав йому старший на чотири дні отпуск. Дозволено піти додому у повній мундерії при шаблі і в ківері.

О щасливий! Що ж то були тобі за радощі, як ти в суботу рано клав білет у ківер та прощавсь із своїм старшим!

Хоч як зрадив Олексій, ідучи додому, а зупинивсь погугорити з одним вартовим коло казарми, а з другим у Тюбінгенської брами. Усім треба було сказати, що йде додому: нехай і вони радуються, та нехай і сумують, що нізашо-нінащо мусять годин зо дві міряти ступнями землю коло вартової будки, а він тим часом буде вже геть ближче та ближче до рідного села.

Тільки в Бовтунах дав собі одпочинок і випив конівку пива. Та не зміг сидіти довше, рушив далі... В Онопрієвці зустрів Кубеля, що колись так його піддражнював. Подали по-приятельськи руки. Довідався

Олексій багацько дечого про своє село, тільки нічого про Мар'янку, і боязко було чогось розпитувати про неї.

У Бондарівці змусив таки себе відпочити, бо ще доскочив би собі завійни в серці, коли б так пробіг далі. Простягсь на лаві і почав передумувати, як то всі на нього дивитимуться у Нурківцях. Далі став проти дзеркала, надів ківер трохи на ліве ухо, поправив кучері з правого боку і кивнув сам собі головою: гарний!

Був уже вечір, як став він знов на Малярському Шпилі навпроти любого йому села. Вже не гукав із радощів, стояв нерухомо і зробив своїй родині воєнне привітання, приложивши руку до ківера.

Все спокволя та спокволя йшов Олексій. Притьмом треба було йому вночі прийти додому, щоб уранці вже всіх здивувати. Хата його була з краю села, у світлиці горіло ще світло. Стукнув у віконце та й каже:

— Чи тут Олексій?

— Ой боже ж мій! Чого се до мене жандарм? — скрикнула мати.

— Ні, се я, мамо, — каже тоді Олексій і, скинувши ківера, щоб увійти в низенькі двері, подав матері руку.

Скоро поздоровкались, зараз почала стара жалкувати, що нічого синові попоїсти. Кинулась у кухню і вбила йому зо двоє яєць на сковорідку. Олексій стояв з нею коло печі і про все розказував. Спитав про Мар'янку і чом його портрет все ще тут висить. Мати одвітувала:

— Мій синочку, мій голубчику, викинь Мар'янку з голови, не стоїть вона тебе!

— Мамо! Не говоріть мені такого. Я то знаю, що знаю! — сказав Олексій, і на його лиці, що червоніло проти багаття, намалювалася гірка досада. Мати замовкла і, вернувшись у світлицю, дивилась, радіючи серцем, який з її Олексія жвавий парубіка став. Усякий шматочок, що він ковтав, здавався їй найсолодшим у її порожньому роті. Узявши в руки ківера, сумувала, що такий важений.

Уранці схопивсь Олексій рано, вичистив свого ківера, повияснював ручку в шаблюці і гудзики на мундирі краще, ніж на службі. Скоро бовкнули в дзвони до церкви, стояв він випроставшись, зовсім готовий. Ударено вдруге у дзвони — вже він іде селом.

Дорогою чує, як два хлопчики розмовляють:

— Чи се не Товкач? — каже один.

— Ні, се не він.

— Та ні-бо, він! — каже знов первий.

Олексій подививсь на хлоп'ят скрива, і вони побігли геть із своїми молитовничками.

Всі, хто йшов до церкви, вітали Олексія приязно. Проїшов він поуз Мар'янчину хату, ніхто не визирнув. Спустивсь під гору, часто озираючись, і як задзвонено втретє — увійшов у церкву. Зняв свої перчатки, пошиті з білої шкіри; покропив себе свяченою водою. Дивився скрізь по церкві, — ніде нема Мар'янки. Став коло дверей — не йде вона з людьми. Почалась одправа — не чути Мар'яниного голосу; а він би познав його між тисячею. Що ж йому тепер по тому дивуванню, що всі з його очей не зводять? Вона на його не дивиться, а він для неї ж то й стоїть отут рівненько, як стріла, мов тобі з міді вилитий. Як же після проповіді огласив піп Мар'янку Буромелівну та Юрка Мальця новою парою, тоді вже не стояв Олексій, мов вилитий; затремтіли тоді в нього коліна і застукали зуби. Перший вийшов з церкви. Сторчака летів додому, швиргнув шаблю на долівку, пішов — заривсь у сіно і заридав, як дитина. Раз по раз здіймала його думка повіситись, та не зміг устати за плачем і жалем. Увесь був, мов поламаний. Потім знов думав про свою матір, потім знов плакав і захлипався.

Аж ось прийшла з церкви мати і найшла його в сіні. Вона його втішала, вона з ним плакала. Тепер тільки він дознався, що Юрко обдурив Мар'янку і що тепер якнайскоріше треба їм повінчатись. Знов заридав Олексій, а далі повела його мати в хату, мов ягнятко. Як глянув на свій портрет, здоймів його з стіни і хропнув об землю. Довго сидів потім Олексій за столом, затуливши вид обома руками, далі встав, засвистав веселу пісню і попрохав їсти. Не пішов йому в душу харч; одягсь і двинув на село.

Пізня служба вже скінчилась; з Орла гули музики. Потупивши очі, мов йому треба було самого себе соромитись, пройшов він поуз Яковів двір; як же минув плетінь, згорда випроставсь і поглянув прямо. Оддавши голові свій білет, пішов до танку. Позирав усюди, чи не заглядить Мар'янки, а не було б йому гіршої муки, як її бачити.

Юрко ж був там. Він зустрів Олексія і подав руку:

— Здоров, товаришу!

Олексій зиркнув на його, мов хотів своїм поглядом отруїти; одвернувшись, не давши ні руки, ні відповіді, і вже тоді подумав, що добре було б так одвітувати: «Що за товариш? Тобі товариш чорт, а більш ніхто!» — та спізнавсь уже з одповіддю.

З-за стола повставали до Олексія парубки й дівчата; мусив він пити з кожного кухля, та гіркий здавався йому напиток, мов та жовч. Сів він собі за столом, казав подати «найкращого», хоч же йому і не пилося, хилив кухлик за кухликом. Мотря, дочка його брата у других, Махтея Нагірного, стояла недалеко коло його; він її пошановав вином. Дівчина випила і зосталась коло його стоячи, бо ніхто не обертавсь до неї; не було в неї пари, то й не танцювала ще ні разу; кожен мало не раз по раз танцював із своєю дівчиною або з її подругою. Олексій спитав:

— Мотронко, чи не пішла б ти зо мною у танець?

— Ходім, потанцюймо.

Взяла вона Олексія за руку, він устав, зняв свої перчатки, ще раз озирнувшись навкруги, ніби шукав чого очима, і почав танцювати, да так же жваво, що всі здивувались.

Ради ввічливості посадив Олексій послі танця Мотрю коло себе; нав'язав же сам собі нахабу; вона вже цілий вечір коло його сиділа. І не дуже він її й займав розмовою; іноді тільки посує до неї кухоль, щоб пила. Грізний погляд Олексія знай висів над Юркою, що недалеко сидів од його. Як спитали в Юрка, де ж Мар'янка, він сказав: «У подолі» — та й засміявся. Олексій так міцно стис у зубах люльку, що кришеник чубука зостався йому у роті; виплюнув, сказавши: «Пху!» Юрко тоді зирк, бо думав, що се на його. Бачивши ж, що Олексій сидить собі тихо, здвигнув тільки плечима з погордою та й почав співати жартовливих пісень. Всі вони були в його на одну стать і мало чим різнились од сієї:

Ой я мід, горілку пив,
Другі чоботи купив,
А той дурень безталанний
Здобув одні, та й ті драні.

Не далеко було до півночі, як Олексій узяв знов свою шаблю від стіни і хотів іти додому. Саме тоді Юрко співав з товаришами сміховинну пісню; співаючи, стукали вони в лад кулаками по столу:

Ой час, пора з шинку йти,
Як нічого пропити.
В чужу свиту одігся,
Та на гроші не змігся;
В чужий чобіт убувся,
Та й сорому здобувся.

Олексій вернувся до столу вкупі з деякими приятелями; казав подати собі ще дві пляшки вина. Почали вони інших

пісень співати, тим часом як Юрко співав своїх із своїми. Гукне тоді Юрко піднявшись:

— Затули пику, Товкачу!

А сей ухопив пляшку та просто йому в зуби; далі потягся через стіл да за горло. Стіл повалився, шкло забряжчало на долівці, музики вмовкли. На хвилину все мов замерло. Здавалось, що вороги хочуть один одного задушити. Аж тут ізнов піднявся гук; інші свистали, ті кричали, ті тупотали. Приятелі одступили геть і тільки по старосвітському звичаю, придержали трохи супротивника свого приятеля, даючи йому міцніш ухопитись; Мотря ж так поцупила Юрка за волосся, що в руці зосталось ціле пасмо. Повитягували їм з-проміж ніг стільці, і тепер вороги мали собі волю як хоча один другого тузити. Тільки ж Олексій і Юрко так стялись, наче один другого хотіли прогинути. Аж ось, після довгої тактики, підняв Олексій свого ворога вгору та й брязнув об землю так, що думали, чи не зломив йому спини; потім насів на нього коліньми і, здавалось, хотів його роздавити. Коли ж тут убіжить сільський старшина, той зробив кінець бійці. Музикам вже годі на сьогодні грати; обидва бойці мусили йти на ніч у холодну до ратуші.

З подряпанним і попідсинюваним видом, блідий і змарний покинув Олексій другого дня село. Одпуску його ще тільки завтра був би кінець, та що йому тепер дома? Любо йому було вернутись до салдатського життя, найрадніший був би він іти на війну. Голова прописав йому в білеті його бійку; Олексієві готовилась жорстока кара. Не озирався він більше навкруги себе, все йшов та йшов, сам себе не пам'ятаючи: бажав тільки не вертатись ніколи. Як побачив він у Горбі стовб з покажчиком дороги на Фрейденштат, звідкіля їздили в Страсбург, зупинивсь на хвилину, і зняла його думка тікати до француза. Коли ж тут випадком привітала його Мотря:

— Що се, Олексію, вже вертаєшся до Штутгарта?

— Еге, — одказав Олексій і верстав далі дорогу. Мотря з'явилась мов дорожний покажчик з самого неба. Приязно він озирнувся на неї.

Дорогою все йому співалась у голові пісня, що колись Юрко співав. Якраз вона припадала тепер до Мар'янки. Сам не постеріг, як почав собі потиху співати:

Ой не довго очам грати,
Брівонькам моргати:
Посходила крутоверха

Рута коло хати.
Я пишлася красою,
Русою косою,—
Поплила краса дівоча,
Мов лист, за водою!

Вернувшись у Штутгарт, не розмовляв уже Олексій з вартовим у Тюбінгенської брами і коло казарми. Боявсь і очей звести на товариша, сказано — провинив. Вісім день висидів неборак у «третьому градусі» в темній темниці за своє буянне. Часто його так розбирало, що намірявсь розбити собі голову об стіну, потім знов лежав день і ніч у полусні.

Як випущено його з темниці і записано на шість неділь до «карних», що ні на годину не одлучались із казарми і щохвилини мусили бути готові на поклик, проклинав сам себе Олексій, що понесло його в салдати і на шість год прив'язало до рідного краю. Йому хотілось би далеко-далеко закинутись.

Аж ось одного дня прийшла до його мати з листом од Махтея з Америки. Прислав Махтей чотиреста гульденів, щоб купив собі Олексій поле, коли ж хоче до його — щоб відкупивсь тими грішми од служби.

Олексій, Махтей Нагірний з своєю жінкою і восьма дітьми, а з ними й Мотря, помандрували того ж літа в Америку.

Як був Олексій на морі, частенько мигикав собі знану всюди пісеньку; тепер тільки він зрозумів її добре:

Пливе судно одним одно,
Не може розплитись;
Пішов милий в чужу землю,
Казав не журитись.
Не журилась би я, серце,
В квітки наряджалась,—
Лиха доля в мій віночок,
Мов гадина, вкралась.

Озивавсь Олексій до матері частенько, сповіщаючи про своє життя в Америці...

В останньому своєму листі писав до матері так:

«...Часто бува мені тяжко на серці, що всього тут у мене доволі, та один я мушу тим користуватись. Я б хотів усі Нурківці забрати до себе: старого Дуба, сліпого Кіндрата, Шавкала з Кам'яної Ями, Зукала, Шептунбашу; нехай би всі були коло мене ситі донесхочу. Що мені зо всього того, коли я тут один одним на світі? Подивились би ви тепер, як

мається собі Товкач, що в його четверо коней у стайні, а десятеро стригунів у полі! Коли Мар'янці не добре діється, сповістить мене, я що-небудь їй перешлю, нехай тільки не знає, від кого, бо тяжко мені було б на серці... Махтей Нагірний живе від мене на годину ходи. Мотря — гарна господиня, та вона не Мар'янка. Коли б їй доля щастила! Чи є в неї діти? На перевозі був з нами також учений земляк, доктор Штабер із Ульма. Він мені показав на земному шару, що коли в Америці день, то в Нурківцях ніч і навпаки. Я був і забув про се, а тепер як пораюсь у полі, то й думаю, що вони роблять тепер у Нурківцях? От і стукає мені в голову: дій його матері! Та вони ж тепер сплять, а Шавкалів Іваня, ночний сторож, вигукує своє: «Боже вас оборони». У неділю мені бува найгірше, що в Нурківцях тепер неділя вночі. Не треба б сьому бути, треба б так, щоб у всіх був один день. В останню неділю танцювали ми в Махтея Нагірного, тоді був храм у Нурківцях. Не забуду я сього, хоч би й сто літ прожив на світі. Ой коли б мені тільки годину одну побути в Нурківцях! Показав би я голові, що таке єсть вольний чоловік із Америки».

ЛИСТИ З ХУТОРА

ПРО ГОРОДИ Й СЕЛА

Л И С Т І

Усі письменні люде, опріч двох або трьох, котрих голос до нас доходить, радять нам своє хуторянське життя на міщанське міняти, бо от, кажуть, ви в простих свитах та сорочках ходите, а той битий і вим'ятий люд по городах — одягний, наче панство, і горниці в його на помості, і вікна в його великі, і ласо він їсть, і солодко він п'є, і забавки в його благородні, і до книжок він береться охоче, і незабаром зрівняється освітою з панамі і з жидами; а ви застаєтесь у всіх позаду...

Коли б мали волю сі добродії, то вже б давно наші хутори посписували, розцінили всякий ступінь землі, по заводили б на всякий хутір по трактиру з катеринкою, і було б у нас так гарно та любо, як у них отам де-небудь на Крестовському або в Сокольниках, чи що. Родившись у городах, зрісши в високих палатах, вони нічого кращого й не видумують над свою панську, чи, як там кажуть, комфортабельну жизнь. А наш брат, хуторянин, попавшись у ту кам'яну Москву або в той безодний бурх, дивиться, ей же богу, з великим жалем на той одягний та ласий люд, дивиться та й думає собі: «Боже мій! як тут оці пани у сій тісноті бідують! Золотом сяє, у кареті їде, а яким воздухом дише!.. Так, оце вони, тії розкоші?.. Або, може, оця грукотня, оцей гомін, галас, гук, свист, — чи не се та поваба, которою нас манять із тихих хуторів співучих до тої мізерної цивілізації?.. Або, може, оця дорожнята, що чоловік не прохарчиться і гнилятиною на ті гроші, що гіркою працею

загорює, — може, се вона, та краща доля од нашої убогої, та не голодної долі?»

Промантачились городяне на свої щотижня новії моди, проїлись на свої ласощі, проциндрили батьківщину на дорогі забавки; пішла половина в старці через дурний натовп, через ту навісну дорожнету; то вже тепер нашого брата, хуторянина, до себе, до гурту, до громади, до спільності закликають. Змилосоудились, бачте, як там кажуть, гуманні люде, комфортабельні чоловіколюбці, що скілько-то народу по хуторах не знає великих благ цивілізації, як-от на Крестовському острові мужики знають, що мати, мужичка в панській шляпці, через нужду або через ледачу свою вихованність, рідну дочку продає; змилосоудились над нашою темнотою, що ми, опріч ріллі своєї, та пасіки, та чумацтва, або простого шевства, кравецтва, римарства, кушнірства, ткацтва, ковальства тощо, таке, нічого на світі не знаємо, що по чім купується і продається: скілько одступного взяти грішми або чим іншим, за рідного батька, матір, брата, сестру або й дитину, як часто (ого, як часто!) буває по тих цивілізованих сторонах. Болить у них серце, у тих письменних і друкованих городян, що ми наук їх і словесності писаної не знаємо; а про те сі добродії й забули, що на одну сотню років по п'ять раз вони од старої науки й словесності одцурались і самі ще не знають, якої віри і якого смаку будуть перед смертю.

Ми ж, люде прості, як навчилися на варязькій чи на литовській або польській панщині за плугом добре ходити і недолюдків годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо. Се, здається, не лукава наука, а в вас, городян, єсть і ехидні науки: є в вас такі науки, щоб довіку вічного тільки самим у золоті купатись; є в вас і такі науки, що хто кого проведе та зненацька насяде, того великим чоловіком величають. А в нас таких добротів зовуть попросту п'явками та людодідами; ми од таких, поли одрізавши, мусимо втікати, аніж свій розум і душу їх лукавою дорогою пускати.

Може, скаже хто, що не втечемо, ховаючись по своїх закапелках, що доберуться вони до нас колись, як уже виссуть усяку свіжу силу округи себе і що, заставши нас невмілими своєї всемирної науки, якраз підгорнуть під свою кормигу, і буде з нами те, що з лондонською та ірландською бідотою: тим би то лучче, тої долі лихої запобігаючи, самим нам заворушитись у своїх хуторах по-городянськи і заделегіть уже городянського духу і

розуму набратись, бо, кажуть: *ворон ворону очей не виклює!*

Так нас лякають і так нам рають тії вожаки городян, що видумали премудрость іще мудрійшу од Христової! А ми спроста, як нам бог положив на душу, одвітуємо: «То ще надвое баба ворожила, чи будемо ми в городян під кормигую, чи ні, а жидовіти нам... ні, се не по нашій натурі! Коли ж уже справді така наша доля, щоб нам довіку не було просвітку, то лучче нам усім одно по одному повмирати, аніж із своєї праведної віри та в жидівську, городянським робом, поперевертатись!»

Ото ж нічого нам, панове городяне, сим дорікати, що ми, мужикуючи по хуторах і селах, не так-то квапимось до всякої нової всемирної науки, остаючись у панів і в жидів позаду. Думаєте, може, що ми цураємось освіти? Що в обскурантизмі, як мовляете, ми закохалися? Що розум наш лежнем звик з давніх-давен лежати?.. Ой-ой-ой! як-то воно здалеку химерно вам усе здається! Хто ж виней тому обскурантизмові, коли ви тільки городи знали освітою забезпечувати, а нам не дали волі, без свого городянського порядку, хоть найменшу школку, по громадському розуму, у себе на селі завести?

Розум наш лежнем ізвик лежати? Як же б воно інше сталося, коли дитину для науки треба із сем'ї вирвати і між такі люде заслати, которих не знаєш і не відаєш, яким вони духом дишуть і що з твоєї дитини зроблять? Знов же й кошт на нього положи такий, за ту городянську науку, що, може, тільки з тисячі в одного господаря знайдеться на те й достаток. Уже ж воно, учившись там між городянськими дітьми, і од простої свитини, і од простих звичаїв, та й од рідної мови одвикне. Який же з його буде сем'янин у простій хаті, між простими селянами? Лучче ж йому в батька та в матері простого господарства навчитись, аніж чужим у рідну сём'ю з тими науками вернутись.

От воно, як у нас розум наш лежнем лежить. Про се ви, городяне, не турбуйтеся. Може, колись наша громада впорається з ділом та полагодить дещо, що ви ж нам, набігаючи до нас, для порядку попсували, та тоді вже своєю волею і своїм розумом розбере, до якої науки треба діток ізмалку вправляти, — тільки так, щоб і в науку дитина вбивалась і од ледачого товариства городянського не псовалася. Бо, по нашому простому розуму, то ще не велике діло, як одно знайти, а друге втеряти.

Спасибі вам за тих високовоспитаних козачих або мужичих дітей, що з нашим братом не вміє вже й заговорити! Спасибі вам і за тих розумних людей, що як понаїжджають із городів до нас у гості, то в матері серце не на місці за своїх простоватих, неполоханих іще, ширих душею дочок, поки панича з хутора або з господи не збуде! Спасибі вам за тих вив'ялених женихів, що своїми грішми ваблять до себе найдорожчий цвіт хуторянок і селянок! Не хочемо ми ніяких благ цивілізації, коли, за сі блага, діти наші не вмітнуть із нами, під нашу старість, розмовляти, коли вони нас, а ми їх, через їх велику освіту, не розумітимемо! Беріть собі навіки і не пускайте до нас ваших мальованих паничів, що вміють дівочим розумом і серцем, як пахущою квіточкою, щодня міняючи, забавлятися! Нехай догнивають у вас по городах тії поскрібки цивілізації, що, мов з домовини упирі, на свіжу кров кидаються! І нехай лучче ми будемо до віку вічного в латаній сіром'язі ходити, аніж людській слъози квартами міряти!

Се вам, городянам, цивілізованим людем, одповідь наша на ваші зазиви до спільності з вами, до науки, до практичної мудрості, од которої половина з вас у золоті купається, а половина в вонючій грязі тоне, од пекельної роботи чучверіє і з голоду гине. А що ми словесності вашої книжної не знаємо, то скажіте самі: що ж би з того за добро було, коли б ми, сто літ назад, те ж саме, що й ви, читали і того самого смаку, що й ви, набирались та, начитавшись і набравшись того лиха, як жаба грязі, почали вашим робом у своїх хуторах і селах ходити!

Чи скажете, може, що то була пакосна, позичена словесность, котрої ви вже тепер одцурались і вже нам тепер хороші книжки друкуюте? Згадайте ж, будьте ласкаві, у которий се вже раз ви нам так говорите, *ви*, письменні, городянські люде, почавши з того стародавнього віку, як ваші прапращури *смердом* нашого брата записали? Аже ж ви знаєте по старосвітських книжках, що іезуїти і інші кателицькі попи ще краще од вас говорили про душевну освіту і по селах босоногі місії розсилали, мов би нових апостолів постановивши, і багато з нас до тої омани поквапилось і од простої віри мужичої одщепилось... Що ж вийшло? Брехня, та й годі!..

Та чи одні ж кателики по городах людей і віршами, і всякою іншою словесністю обдурювали? Історія обману довша, якби її списати, од історії широй правди, — що,

якби перетрусити всі книгарні, якби хто взяв у руки такого ціпа, щоб увесь той давній і недавній мотлох перемолотити, то чистого, праведного зерна чи набралось би й з ківш. Самі ви се добре знаєте, а нам із своїми книжками набиваєтесь... О, бодай вас, цивілізаторів! У вас усє тільки *сбыт и потребление* на умі! І якби увесь мир закипів торгом, то вам би й раю божого не треба.

От же в хуторах не дуже городянам віри доймають. Може, ви й справді поробились уже святими, надивившись на свої старі гріхи, та хто ж нам за вас у поруки стане? *Здався циган та на свої діти...* чи не така буде порука? Ваша правда — в бога на суді, а перед очима в нас — тільки ваша кривда, починаючи з того давнього віку, як ваші письменні, вельможні і багаті предки прозвали і записали нашого брата смердом. Тим-то й не ймемо ми вам віри, хоч, може, ви вже й присвятилися. Не дурно-бо говорять: *Брехнею світ пройдеши, та назад не вернешся!*..

Що ж нам ваша словесність друкована, коли самі ви нам ізневірились?.. Що ви її собі вподобали, се нам байдуже, бо ви й про Вольтера (або ваші діди, все одно) на пуп кричали, що притьмом світ після тьми осіяв мир; а Вольтер сам написав, що слугам і черні нічого йому сказати: себто його публіка — самі пани, самі просвіщенні. Ви так не говорите, як говорив і надрукував великий учитель ваших предків-городян. Ви вже не нахабою, як тоді водилось, а лагідним словом силкуєтесь прилучити нас до гуманної (лучше б гуманної) громади. Ласкавенько нас величаєте мужичками і вже солодким панським голоском гукаєте: «Паслушай! паслушай! эй ты! как тебя, любезнай, завут? Полно тебе сидеть за чаркою па воскресным дням с соседом: лучше на вот, пачитай книшку, прасветись маленька, друг ты наш сердечнай!» І думаєте, що в вас *єсть* що сказати і слугам, і потомкам тих смердів старосвітських, що варятам панщину робили. Еге, мабуть, що *єсть*, коли мужичок і «*друг сердечнай*» махає тільки рукою одвертаючись! Коли ж візьметься до книжки, то в тій книжці не буде ваших химер солодких: ту книжку написали люде, котрі самі знали нужду й напасть усяку, котрі не мчались вихрем з дзвонками через убогі села, а своїми ногами заходили до людей у хату і на ниву та, приголубивши до себе дітей мужичих, робом свого Учителя благого, — говорили праведним словом до людей, навчаючи їх душі спасати, а не кишені грішми начиняти. Оту книжку читали наші предки за тисячу

років до нас та й казали: *правда!* Ту книжку і ми читаємо та й говоримо: *правда, навіки правда!*.. А ви про свої книжки сто літ назад кричали: *правда! ще краще од самої правди!* А тепер про ті ж самі книжки на весь мир репетуєте: *брехня! а оце, що ми самі написали, оце вже правда!*

Так кого ж ви думаєте морочити? Малу дитину, чи що? Мала дитина пійме вам віри, а ми, слава богу, тисячу років, як себе зазнаємо, почавши од Олегів, котрі до нас на готове прийшли, надивилися доволі на всяких ошуканців:

Були видющі і сліпі,
Були і штатські і воєнні,
Були і панські і казенні,
Були миряне і попи.

Отак ми одказуємо тим економістам вашим столичним або й тим практикам-поетам, котрі над міщанина та над прасола, та над цивілізованого куцака нічого й кращого на світі не знають. Розумна душа, певно, не пореє нашому брату, хуторянину, свій тихий холодок на ту гру-котняву та спеку міняти або з простої свити в тії дорогі одежі вбиратися. Ми так собі міркуємо: що нема і в світі кращої одежини, як наша проста свита. Як подумаєш, через якії вчинки люде собі тії саєти та оксамити добувають, то, далєбі, вона в нашій думці сяє краще всякого дорогого каменю на тих жупанах або широких панських сукнях, — що ні одна ж то гірка сльозина на те шорстке тканинє не покотилася!.. Далєбі, здається, вона нам якоюсь ніби святою ризою; і в одного бога тільки краща одежа, як розкине він її од краю до краю небесі, усю в зорях блискучих.

Нехай собі гуркотять і свищать чугунки, кому їх треба. Коли б нам було треба того дива, то й ми б собі зробили, бо громада — великий чоловік і як схоче, то на все добре спроможеться. Що ж, коли не прийшов іще наш час про чугунки дбати? Ще, може, треба перше двори й хати повимітувати та тоді й до більшого діла братись. Ато тут нас сміттям і всяким гноем закидано, а нам, забувши про свою бідолашну господу, слідом за чужоземцем бігти!..

Ні, ми так собі діло розбираєм, що, коли треба на щось, щоб одні люде, як-от ангеляне, попереду всіх ішли, то, мабуть, і те треба, щоб інші, як-от ми, українські хуторяне, позаду zostавалися. Коли треба, щоб одні по городах

чучверили, як-от наші бурховці, то, мабуть, і те треба, щоб другі по хуторах і селах міцним, неліченим здоров'ям, наче дуби зелені, твердо на своїй рідній землі стояли.

Знов же, коли треба на світі таких, щоб усяку премудрость книжну розуміли, то, певно, треба і те, щоб чоловік читав тільки одну книжку, великий Завіт великого всемирного Учителя, а божий мир розумів більш серцем, ніж головою. Бо й самі оті цивілізатори нехай би розумом своїм збагнули: що б то було, якби наш брат оддався всею душею ще іезуїтській науці (а іезуїти пробували вчити нас і з голою шаблею)!..

Цивілізація, кажуть, веде чоловіка до всякого щастя... А як же ні?.. Що тоді, панове? Де тоді візьмете людей, свіжих душею і міцних здоров'ям, щоб іншим робом зопсовану по всій землі жизнь поправити?.. Так покиньте ж хоч нас, будьте ласкаві, по хуторах про запас: може, ми вашим правнукам згодимося. Пишіть собі там і друкуйте що хотят. Може, воно й добре кому слухати вас, тільки не нам. У нас, панове, наука своя, тисячолітня: вона навчила нас більше слухати праведного слова божого, аніж лукавої панської мови. Коли б ви так учили, як учив Христос, то ми б вас послухали одразу, а то ви учите не богів, а мамоні служити; золотому ідолу розумною своєю головою кланяєтесь, думаючи, що пішли ще дальш самої Євангелії... «Просвітились», як той мовляв,

... та ще й других
Хочуть просвітити;
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям...

Покиньте, кажете, свої прості хуторянські звичаї — будете багаті. А нащо ж нам, панове, багатшими бути? Хіба в нас їсти й пити нічого або нема сорочки, свитини й кожущини, або не тепло нам у нашій хаті, або нема простору кругом хати, або нізачо нам справити по своєму закону весілля, чи родин, чи хрестин, чи чого? Нащо ж нам те навісне багатство? Хіба на те, щоб очікувати? Щоб не така душа була в нас проста й милосердна? Або на те, щоб, покидавши свою дешеву тисячолітню одягу, рватись усіма силами, щоб на городянську пиху спромогтись, на ту ледащицю-моду, що на рік по п'ять раз перекроє сукню, наче мала дитина, гуляючи в ляльки? Або, може, на те, щоб, занедбавши свої прості звичаї, вкинутись у той дурний комфорт, у ту ідолоську розкіш, що нема

їй ні міри, ні впину, ні насити?.. Добре нам раєте, спасибі вам!

А по-нашому, так чоловікові за свою просту домоткану свиту треба обома руками держатися. Се його воля! Се його затула од диявольської покуси — моди, котора вас, городян, до тяжкої роботи або до лукавих вигадок і видумок день і ніч поганяє. Тим-то борони боже, якби всяке в нас до книжок городянських хапалося, покинувши свою єдину книжку, та й поняло вашим книжкам віри більш, ніж тій спасенній, праведній книжці! Було б, може, те, що всі зжидовіли б і за гроші рідних батьків попродали.

Що там десь, за морем, шматок Америки цивілізацію трошки на добрий лад буцім-то справив, ідучи поперед усього світу, то се ми знаємо і радуємось. Нехай тим людям хорошим та богобоязливим і до кінця служить фортуна у великому ділі. Тільки ж нам рано ще слідом за ними бігти, не впоравшись перше з тим, із чим вони добре впоралися. Як же нам, удавшись не по своєму розуму і не по своїй розумній волі у цивілізацію, та тим тільки зробити з себе ні богу свічку, ні чорту кочережку, то лучче нам у своїй шорсткій корі ще років з сотню пережити та тоді вже її з себе злушити, як не стане в нас на Україні деякої погані, котора у всяке добре діло мішається і всяке добре діло псує і нівечить.

Так ми про городянські науки і городянську словесность собі міркуємо. Нехай тії комфортабельні чоловіколюбці не дуже над нашою долею вболівають. Не погана доля наша, хліборобська й чумацька, хвалити бога! Не промінємо ми її на городянську, нібито крашу, і свити своєї чесно і неповинної не оддамо ні за які саєти і оксамити.

ЛИСТ ІІ

Написав я первий свій лист та й схаменувся: що ж, як хто за городи уступиться, що й без них на світі не можна, — що тоді я вам одвітуватиму? Справді, якби городі не захистили сіл і хуторів, то як би хутори й села стояли? Спасибі їм за се, що вони селянам і хуторянам захист давали, як іще всюди було пусто й дико. Шкода тільки, що дуже дорого з нас за сю послугу брали; бо, одбиваючи од нас ворогів наших, не з кого, як із нас же, вони оружний люд набирали, не з кого, як із нас же, його харчували, не на кого, як на нас же, постоем його напускали.

Розбери лиш, розумний чоловіче, початок городів у давню давнину німецьку й слов'янську. Що воно таке було? Хто в них засів і яке лихо ми од них терпіли! Лучче б воно й не снилось нам — таке в нас коїлось, от хоч би й за варягів. Не десять, не двадцять років городи нас руйнували і, мов те полохане стадо, з кутка в куток по Україні ганяли. Тільки що ми, селяне та хуторяне, нічого не записували, тим воно й пішло все те в непам'ять, якого ми лиха, якої наруги од городян дознавали; а вони-то, бач, куди, як пишно на папері слєбізували, що ось-бо сякий та такий князь із дружиною і вої своїми на чужі землі хождаше, городи й села воюваше, ось-бо мури коштовні созидаше, ліпотою облекаше і хвалу богові воздаваше. А то ще уставами своїми зачнуть на папері величатися та судними грамотами та номоканонами, що без них не зуміли б ні розмежуватися, ні розсудитися, ні зійтися, ні розійтися, та що! І зовсім би дурнями без городян zostалися. У городах і купецтво, у городах і ремесло, у городах і наука собі з давніх-давен сідало мають. А яка всьому тому ціна наложена, те вже нехай один господь рахує.

Як вам, панове, здається: чи однаково в мачухи, як і в матері? Оце ж нас, селян та хуторян, викохав названий батько — город, в тяжкій неволі та ще й дяки од нас вимагає: мовляв, без мене диким би звірякою селяне скитались; а то, бачте, як гарно богу їх молитися понаучував і який гарний порядок судний повводив, і яку любу освіту народну скрізь розпростер!.. О, бодай тебе, старий каверзнику! Все вже ти собі загарбав; не думай же і в мислях собі того не покладай, що во віки вічні ми в тебе під опекою зоставатимемось. Ти, старигане, своє діло зробив до кінця і сам починаєш свого анахронізму доглядатися, тільки що голосно признатись перед історією соромишся. Он уже в Брюсселі, в Базелі, в Москві та й по других старосвітських твердинях, де були вали і рови оборонні, там сади понасаджувані. Де сотні і тисячі людей падали, там весела тепер дітвора бігає. Хіба ж се не ознака, що старий дід-город свій вік звікував? Нічого більш йому робити.

А що прогресом, городяне, величаєтесь, то ми тому прогресу ціну знаємо. Тисячу років ви в нас торги заводите, а на чому вони вертяться? Куди як далеко людськість ви своїми торгами двигнули!.. Тисячу років суди ви в нас на Україні судите, а в кого більше правди: чи в першого варяга, що на полюддя з города вийшов, чи в посліднього вашого справника, що на слідствіє виїхав?.. Тисячу років

проповідуете ви у своїх мурах коштовних любов і мир, — чи більше ж у вас любові й миру, аніж було у тих простих слов'ян, що славили в гаях і в житах невідомого їм ласкавого і щедрого бога?..

Ми не говоримо, що добрим людям гріх великою громадою збиратися, на великі ярмарки з'їжджатися, великі будинки будувати і всяку механіку гуртом видумувати, фортеці по узгряниччях строїти, флоти споружати, академії заводити, книги, папери у добрих схованках про дальші роди ховати. Ми тільки против тих городів листи пишемо, которі, як-от в нас на Україні, не знають по якому постали та й до добра нічого не подоводили, а тільки людям розум зв'язали і по своїй уподобі жити заборонили. Голосно ми на свою браттю-хуторян покликуємо: «Ей, хуторяне, панове-браття! люде свіжі, незатуманені і од праведного бога не одведені! не кидайтесь ви на ту оману городянську, котора вже тисячу років кози в золоті вам показує. Побудьте ще хоч із сотню років таким людом, яким сохранив вас господь до сього дня святого. Підождіте кращого ладу, небожата. Може, ви й самі городи собі побудуете і нові звичаї в них позаводите, тільки не такі, як тепер скрізь по городах, мов та зіновать степова, кореняться. А сі вже городи нехай собі стоять і, без вашого гріха, своє діло роблять, і до свого кінця доходять». От наша заповідь і вся наша наука.

Багато людей письменних з неї кепкуватиме і прогресом, і тим, і сим нам дорікатиме, та дарма. Може, ви, земляки мої любі, того й не почувете, бо тії прогресисти по-нашому не втнуть: вони собі якусь неподобну мову в городах повисиджували та й ламлють під неї людський розум з малого мальства. Коли ж дочуєтесь, що сі добродії обскурантизмом лаються, що нібито, по моїй науці, в обскурантизмі чоловікові спасення, то й тут ви їм віри не діймайте. Одну книжку я вам пораяв, — правда, що одну; так у тій же книжці весь древній мир умістився. Нехай вони се розберуть по суботам та й на те вважать, що та книжка дала вікам грядущим великий завіт святої волі, которого ще ні одна городянська громада не виповнила.

Виповнимо ж хоч ми його, селяне та хуторяне! Там і нагорода показана тому, хто зрозуміє істину, — найкраща, найбільша нагорода на землі: більшої ніхто не пожадає і не видумає. Так який же се обскурантизм, коли я раджу вам науку, за котору великий Учитель пролив свою кров

непорочную та й нам заповідав жизнь свою за слово істини оддавати? Зрозумійте тільки, що таке істина. Города вам її не виявлять, бо вже до двох тисяч років береться, як вони її затуманюють. Величаються своїми архітектурами та живописами, та театрами, та музиками і поезією, а того й не збагнуть, що все те іскусство велике служить найбільш людській гордині та розкоші і що вже не народ править художниками, а блискуча купа людей легкодухих, которі знають тільки восторги ніги нікчемної і не розуміють восторгів великої праці, кривавого поту за людське благо. Не завидуємо ми ні городянським дивам великим, ні городянському комфорту; бо що нам по тому всьому, коли в городах тільки сота доля божого люду живе в достатках і всіми тими дивами користується, а тисячі голів людських, як риба об лід, побиваються, і розум їх, як та дитина в чужої матері, чучверіє і против простого, свіжого розуму сільського чи хуторянського не встоїть. Ми ще й так скажемо, що нехай би ваші художества великі й не процвітали; нехай би не було ні Парфенону, ні Петрової церкви; нехай би вся земля селом стояла, то що ж за біда така? Аби людям не важко було на світі жити. Не про що й дбати годилось би,— так нам здається. А про науку правди всемирної, которою городи пишняться, ми скажемо, що вона й без городів би обійшлася. Хіба ж не ради городянських ваших порядків замовкли в ваших Римях і Візантіях Сократи й Платони? Коли вони ваші діти, так нащо ж ви своїх дітей душите? А великого Учителя всемирного за що замучено? Ви люде письменні й друковані, то нічого вам широко речі про те розводити. Ви добре знаєте, яким нікчемним мотлохом закидали ваші прапращури святу науку істини, котору великі духом люде передавали один другому, і як ви одучили око людське од того світу, которий ішов в історії всемирній поперед народів, ховаючись од недолюдіків — то в міфи, то в притчі, то в веселі ігрища, то в понурі ночні тайни, то в віковічні пергаменти,— так одучили, що як одкидаєш той мотлох і покажеш праведне слово так, як воно вийшло з праведних уст, самі ви дивуетесь, як-то воно в таку далеку старовину так ясно та сміливо змишлено, так далеко засягнуто! Еге, то-то бо!.. Чом же ви не згодитесь на мою думку, що без городів і їх порядків тії великі дива, которими ви величаєтесь, явили б у собі ще більшу силу духу людського? Ну, та дарма; оставайтесь собі при своїй городянській філософії, а нам дозвольте

нову селянську філософію проповідати, взявши її прями-сінько з тої книжки, котору сотнями років великі города затуманюють, та й досі не затуманили. Робіть ви своє діло, панове, а ми своє робитимем; а там уже колись, у віках грядущих, люде побачать, кому з нас за науку й працю дякувати.

Отсе ж ми вклоняємось вам низенько за все те добро, которого ми од вас дознали; забираємо до себе в прості хати великі мислі, которі ви в своїх мурах з давніх віків переховали. Чи в високих співах ті мислі спасенні, праведно людські, до нас од людей древніх подоходили, чи прозою мальовничою нам їх переказано, чи в філософській наготі їх мирові явлено,— ми все те собі докупи зобгали і в хатах своїх, на науку молодшим, переховуємо. А вашу пиху та розкіш та невпокійну моду покидаємо в городах і навіки того добра зрікаємось. Поки вас буде поганяти ся тройчата халепа, не ждіте нас до гурту. І архітектурні дива собі будуйте, і малюванням обставляйтесь, і операми втішайтесь, і просвіщайтесь городянською квітчастю поезією, і науки нові до старих видумуйте, і гроші з всього світу у свої скарби горніте, і в ласощах купайтесь,— нічого того вам не боронимо, аби ви нам не боронили свою науку поміж себе ширити і до погібелі свій свіжий люд не допускати. Як же настане таке врем'я, що з хат, а не з палат зачнуть великі судді художества, науки та й самої правди мирської виходити,— отоді ми до гуртової роботи кинемось і, може, в один вік більше діла великого громадою зробимо, аніж ви в десять віків малою уробили.

Воно-то не яка біда і вашу словесність перечитувати і до вас у города навідуватись, тільки не треба вам повної віри давати, а свого хуторського смаку й розуму треба придержуватись. У нас по хуторах багато є людей, которі бували всюди по світах і про Шекспіра, так як про рідного дядька, з вами розмовлятимуть, а проте беззаконної розкоші й пихи в хутори свої не пускають і людей неписьменних до неї не ваблять. Тим-то й я оце, взявшись до писання листів на всю Україну, раю землякам своїм коханим од тії халепи остерегатися. Коли до вподоби кому чужоземна книжка, читай її і знай, як що на світі діється. Коли чоловік чужоземний в хаті трапиться, розмовляй з ним і про всячину розпитуй. Коли й самому лучиться заїхати в далекі сторони,— обома ушима слухай і очима дивись, що воно й як там діється; а ледащиці-моди в хутори не привозь, волю шануй і в городянську нужду через роз-

кіш не вскакуй. Хоч же б і всі ви поробились письменними і, як там кажуть, просвіщенними; хоч би книжки німецькі так як справжні німці почитували, а проте своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люде як слід, — тоді з вас буде громада шановна і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не наложить

ЛИСТ ІІІ ЧОГО СТОЇТЬ ШЕВЧЕНКО ЯКО ПОЕТ НАРОДНИЙ

Чуємо й ми по хуторах, що вмер Тарас Шевченко. Тяжке горе, що немає вже на світі великого поета, і свята перед богом усяка сльозина, що впала на його домовину: слізьми своїми зложили ми ціну подвижникові рідного слова, которе одно становить нашу народну славу, — одно дає нам право на дільницю між іншими народами. Поки між нами жив Шевченко, оддавали ми йому шанобу, яко високому поетові, і очі одвертали од усякої хиби його і упадку на тяжкій, самотній дорозі; яке ж велике було його діло, що він зробив для нас, українців, і що були б ми без Шевченка, — се вже тепер тільки уповні нам відкрилося.

Занедбали здавна вже письменні городяне наш сільський неписьменний люд з його недрукованою мовою; до чужих людей розумом пригорнулися, до тих людей, що серед великої громади темного люду невеликою купою держаться і самі тільки один одного, мов у кагалі, розуміють, і байдуже їм, що покинули далеко позад себе незчислені тисячі неписьменних. Слідом за ними й наші письменники поплентались і вкупі з ними узялися до роботи — книжки академічним якимся складом писати і вже своєю славою величалися, що одну книжну академічну мову од моря до моря, мов який невід, на людські душі закинули. Великим сим писателям і строїтелям речі книжної було байдуже, що весь наш простий люд крізь той невід здавався недорікою, байдуже й на те, що не було сьому людові іншого ходу в письменство, тільки мусив рідного простого і виразного свого слова зрєктися. Оддаючи тоді в школи дітей, наші хуторяне все одно, що в москалі оддавали, бо через те письменство химерне меншало в нас людей, которі по-нашому розмовляли і по-нашому на

божий мир дивилися, і по-нашому між селянами оберталися.

Тут же нам городяне здоровий розум і чистий смак своїми книжками каламутять, а тут — сусіль! — увійшов до нашої простої хати чоловічок, по-нашому прибраний, наших ніби й звичаїв, нашої й мови, та й почав якісь вірші про якогось Енея слезувати. То-то б, здається, треба нам зрадіти! по-нашому чоловік віршує! Та ба! — бодай так і не віршувати! Зараз декотрі постерегли, що воно за проява. «Придивіться лишень, — кажуть, — до сього чоловічка зблизька: се городянський панок по-нашому прибрався. Гляньте, у його й панська хода і вся удача панська, а мовою своєю він тільки нас передражнює й на сміх підіймає. Се він глузує з нашої простоти, що ми, бач, панських присмаків не знаємо та панських фухів не заводимо, та панських річей солодких цураємось. Гляньте: в його Еней про рідну матір перед громадою такі речі говорить, що хоч втікай із хати; слухайте, як він нашими звичаями ганьбує, як він українське слово перековерзує. Се нам яни таке дзеркало подарували, що як погляне в його простий чоловік, то й сам себе не пізнає».

Отакий дали тому віршуванню суд наші розумні люде, і одвернулась усяка ясна душа од перекуйовдженого не знать по якому Енея. Аж тут Маруся Квітчина до нас у хату завітала. Серденько кохане! Яке ж ти любе нам та поважне після того цигана троянського здалося! Се наша душа на божому лоні по-нашому заговорила. Се перва була книжка, котора тим же духом, що й слово Учителя благого, дихала. Тим самим поглядом Квітка на нас, простих людей, подивився, що й той великий чоловіколюбєць. Здивувалися ми, як ясно засіяв наш народний образ, дарма що на йому пахарський піт густим пилом припав. Глибоко глянули ми з Квіткою в душу свого простого люду і самі загадалися, звідкіля в його та глибина несканна...

Загадалися, аж тут Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі співи народні і всі людські сльози разом заговорили. Підняв він з домовин німу нашу пам'ять, визвав на суд нашу мовчазну старосвітщину і поставив перед нею українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався. Хто ж би тут не домислився або душею не почув, що, викупавшись у своїй крові, перебувши незчисленні руїни і пожежі, мусили наші предки багато у свою душу од давніх часів зачерпнути! Намалювавши сам себе

у своїх думках, намалювавши старого Перебендю, батька й матір Катерини та й саму Катерину з її ширим коханням і великими муками, Шевченко зараз явив високий історичний спосіб словесної живописі; бо й його власний образ духовний і вся сем'я рідних йому душ — всі вони були історичні чада нашої старосвітщини. Узяв він голос і склад своєї речі високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторяне, слухали і серцем розуміли: душа поезії нашої народної неписьменної сталась душею його музи. Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою і співану народну річ обернув на живопис того, що було і що єсть на Україні. Його устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглося усюди, де лилась наша кров, де лежать наші кості, — усяке серце од його співу стрепенулося.

Квітка первий зрозумів поезію наших народних звичаїв, яко сем'ї благої, праведно людської. Шевченко нам явив поезію нашої життя народної. Квітка здивував нас усіх, показавши велику героїчну душу в тихому, смирному образі пахарському, в сільському житті простому. Шевченко дав нам збагнути її глибину таємничу: визвав він перед наші очі забуту давнину українську, і побачили ми, що ся душа смиренна не днями, не годами, а цілими віками, в бідах і напастях пробувала та й не зникчємніла, не знітилась, нечистивій волі слугою не вчинилася, а глибоко сама в себе входила і, понуро серед лукавих людей стоячи, своєї пори, своєї долі мовчки виглядала. Отже, як осіяла Квітку з його простодушними творами огненная поезія Шевченкова, тоді розумно стало нам, що Наум Дрот — той же Кішка Самійло народний, бо видержав він пробу не менш Самійлової, живучи дома на чужині і вік за віком бідуючи, не погнувся, не знизився духом твердим і високим.

Шевченко — наш поет і первий історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як боже слово, відповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітщина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так, як йому самому пісня народна дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє — і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати. При сьому світлі всякому стало розумно, який

справді славетний та величний у своїй простоті той сільський мир, з которого Квітка вибрав свою Марусю з її сем'єю поетичною. При сьому світлі всяке побачило, що наші звичаї народні — та ж сама історія народного духу нашого, що й народна дума, тільки не всякому, а вищому, поетичному погляду одкривається їх краса і повага. Всяке розумне зрозуміло, що нам у своїй словесності ні за ким слідом іти, як тільки за своїм генієм народним, котрий мовчить у наших панських та чернечих літописях, нишком живе в звичаях і голосно говорить тільки в народній думі та пісні.

Був на світі Кониський — і своєю «Історією руссов», мов якою завісою мальованою, закрив од нас старосвітщину, аж поки Шевченко не розідрав, не розпанахав тії завіси. Прийшов слідом за ним Котляревський — і своєю «Енеїдою» зробив з нашої простої життя з її звичаями розумними мовби якийсь смітник за панським задвірком. Одвернулись од того смітника обидва наші поети і появили інших українців з українками в «Марусі», в «Сердешній Оксані», в «Козир-дівці», в «Катерині», «Наймичці» і в інших праведних утворах поетичних.

Квітка первий довів українців до сліз мовою українською і тим нам показав, що ми ще не звелись ні на що: єсть-бо в нас що розказати по-своєму, єсть над чим заплакати. І великого, мабуть, стоїть народ наш простий у своїх домотканих свитинах, коли, ввійшовши в його сем'ю, найрозумніший, найученіший з нас має собі ту сем'ю за свою рідну, — самий могутий і прославлений з нас, самий високий і чистий духом не одцурався б Марусю рідною сестрою звати і її матір — рідною матір'ю, і її батька — рідним батьком. Отаким-то людом убогим і смиреним Квітка наш перед усім світом похвалився: чи є мов такий другий на всьому світі великому?

Скúпились ми коло Квітки, скільки нас було тоді однії віри, одного розуму. Мало було нас, бо інших невірна городянська наука знівечила, а тих нужда до землі прихилила; а все ж почули ми глибоко в серці, що ми — ми, і справив се велике діло Квітка. Шевченко застав нас уже готовими слухати його думи смутні і до невеличкої громади нашої почав земляків зо всього світу скликати. Озвались до кобзаря з рідним вітанням на Кавказі, на Сибірі, за Бендерами, за Случчю й за Дунаєм. Що тільки живе було з українського роду по всьому світові, все стрепенулося, нашорошило уші і в серце прийняло благові-

ствування своєї народності. Шевченко став мов би високим корогвом серед розпорошеного на тисячах миль нашого люду, і з того часу всі в нас поділились на живих і, на мертвих та й довго ще ділитимуться. Слово його животворяще сталося ядром нової сили, про котору не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила — народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню сем'ю з'єднала і наше українське суть на віки вічні утвердила. Шевченко чистим подвигом словесним докінчав діло, за которе гетьмани наші нечистим серцем бралися. Шевченко, воздвигши з упадку голосну мову українську, назнаменав широкі гра- ниці нашому духу народному. Тепер уже не мечем наше народне право на вражих твердинях зарубане, не шпарга- лами і печатями супротив лукавства людського ствер- джене: у тисячах вірних душ українських воно на самому дні заховане і тисячолітніми споминками запечатане.

Слово, не що інше, як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жизнь історичну підкинуло. Взяв-бо Шевченко свою чудотворну річ не з городів великих, не з академій самопрославлених, не з між товариства блискучого і всевладного: все те минув він, занедбав і покинув, тільки хutorська і сільська мова йому до його великого діла здалася; тільки по селах, по простих хатах шукав він для своїх поем людей духом великих, серцем чистих, поважних, високих. Через сих-то людей, через їх душі поетичні, праведні вся тайная в старосвітщині нашій йому відкрилася; сі-то люде, забуті історією панською, надали йому сили древні могили розкривати і по скривавленій землі, як по пергаментях, правду святу вичитувати. Їх самостайним духом виріс він до тих творів високих, що без друкарні по всьому світу ширяться, що на всіх ширих серцях українських огнен- ними словами надруковані. Вони дали йому крила під- нятись над землею якимся образом несьогосвітнім, велич- ним і з вишини всі людські душі оглядіти і оплакати. Вони — наша історія живая, наші голосні літописі — поставили перед його очима й Прометея, в которого криваве серце щогодини вмирає і щогодини оживає. Їх нескінченно живі душі навчили його говорити і до мертвих; і до ненарождєнних.

Провівши нашу історію через простий, здоровий розум народний, він дав їй новий образ, — не той, що в Конись- кого; а провівши наш народ по його історії, не тим він нам

його явив, що в Котляревського. Очистив він історію од усякої омани правдивим і високим духом народним і споминками старосвітськими перед розумними людьми вповажнив. З того часу нову жизнь почала Україна, і хто брався до роботи громадської не сліпуючи, той добре знав, з якого боку вхопитись і куди простувати. Широки- м ходом пішло наше народне діло — не казав би то во ім'я всіх земляків, во ім'я всіх вірних душ українських. Під корогвом Шевченковим ми ніби вернулись до домівки святої з чужої чужоземщини, і рідна словесность сталась для нас службою господу правди. Після його величної, святої речі котляревщина зневагою святині нашої зда- лася, і блаженські вірші наших пустоцвітків тільки той лепетав, мов дитина, кому не страшно дрібний свій гомін піднімати серед народної молитви. Замовкла була наша словесность на якийсь час, прислухаючись до поважного благовістування поезії Тарасової, і благодатна була тиша, серед которой поет давав нам нові закони слова українського. Не мале творив він діло тим благовістуван- ням: він іззивав забутих у рідну сем'ю, між ті люде, которих ми праведно людьми величаємо. Слово було пробою забу- тим, чи достойні вони такого товариства, чи воскреснуть із свого сну, котрим вони мусили спати десятки і сотні ро- ків Слово було їх правом віковичним на володіння тим, чо- го, мовляв, ніхто не додбає й не розруйнує. Словом скріп- лявсь новий союз братерський, нова сем'я українська... Ото ж Шевченкове діло! Ото місце Тарасове в нашій народності. Поставивши собі за найвищий взір творчества велику душу народну, назнаменав він нашим письменним людем дорогу просту, ні в кого не питану. Тепер уже тільки той у нас буде робітник не нікчемний, хто йтиме поперед великої народної громади, знаючи її нужду духов- ну, маючи її смак чистий, дивлячись її поглядом правед- ним. Тим-то не хто, як хutorяне та селяне, знають і чують душею, чого стояв Шевченко. Він їх вивів, наче Ізраїля, із книжної неволі, в котору були городяне взяли всякий розум письменний; він скинув з них ганьбу всесвітню, що вони люде — ні до чого; він возвеличив їх образ духовний і виставив його на взір перед цивілізованим миром: дивітесь, землі і панства просвіщенні: тисячу років сей люд убогий себе пам'ятає, і тисячу років у своїй темноті і недостатках тільки мужу громадському він корився; хто з його вгору вибивався і панською пихою од людей одріз- нявся, він йому не кланявся: він його, мов порчену кров,

ізвергав із себе; він тільки громаду величав «великим чоловіком». Се возвістив я людям сим простим і вбогим велике, праведне, вовіки і віки непохибне, і вони його зрозуміли, гарячими слізьми своїми його скропили-освятили, і слово моє станеться в них силою неборимою. Не збавить йому сили ніяка сила земная, і поки світу сонця, поти воно не забудеться. Підуть колись в непам'ять славні діла і тріумфи великих городян, що з високої високості на вас, мов сиротята, позирають, а ваш образ духовний через моє слово ніколи не забудеться. Сотворив я вам словом своїм вічну пам'ять, а самих вас учинив собі самому вічною пам'яттю міждо живими.

Так промовляє сумній душі нашій душа Тарасова. Його смерть якусь нову, свіжую силу надала його поезії, і в нас по хуторах і селах почали її заново читати. Усяке слово його тепер якимся новим світом сіяє, і дивом нам здається, що такий поет недавнечко ще жив між нами. Невелика книжка з його писання вийде, а про ту книжку можна вдесятеро більш написати. Нехай же сю працю візьмуть на себе люде дотепніші, а з нас буде й того, що ми, як думали, як серцем чули, так про Тараса попросту й написали. Слава тобі, Тарасе, поки на Україні хоч одно дівча рідну пісню співатиме, поки хоч одна мати по-своєму дитину голубитиме, поки хоч один батько не чужим словом про давні могили сину говоритиме!

ЛИСТ IV

ПРО ЗЛОДІЯ У СЕЛІ ГАКІВНИЦІ

Дивуються, мовляв, люде, що десь на хуторі про Тарасову смерть не згірш од городян письменних метикують, а ми дивуємось тим городянам, що, як скаже наш брат путнє слово, то вони й роти пороззявляють: дивись, мовляв, простий чоловік, а говорить розумно! Коли хочете знати, добродію, то се нам навдивовижу, як там по городах люде не позабували говорити і обертатися по-людській. Початок і корінь городянства зоставсь у хуторі, то, здається, тут би треба й шукати основи всякої справи городянської, тут би шукати й праведного розуму всякої городянської установи. Ось слухайте лиш, панове добродійство, я вам дещо оповідаю, що мені на віку бачити й чути

лучалося. Може, з оповідання більш дорозумується ваша городянська громада, аніж із моєї хуторянської філософії.

* * *

Згоріла в нас у селі, недалечко од мого хутора, церква. Селяне й прийшли до мене в пасіку: «Добродію, потурбуйте на послугу громаді, об'їдьте з нашим титарем села, чи не знайдете людей побожних, щоб допомогли церкву збудувати. Ви ж бо такі всюди бували, усяких людей знаєте, то за вашим приводом і титар наш краще справиться».

Ну, коли вам правду сказати, то в нас по хуторах люде не дуже-то звикли про церкви дбати. Байдуже нам, хуторянам, про церкву; а селяне, то ті вже кажуть: «То нам не хвала, як у селі церкви немає», — а городяне, то аж золотом верхи побивають. Ну, коли ж хочете знати, то в нас по хуторах до зорявого неба або вранці до схід сонця на росі люде щирим серцем моляться, а інший батько дітей краще від попа навчає. Та дарма: що нам про те з селянами широкі річ розводити? Треба, так і треба церкву. Чом не послухати громади? Я такої чоловік думки, що громада — всюди великий чоловік. І тоді вона була великий чоловік, як іще наші предки у житах та понад річками в діброві богові молилися, і тоді, як почали молитися по-грецькій, і тоді буде великий, як поклоняться богу духом і істиною, занедбавши Єрусалим. Інше, мабуть, не можна у історії, бо коли б можна було, то, певно, громада іншим би робом собі пішла. Отож я так і про селян, моїх сусід, у серці своєму помислив, а їм того марно не виявив: нащо? «Добре, — кажу, — що громаді, те й бабі».

І ото зібрались ми з титарем, сіли на візок, потуркотіли. Час був такий, що люде навесні пооборювались, а косовиця ще не починалася, то мені хоч би в пасіці й треба бджоли догледіти, та в мене є такий дідок про се, а на косовицю ще до господи встигну. Весну дав господь на той рік рясну: аж нахилиємось, ідучи попід садами; біле віття по виду займає, запашною росію кропить.

Титар — чоловік побожний і трошки притаманкуватий — каже:

— Се нас, добродію, ангели білими крильми обвівають; се вони на землю попускалися і садовину, мов лебеді, всю вкрили.

— Так, так, Петре! — кажу (а його звали Петром). Любе мені було те серце тихе та сояшне в того дідуся старенького. — Се, — кажу, — ангели людей у рай заманюють. — Та ще й додав йому з свого розуму: — Не живе, — кажу, — чоловік на світі без високої думки про якийсь мир, кращий од нашого. Ся, — кажу, — думка свята од землі його підіймає і зникчємніти не дає йому. По городах, Петре, між товариством блискучим є такі люде, що про користь та набуток байдуже, а все кудись далеко за край світа зазирають і таке людям оповідають, що хіба тільки в гарному сні присниться. Тих людей, Петре, поетами величають і до роботи ні до якої їх не змушують, і у всьому їм потурають, бо вони городянам не дають усім поживити.

Кивне мені Петро сивою чуприною, а сам аж голову хилить, прислухаючись до соловейка, що в тому пишному цвіті, у тій садовині запашний голосною луною розлягається: йому там ангельські співи здаються, і все собі шепче: «свят, свят, свят», — мов той вітерець попід густими вербами.

Залюбки ми громаді прислужилися, мов де в гостях у якогось ласкавого, несказанно щедрого пана побували: трави всюди вже хвилюються; річки, стави, озера стоять уповні, ясне небо з весняними хмарками в них виглядається, дітвора весела золотим волосом на сонці тобі світить, — і свою малечу згадаєш, і на серці тобі тихо і якось смутно, і знявся б та й полетів співаючи понад землю.

Тільки вже, як вертались додому, почали ми тривожитись, як би громадського скарбу не втратити, бо — відоме діло — городи багато таких людей порозводили, що, мов вовки, в серці тільки хижацтво мають. Заночувати в полі — страшно. А то ми, знай було, в полі ночуємо. Ну, вже ж і паша стала невільна: почали хлопці на ночліги по толоках тільки ставати. А туди їхавши, ми, було, так приладжуємось, щоб свої коні між чужі пустити: там уже, звісно, варта чергується — не вкрадуть. У нас, бачте, по селах між хлопцями-ночліжниками давній козацький звичай. Ватага спить на обротах та на шапках, головами до купи, а один вартує. Як же який гурт убезпечиться та вкладеться увесь спати, то гляди — з іншого таборища прискочить та й поволоче, кого схоче, до Єрусалиму. Воно-то, коли хочете знати, страшна забавка в хлопців той Єрусалим, а проте батьки за сонливих дітей не вступаються. «Нехай, — ка-

жуть, — козацький звичай знає». До Єрусалима в нас їздять от як: скрутить із таволги петельку, на ноги сонному накине, коневі до хвоста прив'яже, скочив охляп — гайда по полю! І до схочу тим герцем у чистому полі тішитися, що в бідолахи і спина, й потилиця облізе. Оце в нас зветься до Єрусалиму їздити. То ми вже були безпечні, де була варта: не пропадуть наші коні між господарськими, та й до скарбу лихий чоловік не підкрадеться. А тепер уже й моторошно самим у полі стояти; бо дідусь мій, титар, і голосу гаразд не одведе, не то що. Він тільки на те мені в дорозі й здався, що як увійдемо, було, до господи, то він з тарілочкою — сивий, як голуб, борідка біленька, кучерявенька, сам тихесенький, лагідненький такий! Так тут уже господар і господиня не пожалують і останню копійку на церкву подати. От і почали ми з титарем обночовуватись уже по людських господах, — добрі люде всюди на ніч пускали.

Оце ж раз надвечір уїхали ми в село Гаківницю. Гарне село козацьке. Став такий, що по тім боці тільки чути, як ячать гуси, а дітей на березі і не розгледити; верби далекі аж імла синя поняла, наче в Великому лузі за Порогами. Церква старосвітська, що ще то ті люде будували, которі в піддашнях та в ганках, та в балясах кохалися. Тепер тобі збудує церкву або дзвіницю — стоїть як штиль; мов швайкою в хмару коле; а що старосвітські наші церкви, то любо й поглянути. Віконця скрізь обмережені та позакруглювані, а як де, то наче квітку тобі на писанці виведе, аж жаль бере, що те старезне древо мохом проросло, вітром та дощем обкришується та трухне. Під віконцями гонтовий дах навкруги церкви і навкруги мережані, вирізувані піддашся. Тільки через ґрати ледві-ледві низові вікна мріють. Задивившись на таку церкву, загадаєшся: де то люде тії на спочивок повкладалися, що до купи під тими гонтами зеленастими збиралися!.. Отака ж була церква в тій Гаківниці, в тому селі великому козацькому. Гарне село. Усе майдани та широкі узбережжя на верхів'ях того ставу величєнного. Розкинулось по волі: єсть де й дітям погуляти, і дівчатам у хрещика побігати, і парубкам, лицяючись до дівчини, против місяця постояти.

От, вибрали дворик веселий з моріжкою, просимось обночувати. Молодичка против череди вийшла.

— Не можна, — каже, — люде добрі.

— Чом не можна?

— Так, — каже, — у нас не можна ночувати.

— Де ж нам, голубко, з кіньми подітись?

— Ідьте,— каже,— люде добрі, до злодія.

— До кого?

— До злодія. У злодія вас пустять на ніч.

Сказала та й кинулась своїх овечат займати.

Зглянулись ми з дідусем: що се за дивовижа нам така? Скільки світу проїхали — всюди була од людей шаноба, а тут, глянь, до злодія нас одсилають на ніч!

Проїхали ще дворів зо два; знов такий двір вибрали, що й до водопою недалеко і веселенький, чистий, вербами з улиці понахиляний. Вітаємось із дідом (дід за ворітьми сивий сидить у старому кожушку; дитину на руках, укритиши в поли, голубить, коло його хлоп'ят і дівчаток купець). Просимось на ніч.

— Ідьте,— каже,— люде добрі, до злодія, а тут вас нігде не пустять.

«Що за повітря»,— думаю собі.

— Чом же не пустять?

Не говіркий був дід, кивнув головою.

— Не пустять,— каже.— В нас нікого не пускають.

«Що ж се з нами, господи, діється? — думаємо собі.—

Од злодіїв усю дорогу остерегалися, а тепер би то до злодія ночувати заїхати!»

Ідемо по селу. Вже й коненята наші ржуть, озираючись, спочинку бажають. Стріли молодицю з відрами, в неї питаємось.

— До злодія,— каже,— заїжджайте: там вам буде гаразд.

— Та побійся ти бога, душе спасенна: як таки доброму чоловікові в злодія ночувати?

А вона підтюпцем переходить нам дорогу вповні, спасибі їй, та тільки рукою на край села махає.

— Там,— каже,— всі ночують.

Мабуть, вечерю хапалася варити — ніколи з подорожніми розмовляти.

Що за напасть така?

— Діду Петре! — кажу до свого титаря.— Сповідайся,— кажу,— мені, чи нема в тебе якого гріха на душі: може, втрете женитися надумавсь?

Шуткую, а на душі якось аж сумно, що куди се ми против ночі заїхали? Між які се ми люде заїхали, що до злодія спроваджують на ніч?

Стоїмо, вже й не їдемо; стоїмо серед майдану. Аж тут косар косою против красного заходу крізь куряву,

що череда пройшла, світить. Подождали, поки надійде, жалкуємось, що отака й така річ.

А чоловік, здається, добрий, неглумливий. Осміхнувся.

— Та ідьте,— каже.— Чого ви боїтесь? Вам там буде добре. Нігде на всьому селі краще не буде.

— Де ж той злодій у вас живе?

— А отак,— каже,— на ріжку коло царини його двір.

Он,— каже,— верба через усю дорогу з двора перегнуласть із другою вербою навпроти ізійшлася. Ото й злодій у нас.

Здвигнули ми плечима, зирнулися.

— А рушайте,— каже,— добродію!

Ну, вже коли титар не боїться в злодія ночувати, то що вже тут? Рушили, надблизились: двір гарний, зелений, на узгір'ї; у дворі хата чепурна, висока, білим причілком на улицю з-під верби, мов молодиця світлоока, дивиться. Кошари в дворі, повітки, все гарно повкривано, хмелем та гарбузинням з городу повилося. Тут і колодязь під вербою коло воріт, і ворота настіж одчинені: Коні самі так і повернули. Ну, се хороша прикмета.

Уїздимо, аж сей злодій справді господар багатий. Воли стоять у загороді гарні, вивозні, такі-то, бач, що хоч яку паровицю солі через дрючок з місця рушили б¹. Свиной з десяток у велике корито повлазили. Молодиця гарну корову доїть. Усю драбину на хату засіли індики. Видно зараз, що господар хороший. Роздивляємось ми, аж до нас із комори чоловік виходить, на виду чепурний такий.

— Здорові, люде добрі! — шапку против нас іздіймає.— Ночувати заїхали? Добре, ночуйте з богом. У нас просторо.

Так любо та лагідненько до нас говорить; і молодиця з-під корови веселим оком на нас озирнулася. Діти повибігали з сіней, кучеряві такі, повновиді. Все б воно так до ладу, що й господи, а нам якось ніяково: що куди се ми заїхали? Ще зроду в злодія не ночували; та ми звикли злодія і на селі обходити.

Ото вже я злажу з воза, а чоловік уже й коней розгнузде.

— Не турбуйтеся,— каже,— дядьку, я вам і повипрягаю коні, і напою. Прошу вашої ласки вступити до господи.

— Та ми,— кажемо,— спасибі вам, і тут переночуємо. У нас єсть із собою й харч.

¹ Як набирають сіль на соляних озерах, то накладай, як хочеш, мажу, аби парою з місця рушив. Хазяїн дрючка під колеса підкине, щоб не так легко рушити. От про той-то случай держать чумаки добру пару вивозних волів, що потім одну мажу на два й на три вози пересицають, у дорогу. (Приміт. авт.).

— Та що се ви, господь з вами! У нас, як і двір стоїть, своєї харчі ніхто ще не їв. Не погордуйте, благаю, — та аж кланяється.

А чоловік статечний такий, моторний. Нам і сором відмовлятися, та як же його й покинути усе на возі?

— Я, — каже, — все за вами і знесу, хоч воно й на дворі в нас, нехай біг криє, ніхто чужого не зачепить.

Коли ж на порозі стоїть старий чоловік: придививсь трохи на нас із-під руки.

— Та не бійтеся, — каже, — люде добрі: тут ваша й порошина не пропаде. Уступіте, спасибі вам, до господи, а син мій упорає вам коней і сіна хорошого закине.

Познімали ми шапки, вітаємо господаря. Він двері перед нами в світлицю одчиняє; дітвора йому в поли повчіплювалась, веселенько на нас позирає.

Увійшли: світлиця простора і кімната по-старосвітській зроблена: не збоку відгороджена, а против дверей, як по старих будовах позоставалося. Образи гарні, все київської роботи, — тих суздальців нема й одного, — вишиваним рушником покривані, квітками позатикані, голубки з паперу висять, писанки перед образами; все так, як у добрих людей.

Посадив нас господар у столу, розперізуватись просить, шапки наші, пояси на кілочках повішав. А тут і скриньку з нашим скарбом син його внис і на лаві гарненько поставив. Ми вже так як малі діти, ні до чого й не мішаємось. Зараз виніс господар із кімнати тарілку меду гарного, хліба покраяв перед нами, рушник закинув нам поза столом, достає з полиці чарку й кувбушечку полив'яну, по чарці нам наливає і сам до нас, звичайно, випив, і такий же то чоловік увічливий, що хоч куди. Та нам усе якось ніяково. Поглянемо по собі, та й годі; дідусь тільки сивенькі кучері свої пригладжує.

Випили, закусили трохи; наче й повеселішало нам, а все не йде з думки, що де ж оце нам господь привів ночувати?

Господар по другій просить, сам припиває. Треба нам випити й по другій.

— А по третій, — каже, — за вечерею. Ось моя невістка впорається, вечеряти нам дасть.

То про се, то про те з нами говорить, і такий він чоловік приятний і розумний, що ми тільки плечима здвигаємо.

Далі я кажу:

— Пане господарю! вибачте, — кажу, — що я вас поспитаю.

— А що таке вашій ласці завгодно?

— Та тут, — кажу, — в вас люде якісь чудні; чи вони на вас ворогують, чи бог їх знає; я вже й не знаю, як вам і сказати.

А він засміється та й каже:

— Знаю, знаю, що в вас на язиці вертиться. Ніхто не пустив вас до себе на ніч?

— Еге ж, добродію.

— Ідьте, кажуть, до злодія, так?

— Та вже ж нехай буде й так, бо й справді так говорено.

— Ге, — каже, — ото ж вони й знають, що говорять: я й справді злодій.

Ми аж стрепенулись.

— Що се ви? Господь з вами!

— Не турбуйтеся, люде добрі, годуйтеся на здоров'я, а я вам розкажу, що воно й як. Ось слухайте.

Та й почав розказувати.

— Зоставсь я, — каже, — після батька-матері у сирітстві, служив по наймах. Вже й парубок з мене, а чужі, мовляв, воли пасучи та чужі вози мажучи, не багато придбав. Нема з мене чоловіка; бурлака я в світі безрідний. «Чи так же мені й вік звікувати?» — думаю, було, собі гірко. Коли б мені хоч на пару воликів розгорити, то б я собі сьак-так розталанив господарствечко. Так що ж? Чи заробиш якого карбованця — на подушне піде, одержинку треба про свято справити, бо господар одержинку не дає про празник, тільки про будень. То — господар, не батько: йому аби грішне тіло не світилось, та й роби. А треба ж і між люде, до церкви чи на майдан до дівчат вийти. Так я собі не живу, а бідую. Що на мені, то й усього в мене. І женитись мені, як добрим людям, не приходиться. Уже й так дівчата, жартуючи, мені приспівують:

«Ой гультяю, гультяю,
Чогось тебе питаю:
Нашо мене сватаєш,
Коли хати не маєш?
Збудуй свою з лободи,
А в чужую не веди».

Знаєте, дівчача натура: шуткуючи, усю правду тобі виспівують; і одспівуватись нічим; стиснувши себе за серце, одійдеш, та й годі. «Боже ж мій! — думаю. — Що мені діяти на світі? Хоч би мені або вкрасти де або що, чи не розжився б я хоч трохи?» Як почав, як почав так думати. «А що ж? украду!» От, надумавшись, приходжу до свого

господаря: «Спасибі вам, пане господарю, за хліб, за сіль і за добру науку. Не хочу вже я в вас бути». — «Що ти, Дмитре? чом не хочеш?» А я, знаєте, був парубіка трудящий і тверезий, то господар мене дуже вподобав. «Так, — кажу, — роцитайте мене, піду вже я од вас». — «Куди ж ти підеш?» — «Та вже мені-то про те знати. Годі вже мені чужі воли пасти!» Ну, господарю нічого зо мною робити, роцитав мене, відпустив. Які гроші мені впадали, я в його zostавив. «Я, — кажу, — візьму їх опісля; нехай вони в вас будуть». Узяв під повіткою віжечки старенькі, змотав, свитку на плечі, саківки взяв із хлібом, пішов собі з села. Було вже надвечір. Поки ввійшов я верстов із десятка, зовсім стемніло. Назирив я в полі — огонь кладуть хлопці, ночують; вартувати не звикли, зараз і видно. Подождав, поки вкладуться спати, з тих віжечок поробив оброті. Упав навколішки, звів на небо очі. Зоряве небо миготить. Хотів молитись, та й молитви не добрав, тільки заплакав. У полі тиша, роса блищить по зорі, коні, пасучись, пирхають. Місяць почав ізіходити; рогом у землю вперся, піднявсь угору. До мене кінська тінь досягає. Так мені здалось тоді, наче бог надо мною змилувався, а на серці така сміливість, що і в пекло поліз би, не то що. Обійшов я коней, вибрав, котрі найкращі. Пара гарних коней пасеться, укупі спутані. «Ні, — думаю собі, — се одного господаря коні; не треба його дуже обіжати». Розпутав тільки одного, а другого з другої пари випутав. Хлопці хропуть; не бояться Єрусалима: ще не проучені. Понадівав я на коней оброті, сів, свиснув, — тільки зорі всміхнулися. До світу не знать де опинився. Перед світом забравсь у гушину, потриножив коні, пустив; сам припав під кущ; виспався добре; поснідав, що було в саківках; знайшов воду, напоїв коней; гайда далі. А була в мене така вдача, що іду і носом чую, куди веде дорога. Зроду, було, не заблуджу. Якраз у ярмарок утрапив. Я таки й знав, що в такому й такому містечку буває у ту пору ярмарок. Ходжу собі по базарю, коней воджу, мов справді отецький син. Вже на що наважусь, то мені все байдуже.

Отаку наш господар розвів історію. Ми з дідусем тільки зглядуємось. Вечір насупився; кукурікнули на сідалі півні. Молодиця світло внесла, низенько нам уклонилася. Господар хрест на себе положив, вечерять звелів подавати. «Боже ж мій, що се за чоловік такий?» — думаю собі; а він, прогорнувши уси, далі оповідує, і такий у його погляд тихий та веселий, — як же йому злодіякою бути?

Ще против світла вирізались морщини на чолі і уста оживилися, то мов казань у церкві нам каже.

— Ходжу я, — каже, — по тому ярмарку. Зараз жидки моїх коней назирили, що добрі коні, почали торгувати; збув я тих коней карбованців за шістдесят, бо й справді коні добрі були, зав'язав гроші в хустину, пішов собі з села, наче добре діло зробив. Сонце саме заходило, як я вийшов. Ярмарковим пилом поле затуманило. Так наче тепер стою я серед зеленого поля і дякую бога, а сонце нижче, нижче западає, красним променем б'ючи по левадних вербах, по вітряках крилатих, по високих могилах. Мов я на божий світ народився, мов уперше побачив, як сонечко за землю криється і божа роса холодом по полі дише. Стрепнувся я, мов той птах, і степом на Кримський шлях двинув. Розуму я зроду не позичав ні в кого. Обернув сяк-так свої гроші, — вернувся восени додому з паровицею солі. Тут уже й дівчата годі мені гульгтяя приспівувати: вже в мене свій двір, своя хата. Одруживсь я, поняв собі дівчину-господарку: не погордували мною люде хороші — оддали з гарним віном. От уже ми й живемо, вже в нас і дітки; добрі люде нас знають. Тільки все мені кортить, як би ще пару воликів придбати. Думаю: «Господи! ти мене закрит од людського ока: закрий мене ще раз! Нехай я буду господарем, як і всі люде». Іноді й серед поля стану — молюся, голосно серед поля слово здійму до бога, аж сумно мені стане і наче хто ззду в мене всміхається. Довго так я наважувався, далі знов у серці сміливість така, одвага така... знов не боюсь нічого в світі. Добув ще пару коней під чужим селом; продав — негáдки. Що ж би ви думали? З того часу так мені й рупить ледаче діло, так і трушусь, як забачу де без нагляду коней попутаних. Покріпивсь іще з рік — іще раз бога прошу, ще раз пішов на здобич. Погодив мені бог і на сей раз. Почав я вже розживатися. Вже люде якось на мене чудно поглядають, і на серці часами в мене дуже погано. Було, молюся богіві: «Не карай мене, боже, за мої гріхи, ні на мені самому, ні на дітях». І вже працюю, було, на господарстві, не жалуючи сили. Люде й бачать, що я тверезий, і трудящий, і нікого в селі волосом не чіпаю, та мені вже так здається, наче вони мене не так щиро вітають і чогось пильно мені в вічі дивляться. Вже в мене старший хлопчик підпарубочим виріс. Світлицю навпротив старої хати вибудував, і все мені йде в руку, чи бджола, чи худоба, у всьому бог мені приспоряє, а проте наймиліш мені було крадене. Держусь-держусь;

було, та й потягну що-небудь у чужих селах. Було, іноді сам оддаси старцеві сорочку, а чуже рам'я з тину знімеш; аж душу тобі тягне, як розминешся, не занявши. І вже так був роздродився на чуже добро, що крадені коні в мене у загороді по два, по три дні перестоюють, поки збуду на ярмарку. Нічого не боюсь: то мені свято, то мені великдень, як що вкравду.

Дідусь мій, титар, аж хреститься, таке слухавши. Тут і молодиця вже подає вечеряти, і син увійшов знадвору, до столу сідає; ще один син-молодик з поля пригнався. Не соромиться він і при сем'ї свою оповідь оповідати, що вже я дуже здивувався. Скільки світу я бачив, а таке вперше на віку мені трапилось.

— Добродію! — кажу. — Як же ваша господиня? як ваші діти?

— Господиня моя, — каже, — царство їй небесне! все те знала і діти знали, та що ж? Своє рідне, своя кров. Було, плачучи, покійна Настя просить: «Чоловіченьку, голубчику! покинь ти сю ледачу ваду, себе пожалуй, нас пожалуй, людей посоромся. Вже мені парчевого очіпка надіти страшно; вже становлюся я в церкві по самому заду, і свічку поставити мені сором, і людям у вічі глянути боюся». Що ж би ви думали? Заприсягну перед нею, образ ізніму і поцілую, а піду в дорогу — не втерплю: хоч стригунця приведу додому, хоч плахту привезу, ніби купив на ярмарку. Настя, було, й пізнає одразу, що надівана плахта, у піч, було, вкине і голосом голосить. І в самого в мене серце заніє, а без кражі нема мені життя на світі. Далі вже син почав за мною назирцем ходити, не пускає мене без себе з двору. Було, вночі не сплю, піджидаю, поки поснуть усі, скрадуюсь, то він: «А куди се ви, тату?» Я й ляжу. Прощусь, було, в його, як дитина, що мені ніщо не миле на світі, тільки й мого, як де здалека хистю засягнути. Так-то вже мені бог дав, що й розум одняло в мене, і сором, і зовсім я пропащий чоловік зробився. Ото ж уже таюсь і перед сином, наче мені й байдуже; діло роблю, ходжу до церкви раз у раз. Угамувався син, став мені попуск попускати. Вже ж я й посивів, і унучат дїждав, хвалити бога; то й думає — нехай здоровий буде — син, що я вже схаменувся і на свою сем'ю зглянувся. А в мене думка давно засіла, страшна думка — церкву свою обікрасти.

Тут уже й сам той злодій перехрестився, і всі ми, скільки нас ні сиділо за вечерею, усі охрестилися. Зробилась тиша велика. Тільки каганчик тріскає.

— Тим я, — каже, — й до церкви вчашав, щоб роздвигтись і зміркувати, як те діло вчинити. Вже й бога не прошу, щоб мені поміг, щоб оборонив мене і закрити від людського ока. Вибрав я таку ніч, як не було старшого сина в господі. Крикнули другі півні, я вже й на цвинтарі. Якось мені й ніяково по могилках ступати; батьки, дядьки, діди мої лежать, і вже мені привиджується, що вони під тими піддашшями ходять; волос в'яне, та, на лихо мені, сторожі захропли під дзвіницею. Живі люде — не страшно мерців. Зараз та окаянна сміливість мене взяла; підважив у церкві двері, виставив. Просто до громадської скарбовні, до церковної скриньки. Там ще стара Терещиха кубки срібні на схованку в церкву віддала, — все те я знав, де й як лежить. Набрал повну торбу. Місяць у церкву крізь грати зазирає, щось ніби шамкає, ступає поза престолом, — схоплять мене дрижаки, та й знов байдуже. На образи не дивлюся, в землю потупивсь, вийшов із церкви... де тоді вийшов? вискочив! Думка була двері до одвірків притулити — страшно, назад страшно обернутись; утеком через могилки до хвіртки. Холодна роса з дерева мене обсіпала; мов щось мене держить за плечі, мов хтось за ноги хапає; я біжу осліп. Вже одбіг далеко геть-то і не знаю, де я. Уперше зроду з дороги збився. Став, озирнувся... та се ж я серед могилок на цвинтарі коло церкви! Місяць підбився угору, крізь липину старий гонтовий дах світом своїм мережить, у вікна б'є; з вікон хтось визирає. Кинувсь я з цвинтаря, аж хвірткою брязнув; до Бунякового гайка, до байраку, за село поспішаю: там уже в мене й ямка готова, щоб свій скарб прикопати. Так біжу, так біжу! Вже й за селом; гляну — незнакома дорога, та й зовсім нема до роги, мокра росяна трава в мене під ногами. Озирнувся навкруги — знов я коло церкви! У вікна люде якісь мені всміхаються. Тихо, тихо якась пташка під кришею стогне, мов чия душа плаче. А сторожі хропуть під дзвіницею. На що їм стерегти, де сам бог стереже?.. Знов я бігти, знов я втікати; піт з мене так і верне; ноги вже під мною трусяться. І так я, люде добрі, бігав навкруги церкви до самого світу. Сонечко вже по даховому моху красним світом грає, череда озивається; прокинулись сторожі, дивляться — церква відчинена, а я з мішком на плечах по росі бігаю, стежку навкруги церкви вибив. Узяли мене — я й руки попустив. Зійшлися люде, попа покликали. Я й признався, що отак і так, панове громадо; тепер я в вашій волі. Ну, піп тут зараз крикнув на отамана, щоб подав залізне путо, щоб

мене зараз до станового відвезти; а старі громадські люде, порадившись між себе, кажуть: «Що ж нам, панотче, за користь, як ми сього чоловіка запроторимо туди, де козам роги правлять? Хіба то нам слава? А лучче ми от що вчинімо. Ось одчепить, хлопці, од дзвонів віжки, дамо йому зараз прочухана та накинемо на його братську покуту. Нехай три роки паламарює в церкві, нехай три роки приймає до себе всякого подорожнього, страннього, нехай даремне всякого прочанина й захожого і проїжджаючого контентує, і щоб ніхто, поки й живе на світі, інше його не звав ні на ймення, ні на прізвище, як *зłodий*». — Ото ж мене вибили серед громади тими віжками від дзвонів та й пустили. Як минуло три роки моєї покути, я й кажу громаді: «Що ж, панове громадо! уже нехай буде ваша ласка: зоставте мене, поки снаги моєї, паламарювати, та й проїжджаючих нехай селяне до мене відсилають, щоб уже я один за все село ними турбувався». — Громада, спасибі їй, на те зозволила. Оце ж я вже охотою паламарюю в церкві, странніх приймаю, як гостей, і звать мене люде на все село *зłodієм*.

Сказавши, низько нам обом уклонився, а ми йому вклонилися низько.

От вам, панове добродійство, оповідь, котору своїми ушима чув і чоловіка того своїми очима бачив. І тепер поїдьте в село Гаківницю, то й тепер ще знайдете той двір на ріжку коло царини з величезною вербою, а навпротив тії верби друга нахилилась, і в село наче крізь зелені ворота в'їдете. Вже вмер старий Дмитро Гарбуз, що звали *зłodієм*, а він Гарбуз із діда й прадіда. Сина його не звать *зłodієнком*, крий боже! Усі поважають, бо чоловік хороший і странніх по-батьківській залюбки приймає.

Ну, а в вас, панове, у городах, що б з такого чоловіка зробили?

ЛИСТ V ХТО ТАКИЙ ХУТОРЯНИН

Не здивуйте, добродійство, що я замовчав був із своїми листами. Бачте, літом нашому брату хуторянину не до писання, а тепер — навідаєшся до молотника та й за книжку або за перо.

Та що оце? Як ми з вами кумедно зійшлися, що й досі ви не знаєте, хто я такий і де мене по Україні шукати, якби часом трапилось вам завітати в нашу сторону! Та й добрі люде нехай-таки знають, що мені з своїм прізвищем критися нічого: як хто б до мене звернув з битого шляху, то, слава богу, знайдеться чим пошанувати.

Так ото мав я вам розказувати про всякі случаї і про наші прості звичаї, та перше розкажу про себе самого.

Живу я, коли хочете знати, на річці Говтві. Гарна була в старовину річка; воювали на їй козаки з ляхами й татарами не згірш, як на Сулі, та лучилась якось така причина. (Се-то люде, бач, так говорять). Мати втікала через Говтву од орди з дитиною та й впустила дитину в воду та як почала плакати та вбиватись понад річкою, та проклинати річку, то — сказано материні сльози — почала річка сохти. Та ще розказують — ізнайшла та мати джерело Говтвине та й заткнула те джерело; от і зовсім почала з того часу пересихати Говтва. Тільки й поживляється вона, що боковими криничинами. З тих-то криничин вода в Говтві де-не-де по степах леліє, а туди ближче к Сулі, то й геть таки вилискується і піски рие, наче й путяща яка річка. Та не про те моя річ.

На верхів'ях тії-то Говтви єсть хутір Белебень. Ото ж мій і хутір. Там я собі живу, і всі мене далеко навкруги знають, бо я й сам прозиваюсь Белебнем-таки. Спитайте кого хоче понад Говтвою: «А де тут живе козак Павло Белебень?» — то й покажуть із степового горба, — кряж у нас на степу єсть височенний такий! — то й покажуть, так у долині наче, величенна купа дубини, липини, верби, єсть і тополі гостроверхі, як дзвіниця: «Ото хутір Белебень».

Про батька, діда й прадіда свого розкажу коли-інколи, бо то що слово, то й історія. Сказано — старовина, все тоді було не так, як тепер настало: і люде інші, і звичаї інші.

На сей раз, коли хочете, знайте тільки, що ні панотець мій — пером над ним земля — ні дід не подались у ту службу, що видумували в нас німці, як засівали на Україні дворян. А були люде заможні, то вже не кому б панувати по-німецькій, як не їм. От же ні: зостались простими хуторянами і чесної свити з себе не скинули.

А що вже про прадіда, то одно слово — що він змалку був чурою в кошового Сірка, і в Сибір його проваджав, і на Запорозжя з ним вернувся.

От, може, ви й не знаєте, що славний лицар Іван Сірко одвідав Сибіру так само, як і Палій Семен. Колись і про се розкажу вам, як не докучу своїм покладливим хуторським писанням.

Так бачте, якого гарту було наше кодро! Дома ми не росли мазунчиками, маміями, то послі й на панство не квапились. А були підступи й під наш рід. Знаходились такі добродії з наших-таки родичів, що повискакували-якось у старшину чиновну, повдягались у німецькі галанці і повростали в те куп'я, що *бурхом* прозвано. То, було, й кажуть нашим, настоящим уже Белебням: «Оддай мені свого сина, я його щасливим зроблю; чоловіком, — каже, — його зроблю».

«А, бодай вас хиндя щасливими там робила! — було, наші між себе говорять. — Бач, де в їх люде з дітей виходять!» Та, було, й задасть хлопця у низові степи: «От де тобі наука, як у світі шукати щастя, як чоловіком бути між людьми!» Бо й там у нас були родичі, а коли не родичі, то приятелі, товариство давнє, — ще лучче родичів.

Тим-то порядком і мене туди заслано на якийсь час. Був я з панотцем на ярмарку в Полтаві. Гуляв мій панотець із чорноморськими чумаками. Мені й байдуже, що він так з ними братається, аж тут уже й до мене у них діло доходить.

Треба ж вам попереду ще знати, що старосвітські люде ніколи в світі не бували п'яними. Веселими вони бували напідпитку і всякі чудасії витворяли, а щоб звалитись, нічого не пам'ятаючи, — зроду я сього на своєму родові не бачив. Та що то був підпиток у старосвітщину? Не горілка, не запіканка, не варенуха була тут найголовніша річ, а гарне слово за чаркою. Словом упивались наші діди й батьки, а не трунками. Се вже тепер так повелось, що всі німують і серцем, і словом, та тільки й знають, що горілкою собі очі заливати.

Так-от, серед самого бенкету, говорили-говорили гості, співали-співали — я слухаю; аж ось панотець кивнув на мене, підзвав та й каже: «Синку мій Павлику, дитино моя люба! пора тобі між людьми почати жити. Іди лишень ти з оцими чумаками та подивись божого світу».

Почувши таку річ, я — ніде правди діти — у сльози. А панотець-покійничок: «Не плач, — каже, — дурно, Павлику, а слухай, що я тобі скажу. Ти в мене любий хлопець дома, та сього з мене мало. Покажи себе між чужими людьми, далеко од домівки, що ти справді хорошого

роду дитина. Тоді вертайсь до мене, будеш мені ще дорожчий, ще любіший».

Святі слова! Тепер-то я знаю, що вони значили, а тоді я плакав, слухаючи. «Не прощавшись ні з матусею, ні з сестрами...» — почав був я, хлипаючи, казати. — «Матуся вже з тобою попрощалась, мій голубе!» — каже панотець, показавши на хрещик, що паніматка наділа на мене, випроводжаючи в Полтаву.

Я таки й постеріг, що вона чогось дуже була смутна, аж он чого в неї в очах сльози блищали.

А чумаки вже валку риштують. Коли вони й воли попріганяли?

Панотець мене обняв, поцілував, до серця пригорнув. «От, — каже, — тобі й батько, й мати, оцей дядько, Кирило Порохня!» Та й передав мене Кирилові Порохні із рук у руки.

Чумак Порохня був високий, огрядний собі козарлюга, веселого погляду, не старий ще чоловік, гарний — хоч картину з його малюй. Я любив його, що хороших пісень співає, та чи думав же то, щоб оце мені з ним довелось чумакувати?

Рушили ми з Полтави надвечір. Недалеко од'їхавши, стали, отаборились, воли повипрягали. Заходились кашу варити.

Люде все такі ласкаві, те чумацтво Кирилове. Той у сопілку мене почав учити, той пісню під сопілку тихесенько підводить. А сам Кирило, що був таки й геть-то під чаркою, сів оддалік усіх, на важниці, і гукнув на все поле, мов у великого дзвона вдарив:

Ой у полі криниченька,

Вода протікає

Ой там чумак молоденький

Сірі воли напуває.

Хлопець я був тоді малий і не вчений; не знав іще, що то за поезія, що то за чари живописні і гармонії. От же чумаки перві мене всього того почали вчити. На душі в мене зробилось так, як буває в поета під час того душевного прозору, що все на божому світі ніби розмовляє з його душею.

Гарні в нас у хуторі Белебні стави і діброви понад ставами, та ніколи я ними так не втішався, як у степу гаєм зеленим понад річкою Ворсклом.

Сонце зайшло за степову рівняву і вдарило по високих верхів'ях дубових червоним світлом, а по степу пішла

здорова, люба прохолода. Волики бовваніють по стерні, а в гаю гуна одкликається на Кирилову пісню. Тут запалав огонь під таганком. Круг огня — наче картинами обставився чумацький табор: сіяють на темному полі веселі, говірки люде, пораються круг казанка, шуткують, регочуться. «І я вже чумак, не домонтар. Мамієм ніхто вже мене не зватиме.— Думка ся веселить мене. Поглядаю на рожеві хмари по синьому небові.— Далеко-далеко за тим рівним полем піде наша дорога!.. Побачу багато божого світу; вернусь додому вже не хлопцем-погоничем. Буде що розказати й самому панотцеві». Диво якесь із мною зробилось. Сам не знаю, чого мені весело між чумаками. Годі по домівці сумувати,— мов рукою одняло всі жалощі.

Не буду вам докучати всім тим дріб'язком, з которого складається степове життя чумацьке, та й чи є в кого таке слово, щоб чоловіка взяв та й переніс у степ — щоб він наче своїми очима на все те дивився, що чумакові перед очима перейде? Розкажу хіба про свою хлоп'ячу пригоду чумацьку, бо вона в мене одна тільки й була; а якби не ся пригода, то хвалився би своїм чумацтвом, мов яким весіллям безпечним.

Ішли ми степом. Я вже навик до чумацьких звичаїв, і мене вже на задньому возі посаджено за вартового. День був тихий, погожий. Почало вечоріти. Се найкраща пора в степу. Дививсь я, дививсь на ясне небо, лежачи догори на своїм васазі, та й заснув. І добре ж мені заснулось, коли незчувсь, як і з воза скотився! Упав — сплю собі на шляху. Коли ж прокинувся: де це я? Небо надо мною зоряве; збоку світить молодик; трава росяна над шляхом поблискує... Кругом темно і тихо. Дивуюсь я, що це зо мною! Аж ось-чую: гомонять двоє; ідуть шляхом, підходять до мене: а я лежу, дивлюсь, що вони за люде? Бачу, що чумаки, з батогами.

А се, бачте, наші, отаборюючись, постерегли, що мене немає, та й пішли шляхом шукати.

«Ось де він, вража дитина!» — гукне надо мною Кирило Порохня та як ушкварить мене батогами, так я й зареготав, підскочивши. Зроду я дома битий не був (ми панотця боялись без бійки, а паніматки слухали без лайки), так мене, наче гадюка, чумацька пуга вкусила. А він удруге; а я навтеки, а він ще лясь, лясь на весь степ.— «Так отакій з тебе вартовий!»

Та я вже й не чув, що він казав: покопотів, як лошак, до табору.

Ну, по правді скажу: боліла мені та пуга; та нехай би ще вдвоє, втрое мене Кирило попоцвігав, тільки щоб не глузувало з мене товариство.

Надійшов до табору отаман, а в мене на очах сльози. Він, спасибі йому, й зупинив зараз регітню. І досі йому за се дякую.

Гарний чоловік був, добрящий. Вже то не дурно панотець оддав мене йому на ціле літо... Еге, тільки на одно літо; а я й не знав сього. Чував я не раз, як наш рід виховувався на Запорозжжі, то думав, що й моя оце черга прийшла у Великому Лузі дубувати; аж Кирило Порохня розказав мені, що вже минулись ті розкоші низові запорозькі; німота вже там кублиться; запорозжці повтікали давно вже за Дунай, а котрі осягли собі землю понад Кубанню, і вже тут не те, що було в Січі; тільки й слави, що чумацтво та скотарство.

Походили ми, чумакуючи, по всіх ярмарках од Подтави та аж до Катеринодара. Перед Покровою знов опинились на Україні. Завітали в Кременчук, переїздимо через Дніпро по плавному тому мосту, коли зирк! — назустріч панотець: «Годі тобі, синку, чумакувати! Буде з тебе!»

Знов я дома, і — що-то, як ширше глянеш по світу! Ті ж самі левади, і стави, і горби степові навкруги хутора Белебня здались мені раєм. Не знав я, що се добро, поки не побачив степу і моря. Там свої дива, а тут свої, а не знавши світу божого широко, не визнаєш, чого що стоїть.

Отака-то була моя заправа змалку. Тим я, може, й зоставсь простим хуторянином, дарма що довелось мені в'їздити земель багато, і з усякими людьми наговоритись, і всяких книжок начитатись. Того б я бажав і іншим письменним землякам. Нехай би й вони рідного побиту простого не кидали і в німецькі звичаї не вдавались; нехай би черз науку, через освіту простого нашого люду не меншало. А то, хто вихопиться в письменні, в тямущі книжкові люде, — уже й не наш. Німець з його німцем, — півень, а не чоловік, хоч візьми та й посади на сідало. Мій боже! чи то ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися! Таже ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина. Наукою ми тільки розуму собі прибільшуємо. То хіба ж оце розумне діло, щоб уже рідну свиту з себе скинути, що прочитав пару книжок німецьких? Ні, в нас у хуторі Белебні, слава богу, не так. У мене і сини, й дочки шуплять усякі мови чужоземні і одно 'дного навчає, а проте —

одежа на їх проста, недорога, і вони в мене зовсім такі люде, а не паненята.

От же, коли хочете знати, то величають мене люде паном і в світі, бо я, собі на лихо, ухопив маленького чинка. Пораяли, бач, люде. Я ще тоді був молодиком, а панотця вже на світі не було; то приятелі столичні мене якось і вкоськали. То за це мені люде — звісно, не умисно — і дорікають. Так уже зучено бідолах. Що ж? За се й гніваться на їх нічого. Коли б то вони всі знали, в чому сила!.. Ге, що й казати!..

Так оце я, бачте, паную. От, раз, надвечір, — недавніми вже оце годами, — пораюсь я в себе на дворі, коли се — чумак старий у двір увійшов.

— Здорові були, пане!

— Здорові бувайте й ви, дідусю!

— Чи пізнали?

Я дивлюсь: образ гарний, благий такий. Голова — наче сріблом повита, а білий ус аж сяє. Здається, й знаю сього чоловіка, та ні!

— Кирило Порохня, пане! — озвався дід. — Я ж вас, добродію, пугою на степу цвігав!.. А тепер прошу вашої ласки: нехай мої волики по вашому степу походять.

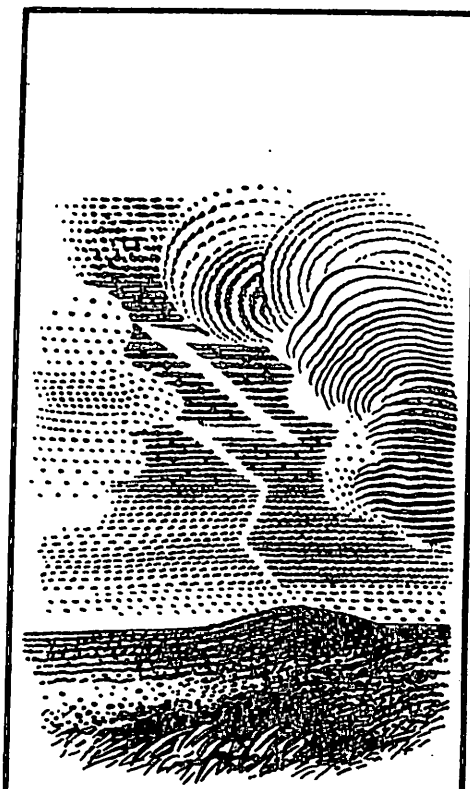
Ну, що вже й казати! Зрадив я, мов рідного батька побачив.

А Порохні, бач, сталась у дорозі пригода: причепилось до його товариша якесь пикате начальство з тії дрібноти, що тільки на маленьких мух снує паутину. От Порохня, чуючи, що я, через своє письменство, де з ким знаюсь, і вдавсь ото до мене, звернувши з великого чумацького шляху, чи не обороню я його товариша од напасті. Та що то запорозька людина... не знав, чим себе нагадати панові, то нагадав тим цвіганням.

Боже ж мій, боже! які ж то веселі літа він мені нагадав!..

Степи-поля, степи-поля,
Розкіш моя!
Годі мені по вас гуляти!..

Сьомий десяток зачинаю, — не до літання вже по світах.
Мушу сидіти дома.

ДРАМАТИЧНІ
ТВОРИ

КОЛІІ

Українська драма з останнього
польського панування на Україні

АКТ І КОРЧМА

І

Коло стайні Карпо, вартовий при корчмі,
рубав дрова, — чоловік худорлявий, високий, понурий.
Скрізь драну сорочку в нього тіло світить.
Стоїть жидівська плетена з лози бричка.
Добрий кінь їсть овес із брички. Дві мізерні
жидівські шкапи прив'язані коло драбини з сіном.

Карпо (перестає рубати дрова, держить у руках сокиру, задумується). Так воно не дурно люде славлять про Вовчі Байраки... Січові гості завітали-таки до нас!.. Уже й фольварк у Пузинського спалили... Еге!.. Ну, нехай же їм доля щастить, коли так. (Задумавсь). От коли б скорійш до нашого пана або хоч до жида!.. На серці б полегшало... Що ж, коли роботи, каже, багато?.. А гарний же козак, що зустрів я в гаю!.. Що-то, мій боже, як чоловік на волі! Бистре та проворне. А розкішне ж яке! Ус аж вилискується. І птаха візьми із степу да посади в клітку, — і птах буде не той, що на волі; а то ж то чоловік, божий образ... та ще в жида в неволі!.. (Мовчить, грізно озирюючись і ви-прямяючись). Та й пісню ж заспівав мені! Ото пісня! Зроду не чув такої! Аж волос на голові зав'яв! (Кинув сокиру, іде до коня, гладить). А що, коню? Де тобі лучче:

чи в жида на припоні стояти, чи по степах літати?.. Що ж ти до мене не заржеш? Невже й тебе продасть жидюга, баришуючи? (Обпершись на коня). А ну, чи виведу я сю пісню? Вона мені впокою не дає, — наче на крила підіймає:

Ой Січ-мати, ой Січ-мати,
А Великий Луг — батько...
Гей, що в Лузі добре заробити,
Те у Січі пропити...

Та літає орел, та літає сизий
По високій високостві:
Ой плаче козак та плаче старенький
Що по своїй молодості...

ІІ

Хаїм (жид, вибігає до Карпа, зачувши пісню. На жидові сорочка з нагрудником і поворісками). А що се ти знай співаєс, пся віра? Узе мені й так натуркали голову тими поганими піснями. Ісце не наспівався, гайдамако, волоцивсись до півдня по гаю за ликами!

Вибігши з хати, Хаїм не причинив дверей.
Із хати ринула гуртова пісня; жидівський голос
пробивавсь скрізь неї, як голос пугача
скрізь бурю:

І день, і ніч війни ждемо,
Поживи немає;
Давно була Хмельниченька!
Уже й не згадаєм.

Ой колісь ми воювали,
Та більше не будем!
Того щастя й тії долі
Повік не забудем!

Тут хатні двері причинено. Пісня гуде глухо.

Карпо (беручись за сокиру). А тобі яке діло до моєї пісні, жиде?

Хаїм (боязко одступивши). Таке діло, сцо нічого не робис, тільки співаєс:

Карпо (ворочаючи в руках сокиру). Як же я не роблю? Іще з тебе мало?

Хаїм (сам собі). Ні, він дивитця, ци кріпко топорисце. (Голосно). А коня цому не напоїс і досі? Га, селъмо ти?

Карпо. Тю, навіженний жиде! Він давно напоєний.

Хаїм (сам собі). Ой вай! се з він лаецця! Ци не знюхався з він із гайдамаками? (Голосно). Бресес, псяюхо! Ось я пану позалуюсь, то буде тобі знов хлоста!

Карпо (цюкнувши по деревині). Та одчепись ік гаспеду з своїм паном!

Хаїм (сам собі). Гвалт! узе й пана лає!.. Треба з його налякати, псявіру. (Голосно). А сцо се ти ляпнув, цортів крисенік, га!.. Ізнов на козі схотів лезати?.. То й будес, і будес, бісова целядь! (Сикається до Карпа з хворостиною). Коня цому не напоїв, га?

Карпо (удержуючи себе, наче тільки загарчав). Кажу, що напоїв, Іроде!

Хаїм (осмілившись іще більш). Бресес, цортова кров! Я б у вікно бацив!

Карпо (потиху басом, наче сам до себе). Уже ж чи ти бачив, чи тобі повилазили, а кінь мені дорожчий, ніж тобі.

Хаїм (тоненько, по-жидівськи). Сцо? Сцо ти сказав?

Карпо (ревнув на всю корчму). Дорожчий мені кінь, ніж тобі!

Хаїм (одскочивши, сам до себе). Сцо се він говорить? (Голосно). Да ти в мене не дуже брискай!

Карпо (закрутивши уса). Не довго й ти в мене попбришкаеш, свиняче ухо!

Хаїм (сам собі). Так і єсть! Ой вай! пронюхав і сей про коліїв. Треба з ним сцось ізробити, бо він того не подарує тепер, сцо його сюди од зінки запакували. (Голосно). Так ось яки ти взявся! Поцекай зе, ось я зараз до пана! Ось я тільки одягнусь!.. Зараз тебе в скрипиці. (Пішов у хату).

Карпо. А годі мені гаспедській жидові служити! (Кінь заржав). І кінь ірже — волю чує! (Кладе на коня драпу свитину, загнудує, сідає охляп. Кінь крутиться, танцює). Еге, почув козака під собою! Се вже не жидівський попихач! Се вже не до водопою! Не водою, кров'ю напою тебе, коню, а коли схочеш — старосвітським медом, не з жидівського, з панського льоху!.. Треба ж попроситись: все ж то люде. (Стукає в вікно; шибки посипались). А прощай, Іродове кодло! Незабаром у гості завітаю!.. Прощайте й ви, люде добрі! (Вихрем звився і зник).

Хаїм (вибіг із хати вже в чорному каптанку і в шапці). Гвалт! Гвалт! Гвалт!

Жидівка (вибігла за ним). Дерзи! Лови! Ой вай!

Жидівчата (висипали купою, — інші зовсім голі). Дерзи його! Лови його! Ой вай, тателе, мамеле!

Люде (виходячи з хати). Еге, лови вітра в полі!

Каліка (однорукий і одноногий, навхрест іскалічений за гайдамацтво, увесь обшарпаний, кудлатий і бородатий, за видом страшений). Ось побіжу наздогін! (Турає на дерев'янці, мов біжить). Я колись переганяв і вітра в полі, поки не зсадили ляхи з коня на дерев'янку. Се, братці, вам на пострах одтято мені руку й ногу. Ото ж, коли до чого дійдеться, — не давайте ляхам живцем у руки.

Коваль (сивий і лисий дід, із здоровенними усамі, обсмаленими в кузні. До людей). Я казав, що Карпо не видержить каторги в жида, та й жінку пану не подарує, бо його хоч і придавлено змалку, а він козацького роду. Його батько козаком утік сюди, од каналської роботи, братці, і коней добрих привів, і збруя в Карпа осталась дула козацька, да ото, як почав він засідати на пана за жінку, так те все до скарбу й поотбирали в його.

Каліка. Та ми всі козацькі діти, братці! Се край козацький давній, сказано — Україна. Наші діди полковникували понад Дніпром, а ми що таке, га? (Поглядає ерізно).

Коваль. Іще дякуй, Хаїме, богу, що він тебе не зарівав; бо в його душа, скажу тобі, як горень той, палала. Я йому такого колодія виковав, що хоч куди. Знай, було просить: «Із ножем, — каже, — якось на світі легше». Такий твій Карпо, Хаїме!

Хаїм. А як же ти смів йому ноза сковати?

Коваль. Дивись! Як смів! На те я коваль. Може, я й інше що ковав добрим людам про случай.

Хаїм. Люде добрі! Цуете, сцо він казе?

Разом:

Жидівка й жидівчата. Ото з то вони й співали все про списи да про саблюки! Гвалт! Розбисаки! До кози їх, до кози!

Люде (понура). Чуємо!.. Чуємо!.. Чуємо!..

К о в а л ь. Бач, Хаїме, як боїшся ножаки! А лишні карби писати не боїшся! Шкуру з людей здирати не боїшся! На людей пана підцьковувати не боїшся!

К а л і к а. Та якого гаспеда ся жидова полохається! Адже ж усе рівно буде у чорта в зубах!

Х а ї м. Ой вай! Бунт! зрада!.. Бізу до пана! (А сам ні з місця: у землю вріс од ляку).

Ж и д і в к а й ж и д і в ч а т а (здіймають угору руки). Гвалт! Ото з були списи у кузні!.. А він казе — цвяхи!.. А то самі сцирі списи!.. Ото з він і ковав уноці!

Х а ї м. Бізу, бізу до пана! Всіх вас у козу да в холодно!

Ж и д і в к а. Да в куну! Да в льохи!

Ж и д і в ч а т а. Да в кайдани! Да в скрипиці!

К а л і к а. Братці! Коли б ще не занедужала вразька жидова з переляку! А поперевертаймо їм сорочки пазухами назад!

Л ю д е (сміючись). А справді! (Кидаються до жидови).

Жидівка з жидівчатами ховаються в хату.

Х а ї м (хоче бігти з корчми — не зірветься з місця. Труситься з переляку). Ой паноцку з, паноцку! сцо в тебе в оранді цинитца! (Піднявши поли, підбігцем утікає).

К а л і к а. Ні, не втечеш од мене! (Тупотить услід). Ось я тебе зараз піймаю! А стій, жидюго! Лови, лови! Гу! гу!

Р а з о м:

Л ю д е. Лови його! Хапай його! Переймай його! Гу! гу! гу!

К а л і к а. А що, панове громадо, як приведе жидюга пана? Що будемо панові одвітувати?

Регіт.

К о в а л ь. А що ж? Скажемо — сказивсь орандар. Він і серед ночі іноді схоплюється та кричить: «Колії! колії!» Його ще сотник Харко налякав.

К а л і к а. Еге, тогді ми в корчмі таки погосподарювали. І чорти його знає, як сей жид із своїм кодром од нас викрутивсь. Мабуть, ману напустив. Випили по волочку чи по два там з бочки, поки до діла, — тут він і вмирав перед нами, кланяючись. Кинулись його порати — уже й сліду його не знать!

К о в а л ь. Тільки от що, братці: чи не носить хто клюги в кишені?

Л ю д е. Я ношу! У мене й ратища постругані... І я!.. І я!.. І в мене клюга за халявою!

К о в а л ь. Негаразд, братці, як пан із надвірними наскочить. Колоти їх порано ще. Січові гості ще далеко — аж у Вовчому Байраці. Кéте сюди — позасовуємо під сіно. Коли знадобляться, то не де, як у оранді: тут буде почин, братці. Я вже се діло знаю.

Люде достають із кишень і з-за халяв клюги списові; скидають Ковалю в припіл.

К а л і к а. На ж, дядьку, й мою цяцьку. Я до панських дітей хочу нанятись нянькою. (Виймає з-за халяви ножак).

К о в а л ь. І то діло, брате! (Одходить геть).

К а л і к а. А вже ж, коли кращого не згіден робити. Одягли вражі судді руку й ногу за Харківщину, — тільки панських дітей няньчити.

IV

За корчмою гомін.

Л ю д е (боязко). От же й пан!.. Пан, братці!.. Пан!

К а л і к а. Чого ж ви лякаєтесь, божевільні? Які ж ви діти козацькі, коли боїтесь пана? Усіх не проглине разом. А що іншого вдарить, то то він карб на себе запише. Все колись нам повиплачує.

К о в а л ь. Та він сам нас тепер боїться! Ось побачите, як буде кричати. Се, щоб залякати нашого брата. А якби не боявсь, то не кричавши б розправився по-панськи. Я вже се діло, братці, знаю.

П а н К у ц ь (при пістолях. При боку — шабля, в руці — обух. За ним слуги при пістолях, з нагаями). А со то jest, pssia krgeww? ¹

Люде товпляться в купку, як овечки.

Р а з о м:

К о в а л ь (стоячи все-К а л і к а (кланяючись). редині, потиху). Бач, як Подай, Христа ради, пане напинає пупа! Ото боїться милостивий! сам.

П а н К у ц ь. А jaki tu ddiabel swawoli? ²

¹ А що се таке, собача кров? (Пол.)

² А який тут диявол своевольствує? (Пол.)

Разом

Хаїм (вискочивши з-за слуг). Ото з вони всі бунтовники, пане вельможний! Ото з вони пісень страсних співають! Ото з про ратисца да про клюги все сепцуть!

Жидівчата (повискакувавши за нею) Він ковав клюги да нозаки, мосці добродзію!

Коваль (повагом). Он що дурній жидові сниться! По-нашому чересло, а в їх ножака! (Сміється)

Люде боязко всміхаються.
Каліка дурником регоче.

Хаїм (потиху до пана). У їх клюги в кисені! Так було і в Харківщину.

Пан Куць. Pssia krrew! Milczeń! Nie grzuszac z miejsca! (До слуг). A hej! szukać po keszeniach!¹

Слуги кинулись, шукають.

Каліка (удаючи оурника). Гуде! То-то, що гуде. Я й казав, що в їх вітер гуде в кишнях! (Потиху до пана) От, пане добродію мостивий, якби жида потрусили!

Пан Куць (сміючись). Na, gałganiel! (Дає шеляга) Oto masz! (До Хаїма). Ale cóz ty, durniu, kat wie co prawisz²

Хаїм. Ёй-богу з, вельможний пане, Карпо утік уце-видьки на коні! Ніхто й не кинувсь доганяти

Каліка. Да брешеш-бо, жиде! Я кинувсь, та не догнав.

Пан Куць (сміючись). Diabłuś posłał w rogón, durniu! (До людей грізно). Ale cóz to gałgaństwo! Cóż to sa rozpusta!³

Коваль (кланяючись). Та то, пане вельможний, кінь і сказивсь. Бач, на овсі стоїть! Он і вікно розбив. Коли б ще живий Карпо остався!

Хаїм. Цорти його бери! Аби мені кінь вернувся Вай мір, півцварта-ста злотих.

¹ Собача кров! Мовчати! Не рушати з місця! А гей! шукати по кишнях! (Пол.).

² А, ледащо! Візьми!.. Та що ж ти, дурню, казна-що говориш? (Пол.)

³ Дявола б послав у погонь, дурню!.. А що ж се за ледарство? Що ж се за рознуск? (Пол.).

Пан Куць. Cóż to do mnie z swojémi pretensyami leziesz! Kier jesteś i mnie daremnie twożusz!¹

Хаїм. Ёй-богу з, вельможний пане, вони страсенні пісні співають! У корцмі сумно сидіти, такі пісні співають!

Пан Куць (до людей). Batoziem nauczę was piesni! Co to za swawola? (До Хаїма). Każ mi pierwszego jakiego śpiewaka pzzuprowadzić. Słyszycie mnie?²

Коваль (кланяючись). Та ми-то чуємо, добродію мостивий, да тільки рандарю зиську не буде, коли мовчки треба горілку пити.

Пан Куць (із серцем). Pij sobie jak śwypnia, a śpiewać nie śmieję nic!³ (Одходить геть із слугами).

V

Каліка. Еге, пий, каже, як свиня! А чи дасть же нам жид горілки, як зарохкаємо по-свинячи?

Коваль. Що ж се ти, жиде, не знать що блягузкаеш панові? Які ж ми страшенні пісні співаємо? Хіба ж се страшенна, що про Перебийноса? Як-бо вона, братці, на голос? А заведи которий молодший!

Каліка. Та от же вона як співається. (Співає. Люде по одному, по два до його пристають).

Не дивуйтеся, добрі люде,
Що на Україні повстало:
Ой за Дашевим, під Сорокою
Множество ляхів пропало.

Перебийніс просить немного —
Сім сот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

«Ой пийте, ляхи, воді калюжі,
Воді калюжі болотяній:
А що пивали по тій Україні
Меди та вина ситні!»

Нуте, козаки, у скоки,
Заберімося у боки:

¹ Що ж ти до мене з своїми претензіями лізеш? Дурень еси і мене даремне турбуєш! (Пол.).

² Батогом навчу я вас пісень. Що то за своєвольство! Звели до мене першого якого співаку привести. Чуєте мене? (Пол.).

³ Пий собі, як свиня, а співати не смій нічого! (Пол.).

Загнали ляхів за річку Віслу,
Що не вернуться й в три роки!¹

Тим часом як вони співають, Хаїм переминається,
корчиться і сам не знає, що чинити. Люде, співаючи,
розмахують руками і кидаються сюди й туди,
наче самі ріжуть і топлять ляхів.

Жидівка з жидівчатами поховались у хату
і виглядають деякі в двері, а інші в розбите вікно.

Коваль (як пісня ще не скінчилась). А ну, Хаїме,
горілки! Сип піввідра!

Хаїм (стрепенувшись). Кому з я повірю? Се все го-
лодранці...

Коваль. На мене запиши! Не бійся: тепер у мене і
вдень, і вночі робота. (Хаїм здригнувся). Чого тебе скор-
чило?

Хаїм. Ой ковалю, ковалю! (Киває коло носа пальцем,
крутить головою). Коли б ти сам на себе не сковав кайда-
нів!

Коваль. Ну лиш горілки вточи!

Хаїм полентався до хати, а тут і пісня скінчилась.
Люде, забравшись у боки, гупнули навприсядки.
Коваль собі.

Каліка. Ото, якби справді загнати ляхів за річку
Віслу!

Коваль. Еге! хоч би на три роки! (Жид виносить
горілку). А вип'ємо ж, братці,— може, воно й станеться.
Колись же наші діди якось ганяли, що й штани ляхи
губили. Сідайте кружка! Мій кошт, вип'ємо!

Каліка. Не ввесь-бо твій кошт, пане-брате: ось іще й
пан дав шеляга.

Люде регочуться, сідають кружка.
Завіса спускається.

Панський двір

¹ Ноты в «Зап. о Южн. Руси», т. II, стр. 233. (Прим. авт.).

VI

Будинок з високими тополями. Коло будинка квітки
в палісадничку. Убоку — на валу дві гармати.
За валом ярковате поле зелене молодими хлібами.
За полем синя смуга подніпряньського бору.
На рундуці сидить сивий л о в ч и й, у панському
старому жупанкові; гріється на сонечку.

Л о в ч и й (сам собі). ...На Волині!.. Ні, на Волині дав-
но б уже застукали сих коліїв облавою. Се тут, понад
Дніпром, нема їм упину. Ген, яке безлюдде! Степи та
ліси; синіє та мріє... сама гайдамацька країна. Занесло ж
сюди, пане, твою голову господарювати! Сидів би на
батьківщині. А сей подарунок соком тобі виїде, рапіє
dobrodzieju¹. Тут хлопам тільки жити, а не панам. Які тут
пани? Де тут пани, моїсі добродzieju?² Хлібороби, пасту-
хи, а не пани: тільки й діла, що гурта за гряницю ганяти
да з чабанами гоїдарювати... І наш тут обмужичивсь;
усі звичаї панські позабував на сій мужичій Україні.
Із гумна на гумно, із фольварка в фольварок... тьфу!
Коли ти пан, моїсі добродzieju, то перва річ у тебе
повинна бути панська компанія — шляхетська компанія,
czysta krew, моїсі добродzieju!³ От як у твого стрія було
на Волині. Ото пан серед шляхетського грона! То в мене
пан, то в мене дідич! Дома з ними пий, а в полі ворога
бий,— ото в мене по-панськи! То панська країна Волинь,
справді що панська! А тут: і на ласкавий хліб не знайдеш
беззубої шляхти, у сьому хлопському краї. Набере селян,
своїх підданих, да й надвірня короґва... тьфу! Що то за
панцирні! Що то за гусарня? Шляхетного слова не почувеш:
сама рушизна. Козаки, а не гусаре, да й козаками сором
назвати. Хіба в нас на Волині так звивається козак перед
паном? Ось двох покойових пахолят, і тих не виломаеш до
панської вподоби. Козаки! Хіба такі в нас на Волині
надвірні козаки? З такими вахлаями і на вовка шкода по-
лювати, не то на гайдамаку. От у колії, по байраках
звиватись,— на те вони, вражі діти, хисткі куди!.. Гарне
підданство! А ще панами державцями себе величають.
Державець над полем, що лукаві хлопи, поглядаючи в ліс,

¹ Пане добродію (пол.).

² Мостивий добродію (пол.).

³ Чиста кров, мостивий добродію (пол.).

ледь не ледь, ніби тобі з ласки засіють, а гайдамаки витопчуть... От і державець!.. Старість моя, неміч моя, а то б вернувсь на Волинь хоть до пана Каштеляна... Ото пан, так пан! У того не побіжать селяне в колії. Тому хлоп у вічі не сміє глянути; мовчки, як віл, робить похнюпившись. І справді, що ж, як нашому брату давати потачку? Наш брат до того дійде, що й на панську ласку плюне. Слава богу, ізжив я вік при панах, то знаю й пана, й хама. Не послухав моєї ради вельможний пан Куць з самого першу, що то дика звірюка — український хлоп. Тут у його не за горами осине гніздо — Січ, он що! Коли хочеш дідичем на Україні сидіти, то перше всього вези сюди огненну бронь да сип за́мочок кругом будинка. Провчила тебе, пане, Харківщина, да не зовсім. Середу дня біжать селяне в колії, он який ти дідич! Уже й такі понурі, як той Карпо, хапають у рандаря коні; *miej że się, panie, na ostróżności!* А з чого вся тривога? Я тобі скажу, бо я все знаю й розумію. Недурно вік свій при панах ізжив. Мало грози в тебе, *mości dobrodzieju*, — от з чого все лихо круг тебе коїтьс! Не по-панськи живеш, *mości dobrodzieju*, ласкаво з хлопом поводишся. Так, так! Се вже певне, що так! *Miętkiego serca jesteś, wielmożny panie.*² Хіба хлоп розуміє ласку? Батоги — оте він розуміє. Говорив би ти з ними не словами, а батогами, — вони б і не подумали з коліями знюхуватись; першого шпіга січового привели б перед тебе. Бо то хлоп: бери в його страхом, а не милостю. Чи то ж годиться, *mój panie kochany*³, такому паняті, каштелянському синові, воеводському внукові, панькати ласкою коло схизматицького титаря, га? Скаже він тобі правду про хлопські думки — жди! Наставить він тобі на добро селян — еге ж бо! Він тобі у покоях одно, а під церквою — друге, бо на те *chlorska wiaga*⁴, щоб пана ксьондза підкопувати. Думаєш, що прогнав їх попа-космача з парафії, то вони й вірні унітове. Еге ж!.. А я тобі кажу, що вони свого попа у бору в пасіці ховають да до його й дітей хрестити возять. Народ запеклий, *mości dobrodzieju!* Унітський хрест вони за нізачо вважають. Мала й одвага в Хамового одроддя, щоб отсе на самий цвинтар попа свого серед ночі примчати! Уніти! А вони такі тобі уніти, що і в землі їм важко лежати

¹ Держи ж тепер себе, пане, обережно (пол.).

² Серце в тебе м'яке, вельможний пане (пол.).

³ Мій пане коханий (пол.).

⁴ Мужичька віра (пол.).

без того схизматицького харамаркання. Ото ж не дурно свічка на цвинтарі світилась: то певне, то вже певне космач титаревого батька послі пана ксьондза запечатував. Казав я тобі: «Ходімо злапаємо схизматиків на гарячому вчинку!» Не схотів еси: козачками тобі припало забавлятися; Карпихою припало тобі перед гостями хвалитись! *Otoż masz teraz za swoje, panie dobrodzieju!*¹ То все піп із титарем коїть!

VII

Тим часом як старий дід сам собі гуторить, надбігають до його два козачки покойові, без шапок, з оселедцями, у куших жупанках, з вильотами.
У одного за спиною бандурка.

Ігнась (з бандуркою). Чи чули, дядьку, новину? Карпо на рандарському коневі втік!

Ловчий. Дій його батькові! Бодай такого довіку не чувати. Не чого ж пан кинувсь до оранди з надвірними. (Сам собі). Еге, гаси тепер, як занялось.

Антось. Да ще рандар, каже Карпиха, і на селян жалувавсь, що селяне бунтуються, пісень страшних співають.

Ловчий. То дурниця, хлоню. Вони співають, яких знають. На те хлопи: де їм навчитись краших пісень? А жид наш страхопуд, сказано — жид. Прочув про коліїв, то вже йому й пісня дере по шкурі. Але ото дивно, щоб з такого похнюпи, як той Карпо, да такий лотр учинився! То *kierska sprawa, chłopięta!*² Глядіть лиш, чи не тут гайдамаки під боком, а не в Вовчим Байраці... І вікна в жиди, кажуть, повибивав... Ото псявіра!

Ігнась (підтанцюючи). Повибивав вікна і втік на коні, дядьку! А пан давав за коня півчварта-ста злотих. Я сам чув, дядьку.

Ловчий. Що-то бурливе, нерозумне хлопство! Дякуйте, дітки, богу, що попали в добрі руки замолоду. Як прийде старість, будете в пана на ласкавому хлібі, от як я, хвалити господа, а замолоду покрасуетесь.

Ігнась, узявшись убоки, обернувсь кругом на закаблуці і притупнув, крешучи в підківку.
Антось стоїть понурившись, думає.

¹ Ото ж тобі й подякували, пане добродію (пол.).

² Погане діло, хлоп'ята (пол.).

Ależ to psia krew! ¹ Хто б його й сподівався!.. Коли б я був молодший!.. Ге, я б вишукав! Не одну таку звірюку я замолу припровадив до пана... Ге, як було на Волині за панування панського стрія! Що й казати? Духу мого утікачі боялись! Вишукаю, було, як лиса. Хлоп у нас розумів панську волю і силу, — не так, як тут, на сьому безлюдді. То була держава, справді держава! А тут хлопської ласки пан запобігає... to głupstwo! ² Тим і страху немає в хлопа; тим вони й витворяють таке! На, gałgaństwo! ³ Послі пана ксьондза дітей перехрещувати, мертвих перепечатувати!

Ігнась. Як же се, дядьку?

Ловчий (розсердившись). То-то, дурники, що не знате! Всюди вештаєтесь, а нічого не розузнаєте поміж селянами! Які з вас козаки виростуть? Із нас дядьки пороли шкуру, щоб не були роззявами. Козак повинен бути панським оком і ухом, — ото козак, на те він козак!

Ігнась. Що ж таке, дядьку?

Ловчий. Ото-то, що таке!.. Учора, як ви свої присядки да вихиляси витворяли, саме тогді схизматицький піп опівночі титаревого батька печатав, — он що!

Ігнась. Чи вже б то?

Ловчий. Еге, дурню, тепер дивуйся! А се було б ваше діло провідати, коли вони собі попа з гаїв добудуть. Я вийшов на вал... вітерець мені наче ладаном повіяв. Гляну туди, ік могилкам, аж наче зірка на могилках у темряві сяє. Зараз мені й стукнуло в голову: «Ото ж схизматик свої молитви читає!» До пана, а пан тебе до wszystkich diabłów ⁴ шле. Толкуй йому про схизму, коли він із пугаром у руці саме до краков'яка розігнався! Сором і пану, і ксьондзу! Той собі, куняючи: «A piech ich wszystkie diabli wezma!» ⁵

Антось. Чом же ви, дядьку, самі не побігли?

Ловчий (подивившись на нього пильно). Ох ти в мене прудке, тільки дурне!.. Там-то з голими руками так і стояли кругом свого попа! Оддалеки дивившись, да й то щось против свічки миготіло: то певне коси полискувались. А, роз'юшилось же ледаче хлопство! Oto swawoia! ⁶

¹ А, то ж бо собача кров! (Пол.).

² То дурниця (пол.).

³ Га, ледар! (Пол.).

⁴ До всіх чортів (пол.).

⁵ Нехай їх усі чорти візьмуть! (Пол.).

⁶ Ото розбишацтво! (Пол.).

Антось. А, може, то, дядьку, мертці із домовин уставали?

Ловчий. Тю-лю! Криє! Мертці!

Ігнась сміється, цокаючи підківками.

Антось. Далєбі, дядьку, я чув іще од покійничка батька, що як сховає ксьондз такого, що не в його хрестився, то мертці встають та й правлять над ним панихиду по «благочестію».

Ловчий. То хлопське кламство, дурню. Того глупства, хлоню, не слухай і не знай. Smalone duby! ² Не надвірному, служивши при панах, таку нісенітницю блягузкати... Ależ to diabeł ten! ³ Карпо Бурлій. Як же се він tego? ⁴ Ходить, було, пхнюпившись... Хто б з його й сподівався!

Ігнась. Еге, дядьку! ви Карпа Бурлія не знаєте. Раз я насилу втік од його. Натякнув йому про жінку, як вона гарно перед панами танцювала...

Антось. А я ще тоді на селі був, як узяти до двору Катрю. То він хотів село спалити.

Ловчий. Як село?

Антось. Що не заступилось за його. Бігав по дворах та кричав: «Рятуйте, хто в бога вірує!» А люде кажуть: «Нехай тебе бог рятує: не наша сила, Карпе!» Так він за головешку та й почав стріхи підпалювати. То люде його аж на тиждень у пашенну яму закинули були.

Ловчий. Га, лотре!.. Не в корчму б тебе, а в гуту треба запакувати!

Тим часом, як Антось розказує про Карпа, Ігнась перекинув наперед бандурку і почав, притупуючи, іграти й співати:

Чи я тобі не казала,
Кучерявий хлопче,
Що до мене ляшок ходить,
Доріженьку топче?

У нас тепер такий край:
Як є гроші, то давай,
А без грошей хоч хороший —
Пропадай, пропадай!

¹ Дурню (пол.).

² Нісенітниця (пол.).

³ Ну, да й дьявол же той... (Пол.).

⁴ Того... (Пол.).

А н т о с ь. І мій батько казав, що дурний Карпо. «Я б,— каже,— мовчки всадив ножаку панові в пузо!»

Л о в ч и й (схопившись з місця). А to co takiego? ¹

А н т о с ь. А що ж? Далебі казав так покійничок батько!

Л о в ч и й. Ale jak śmiesz to powtarzać, kpie? ²

І г н а с ь (переставши іграти). Дядьку, я донесу панові Донести, дядьку?

Л о в ч и й. Добре, хлоню, добре, дитя моє! Ото буде козак, вірний козак своєму панові! (Гладить по голові). А ти, шкарадна душко! (Свариться пальцем). Roszekai po! Wezmiesz ode mnie batoga! ³ (Ланає коло пояса, чи нема канчука).

А н т о с ь. Да чого се ви до мене з мокрим рядом, дядьку? Хіба ж сам Карпо не викрикував такого, як запив? Було, на всю оранду гукає: «Заріжу його! Заріжу пузана з його сукою!» Не за що, як за те його й нівечено. А вичунає, то знов...

Тим часом Ігнась почав ізнов, притупуючи:

Як припало до лишенька,
Купи, мамо, женишенька!
Не пожалуй копи грошей,
Щоб чорнявий і хороший.

Ой, мати-матусенько,
Люблять мене ляшки,
Дают мені горілочки
З маленької пляшки.

Л о в ч и й (сівши знов). Отож і кайся на Карпові, дурню! Через дурний свій розум і всю худобу жидові пропив, і самого закрепили — рандарські карби одроблювати.

А н т о с ь. Ге, дядьку, коли б воно по правді робилося!.. Люде кажуть, що жид-невіра понакарбовував на його не знать яких карбів, а пан тому рад і завдав Карпа на каторгу в оранду.

Л о в ч и й. Milczés, kpie! Nieśmiej tego mówić! ⁴

А н т о с ь. А людам же ніхто рота не затикає. Люде говорять — як у дзвони дзвонять, що Карпо того й запив і звівся, що жінку пан одняв.

¹ А що се таке? (Пол.).

² Да як же смієш повторяти, дурню? (Пол.).

³ Постій лиш! Візьмеш од мене батога! (Пол.).

⁴ Мовчати, дурню! Не смій того говорити! (Пол.).

Л о в ч и й (схопившись). Ależ psiajucha! ¹ (Хоче піймати за оселедець. Козачок навтеки. Другий козачок ухопив за вильот. Вильот одірвався).

І г н а с ь (зареготавши, махає вильотом). От тобі і влови, дядьку! Се — як на Волині!

Л о в ч и й (задавшись). Oto... otoż psia krew! ²

І г н а с ь (поглядаючи на вильот). Отсе ж буде мені лиха година од пана.

Л о в ч и й. Нічого не буде, Ігнасю... Ja to oderwałem... Ależ ta szelma... Oto hajdamacka krew! ³

І г н а с ь. А знаєте, дядьку, чого се він так роз'юшився? Колії близько, — от чого! Як почув, то й затрусивсь увесь.

Його й батько, кажуть, ходив на заробітки в гайдамаки. Я думав, що то він з ляку труситься, а він, завівши мене в суточки: «Пристаньмо, — каже, — й ми, братику, в колії.

Покійник батько про колії гарних пісень співав».

Л о в ч и й. А, do stu diabłów! ⁴

І г н а с ь. А вас, дядьку, як зневажив Антось, коли б ви знали! «Ти, — каже, — його не слухай, Ігнатку-братику,

бо то, — каже, — перевертень ледачий. Його, — каже, — пани перевернули з чоловіка на собаку».

Л о в ч и й (стрепенувшись і шукаючи канчука коло пояса). Ale jak śmiesz? ⁵

І г н а с ь. Та се ж не я, дядьку! Се він так вас лаяв, дядьку!

Л о в ч и й (лютуючи). Ale nie śmiej powtarzać diable! ⁶ (Вихопив у козачка вильот і вдарив його вильотом).

VIII

На рундук виходить із покоїв ксьондз-уніт,
а за ним титар. Ігнась, забачивши їх, одійшрв геть.

Ксьондз. А се що за комедія, моєпане?
Титар (ідуци ззаду). Се, добродію księżu ⁷, мабуть, кателицька дисципліна.

¹ А псяюха ж! (Пол.).

² Ото... ото собача кров! (Пол.).

³ Я то одірвав... Ну, да й шельма ж... Ото гайдамацька кров! (Пол.).

⁴ А до ста чортів! (Пол.).

⁵ Та як же ти смієш?.. (Пол.).

⁶ Та не смій же того говорити, чорте! (Пол.).

⁷ Ксьондзе (пол.).

Ксьондз. Gbur!.. Póczekai po, póczekai! ¹

Ловчий. Zdrada, ojcze wielebny, zupełna zdrada! ²
У панському дворі завелася схизма.

Ксьондз. Яка?

Ловчий. Змова з селянами, ojcze wielebny. Уже й по-койові козачки не мислять пану добра.

Титар. Чи справді? А ви ж, було, кажете, що унією з'єднаєте хлопів з панами!

Ксьондз. Лотре, то твоє діло! Се все ти бунтуєш хлопство против унії!

Титар. Нічого мені бунтувати, ваша велебність: самі ви підпекаєте, що аж шкварчить. Я й тоді ще, з самого першу, казав і пану, й вам, що через сю унію буде в нас колись велика заверуха!

Ксьондз. Lżesz, zdrajco! ³ Не через унію! Ти, один ти все лихо коїш. Думаєш, я не знаю, що в вас було вчора вночі?

Ловчий. Еге в пустий слід!

Ксьондз. Думаєш, я не знаю, що твої миряне возять у гаї дітей перехрещувати?

Титар. Я своїх не вожу.

Ловчий. Бо в тебе в дворі схизматицький піп ховався, здрайця! Не втаїлось шило в мешку, не бійсь, що той космач у тебе в новій коморі службу схизматицьку правив і дітей перехрещував, і молодих перевінчував!

Титар. Се, дядьку, мабуть, вам снилось, а ви й пану наторочили.

Ловчий. Ні, вже тепер йому сріблом ушей не завісиш! Сидітимеш тут, поки всіх коліїв переловлять. Се вже тобі не Харківщина. Годі тобі по Запорожжю чумакувати! Обійдеться пан і без твоїх баришів зрадецьких.

Титар. На своє лихо ви собі коверзуйте. Коли б ви пана не під'їдали, то пожили б з ним і самі на світі. Я його своїм чумацтвом збогачую, за моїми возами та й його вози цілі ходять усюди; а ви своєю унією йому голову каламутите. Ось нехай селяне довідаються, що титара до двору взято,— побачите, що буде з панською стодолюю.

Ксьондз (до Ловчого). Чуєш, мосьпане? Піджогою хвалиться!

Титар. Чого хвалиться? Хіба ж сього не було в Харківщину? І тоді не через кого, як через вашого брата, пале-

¹ Грубіян!.. Підожди, підожди! (Пол.).

² Зрада, велебний отче, зовсім зрада (пол.).

³ Брешеш, ізміннику! (Пол.).

но всюди фольварки. Поки були на Україні самі «благочестиві» попи, а при панах латинські ксьондзове,— не знали ми ні буч, ні заверухи. Тії коло мирян своїх жились, а ті з панами бенкетували. А вже як почала ваша братія панам до потилиці мізок повертати да заводити силоміць унію — пропала справа! Ну, вже коли без неї обійтись не можна, то було б з вас, велебнії отці унітове, надвірної панської челяді, а в селах нехай би по-прежньому попи «благочестиві» хавтурували.

Ксьондз. Отуди за Дніпро, до москалів, нехай схизматики вбираються! Се країна крулевська, польська країна. Єдине крулевство і єдин пастир над ним, рарієж паж-іна. Єдине крулевство і так повинно бути знов на Україні! swiętszy ¹. Так було і так повинно бути знов на Україні!

Титар. Ото ж ви й вернете на те, щоб знов через попів була руїна по Україні!

Ловчий. Lżesz, chłopiel jedność, a nie ruina! ²

Титар. Побачите, як вас поєднають усіх до купи січові гості! Уже стоять кошем у Вовчим Байраці. Се ваша унія визвала їх із Січі. І селяне не через що бунтуються. Самі кажете, що по гаях дітей перехрещують. Сподівайтесь же добра своїй унії од таких парафіян! Дограєтесь ви до Хмельнищини знову, побачите!

Ловчий. Ale już nic nie boi się, lotr! Tak wprost i gada! ³

Титар. Чого ж мені боятись! Хіба я зроду правди не говорив? Поки моєї ради слухав пан, то й було скрізь понад Россю тихо; а як почав до його вчашати біскуп, що його Рилом прозивають, та прогнав од нас попа «благочестивого», так і накликав Харка з Уланика. От ви й пожились чужими хавтурами!

Ксьондз. Ей, титаре! висіти тобі за бунтовливі речі на одній шибениці з Карпом!

Титар. Не хвались, отче велебний. Мене хоч оплачуть люде добрі, коли не заступляться; а як тебе повісять із жидом та з собакою, то всі тільки сміятимуться.

Ксьондз. Лотре! ти й Карпа Бурлія підучив на шарайство!

Титар. Не з того боку заходиш, отче велебний. Згадайлучче, хто одпустив пану гріхи, що в чоловіка жінку одняв.

¹ Папа найсвятіший (пол.).

² Брешеш, мужику! єдність, а не руїна (пол.).

³ Та се ж уже він нічого й не боїться, розбишак! Так навпростець і говорить! (Пол.).

Ксьондз. Я одпустив, я! Бо маю власть рішити і в'язати од святійшого папи римського, яко вірний слуга єдиної апостольської церкви.

Титар. Ото ж і не клепли на мене за Карпа, отче велебний. Карпо в нас був — смирна овечка, а вовком зробили його ви утрьох.

Ксьондз. Як то втрьох, хаме?

Титар. А вже ж, як ксьондз підладиться до пана та візьмуть на підмогу жида, то зроблять що хотя.

Ксьондз. Зрада! Пане ловчий, зрада! Бери його, куй у кайдани! Зрада, зрадецькі речі супротив пана!

Титар. Не жартуйте з огнем, панове, бо, поки вернеться дідич, щоб не склалась вам халепа тут же в замочку! (Ксьондз і Ловчий одступили оглядуючись). На підкопі стоїте, божевільні, та ще самі й підпалити хочете. Забули про Вовчі Байраки? Ще, може, мені прийдеться ваші голови визволяти. (Тупотять коні). Еге!.. Он гляньте, що ото в полі! Чим ото пахне?

IX

На полі, за валом, по дорозі вихрем летять троє вершників: деякі в кармазнах; Карпо попереду, у драній свитині; у всіх списи з прапорцями.

Ксьондз. Biada! ¹ Колії!

Титар. От ви й дожартувались із своєю унією! Отсе вам у наших попів хавтури одбивати! Отсе бороди їм урізувати! Отсе вам дзвіниці на комори перероблювати! Отсе вам старосвітські дзвони на гармати переливати!

Ловчий. Czego drzysz, panie księżu? ² Іх троє! Брама зачинена: що вони зроблять нам?

Грюкають у ворота.

Ксьондз (іздригнувшись). Okropna rzecz! ³

Карпо (за ворітьми). А де моя Катря? Нехай іде з чоловіком здоровкатись! Карпо у козаки пристав — знайшов свою батьківщину. А, вийди, суко, привітай козака! (Грюкає). А гей, Катре! Чи чуєш? Карпо рушає до коша! Не хутко до пана в гості завітає! (Грюкає).

¹ Біда! (Пол.).

² Чого дрижиш, пане ксьондзе? (Пол.).

³ Страшенне діло! (Пол.).

Катря (виходить на рундук. На Катрі спідниця шовкова, намисто з дукачами). Годино моя нещаслива! До чого ж се я допанувалась?

Ловчий. Чого зблідла, небого? Чого боїшся? Сюди не доступляться!

Катря. Се ж він по мою душу...

Карпо грюкотить.

Се ж мене смерть зове!

Ксьондз (дрижачи). W imie Ojca i Syna i Ducha świętego! ¹ Одпускаю тобі всі... всі...

Карпо. Не чуєш? Заховалась? Не йдеш прощатися? Знайду я тебе й під землею!

Тим часом на валу зачервоніли кармазини.
Гайдамака наводить рушницю. Рушниця грюкнула.
Катря падає.

Ксьондз (присівши од жаху). Всі... всі... Wszystkie grzechy, wszystkie grzechy! ²

Гайдамака (на валу). Отсе тобі гостинець од чоловіка! Годі, Карпе, грюкати! Я за тебе попрощався з недоляшкою! (Зник за валом).

Карпо (за ворітьми). Спасибі, брате! З легкою душею тепер воюватиму. Чую орлові крила!

Тупотять коні. Завіса тихо опускається.

Карпо (не то кричить, не то співає).

Гей, степи-поля, степи-поля,
Розкіш моя!

Буду скрізь по вас гуляти.
Ляхів, жидів розбивати!

Голос у полі тихшає-тихшає. Завіса опускається до самого долу.

¹ Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа (пол.)...

² Всі гріхи... всі гріхи... (Пол.).

ІРОДОВА МОРОКА

(Святочное представление
на малорусском языке).

ЯВЛЕНИЕ ПЕРВОЕ

Царь *Ирод*, одетый турком, сидит на престоле,
с трубкой в руках. Рядом с ним, на том же престоле,
сидит, с поникшею головою, его царица *Кривда*,
одетая турчанкою. Кругом престола стоят *сердюки*¹,
гвардия из *потурнаков*, то есть славянских
ренегатов, под оружием.

Ирод
Я багатий і потужний,
я в сріблі і в золоті,
людей ріжу і катую
по своїй охоті.

Дишуть смирною, алоєм
пишні мої шати,
кість слонова іскрашає
мій чертог багатий.

Та любіще мені пахне
кров лихого миру:
серце грає, як побачу
катову сокиру.

Я багатий, я потужний,
загріб світ під себе;
коли б сходи хто спорудив,
то досяг би неба.

Закував я у кайдани
людську матір Правду;
замість неї кличу чорта
з пекла на пораду.

І пекельний мені служить
вірно, як собака;
та біда, що не боїться
його гайдамака.

¹ Сердюками називались гвардейцы Мазепы, ненавистные народу.
(Прим. авт.).

Запорозький дух не згинув
у кормизі лядській,
то й тепер він не кориться
силі потурнацькій.

Не боїться клятий Смерті,
із Чорта кепкує,
а жид його хоч і поїть,
він хмелю не чує.

Чи ковшом, чи буль-буль з пляшки
п'є, не розбирає;
чи варену, чи сивуху,
наче квас лигає.

Ік півночі мов і вп'ється,
та жида не слуха:
не нахилить жид під Кривду
козацького духа.

Що й робити, сам не знаю?
цар я на всю губу,
та не впораюсь у царстві
із завзятим чубом.

Тільки він мені й морока,
а то все поникло,
все під Кривду нахилилось,
з Правдою затихло.

Жінко серце! люба Кривдо,
всесвітня царице!
ти сумуєш на престолі,
що світ веселиться, —

У бідоті веселиться,
босоніж танцює
і з твоєї високості
день і ніч кепкує.

Все ж те коїть не хто інший,
як той гайдамака,
той безхатник, безземельник,
з предків гольтяпака.

Викохав у грудях духа,
як орла на скелі,
та й бує в нас по царству,
голий та веселий.

К р и в д а
(к потурнакам)

Сердюки, мої коханці,
вірні мої слуги!
чи довіку ж нам не збудеться
тяжкої наруги?

Я вас випестила змалку,
коло серця клала
і отрутою вас, наче
гад, загодувала.

Докажіте ж всьому світу,
що ви — не слав'яне¹:
задуште своїм духом
кодло те погане.

С е р д ю к и

Ой царице, наша мати!
змилуйся над нами;
утомилась ми б'ючися
із степовиками.

Дерли ми з них цупку шкуру,
городі палили,
а козацькими кістками
болота гатили.

Погасили всюди світло,
і в церкві, і в школі;
тепер в темряві й тісноті
сидять вони голі.

¹ Все потурнаки в Царєградє были славяне, крєме грєческих рєнегатов; но и грєческіє облєсти, подвлєстнєє Турции, были населєны бєльшєю частью огрєченными славянами. (Прим. авт.).

Що ж робити ще, не знаєм,
розум не сягає...
Вже нічого, опріч духу,
в чупрунів немає;

а нам з духом воювати
не судила доля:
поки сонця, поки світу,
поті його воля.

ЯВЛЕНИЕ ВТОРОЕ

Вбєгаєт ж и д в одном туфлє. Шапка падаєт назад.
Он рвет на себе волосы й бороду.

Ж и д

Ой вай мир, прєсвітлє царствє!
лихая година!
чиста дїва, не вїнчавшись,
сина породила!

И р о д

(подпрыгнув на прєстолє)

Що ти плєщєш, воропаю?
дє твій розум дївся?
Чи не зсунувся із глузду,
чи з ляку скрутївся?

Ж и д

Народивсь у Віфліємі...
боюся сказати...

(шепотом)

той, що будє на всім світі
вовік царювати!

К р и в д а

Царювати? мимо мене?
Ні, сього не будє!
Чиє небо, чиє пєкло,
мої будуть людє!

Ні, не дам я цілим світом
і тому владіти,
хто на хмарах піднебесних
думає сидіти!

Сердюки

Ой царице, люба Кривдо!
ми за тебе грудьми!
Зміцнимо твоє ми царство
всюди поміж людьми!

Жид

Ні, голуб'ята! не з вашим
розумом збагнути,
що на сім світі має в людях
після сього бути.

Усі вбогі, всі голодні
будуть словом ситі
і не схочуть, опріч його,
іншому служити.

Ирод

Опріч його? Хто ж він? Де він,
жиде навіжений!
не трусись, не озирайся,
мов той пес скажений!

Жид

Хто він? хто?.. Боюсь сказати,
боюся назвати!

Ирод

Дак не дам же я нікому
миру бунтувати!

Я пішлю на його зараз
повки за повками;
мов травую, усю землю
вкрию сердюками.

Жид

Не pomoже твоя сила
проти його сили:
бо вже його запорожці
муром обступили.

Ирод

Звідкіля ж вони взялися,
навіжений жиде?
Хіба мертво до живого
з того світу прийде?

Жид

Прийде, царю, ой вай, прийде!
Дух їх невмирущий:
устає з землі незримо,
мов огонь жерущий.

Шкода нашого заходу!
Все тепер пропало,
що на світі панувало,
грошки збирало!

Наш запеклий гайдамака
вже повки шикуює
і кругом колиски ходить
та варту вартує.

А з тобою, пишний царю,
хоче, мабуть, битись
і московському цареві
миром підклонитись.

Ирод

Чи ти п'яний, чи сновидний?
Не пійму нічого!
Покажи мені найближчу
дорогу до його!

Ж и д

О, далека тобі, царю,
до його дорога!
бо людей ти не стидився,
не боявся бога.

И р о д

Тю, дурний! не знать що плеще...
Що з ним говорити?..
Сердюки! рушайте, ріжте
всі маленькі діти!

Коли де родивсь завзятий,
то се на Україні,
у сем'ї між ратаями,
в мазаній хатині.

Прислухайтесь по хатах
і по всіх оселях,
а найбільш шукайте в давніх,
у козачих селах.

Не живіте ні одного,
всіх повибивайте;
а хто буде боронити,
того в пень рубайте.

Знаю, знаю, хто се коїть,
хто людей бунтує:
се все клятий гайдамака,
що в шинку ночує!

Се його дух запорозький
бучу підіймає,
і все Діва якась чиста
Сина появляє!

Із того лихого духа
тільки й сподіватись,
що за Кривду треба буде
ще з кимсь воюватись.

А не з ким, як з тим давнім
ворогом турецьким,
що утер і папі носа
і воякам шведським.
(К войску).

Ой рушайте ж скорим маршем
на чуби лукаві
та прибавте потурнацтву
гемонської слави.

Сердюки выступают в поход с литаврами и трубами,
с пушками и знаменами. Между тем как походная
музыка и шум затихают, по мере удаления,
начинается.

ЯВЛЕНИЕ ТРЕТЬЕ

Вбегает Смерть с косою. Намітка на ней изорвана.
Половина плахты опала и тянется по земле.
Она так сильно дрожит, что сухие суставы
сыплются на пол.

С м е р т ь

Ой рятуйте, люде добрі!
дайте мені раду!
Порозбивано кайдани,
випущено Правду!

Кривда падает в обморок. Оставшиися у престола
сердюки поддерживают ее, чтобы не свалилась.

И р о д

(уронив трубку)

Хто ж се випустив на волю
людську бунтівницю?
А ти де блукала, хирна,
кинувши темницю?

С м е р т ь

Чи мені ж одна робота —
Правду вартувати
та всю ніч і ввесьденічки
у косу клепати?

Розплодилось би по царству
стільки в тебе клятих,
що не вдержав би й гордбою
правдівців завзятих.

Мушу раз у раз косити
направо й наліво,
щоб пустинею здавалось
царство, всім на диво.

А тим часом, як я з праці
потом обливалась,
щось страшенне на сім світі
проміж миром сталось.

Народилось якесь диво —
бодай не казати!
і від радощів сказився
гайдамака клятий.

Взявши келепа у руки,
розбив пута в Правди
та й сховав стару каліку
десь серед громади.

Я стяла б її косою,
дак вигнили очі:
не розглежу, де між ними
очіпок жіночий.

Покосила на Україні
багацько народу,
та проклятим сіромахам
байдуже про шкоду.

«Раз нас мати породила! —
верещать скажені.—
Заховаймо матір Правду,—
будемо спасенні!»

А найбільш за всіх буяє
отой гайдамака:
бо один він проміж ними
лицар-невмирака.

Характерником із Січі
вийшов на Україну —
на досаду бусурменству,
на лиху годину.

Коли жид його шинками
не зумів згубити,
то шкода обом нам з Чортом
його подоліти.

А тепер ще вбога Правда
в його під полою,—
мусим марно погибати,
Іроде, з тобою.

Ирод сидит на престоле, закryw обеими руками лицо.
Сердюки хлопчут возле Кривды.

Ангельский хор

Слава богу в високостях
і на землі тихо!
Минулося добрим людям
віковічне лихो.

Народилася Премудрість
од чистої Диви;
осіяв незаходимий
світ земні преділи.

Радуйтеся, веселітесь,
праведники божі:
зникне злоба і темнота,
творива ворожі!

Между тем как все обомлели, слушая небесный гимн,
жид разодрал на себе одежду, упал на землю и,
взяв пеплу, высыпавшегося из трубки Ирода,
посыпал себе голову.

Жид

Ой вай мир, пропала справа
на всі вічні роки!
Не діймав я тому віри,
що рекли пророки...

Я все думав, що зневажим
віфліємське диво
і повернемо на світі
святе діло криво.

Коли ж сам господь великий
подав глас із неба,
що його благому Сину
підклонитись треба.

*(Падає на землю и, распростерши руки,
продолжает).*

Та вже ні! не нам ледачим
світло привітати,
що Україну осіяло
від хати до хати.

З езуїтами у змові,
з темною ляхвою
ми душили вбогу Правду
літом і зимою;

Не пускали світла в школи,
церкви замикали;
всі письменні з України
у Москву втікали.

Тепер гиньмо! бо не буде
там поживи жиду,
де сіяє світ науки
од божого виду.

Еще оқанчивал жид свой монолог,
как раздался из преисподней

Демонский хор:

Ой горе нам, що Правди не пізнали,
сховалися від бога під землею!
Нема ладу, нема добра між нами!
Пропали ми із тілом і з душею!

Блаженні ті, що господа хвалили,
Його путя спасенного держались!

нас гордощі на небі посліпили,
в свої тенета ми самі піймались.

Хотіли ми господні красні твори
на глум йому, на сором попусувати;
замкнув нас він у демонській коморі,
а мирові намножив благодаті.

Когда демонский хор еще не умолкнул, начался

Народный плач:

Боже, боже наш єдиний!
чим ми провинили?
кому світ ми зав'язали?
кого ми втопили,

Що такі на нас великі
насилаєш муки,
подаєш народ наш тихий
у катівські руки?

Вже ж ляхи нас катували,
дерли, руйновали,
на бідоту за Пороги
з України гнали!

Вже ж ляхи із нас гарячу
кров повипивали,
а латинці та уніти
світ нам зав'язали!

Через них у всіх народів
зникла наша слава:
за які ж гріхи великі
ся страшенна кара?

За які ж се переступи
ворог нас катує,
наче вовк серед кошари
уночі лютує?

Кажуть люде: в Віфліємі
Син твій народився...

Ой коли б же світ од його
хутко освітився!

Щоб ми вмiли Україну
світом тим з'єднати —
на завзяту ворожнечу
одностайно стати.

ЯВЛЕНИЕ ЧЕТВЕРТОЕ

Вбегає крилатий Чорт, запыхавшись и хромая.

Чорт

Царю! змилуйся, дай сили;
пекло збунтовалось!
З переляку всі чортяки
геть порозбігались!

Інші, стоя серед грішних,
мов вовки завили;
бо пекельний запорожці
огонь погасили,

казани з смолою й печі
в прах порозбивали
і все пекло, мов оранду
жиду, зруйновали.

Вже драбину з вил чортячих
та з кочерг майструють,
щоб із пекла повилазить,
бо спасенне чують.

Всі-бо люде, від Одама
і Ноя п'яного
повставали з домовини,
геть всі до одного!

Та балакають про небо,
сидячи на призьбі;
не боїться вже й малеча
чортячої грізьби.

Бо їм, бачиш, обіцявся
старий, бородатий
свого сина на рятунок
у пекло послати¹.

То давай скоріше війська,
порохів, армати;
для порядку, навіженних
мусимо стріляти.

Ирод

Мое військо, любий друже,
десь аж на Україні,
нічим тебе рятувати
при лихій годині.

Чорт

Давай знати по дротині,
миттю щоб летіло,
докіль кляте гайдамацтво
пекла не спалило!

Ирод

То не хутко ж причвалає:
бо в нас залізниця
зарандована навіки
жидові під німця.

Чорт

Байдуже! звелю пекельній
силі так зробити,
що сердюцтво буде верхи
по дроту летіти.

Тільки штаням дістанеться,
та се річ остання:

¹ Читатель должен помнить, что это — слова Сатаны, который и у Мильтона, и в книге Иова выражается соответственно характеру противника, врага величия и благодати божией. (Прим. авт.).

бо людей за бунт стріляти
можна й без убрання.

А ти, Смерте сухоребра,
коло пекла станеш:
хто втече з-під оружиніє,
косою дістанеш.

Енергічні тепер міри
треба нам узяти,
щоб у всі грядущі роди
холоду нагнати.

И р о д

(пишет телеграмму и читает)

«Сердюки! ось вам пожива
з Ветхого Завіту;
прибувайте з того краю
та на сей край світу.

Заробіте мені вічний
пам'ятник стріляннем
і прославте мое царство
у крові купанням».

Без прологів і союзів
двадцять слів, не більше.
Нехай знають, що й сам Ірод
по закону пише.

К р и в д а

(к Смерти)

Що вони все про стріляння
та про кров торочать?
тільки мене, мов дитину
казкою, морочать.

Ось умер жид, а без його
Кривді не живеться,
та й царському скарбникові
нитка увірветься.

Нашо ти його скосила,
сухоребра бабо?
Се ж ти вдіяла цареві
препогану швабу!

С м е р т ь

Ой не я його скосила,
Кривдо, люба пані!
Підкосив його той хлопчик,
що родивсь у стані.

Покіль його сподівались,
скрізь я панувала
і святих людей і грішних
в домовину клала.

А тепер мені минулась
без упину сила:
бо премудрість передвічна
небо відчинила;

і не вмере вже ні єдина
праведна людина,
що пізнала чистим серцем
господнього сина.

Оце згине все жидівство
перед тим маленьким,
що сіяє в Віфліємі
на руках у нььки.

К р и в д а

Всі, бачу, ви навіженні,
всі ви недолугі!
Не дадуть жидівству згинуть
мої вірні слуги.

Вони приймуть християнство
і церкви з попами,
а в душі своїй холодній
будуть кажанами.

Я ж, дарма, що обомліла
від першої вісті,
не дам новому цареві
на престолі сісти.

Я під його потай миру
підішлю Іуду
та й довіку на сім світі
царювати буду.

За попихача у мене
буде Ірод з Чортом,
а ти, миршава, по світу
бігатимеш хортом

та стинатимеш безвинних
по його показу,
щоб усе ледаче кодрло
вигубити зразу.

За сценою слышен крик.
Ірод и другие бросаются к окнам.

І р о д

Що там склалось? Що зробилось?
Чого збилась буча?

Ч о р т

Се ж твоє хоробре військо
гукає ідучи!

І р о д

Не гукає, а голосить,
мов його рубають,
мов завзяті запорожці
з Низу наступають.

К р и в д а

Так і єсть!.. О, щоб лиха вас
халепа побила!
Ви дурним універсалом
військо погубили!

І р о д

Хіба що?

К р и в д а

Іще не бачиш,
вирячивши очі?
Не штани б тобі носити,
запаски жіночі!

Хто ж видав, щоб по дротині
військо посилати?
Усі голі із ісподу
як родила мати!

І тобі, міністре Чорте,
нема, мабуть, стиду,
щоб цареві нарядити
шкоди і огиду!

І р о д

Що ти плещеш? Вам усюди
декорум на думці,
а мені — аби побити
клятих вольнодумців.

Що із пекла на світ божий
вилізти готові
і не даять мені точити
скільки схочу крові.

К р и в д а

Чорта з два поб'єш такими
кого сердюками.
Подивись, як похапались
за живіт руками.

І р о д

Лихо! се ж вони порвали
не одні рейтузи!

О, бодай ти був сказився,
навіженний друже!

Ч о р т

Я й забув, що рід ваш людський
без того нікчемний
ні в попівстві, ні в чернецтві,
ні в службі военній!

Тепер вам так, мов сіхемцям,
що жиди старії,
за сестру свою узлившись,
хитро піддурили.

И р о д

Ще й жартує!.. а он збоку
справді гайдамака
кинувся на дроне військо,
мов з воріт собака.

К р и в д а

(к сердюкам, которые остались у престола)

Сердюки! слухай! рушайте
всі на козарлюгу,
не подайте розбишаці
війська у наругу!

С е р д ю к и

Кривдо нене! раді всюди
за тебе вмирати;
тільки шкода гайдамаку
стріляти-рубати!

Вже прудіусів завзятих
ми давно стріляєм,
та що з того? Тільки порох
та казну теряєм.

Чи один же бо між ними
лицар-невмирака,

от як сей шинкарський дядько,
з Січі опияка!

Еще больший крик и стон за сценою.

К р и в д а

Ой які ж ви легкодухі,
бороди мітласті!
Не престолу доглядати,—
вам би свині пасти!

И р о д

(глядя в окно)

Горе, Кривдо! горе, серце!
довелось пропасти:
вже почав нас той п'яниця,
мов снопики, класти.

К р и в д а

Ще не клав би, що в дорозі
всю снагу згубили,
як до тебе по-чортячи,
мов дурні, летіли!

Пропадай тепер, нікчемний,
недопека-німець,
а мені проміж царями
всюди буде хлібець.

(Хочет уйти).

Чорт останавливает ее.

Ч о р т

Не втікай, моя ти славо,
цяця моя люба!
Ми й без калічі лихого
підобгаєм чуба.

Знаю сих я невмираків
ще перше Плутарха
не один такий попався
у пекло тімаха.

Царю, дай указ акцизним,
щоб усю горілку
заправляли чортвиннем
і втверди супліку

міністерії фінансів,
що «для пользи царства
треба села всяким робом
надити до п'янства».

Покіль каліч твою виб'є
гайдамака лютий,
всюди по шинках горілка
стане мов отрута.

І нап'ється він по праці,
а тим часом жиду
мусим справити, як личить,
чесну панахиду.

Бо ми з його собі мали
вигоду велику,
поки з глузду він не зсунувсь,
не збивсь з пантелику.

Смерте! зачинай співанне;
не лінуйся, Кривдо;
нумо, царю, по заслuzі
поминати жида.

Все поют вместе:

Упокой, пекельний дідьку,
з душами лихими
душу скнару та мерзенну
в пекельному димі.

Бо вона шляхетну Польщу
вміла підбивати
по три шкури щопівроку
з України драти,—

Тими шкурами сирими
з турчином ділитись,

щоб із ним за мир хрещений
та церкви не битись.

Дратувала орандарством
гайдамацтво голе,
поки вкрило тулубами
панськими все поле.

Тоді з калічі та з мертвих
кунтуші здіймала,
із кишень трусила гроші
та в Москву втікала.

У московське серце влізши,
козаків манила,
аж поки знов Україну
в руки захопила.

Мов дитину, піддурила
скарбника сліпого
і живилась добрим паєм
з одкупу царського.

Наробивши по всіх селах
шинкарів без ліку,
розпоїла Україну,
бабу-недоріку.

Упокой же її, дідько,
в пекельному димі,
у багнюці невилазній
з душами лихими!

ЯВЛЕНИЕ ПЯТОЕ

Входит торжественно Запорожец. На нем вся одежда
сияет яркими цветами и новизною. За турецким
богатым поясом — в дорогой оправе pistols.
Рукоятка сабли сверкает драгоценными каменьями.
В руках — келеп.

Запорожец!

А чи довго вам, ледачі,
крутить веремію?
Я з вас, клятих людоморів,
видавлю олію!

Вже минулась, не вернеться
пасісна година,
що в Ляха́ була в крѣпацтві
мати Україна.

Вже постало інше царство,
інше пануванне:
повилазило вже з пекла
п'яне отаманне,

і по-тверезу цареві
восточному¹ служить;
за їх службою старенька
неня не затужить.

Все оцепенели. Сердюки присели за престолом.

Ч о р т

Не бійсь, царю! не бійсь, Кривдо!
не бійсь і ти, Смерте!
Я проклятому п'яниці
мушу носа втерти.

Ось нехай різнуть музики
козака від уха,—
не видержить, затанцює
голений псяюха!

¹ Это — народное название русского царя. В песне о шведчине поется:

Восточний цар не діймає
Україні віри,
посилає Галичина,
щоб не було зміни:
«Іди, іди, Галичино,
тою стороною,
а я піду із Москвою
услід за тобою».

Это одна из первых песен, какие пела моя мать еще во времена Якіма. Упоминается восточный царь и в кобзарской думе:

Мазело гетьмане, ізрадливи пане,
Злее починаеш, з шведом накладаеш
І на царя восточного руку підіймаеш.

(Прим. авт.).

А тим часом чортовинне
вдарить йому в чуба;
мусить впасти та заснути
або дасть і дуба.

Оркестр граєт козака. Сердюки встають
за престолом и понемногу вступають вперед.

З а п о р о ж е ц

Пек їх матері, як добре
ріже ся троїста!
Ти б казав, допомагає
сила їй нечиста.

Так і бути, поживи ще,
Іроде-сподарю,
поки я по-запорозьки
гопака ударю.

(Танцює и припеває).

На Вкраїні новина —
іскрутився Сатана.
Ой чого, чого скрутився?
Бо спас миру народився.

Гей гоп гопака!
потанцюєм козака!
Треба жити, треба й бити:
наша доля така.

Потанцюймо, звеселімо,
годі вже журитись:
дав господь нам милосердний
з турчином побитись.

Висилає Ірод військо
навпроти одного;
не злякався козарлюга,
бо вповав на бога.

І поміг бог козарлюзі,
як колись Давиду,
наробити потурнацтву
на всі роки стиду.

Гей гоп гопака!
потанцюймо козака!
Треба жити, треба й бити:
наша доля така.

Треба бити ворожнету,
адову личину,
боронити від нахаби
матір Україну.

Танцюя, Запорожец ослабеває, пошатывається.
Хмель одолеває его, подкашиває ноги.
Еще раз ударил навприсядки; потом покотился колесом;
но поднятсь на ноги не мог уже для продолжения
танца; растянувся на сцене и начал
громко храпеть.

Ч о р т

От тепер же нам настала
щасная година:
ізбагнітуєм навіки
гаспидського сина!

Ой коли б нам гайдамаку
вкинути у пекло!
всім би злюкам на сім світі
стало тоді тепло.

Бо сама собою Правда
не спасе нікого,
як почезнуть козарлюги
усі до одного.

А ну, Смерте, кидай косу,
візьмемось за його;
напни пупа, скільки сили,
та бери під ноги.

Чорт берет под плеча Запорожца, Смерть ташит
за ноги; но не могут сдвинуть и с места.

С м е р т ь

(бросая ноги, которые едва осилила поднять)

О, коли б сей гайдамака
не був невмирака!
знав би він мене, як знає
гицеля собака.

Толкает его с досады в брюхо костлявою ногою;
но Запорожец спит богатырским сном.

Я вже косу поламала
не одну на злюці,
а в його нема ні страху,
ні жаху на думці.

Ч о р т

Царю! дай хоч трохи війська!
бо нечиста сила
без військової підмоги
тут не зробить діла.

Ирод делает знаки сердюкам. Сердюки с криком «ура!»
приближаются робко к Запорожцу. Вдруг он всхрапнул
громче обыкновенного, и они отскочили в ужасе.

Ч о р т

Тю, мерзенні! боїтеся
козацького храпу!
Тільки й смілі там, де можна
запустити лапу.

И р о д

Не лякайся, храбре військо!
рушай на козацтво,
щоб вівіки панувало
в світі потурнацтво!

Ч о р т

А бодай ви показались
з храбростю своєю,
з потурнацтвом своїм клятим
і з ордою всею!

Ще попробую я ширше
крила розпустити
та, вхопивши гайдамаку,
до чортяк летіти.

Захватываєт крильями побольше воздуха, всакиваєт
на Запорожца и впиваеться ему в грудь когтями.

Запорожец

(сквозь сон)

Що се лазить по грудині
та по пузу в мене?
Чи се миша, чи жидівське
кошеня мерзенне?

Смерть

(подваживая Запорожца косовищем)

Запускай-бо йому кігті
у самі жупани,
а не в груди: бо проснеться,
то всі ми пропали!

Запорожец

(вскочив на ноги)

Де се я? в якому шинку,
у якій оранді?
Ге, та се ж Чортяка з Смертю
коло мене справді!

Бьет келепом Чорта. Чорт упал замертво.

Запорожец

(обращается к Смерти)

І ти, дядино султанська,
сюди примостилаєсь?
Ось же на, коли мерцями
ще не вдовольнилась!

Смерть падаєт; сухие кости рассыпались по сцене.
Между тем Ирод и Кривда прильнули к престолу,
ухватяєсь за него обеими руками, а сердюки опять
присели за престолом.

Запорожец

(обращается к Ироду и Кривде)

А ви, кляті людоїди,
чого притаїлись?
Чи ще хочеться пожити?
Ще ви не наїлись?

Ще ви крові гарячої
не понапивались
і на золотих перинах
вволю не наспались?

Оце ж нате вам гостинця
з Великого Лугу,
коли вже позабували
запорозьке «пугу!»

(Замахнувся келепом и остановился).

Ні, мізерні! не таким вас
я судом скараю,
як ту Смерть або Чортяку:
я вам кару знаю.

Знаю кару, знаю муку,
страшнішу від болю:
щоб дивилися очима
на людську волю;

щоб ви бачили, як любо
люде веселяться
і кривавого престолу
ніже не бояться.

Царюй, Іроде, довіку
з Кривдою своєю
і не знай, коли загинеш
з родом і сім'єю!

щогодини, щохвилини
бунту сподівайся
і своєї навіть тіні
уночі жахайся.

А ми в світі будем жити,
господа хвалити,
що нам Правду, стару матір,
дав оборонити.

Гей, музики, баси, бубни!
ріжте та гудіте!
Люде добрі! всі до мене
на танок ідіте!

У світлиці бусурменській,
де криваві ради
на вас злюки радували,
ланцюги кували.

Вдарьмо об землю ми лихом,
злюкам на досаду,
і прославмо бога спаса,
передвічну правду!

ЯВЛЕНИЕ ШЕСТОЕ

Входит множество народу в праздничных одеждах.
Оркестр играет народный танец — козак.
Запорожец долго кружил среди народа, наконец нашел старушку Правду. Они обнялись и трижды поцеловались. Потом Запорожец повел Правду в первой паре, впереди множества пар, готовых к танцу и, тихо выступая, запел:

Слава богу в Віфліємі,
праведній просвіті,
розлилась великим морем
воля й правда в світі!

Правдо-нене! ти єдина
козаків водила
на поганство бусурменське
і на лядську силу.

Всіх жінок ми відцурались
в Запорозькій Січі,

а тобі щодня дивились,
матінко, у вічі¹!

Що казала, ми чинили;
ні ступня без тебе;
на човнах посеред моря
мали біля себе.

Смілим серцем зневажали
люту хуртовину
і верталися з тобою
славні на Україну.

Ми з тобою таборились
на ляхів проклятих;
твоїм приводом побили
гетьманів пузатих.

Через те спромігся ворог
козаків душити,
що ти мусила у Кривди
в кайданах сидіти.

За гріхи наші великі
страждала ти, нене,
і взяло над нами гору
кодло то мерзенне.

А тепер, як дух лицарський
розбив твої пута,

¹ Если Яким, которого я, без сомненья, воспроизвожу во многом, давно мною забытом, если Яким не упустил из виду этой мысли, то она столь же поразительна в народном творчестве (я уже сказал выше, что ни одна мысль не принадлежит нам в собственность, и потому ни гордиться написанным нами не следует, ни стыдиться своего неразумения: так наша піч пече, по народной пословице; хвалу и хулу надобно принимать равнодушно, яко не одним автором, а целым народом заслуженную), сколько и запорожская идея — отдать себя под покров не мужа богоугодного и святого, а той жены, которой семья стерло главу змия. Кто им внушил выбор патрона для церкви (Покрова Царской матери)? Неужели это сделано преимущественно перед другими царские ордена обожали деву Марию преимущественно перед другими предметами благоговения христианского. Что же это? Не есть ли это новое чаяние народов, что только из чистого девственного сердца изыдет обновляющий человечество элемент разума, который, по апостолу Павлу, сам по себе, без глубокой сердечной любви (а кто-её первый и последний апостол?) «ничтоже есть»? (Прим. авт.)

зникнув морок дуросвітський
і тіснота люта.

Поки будеш, стара нене,
між нас пробувати,
поті ворог не зневажить
козацької хати.

Под кінець его песни в глибині сцени появилось
сіяння, в котором стал мало-помалу виден
вифлеємський вертеп, с младенцем Иисусом
и Пречистою Девкою над ним. Занавес опускається.
Слышно еще музыку и танец, но музыка переходит
в торжественный тон, топот танцюющих превращается
в отдаленный гул грома, а сквозь него слышен

Небесный хор:

Слава богу в високостях
і на землі тихо:
минулося добрим людям
віковічне лихо!

БАЙДА, КНЯЗЬ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

(Драма, 1553—1564)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Байда, князь Дмитрій Вишневецький.
Тульчинський Самійло, його чура,
а потім побратим.
Дворяне-побратими.
Посел Московський.
Посел Турецький.
Панцёрний боярин.
Козаки-нетяги.
Козаки-дуки.
Радько Гузир, на прізвище Турецький } козаки-
Святий } нетяги.
Хома Пиндюр, на прізвище Плахта.
Ганжа Андйбер, гетьман Запорозький.
Костир, безрукый козак-характерник.
Козаки-січовики, козаки-зимовчаки,
козацькі чури,
громадські мужі,
кобзар, посланці і вістовці.
Велький візир.
Сераскір.

Капудан-баша.
Беглербек.
Замковий ага.
Княгиня Вишневецька, Байдина мати.
Катруся, її небога.
Настя Горова, шинкарка степова.
Настина наймичка.

Сцена в Вишневці над Горинню, на степу Вишневецькому,
в Цариграді, на Босфорі і в Великому Лузі.

ПРОЛОГ

Три сотні й два десятки літ минуло,
Як згас у муках дух правдивий Байди,
А серце в нас лицарське не заснуло:
Так само на землі жадає правди.

Боронючи народну Гіпокрену,
Духовну зброю без устанку носим
І се на лицедійную арену
Свою борбу за правду переносим.

О музо Мельпомено, правди мати!
Дай нам тобі достойно послужити,
Народний дух з занепаду підняти,
Гасителів його посороміти.

Нехай велика, люба нам тінь Байди
Од нас лица свого не одвертає,
Нехай признає в нас героїв правди
І на борбу святу благословляє!

АКТ ПЕРВИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Вишневець. Дуброва під замком.
Виходить Байда, за ним Тульчинський з кобзою.

Байда

У мене в грудях серце б'ється рівно...
Султане, цісарю, королю, царю!

Ваш гнів мене довіку не злякає
І ваші милості мене не куплять.
Чи життя, чи смерть, чи рай, чи пекло люте,
Про все байдуже Байді Запорожцю.
Обійме смерть він, жарко поцілує,
Коралями кістяк її закрасить
І завітчає голомозу пишно.
А життя — мов оковитої горілки
Коряк жемчужно-бульбашної вип'є...
Чого ж хоробре, рівноваге серце
Злякалося хмурних очей дівочих,
Іх погляду сумного та гнівного?
Великого коліна ти панятко,
Княжа Острозьке, Із'яславська вітка...
Я — Руський князь з Олега й Святослава,
Що Цариградом пишним колотили.
Твої маєтності... Я маю ширші.
Мій Вишневець повеліває світом:
Велить султанові багаті Байдю,
Цареві — звати в гості гайдабуру.
Та мати сина з дому проганяє
І турчином, і москалем лякає...
Гей, заспіваймо, чуро, про козацтво,
Про наше вольне, як наш дух, лицарство!

(Бере в Тульчинського кобзу).

Співають

Гомін, гомін по дуброві...
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє:
«А йди, синку, пріч від мене,
Нехай тебе турчин візьме». —
«Мене, нене, турчин знає,
Сріблом-злотом наділяє».

Гомін, гомін по дуброві...
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє...
«А йди, синку, пріч від мене,
Нехай тебе москаль візьме». —
«Мене, нене, москаль знає,
Давно в гості закликає.
А в москаля добре жити:
Ласо їсти, гірко пити,
Бусурмена в полі бити...»

Тульчинський

Мій князю й батьку! на твоїй досаді
Будує чура твій свою надію.
Заручено тебе ще малолітком,
І дух козацький не злюбив неволі.
Тобі здається, наче рідна мати
Тебе примусом з дому проганяє,
І молодецьке серце вольне, горде
До іншої, до кращої палає.
Для мене ж над Катрусину уроду
Нема краси, ні лютого звичаю:
Мені Катруся — мов зоря в погоду,
Мов чиста благовісна квітка з раю.

Б а й д а

(загадавшись, перебирає струни. Співає).

Летить орел против сонця,
Згорда позирає:
Хто не знає закохання,
Той щастя не знає.
Пливе козак через море,
В морі потопає:
Хто не знає закохання,
Той журби не знає.

Ні, струни сі ослабли, заанімили
В моїм буянні кримськими степами,
В гонитвах за прудкою татарвою,
За дикими бахматами-вітрами.
Одна струна дзвінить потужно в мене,
Мов те пір'я орлине против бурі;
Мов Чорне море грає-заглушає
Всі інші співи на моїй бандурі.

(Співає).

Гомін, гомін по дуброві...
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє...

Виходить княгиня Вишневецька з Катрусєю.

Княгиня

Мій орле сину! де твій розум дівся?
Щоб я тебе та з дому проганяла!
Жене тебе не мати з дому, синку,
А вольна воля, самохить козацька,
Що на Низу, мов болесті, набрався,
Проявою в Литві й на Русі стався.

Байда

Моеї болесті, голубко-нене,
Козацтво низове не знає звіку.
Воно коралі, жемчуги турецькі
Дарує з жарту степовій шинкарці.

Княгиня

А ти ж хіба не з жарту, синку, співом
Про любовці сумні — гаї сповняєш?
Невже ти справді сумом тим сумуєш,
Що ним луна пісень твоїх лунає?
Ще, як змуровано замкові мури,
Вони пісень таких сумних не чули...
Чого тобі, мій синку, сумувати
І серцю неньки туги завдавати?

Байда

Не сум, а жаль бере мене великий
На той гнівливий та понурий погляд.
Ніхто не смів на мене так дивитись,
Ні пишний москвитин, ні турчин бучний,
І я ні перед ким очей не знизив,
А тут почув немовби страх у серці.
Я зроду ще нікого не лякався,
А тут чогось мій дух заколихався.

Княгиня

О синочку! то се тобі в Острозі
Княгиня Ілляна дала розмаю?
Чи, може, тирличем тебе поїла
І до дочки твій дух приворожила?

Я ж думала, що ти шуткуєш з нами,
А ти до Гальшки любовшамми дишеш,
До католички серденьком палаєш,
Заручену свою забувши дома!
Хіба ж на те Катрусю я пестила,
Щоб ворог мій із неї насміявся?

Тульчинський тим часом говорить Катрусі мімікою
про любовці. Вона відказує мовчки, що мислі її на небі.

Байда

Хто ворог твій, матусю?

Княгиня

Та Костецька,
Та ляхівка невірна, що відбила
Острозького Іллю в сестри моєї,
У бідної черниці. Не грихом би,
Ладом хорошим і звичаєм добрим
Вона б на світ Катрусю появила.
Зав'яла квітка, вмерла бідолашна,
В чернецтві сором свій дівочий скривши.
Я патріархові за розрішення
Та за заручини дала сто гривень,
І ти покинути Катрусю хочеш
Задля тієї Гальшки?

Катруся

Паньматусю!
Моя княгине, сонечко сирітське!
Не жур його і не вгущай за мене.
Я мушу гріх тяжкий спокутовати,
Волосяним рубком чоло зв'язати.

Княгиня

Ти? в монастир іти? Ти, пишна вродо,
Людського виду квітку світозарна!
Ти в келію любов мою зачиниш,
Постами та бдінням її замучиш?

Катруся

Не я, княгине, рідна мати буде
Пости постити, довгі ночі бдіти.
Вона свою вложила в мене душу,—
Її душа подвижництва жадає.
Бо по ночам, як місяць серед неба
Із зорями веде тиху розмову,
Я в сяві його вбачаю матір.
Вона, мов тіль прозирчаста, літає,
Німуючи, мене очима просить:
«О доню! ублагай святу Покрову,
Нехай мене на чисте лоно прийме».

Байда

Ти добре, нене соколихо, дбала,
Що синові готовила подружже,
Та, дбаючи про нас із патріархом,
Не зазирнула оком нам у серце.
Катрусина краса на мене світить,
Мов ясне сонце на Балканську кригу:
Хоть іскрами блищить-мигоче крига,
А теплої води з себе не пустить.
До Гальшки ж я ще й слова не промовив,
А весь узявся кип'ячем-окропом.
У ключ моя лицарська кров кипіла,
А серденько немов той жар жактило.

Княгиня

То се ви змовились мене зробити
Зозулею-бездітницею, діти?
Чи я ж на те вас у Царград возила,
Коліна патріарху обіймала?
Я не лякалась ні Балкан високих,
Ні скель, ні льодяних вершин зубчастих,
Ні понад кручами доріг страшених,
Ні ковбанюг, безодень глибоченних.

Байда

Ні, мамо, ти бездітною не будеш:
Дітьми й унуками втішатись будеш.

З дружиною до тебе звітаю,
У тебе під крилом її сховаю,
Острозьке те орлятко ув орлиці,
Мов цареня в потужної цариці.—
Катрусю любя, сестро дороженька,
Над рідною сестру мені рідненька!
Тепер уже мене старенька мати
Не буде мовчки з дому проганяти.
Сеї перстень не на глум тобі вертаю:
Кайдани золоті з обох скидаю.

Тульчинський здіймає вгору руки.

Катруся

О братику! який важений перстень
Надів мені той патріарх на палець!
Зніми, розкуй мою свободну душу:
До матері я прямувати мушу.

Тульчинський заламує руки.

Княгиня (вхопивши обидва персні)

О діти! стійте, не дратуйте долі
І не спокушуйте Фортуни злої.
(Ховаючи в гаман).
Не знаєш, синку, до кого лицятись
Ти хочеш із великим, щирим серцем,
Ти, рицар з рицарів, князь між князями,
Ділами славними рівен з царями!

[Байда

Про всіх князів красою Гальшка пишна,
Про всіх царів уродою велична.]

Княгиня

Ні, синку, безум не буває пишен,
Ані занепад розуму величен.
Господь скарав на ній лукаву матір:
Вдовуючи дитину появила
Недоноском, недородком бездушним.
Нема душі у гарнім тілі в Гальшки.

Вона, мій сину, образ тільки носить
Величної Острозької княгині.
Від неї вие на того бідою,
Хто на її маетки й рід польститься.
Ти привезеш мені в отецький замок
Страшилище, а не дитину любу.
Ти знайдеш у Костецької не долю,—
Веселих літ і молодощів згубу.

Б а й д а

Коли мого подружжя ти боїшся,
То я знайду собі притулок інде.
Нехай туман все поле покриває,
А мати сина з дому проганяє.
Широкий світ, ще ширша наша воля,
Козацька щасна й бідолашна доля...
Пійду послі з чужих земель вітати:
Давно вони одправи ждуть у мене.
Один привів мені турецькі коні,
А другий соболі привіз московські.
Хоть ми собі живем у Січі просто,
Та нас великі потентати знають.
Хоть по Дніпру стоять хати безверхі,
Двори необгороджені козацькі,
А до кого пристанемо у прийми,
Над усіма той візьме перевагу:
Помститься досхочу над ворогами,
Зневагою відплатить за зневагу.

(Виходить із Тульчинським).

Чути їх співанне.

Та не спав я нічку темненькую,
Та не буду спати ще й другуго:
Ой чогось мені тяжко
Та на серденьку важко,—
Я й сам, молод, не вгадаю.

К н я г и н я

О предки Вишневецьких і Корецьких,
Фундатори монастирів спасенних!
Ви, що склепи церковні посповняли

Лицарськими преславними костями!
Чи сниться вам у вашім сні підземнім,
Що ваш потомок хвалиться на замку
Козацькими кошами да хатами,
Пишається названними братами?
Йому байдуже батьківщину кинуть,
Плачушу матір дома занехати
Для тих пустинь, кочовищ запорозьких,
Затонів, комишів, лугів Дніпрових.
Він Байдою зневажливо назвався,
Титулу Вишневецьких одцурався.—
Не кидай же хоть ти мене, Катрусю,
Самітної-бездітної зозулі.
Не йди в черниці: я тобі весь замок
Окрию травуром, як домовину,
А ти мені допоможеш сльози лити,
По синові і день і ніч тужити.
Тим поглядом понурим ув Острозі
На нього смерть, не панна, позирнула.
Буянне се з названними братами
Зазначиться кривавими боями.
Я бачу всю його судьбу грядущу
І чую серцем гибель неминушу.
(Виходить, схилившись на Катрусю).

С Ц Е Н А Д Р У Г А

У Вишневці на замку крестова світлиця,
з предківськими портретами.

Б а й д а, в пернатому шлику, в руці булава, сидить
на стародавньому стільці. Над ним козак держить бунчук
і хрещатий стяг. По боках стоять дворяне-побратими
і чура.

Б а й д а

Негайно приведіть послі до мене:
Мені не по нутру наряд химерний.
Колись носили ми владичні барми,
Та нас у Києві смирив татарин,
Тепер потуга наша у козацтва,
А честь у простолюднему лицарстві.

Один з побратимів

Лицарства простолюдного все панство,
Всі королі, царі й князі бояться.
Не тим єсмо потужні, щоб ховали
Срібло та золото в своїй скарбниці,
А тим, що тисячі і тьми козацтва
Одною волею і духом дишуть.

Другий

Нехай сидять на золотих престолах,
Під балдахінами із оксамиту:
Столець твій, князю, ще тогді прославивсь,
Як їх ім'я на світ не народилось.

Третій

Варязьке серце завіщали предки
Тобі в наслідство разом із титулом,
І ним-то Байда славен між царями,
За нього Байду чествують дарами.

Четвертий

Бо чують, що у Байди в руських грудях
Сидить залогою козацька сила.

П'ятий

Вона, мов та Фортуна таємнича,
Народам щасте чи біду віщує.

Шестий

За кого Байда на кривавім суді
Тягтиме руку, той і візьме гору.
Тим і король впадає коло Байди,
І цар московський, і султан турецький.

Байда

Та де ж послі? Не так остило
Мені на замку челядь їх поїти

Да з бесурменом християн мирити,
Як тут сидіти у князькій повазі
Серед мого козацтва-побратимства,
Мов той владика посеред попівства.

Тульчинський

Ідуть... Се так москаль ступає важко.
Таке пре черево поперед себе,
Що задавив би і коня бахмата.
Під золотом та жемчугами шата
В пузатої московської казюки.
Насилу вдвох ведуть його під руки.
Силкуючись, дяки аж попотіли,
Мов ті воли у коповицю, впріли.

У розчинені широко двері перед московським послом
несуть соболі з сутозолотою парчею. Випереджуючи один
одного, послі сперлись у дверях.
Турецький посол визволивсь із тиску.

Москаль

Какі ты опередил меня, неверный,
Ко князю християнскому с приветом?

Турчин

О Байдо, воїне великодушний!
Не попусти впослідити султана,
Що силою преславною царює
Над чотирма кінцями світу. Дай нам
Його дари попереду явити,
Як передує власть його у світі.

Москаль

Един под солнцем царь наш православный,
Наследник императоров великих,
И вот тебе его подарок царской,
Князь Вишневецкий, витязь христианской!

Тим часом вносять і турецькі гостинці:
блискучий кінський наряд і келеп, саджений ізумрудами.

Турчин

Не в соболях тобі потіти, князю,
І не парчею поли величати:
Коня лицарського тобі в гостинець
Та келеп шле наслідник Магомета.

Москаль

Наследник Магомета-самозванца,
Гаремного пророка проходимця.

Турчин

Дозволь нам, князю, божий суд вчинити,
Поставити бойців перед тобою.
Чий упаде, нехай се буде знаком,
Що правда лжу ногами попирає.

Байда

Не личить нашій честі і повазі
Вбачати кров поселську в себе дома.
Хто з ваших потентатів більший-старший,
Розсудить те колись рука господня.
Тепер же я прошу вас, любі гості,
(Устаючи і вклоняючись їм).

Прийняти zarazом од мене дяку.
Нема в нас, козаків, сріблá та злата,
Щоб за дари дарáми відплатити.
Ми кров'ю платимо царям за ласку,
Стережемо царства їх од напасті.

Москаль

Мы с тем и прибыли, князь христианской,
Чтоб воинство твое призвать на помощь
Против неверных наших супостатов.
Велик наш царь: одной полой покрыл он
Ливонию со морем со Балтийским,
Другою — всю Сибирь со окьяном;
Рукою досягнул до Бела моря,
Поставил ногу твердо на Хвалынском.
Он даст тебе в кормленье воеводство
Величиной со всю Литву и Польшу.

Турчин

Не слухай, князю, мови тулумбаса,
Московської, гучнопустої бочки.
Сягає широко земля Московська,
Да тісно, сумно там людському серцю.
В снігах утонеш, у борах заблудиш,
З ведмедами, з вовками жити будеш.

Москаль

Эх, ты, башка, обвитая завоем,
Узорами расписанная кукла!
Тебе ли знать, чем славна Русь святая,
Чем православная крепка, могуча?

Турчин

У нас ти, князю, знайдеш край розкішний,
Як рай земний, Едем барвистопишний,
Хороброму у нас хвала і слава,
Розумному — шаноба і повага,
Веселому — пісні, танці, музики,
А доброму — святе добро вовіки.
Чи схочеш, над бистрим Дунаєм сядеш,
На страх і жах народам католицьким;
Чи схочеш, кошом станеш против перса,
Як громова у блискавицях туча.
Тинь бога на землі, каліф великий,
Тебе своїм благословеннем зище
І осипатиме тебе довіку
Щедротами без міри і без ліку.

Байда

Шановні гості, славних потентатів
Намісники і речники достойні!
Не можу я тепер вам обіцяти,
Кому з вас буду скорше помагати:
Бо обіцяти і зробити в мене
Вимовлюється ділом, а не словом.
Скажу вам тільки, що Річ Посполита
Козако-україно-запорозька
На те стоїть, на те живе й воює,

Щоб люде в світі не забули правди,
Дарами нас не можна підкупити,
Шкода й словами пишними лестити.
Чи в християн, чи в турків більше правди,
За тих і кров ми будем проливати.
По мові сій, шапкую вас, вітаю
Та й до домівок з миром одпускаю.

Турчин

Виходимо, та просим не забути,
Де кублється республіка козацька:
По саму Рось, по Селістрині Бурти
Лежить земля наслідня Оттоманська.
(Виходить із своїм почтом).

Москаль

Смекаєш, князь? Смотри же, помни твердо,
Где християнства главная защита.
Сидишь ты на стольце варяжском гордо,
Да у царя — пустяк Речь Посполита.
Хозяйничать в хозяйстве он великом
Умеет лучше всех владык под небом,
И как ты ни храбришься в Поле Диком,
А жить придется нашим русским хлебом.
(Выходит со своим почтом).

Байда

Наторохтіла повну хату бочка...
Чого в московську голову не прийде?
У нас рілля — хоть посади дитину,
То виросте: така земля плодюща;
А в них сіренький супісок та глина,
Корпають, мов на глум людський, сохою,—
І плуг наш до сохи голоден прийде:
«Дай, кумо, Христа ради, скибку хліба!..»
Уф! утомивсь, неначе від роботи
З волами в плузі щирий кінь лицарський.
А турчин стеле нам постіль м'якенько,
Да як-то виспатись би довелось!
Загарбавши під себе патріархів,
Торгує їх перекупством ледачим.

Самі прибільшують невіри плати,
Аби з дурних дурні гроші драти.
Мої кохані друзі-побратими!
Шануйте щиру правду, а не віру.
Нехай у вас та віра лучча буде,
В котрій добра найбільше роблять люде...

Чути знадвору галас.

Що се таке? Що се за гомін дикий?

Тульчинський *(позирнувши в вікно)*

Ой леле! се посел посла воює,
І Бочку вже у суточки заперто...

Байда

Вхопи, мій хлоню, бунчука князького,
Біжи, поскуплюй чергове козацтво
Та розійми сих ворогів запеклих...
Гледи ж, не вицідь крові і краплі.

Тульчинський

Біжу, мій князю. Як не розійму їх,
То розіллю холодною водою.
(Виходить).

Один з побратимів

Ні, добре Тулумбас воює!
Він голосом і мертвого підняв би.
Бач, як реве! Мов та стара гармата,
Що козаки Грізною прозивають.

Другий

Пресвітлий князю, я тобі не раджу
Коня турецького в табун пускати:
Бо він уб'є твого Арапа, Бурю.
Шкода такого жеребця втеряти!

Б а й д а

Нехай уб'є: сим ділу не зашкодить:
Не коней він, левів мені наплодить.
І між орлами, брате, бій буває,
І цар царя потугою воює.
В боях серця гартуються лицарські,
В боях росте і кріпне дух козацький.

Т р е т і й

Се не сідло, престол тобі блискучий,
Наш князю Байдо, Соліман спорудив.
На тім коні-огні, на сім престолі
Рівен ти будеш силою з царями.

Б а й д а

Мене рівнятиме з царями правда,
Котрої по світах з мечем шукаю...
Дивись, дивись! ого! мій чура виріс,
Орудює козацтвом по-гетьманськи.

Ч е т в е р т и й

Тульчинських рід підбивсь аж геть угору,
Пасе передню й у князів старинних.

П' я т и й

Я бачив путь іще тогді в нім, князю,
Як він коня допавсь уперше хлопцем.
Так буря крил в Борея позичає,
Так гуррикан степом летить-гуляє,
Не зникне чура твій Самусь без слави:
Співатимуть колись про нього думи.

Б а й д а

Глянь, брате, що він з ними виробляє!
Розвів обох, мов дві отари, різно.

Ш е с т и й

Се, князю, справді зроблено мистецьки:
Твого Самусь клейнода не понизив.

П' я т и й

Незгірш і се, що москаля придержав,
А турчина у чисте поле випхнув.

Ш е с т и й

Дивись, дивись! уже по згир'ю грають,
Долманами, казав би крильми, мають.

Д р у г и й

Скотили вже дяки на воза й Бочку...
Мовчить; як міх ковальський, важко дише.

Ч е т в е р т и й

Сей воевода уломив би спину
І македонському коневі, Букефалу.

Д р у г и й

Не встояли б ворота римські, певно,
Коли б таких слоняк дать Ганнібалу.

Т р е т і й

А я б його послав наздоганяти
По горах та байраках Мітрідата.

Д р у г и й

Не хутко б вітроногого догнала
Московська говоруха черевата.

Ш е с т и й

Ся Бочка, по царському повелінню,
Скотилась би і на Кавказькі гори.
Москаль таківський: він із кожї рветься,
Догоджуючи волі самодержця.

Б а й д а

Коли б у нас був сан такий високий,
Ми б звоювали увесь світ широкий.

Коли б ми всі до одного горнулись,
Під нами б і царі, й народи гнулись.
Ми хвалимося, вбогі сіромахи,
І волею і думою одною,
А ще недавно на кривавім Старці
З'єднали Ганжу Андибера боєм.
Під саме небо сипало гультяйство
Вали страшенні, а само вривалось
До пекла в землю, на погибель братню.
Річками кров козацька розливалась,
Теряли ми свою снагу останню.
Тепер наш Ганжа в корчмах гетьманує
Чи в кабаці у Насті Горової,
Та ще й не кидає своєї думки —
Звести до бою козаків зо мною.
Химерна думка! Я вже не боюся
Його потуги: полягла на Старці.
Кому фортуна служить у походах,
До того й перекинуться зтяжці.
Ще дав йому й князького недолимка,
Щоб не журився, не вдававсь у тугу;
Дав черес і срібла, щоб позбирались
На його поклик сиві козарлюги,
Ті, що з нудьги, з журби попропивались,
Кабачній Насті все позаставляли.
Бо я задумав одружитись чесно,
Щоб не порвався Байдин рід великий,
Не осягли мої варязькі добра
Князькі підлизи, римські католики.
А без козацтва в князя Константина,
У Василя, не висватать небоги.
І князь Володимер, київський мій предок,
Лицявсь серед походної тривоги.
Як розпушу приставства по містечках,
По селах, городах, монастирищах,
Та поїдять вони у скупердяки
Скирти давняшні й степові добутки,
То мусить з Байдою Василь миритись,
Йому Острогом пишним поступитись.
Тоді ми зараз двинемо на море:
Нехай і турчин знає людське горе;
Нехай орди в Москву не посилає.
І Байди золотом не засліпляє.
Вертається Тульчинський.

Тульчинський

Пресвітлий князю Байдо, пане й батьку!
Розняв послі я по твому наказу;
Не дав крові у заїди точити,
Твоє житло лицарське плямувати.

Б а й д а

Я бачив, хлоню. Ти справлявсь розумно,
І се твоя заслуга найславніша.
Ти вже мені дев'яту весну служиш,
Покинувши Тульчин, колиску предків,
Отця, і неньку, і братів коханих
Задля мого лицарства занедбавши.
З тобою ми бували і на Рейні,
І поза горами людей видали,
Звичаї добрі, рицарську науку
В боях за правду досвідом узнали.
Ти всюди був мені слугою вірним, —
Як братне серце, чурою прихильним.
Тепер не будеш більше чуровати,
А з нами брат за брата пробувати.
Навколішки ж перед мечем лицарським!
Схились і встань товаришем козацьким.
(Ударивши тричі голим мечем по плечах).

У с і

(опріч самого Байди)

Вітаємо тебе, Тульчинський пане,
Товаришу, Самусю наш коханий!

Б а й д а

А я тебе до серця пригортаю
І сьомим побратимом об'являю.

Тульчинський

Цілую сей преславний меч варязький,
Наслідний дорогий клейнод лицарський,
Що не покину в нужді побратима,
Як брата брат, як рідний батько сина!
Все пополам, свобода і неволя,
Велике щасте і тяжка недоля!

СЦЕНА ТРЕТЯ

Там же.
Увіходить панцерний боярин.

Б о я р и н

Пресвітлий князю! трое коней пало,
Поки з Острога долетів до тебе.

Б а й д а

Хто ж ти єси? Тебе я вперше бачу,
А по твоїй ліберії вважаю,
Що службу служить під щитом Острозьких.

Б о я р и н

Так, я служив їм щирим серцем поти,
Поки в них неправди не побачив.
Тепер покинув прапор їх навіки
І правди-честі у тебе шукаю.
Ти в нас один на цілу Русь високо
Підняв угору славу й честь козацьку.

Б а й д а

Кажі ж, чого з Острога мчавсь до мене,
Мов той Борей, бурнокрилатий вітер?

Б о я р и н

Коли б я справді був крилатим вітром,
Вхопив би я з пожежі галагана,
Роздмухав би його, летівши вихрем,
Та й випалив усі Острозькі добра.

Б а й д а

Що ж там таке? Шкода мене тривожить:
У мене в грудях серце б'ється рівно.
Кажі так просто, як арабську казку
Із уст химерної Шехерезади.
Коли б уся земля заколихалась
І люде скрізь позабували правду,—
Один я правду-матір пам'ятав би,
Один за правду я з мечем стояв би.

Б о я р и н

Що ти до князя Василя озвався
І до його небоги залицявся,
Се всі ми знали, всі раділи серцем,
Що ув Острозі в'єш собі кубельце.
Я ж у князьких світлицях, знай, чатую,
Що там говорять, навіть шепчуть, чую.
Ніхто б на світі так не веселився,
Коли б ти, князю, серед нас осівся.
Та князь Василь Сангушка уподобав,
Картовника і костиря п'яного,
Що в кабаці у Насті Горової
Татарських бранців куповав за гроші
Або в козацтва вигравав у кості.
Набравши бранців, пов'язавши в лика,
До короля з тріумфом їздив пишно,
Що подвизавсь на креслах, вихвалявся,
За службу королівщин допевнявся.

Б а й д а

Ти справді чув, бачу, Шехерезаду,
Що Аль-Рашіду лоскотала вуші.
Сангушко князь, мій тезко знаменитий,
Не тільки в карти да у кості грає:
Він добре й за татарами вганяє;
І що здобув у короля за службу,
Те вислужив собі на кресах чесно.
А що він князя Василя вподобав
Чи князь його — кому до того діло?

Б о я р и н

Великодушний князю! не прогнівайсь,
Що не з орлової ми високості,
Як ти, на честь поглядуем лицарську,
А дивимось на все, як люде прості.
Дозволь мені по правді з'ясувати,
Що вкоїв князь Сангушко ув Острозі.
У них із князем Василем постала
Умова, щоб Острог опанувати;
Тоді Сангушкові Дмитрові срібла,
А Василеві добра з замком взяти.

Сі змовини чинились перед нами,
Прибічними боярами-слугами.
Ми свідками були і на весіллі..

Б а й д а

Як на весіллі?

Б о я р и н

Так, весілле грали
Серед крові та гвалту і наруги!

Б а й д а

Що ж то за кров, за гвалт був і наруга?

Б о я р и н

Кров вірних слуг княгині Ілліної,
Гвалт і наруга над її дочкою...
(Зупиняється).

Б а й д а

Кажі, кажі.

Б о я р и н

Учора ми з Сангушком
В Острозький замок силою вломилась.
Всі трупом полягли, хто став нам опір,
І князь Василь, за руку панну взявши,
Одав її приятелеві в руки:
«Моя тут власть, моє отецьке право!»
Почав благати піп, щоб одложили
На завтра шлюб: бо і дочка, і мати
З жалю та з сліз гірких обидві мліли.
«Тебе я не на раду, попе, кликав! —
На нього гримнув князь Василь. — Чи бачиш?..
Чини, що я велю: бо булавою
Повчу тебе, як молодих вінчати».

Б а й д а

І повінчав?

Б о я р и н

«Ликуй, Ісайє», — крізь сльози
Бідаха проспівав, зв'язавши руки.

Б а й д а

То молода призволила вінчати?

Б о я р и н

Як поспитав: «Чи маєш добру волю?» —
Мов на хрестинах кум за немовлятко,
За неї князь Василь промовив: «Маю!»

Б а й д а

Ну, так сей шлюб не варт своєї й назви.

Б о я р и н

Так; да вони зробили шлюб справдешний.

Б а й д а

Який?

Б о я р и н

Вечеряли; музики грали;
Мазура вдвох з Сангушком танцювали;
А наші козака навприсядки садили,
Аж лави й груби ходора ходили.

Б а й д а

А молода?

Б о я р и н

Без матері сиділа,
Мов бобом плакала та з горя мліла.

Б а й д а

Без матері?

Б о я р и н

Бо матір причинили:
Її клятьби й музик би заглушили.

Б а й д а

Ну?

Б о я р и н

Князю, дай утру сльозу гарячу...
І сором плакати сивому, та плачу...
Таке тут сталось, що коли б той замок,
Острог той гордий, став хлівом жидівським,
Або костюдом грішним католицьким,
Або Кальвін би з Лютром там осілись,
І над святою вірою глумились,
То в мене серце так би не боліло...
Боюсь казати...

Б а й д а

Договорюй сміло.

Б о я р и н

В ложницю повели... Воно пручалось,
Княжа Острозьке, вітка Із'яслава...
І... і п'яних двох слуг туди позвали...

Б а й д а

Доволі! Вийди і мовчи довіку
Про те, що чув і бачив. А якщо пробовкнеш,
Тобі заціпить і навек замовкнеш.

(Виходить боярин).

Самусю, повели у бубни бити
І бунчука заткни на Красній броні.
Всіх сотників до мене в раду скличеш;

Козацьку чернь десятками полічиш.
Тих, що у Насті в кабаці пишали,
Шаблі й сагайдакі позаставляли,
Нехай десятками поставлять різно.
Голоті сій свою роздам я зброю,
Та й рушимо з гарматами негайно
До суднього з харцизниками бою.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Шкода, мій князю, в тулумбаси бити:
Не чутиме козацтво наше гасла.
Сьогодні на степу велике свято:
Прощальники в кашниці гостюють.
Цимбали й бубни попід шинком водять,
Хто б не прийшов, горілкою частують.
Залога наша вся туди побралась;
Одна малеча в куренях зосталась.
І черговців, що про посли стояли,
Насилу вдержав я на чаті в замку.
Тепер у нас під зброєю ні духа,
Опріч твого козацтва-побратимства.

Б а й д а

Біда, біда! Та мусимо коритись
Козацькій волі. З нею нам не битись.
Сю ніч самим нам треба вартувати,
Мої ширококрилі орлята.
Чергуйтесь чергами на Красній броні;
Я мушу в той кабак, до Горової.

Виходять усі, опріч Байди да Тульчинського.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Мій князю й батьку, Байдо міцносердий!
В тяжку часину я тебе благаю
Прислухатись до братового серця,
Яким воно непевним боем б'ється.

Б а й д а

Тяжка часина, брате, не заважить
У мене й крихти на вазі розсудку.
Над серцем Байдин розум гетьманує
Однаково і в радощах, і в смутку.

Тульчинський

Тим і вдаюсь до тебе, князю Байда,
Як син до батька, рідний брат до брата.

Б а й д а

І знай, мене не сліпить ні досада,
Ні безголов'є, ні гірка утрата.
Про тебе я, Самусю, пам'ятаю
В великім щасті і в тяжкій печалі:
Любов твою в душі твоїй вбачаю,
Як чисту воду в чистому кристалі.
Мов туманом, Катрусю обгорнули
Чернечими казками добрі люде;
Та не навіки чувства в ній послули:
Вона твоя, вона твоєю буде.

Обіймаються мовчки і виходять.

АКТ ДРУГИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Кабак Насті Горової.

За столом сидять козаки-дуки, по лавках — козаки-нетяги.
Знадвору чути музики, співи, регіт і гомін.

Один з нетяг

Ой корчмо, корчмо, наша ти княгине!
В тобі добро козацьке марно гине:
Що і сама ти неощатно ходиш
І нас, нетяг, у дранім різзі водиш.

Один з дуків. Шкода, козаче-брате, на корчму нарекати. Нарекай на козацьку шербатую долю та на дурну козацьку волю.

Другий нетяга. Тобі се добре говорити, упугавшись аж у три жупани; а он у нашого Радька Гузира нічим і грішного тіла гаразд прикрити. З усієї здобичі, з того, мовляв, турецького добра зістались були тільки червоні штани, — і на ті вразька кабашниця польстилась. Тепер, бач, сидить голий, мов турецький святий.

Третій. А справді, він схожий на турецького святого, братчики. Крізь рам'є кругом тіло світиться.

Четвертий. То й бути йому Турецьким Святим, а не Радьком Гузирем. Чи згода, панове братте?
Усі нетяги. Згода! згода! згода! Нехай не дурно своє дранте, свої верети носить.

Четвертий. Поздоровляємо ж тебе, любий товаришу, з новим титулом.

Турецький Святий. Що мені по титулі, як чортма в шкатулі?

П'ятий. Не кажи-бо сього, брате. Тепер усі твої карби в кабашної Насті пропали. Тепер нехай оплачується Радько Гузир, а Турецький Святий — новий у неї гість: мусить гаспидська Настя карбувати тобі на всі дванадцять апостол.

Турецький Святий. Еге, викрутишся в неї новим прізвищем! Се тобі не січовий кабак. Тут присуд князький, а не козацький. Добре було нам, панове братте, за гетьманування Ганжі Андибера. Той куди не ввійшов, чи в королівські добра, чи в панські, чи в чернечі, чи в міські, — всюди в нього присуд козацький. А князь Байда над нами разом і гетьманує, й панує. Не перестане, мабуть, князь поти княжувати, поки вовк вовкувати.

Шестий. Проклятуца кабашниця! Вже аж комора тріщить од козацького добра, а їй ще мало. Коли б і душу чоловік застановив, узяла б і душу в заклад.

Другий дук а. Ти, брате, справді рівняеш Настю до чортяки. А не хто ж, як оцей Турецький Святий проложив про неї стишок: «Ой Насте, каже, Насте кабашна! Ти, каже, до нас, козаків, бідних нетяг, лиха та й обачна».

Третій. А торік, як роздобув на морі чересок грошей, то прибіг до неї з Низу, мов цуцик ласкавий, дарма що в цьому степовому кабаці присуд князький, а не козацький.

Турецький Святий. Мов цуцик? Не цуциком, великим псом, справдешнім собакою був я тоді.

Четвертий. Що ж, коли й сама, ледащиця, принадна і дівок держить хороших, а найбільш оту спокусницю Пазину.

Один з нетяг. Вам, дукачам, добре коло своїх жінок грітись, а бідному низовцеві, злиденному січовикові, до кого притулитись? Он і прощальники йдуть із Січі до Межигорського Спаса, да й ті звернули з Київського шляху, щоб умочити сивого вуса в патоку.

Другий. Тепер-то їм і вмочати: за одним заходом усе спокують. Їм добре й каються, у гроші вбившись. Дарма,

що проміння саєти на волосяну одєжу, а чересом підпереже чернечого підрясника так само, як і козацького жупанка.

Третій. Еге, брате. Добре низовим дукам скакати в гречку, добре й каються. А наш брат ухопить шилом паток, та й носись із гріхом. Прийдеш до попа в веретищі, то й покути накинати не хоче. Яка з голого спасенника користь?

Турецький Святий. Коли б моя воля та сила, я б оцих спокусниць узяв та й повбивав. Дак же бо козацтво наше!.. Само свою халепу й стереже, й обороня. Та й князь наш, дарма що Байдою зветься і за християнство воює, а так не чинить, як той спасенний Полюс. Той у Києві он шпиталь про козаків-калік спорудив, а сей оддав степ, місце веселе, як долоня рівне, під жіноцький кабак, мов під який гарем, прости господи.

Один з дуків. Хіба ж він під кабак оддав степ? Не від кабак, голово ти розумна, а під козацьке кочовище. Бо козаки бідкаються пасовищами по панських добрах. Що за божевільний мізок у цих опияк! Самі завели степовий кабак, самі з Настею рядну рядили про його вбезпеку, а тепер винуватять князя. Таж він про козацьке пристановище, не про що, дба: щоб захистити вольним кочовищем козацькі двори та холіви д' Орди. А коли б не дозволив зробити в своїх добрах кабака взором Низового, то коренили б його так само, як Острозького й інших княжат.

Другий. А я тебе, друже, пораджу й остережу: не розпускай ти про князя Байду губу, як халяву.

Турецький Святий. Чом же це так, панський ти підлиз? Се ти мусиш держати язика за зубами: бо живеш із князької землі, а я — вольний козак.

Другий. Вольний, се правда: бо куди ні поволочешся, несеш усе своє надбаннє на спині, як той вовк-сіромаха — шкуру. Про вольного, правдивого козака проложено й пісню:

Козак, душа правдивая,
Сорочки не має,
Коли не п'є, дак воші б'є,
А все не гуляє...

Турецький Святий. Не одні воші ми б'ємо, пане брате. (Сміє).

До нього пристають інші.

Ой у лузі над водою
Калина цвіте:

Ой то ж наша голотонька
Мед-горілку п'є.

Іде козак, іде дукач,
Насміхається:

«За що тая голотонька
Напивається?»

«Ой не смійся із голоти,
Превражий дуко,
Щоб не була із душею
Тобі розлука!»

Один бере за чуприну,
Другий дұла б'є:

«Ой не ходи, песький сину,
Де голота п'є!»

«Ой прошу ж вас, миле братте,
Прочу, не бийте:
Ой куплю вам цебер меду,
Нахильця пийте!»

«Що ж нам, братте, з того меду,
Що ми нап'ємось?
Лучче вволю натщесерце
Дуки наб'ємось».

Третій дук. Заспівайте ж, братчики, тепер ще про козацьку хату. Як-бо той Шерешир співа?

Ой знати, каже, козацьку хату
Через десяту:

Вона соломою не вкривана,
Вона приспою не обсіпана:

Кругом двора
Нема ні кола,

На дровітні дров ні поліна,—

Сидить в ній козацька жінка, околїла.

Турецький Святий. Щоб ви самі так околїли, превражі дуки, з своїми жінками і з усім наплодом! Хіба

забули, що було Шереширові за зневагу козацтва? Те й вам, дукачам, буде. Йому потовкли вдрузки кобзу, а ви й зубів не позбираєте.

Четвертий. Чого цей Турецький Святий зробивсь таким злющим? Грима на нас, наче той печерський скимник. А колись я знав його веселим.

Третій. І одягнім.

Четвертий. Не що ж бо й що. І досі козаки співають стишок, що проложив цей спасенник, танцюючи круг Пазини. Гарний стишок! І бакаляр такого не зложить. Агов, козаки небожата! Хто заспіва про Пазину стишок, іди, випий із нами корячок меду-п'яного-чола.

Один з нетяг. Хто скомпонував, хай той і співа: хай за свою кебету й нагороду здобува.

Четвертий дук а. А заспівай справді, твоя Турецька Святине!

Один з нетяг. Не весело йому без кобзи співати: нічим, мовляв той Шерешир, угору духа підняти. Тим і на печерського скимника закандзюбивсь, що кобза лежить із штаньми в шинкарки в закладі.

Четвертий дук а. То скиньмось по людській денежці та викупім. Чи так, панове братте?

Інші дук и. А чом же? Нехай козак себе розважить.

Четвертий. Еге ж, еге, як той січовий нетяга мовляв:

Струни мої, струни,
Струни золотії!
Грайте мені стиха:
Ачей козак-гольтяпака
Збуде трохи лиха.

Третій. Агов, дівчата! кете лишень сюди кобзу того козака, що штани заставив.

Наймичка приносить кобзу.

Турецький Святий. Бач! так і вродилась. А я вже з тиждень коло диявольської п'япюги панькаю, що неживий ходю без кобзи. Дак ні приступу! Ще, ка, і в потилицю виштовхаю. На тобі, ка, більш накарбовано, ніж у тебе волосся на голові. Така диявольська халява! Щоб її душа в пеклі рачки стояла!

Третій. Співай уже, співай.

Турецький Святий. Чуєте, миле братте? Чи бряз-

нули капшуком, чи ні, уже й запрягли козака в ярмо. Отакі вони всі, ці дуки-срібляники. Такі вони й тут, на Русі, такі й за Порогами. Та вже ж мушу відбути панщину. (Співає під кобзу).

Ой хто попа й попадо,
А я Пазину люблю.
Люблю і вдень, і вночі,
Ясне світло гасючі.
На Пазині коралі —
Сто злотих давали.
Ані батько купив,
Ані мати дала:
Сама добра була,
З козаками здобула:
Бо хороша була!

Четвертий дук а. Бачте, як він її вславив! Ми помремо, то нас і позабувають, а Пазину довго ще пам'ятатимуть.

Третій. Іди ж, козаче, скрипи живота на похмілле: випий михалок меду.

Турецький Святий. Нехай з вас, розпреввражих дуків, п'явки кров повипивають.

Первий. Сіль тобі на язик, печина в зуби!

Другий. Не кажи-бо так на його, брате: з його буде колись преподобний скимник.

Третій. А що ти думаєш? Турецькі скимники сердитіші й од наших.

Четвертий. Он іще один такий преподобник до шинку тягче.

Третій. Сей, мабуть, ще святіший.

Четвертий. Та й розумніший: бо змудрував собі штани з жінчиної плахти.

Третій. А справді! Попристібував плахту між ногами, та й е штани.

Увіходить Хома Пиндюр.

Четвертий. Недурно зложив сам про себе пісню. Як-бо вона співається? (Співає).

Трое інших дуків підтягують.

Іде козак з шинку п'яний,
За собою штани тягне.

Бо козак, бо козак, бо козацька дитина...
На те мати породила,
Щоб дівчина любила.

Хома Пиндюр. І полюбила-таки. Бач, оддала й материнську плахту на штани.

Четвертий. Ох, не вона це оддала, козаче. Ддала її лиха година. Не вподобала, мабуть, карбача на спині, а синього синила попід очима. Як-бо той Шерешир про козацьку жінку виспівував?

Третій. Я влюбив цього козака, братчики, за його вдачу козачу. Випий, друже, чарку доброї оковитої горілки за здоров'є Турецького Святого. Тут у нас проявився святий, та ще й не простий, а турецький.

Хома Пиндюр. Та вже лучче тут випити, ніж у тих прощальників. Щоб їм ні одного гріха не прощено в чернечстві!

Третій. А хіба що?

Хома Пиндюр. Наливай уже, коли наливаєш, вразький дуко!

Третій. Чим же я тобі дука, та ще й вразький?

Хома Пиндюр (випивши). Не ти один, усі ви — бісова худоба. Ви з нашого брата козака-нетяги насміхаетесь так само, як і ті низові дуки, ті, мовляв, прощальники. Заразом і горілкою вітають, і прізвище прокладають, як той казав: «Ложкою корме, а стеблом очі поре».

Турецький Святий. Сказано, дуки-срібляники. Бодай їм добра не було ні в раю, ні в пеклі!

Перший дука. Та годі-бо тобі, преподобний скимнику, лаятись! Ми ж тобі й кобзу викупили.

Турецький Святий. Ще й не так вас повилаюю. Правду співав той січовий кобзар:

Ой ви, каже, дуки, дуки!

За ваші всі луги й луки:

Ніде козакові-нетязі стати

І коня попасти.

Ви думаєте, я тільки про Пазину зложив пісню? Не забудуть люде й про вас, дерії українські. (Співає).

Та все пани, та все дуки,
Позаїдали наші поля, луги й луки...

Другий. Тю на твою дурну голову! Ти ж і сам колись був таким, як ми, дукою. Хто тобі, пеському синові, звелів

гайнувати батьківщину? У тебе ж так само були й коні, й воли, і всякий інчий добуток.

Хома Пиндюр. Були і в мене. В обох у нас те все було. Та ми не насміхались вашим робом із голоти. От і низові дуки, що мають власні човни за порогами, і ті, забагатівши братньою кров'ю, тепер безпечно душу свою спасатимуть, а з нашого брата і в чернечстві воду варитимуть.

Турецький Святий. Ні, вони, й сидючи на небі, кепкуватимуть із тих бідолах, що море поковтало невідмолених. Наш брат, нетяга, здобичню дорогу по морі верста, а вони в степовій шинкарки добрі горілки попивають та за човни собі дуван одлічують, та рай по монастирях закупають.

Хома Пиндюр. Велике диво, що козак пропивсь або в кості програвсь! Зараз і прізвище проложили. То був Хома Пиндюр, назвище старосвітське, поважне, а тут ув одну минуту — на тобі! зробивсь Хомою Плахтою.

Один з дуків. От же ти й справді Плахта, Хомо. Не вклепавсь той піп, що Хомою тебе назвав: не вклепав, лись і січові прощальники. У тебе розум не козацький, а жіноцький. Далєбі! Ну, скажи на милість божу, який тут біс позаїдав у вас поля, луги й луки? Поздоров, господи, князя, нашого батька, тут не Острожчина, що відміра тобі дві чи три волоки, та й козакуй під його князьким щитом. Тут і земля й вода вольна. Аби в тебе добуток свій був, займай займище, чабануй, ратайствуй, пасічникуй, будникуй, гони собі бобри, рибалкуй, — роби що знаєш. А в козаки — хочеш, іди; не хочеш, стережи християнську землю на своїм займищі. Де ж тут «усе пани та все дуки!» Які вони позаїдали в вас поля, які луги й луки?

Другий. Хіба це зветься в вас позаїдати, щоб на порожніх грунтах сідати? Дурний прогайнував батьківський добуток, а розумний здобув та й оре його займанщину-пустош. То це вже в тебе й дука? Це вже в тебе срібляник? О, щоб тебе головою в жито! Знали січовики, яке тобі прізвище проложили. Ти, брате, й родивсь Хомою Плахтою.

Турецький Святий. Ось слухай, Яремо Шаруй-Казане, і ти, Микито Сопухо, ось слухайте обидва. Не були есте такими розумними, витираючи плечима сажу по виницях та по броварнях. А як золоті бджоли в грека на Ягальницькому шляху підодрали, то й премудрим стали.

Третій. Чи в грека православного, чи в татарюги поганого, сього твоя святиня не зна, а словом дотина. Розумними ж через те вони стали, що добра свого на кабацьких служебок, на костирство, на танці-музики не прогайнували.

Хома Плахта. Бач, як сі дуки-срібляники один за одним руку тягнуть! Мов жид за жидом.

Турецький Святий. Бо в них і віра жидівська.

Другий. Яка в нас, козаче, віра, поспитай у цієї панночки (вдаривши по шаблюці). Та перше викупи в Насті свою козацьку ознаку. Такого гультая не честь нам і не подоба плазом одплазувати, а поважним боем годилось би тобі вуха по'бтинати.

Хома Плахта. Чи чуєте, чесне козацтво, християнське лицарство, як ся багата жидова з вас глузом глумує і глузом глузує?

Турецький Святий. А берімось, панове безшабельники, за лаву та припремо цих вражих дуків до стіни, так щоб і очі на нас повірячували!

Козаки-нетяги хапаються за лаву, а козаки-дуки, зскочивши на стіл, за шаблі.

СЦЕНА ДРУГА

Там же.

Увіходять Настя Горова з наймицками.

Настя Горова

А що се ви, п'янюги-волоцюги?
Чи се вам шийк жидівський чи вірменський?
Я тільки крикну в степове віконце,
То на шаблях вас рознесе козацтво.
Ти, ледарю, що з жінки здер плахтину,
Спустошивши і дворище, і хату!
Горшкою у тебе жінка воду носить,
Половником дітвору наповає;
Замість парчевих-золотих очіпків
Від тебе синяки криваві має.
Геть з кабака мого, дирява шапка,
Безпідшовний чоботе-шкарбане!

І дуки, і нетяги регочуться.

Один з дуків
Ся вдарить словом — що твоя й ломака!
Бач, як зігнувсь, похнюпивсь, мов собака?

Настя Горова

А ти, святий угодниче турецький,
У Магометовім раю одвірний!
Коли тебе не виганяю з хати,
Бездонна куфо ти, гниле барило, —
Тулись, як пес, а на людей не гавкай,
Гультайським язиком тут не варнякай,
Бо ти в мене, як дам сторожі гасло,
Аж за дев'ятьми ворітьми гавкаєш.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Там же.

Увіходить Ганжа Андибер, одягнений нетягою.

Андибер

Гей, хто тут сміє козака-нетягу,
Мов жида чи вірмена, зневажати?
Хто сміє з шинку, наче пса з-під лави,
Козацтво підупале проганяти?

Один з нетяг. Отак гукни! Неначе гармата ревнула. Так тільки Ганжа Андибер гукав на Старці.

Другий. Та чи не він се, брате, й є? Я вже давно помітив, що в його постава не гольтіпацька. А зрост який! Це велетень.

Третій. Еге! дарма що кажанок волосина 'д волосини на пучку.

Четвертий. А поясина з рогози, мов у того козака Голоти.

П'ятий. А шапка-бирка, зверху дірка.

Шестий. Справді така, як виспівував той Шерешир: вона, мовляв, травою пошита, а вітром, на славу козацьку, підбита!

Семий. І чоботи справді такі сап'янці, що видно п'яти й пальці: де ступить, босої ноги слід пише.

Восьмий. Ні, подивись, які в його плечі, які руки! У ці руки не попадайтесь, дуки.

Настя Горова

(стямившись після нестями)

Звідкіль се в нас опудало взялося,
Замурзаний грязею невмивака?
А чіп! твоє серед баштану місце,
Своїм дрантем дрібне лякати птаство.

Андибер

Лякав колись я і буйне, суціго..
Чи бачиш, що це?
(Виймаючи з-під поли недолимка).

Настя Горова

Гляньте, позлотистий
Гетьманський недолимок у нетяги!

Андибер

Чого ж тепер від мене хочеш, падло?
Чи по голові ним тебе заїхать
І черепа тобі в прах розтрошити,
Чи за ширітвас меду заложити?
Постав мені чола п'яного миттю
Ширітвас-цебер повеи серед хати.
Гей, козаки-нетяги, миле братте!
Скликайте чернь обідрану козацьку,
Нехай хоч нахильця п'є-веселиться,
А вип'є цебер, ще поставлю десять.

Турецький Святий

О, щоб же так тебе господь утішив,
Як покріпив еси козацькі душі!

Хома Плахта

Це не срібляник-дука: щире серце,
Душа правдива, до нетяг обачна.

Андибер

Чого ж се ви стовпились коло порога?
Кому з вас не рівен у мене кожен?
Вони сьогодні одягні та пишні,
А завтра ви цвістимете маками...
Посуньтесь, дукачі, нехай голота
Зо мною поруч за столом сідає.
(Посовує дуків і висовує всіх із-за столу).

Турецький Святий

Коли голота, дак між нею первий
Святий Турецький мусить бути в тебе.
(Сідає поруч).

Хома Плахта

А Плахта другий, мов у божім царстві
Петро й Павло, козацькі щирі душі.
(Сідає поруч).

Андибер

Агов! до мене, козаки-нетяги!
Я маю чим гостей угонобляти.
(Висипає на стіл таляри з череса).

Один з дуків

Ге, ге! се не козак-нетяга, миле братте:
Се чи не сам той Андибер з'явився?

Другий

Не дурно йшла про його поголоска,
Що знов над Байдою він візьме гору.
Наймичка вносить цебер меду.

Андибер

Частуйте досхочу, козацтво-друзі,
Мов за Порогами в Великім Лузі.
Я не такий, як той лукавий Байда:

Не панська в мене — проста, щира правда.
Гетьманством я високо не несуся,
Вельможним поглядом з вас не сміюся.
Чи князь, чи пан, чи вбогий гольцяпака,
У мене шана й честь усім однака.
Частуйтеся по простацькому звичаю,
А я чогось душею знемагаю.
За думками гіркими мед не п'ється,
Горілка добра марно в пельку лється.
Журба мене зв'ялила, ізсушила,
Що повтинали нам лукавство крила.
Відсуньте, братте, покутно квартиру,
Подам я в степ свій глас річкам козацьким. —
Гей ви, річки широкі, степові!
Помошниці великі Дніпрові!
Або мене до себе ви приймайте,
Або мені підмогу посилайте!

СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

Там же.
Увіходять козаки-зимовчак з одежею
та з козацькою зброєю.

Первий козак

Оце тобі сап'янці, наш гетьмане,
З святої річки, з славної Самари.

Обуває.

Другий

А се тобі, наш незабутній Ганжо,
Жупан-лудан з Великого Інгулу.

Вдягає.

Третій

Се шлик тобі, преславний Андибере,
Шле Ворскла-річка, пасіками пишна.

Надіває.

Четвертий

Прийми ж, наш батьку, і козацьку зброю
Від Росі, Тясмина, Сули й Росави.

Чіпляє.

Андибер

(до купи нетяг, що постали коло дверей з кочергами та
рогачами)

А що ж ви, друзі, відцурались меду?
Чого постали попід мисниками? ...

Один з купи

Того постали попід мисниками,
Щоб наші дуки з хати не втікали.

Другий

Вони черствим нас хлібом годували,
Як по ріллям у них ми шкитильгали.

Третій

Вони роботою нас напували,
Як казані у їх ми шарували.

Четвертий

Хто жив на Старці від меча зістався,
Ім у броварну каторгу попався.
Варили воду з нас ледачі дуки
І потирали об козацтво руки.

П'ятий

Не хочем меду, ні горілки пити,
Аби нам дуків добре попобити.

Шестий

Дай суд нам, батьку, праведний гетьманський,
Нехай не гине звичай наш козацький.

Андибер

Короткий суд у мене, миле братте:
Чи хочете, то розірвіть на шматте,
Чи хочете, то з хати вивождайте,
У два киї по спині потягайте.

Семий

Ми не вовки, щоб їх на шматте рвати;
Нам лучче за ліб, мов воляк тих, брати,
Під віконю надворі покладати,
По канчуками затинати.

Нетяги беруть дуків за чуби.

СЦЕНА П'ЯТА

Там же.
Увіходить Байда, один без почту, з обухом у руці.

Байда

Не добре, Ганжо Андибере, чиниш,
Що знов на давній шлях свій повертаєш.
Не від мого меча лежить на Старці
Козацтво низове, залите кров'ю:
Дурний твій розум, навісне завзяте
Братів з братами нокотом поклали.
Шануючи твою лицарську славу,
Я дав тобі князького недолимка,
А ти почав із ним степом нікати,
До всобиці козацтво нахилати.
Забув еси, що тут не Запорожже,
Не Замокан, не Базавлук, не Скоки:
Тут присуд мій, наслідній по тих предках,
Що суд судили ще в варязькі роки.

Андибер

Пресвітлий князю, ти всього не знаєш,
Що в тебе коять душмані козацькі.

Байда

Нехай мої той добра покидає,
Хто в них наругу та біду приймає.
Широкий світ,— знайти притулок можна
В Острозьких, у Сангүшків, Радивілів.

Турецький Святий

Щоб ми тебе на інших проміняли!
Ні, князю, ти наш пан, наш рідний батько!

Хома Плахта

Хотіли ми зробити якнайкраще,
Щоб славивсь ти ще ширше між козацтвом.

Андибер

Бо дуки ці голоту зобижають
І вбогих від козацтва відучають.

Байда

Я думав, що провчив тебе навіки
В страшних окопах на кривавім Старці.
Лежав ти мертвий од мого обуха...
Я взяв тебе, вдихнув живого духа,
І клявсь еси, очунявшій, що будеш
Мені коритись, як дитина батьку.

Андибер

(низенько вклонившись)

Корюсь тобі, преславний князю Байдо,
Корюсь, як лицарю між лицарями.
(Стиха до нетяг).

Се вам завіт козацтва: я корюся,
Поки у силу да в потугу вб'юся.

Байда

Та пам'ятай же, що мої достатки,
Усі поля, степи й луги з гаями
Оддав козацтву я на вжиток вольний.

Ніхто подимного мені не платить,
Ні мита не дає, ані куніці.
Живу я просто, мов козак у Січі,
Ні вин коштовних, не медів не знаю
І на потуху по рибасі щуці
Горілиці михалок випиваю.
Все козакам оддав я на притулок,
На втечище, на вольний заробіток.
Коли ж хто з них срібляником зробився,
То се річ добра, похвали достойна.
Бо не з кишень людських нам треба жити,
З землі насущний хліб свій здобувати,
Здобувши, ворога у полі бити
І християнський світ обороняти.

Увіходить Настя Горова, з тацею
і срібним ковшем на таці.

Настя Горова

Пресвітлий князю! честь мені велика,
Що завітав еси козацьким робом
До нашої оселі степової,
До становіща Насті Горової.
Я знаю, що в медах ти не смакуєш,
А пивом нашим шинковим гордуєш:
Зволи ж горілки доброї, живої,
Здоровшої над вивозні напої,
До чесних рук своїх лицарських взяти
А срібний ківш на замок відослати.

Байда

Не п'ю з таких я рук.

Настя Горова

З яких, мій князю?

Байда

Таке жіноцтво, як ти, Насте, робить,
Що серце рицарське, як лев хоробре,
Від погляду дівочого холоне.

Настя Горова

Не ти б казав се, князю благородний,
І не мені б таке від тебе чути.

Байда

Як! ти, мізерна, темна заволоко,
Рівнятись із мною смієш?

Настя Горова

Смію...
Козак еси, пресвітлий князю Байдо:
Козак мене із батьківського дому,
Від роду чесного обманом вивіз
В край, де «леліють ріки медовії
І зеленіють трави шовковії».
Козак із мене, князю, насміявся,
Продав мене в ясирную неволю...
Я вирвалась у землю християнську,
Беру з козацтва ласого данину:
То чим же я тобі від нього гірша?

Байда

Ти правду кажеш. Я твій подарунок
Пошлю на замок, а горілку вип'ю,
Як випила ти горе, до останку.
Знай, і в мене не весело на серці,
І з мене, так як з тебе, насміялись...

(П'є).

Ну, Ганжо Андібере, будеш, брате,
За християнську віру воювати.
Покликуй покликком сумним, понурим,
Що я тебе навчив про турка кликать.
Бо ворогам Христа благочестивим
Я хочу, перш ніж туркам! хлосту дати.
Нехай народи християнські знають,
Як козаки недолюдків карають.

Андибер

(почепивши шлика на ратище)

Гей, люде добрі, вбогі і багаті,
Підвусники, вусаті й бородаті!
Хто з вас охочий потерпіти муки,
Попавшись на війні в катівські руки?
Кому з вас любо за спасенну віру
Мечем утерти носа безувіру?
Кому з вас любо на колу стирчати,
На колесі чи на гаку сконати?
Хто не лякається четвертування
І шкури з тіла заживо здирання?
Таких ми кличем до своєї купи,
На муки більш, ніж на багаті лупи.
Не треба смерті козаку боятись:
Від неї й на печі не заховатись.
Козак на те, щоб злюку бити в полі,
Достерегати всюди правди й волі.

Усі

Готові, Байдо, за тебе вмирати,
Ледачих злюк за кривди їх карати!

Як Андибер виходить з хати, завіс опускається.
Перші три вірші його поклику знов чути;
потім голос його никне в степовому галасі, перейшовши
вкупі з музикою в зловіще завивання.

СЦЕНА ШЕСТА

Табір під замком Острогом.
Увіходять Байда, Тульчинський
і інші козаки-побратими.

Байда

Я думав, братте, що нема на світі
Солодшого напою від кохання;
Аж помста ще солодша. Сим напоєм
Боги собі у серці гоять рани.
Коли б я був Зевесом, я б спустився
Із хмар в Острог з тріскучими громами
І в саме серце Василю влився

Гаком свого орла та пазурами,
Дмитра ж обвив зубчастою стрілою,
Мов перевеслом огняним блискучим,
І grimнув прокляттям над головою,
Страшним, як вічне полом'є жерущим.

Тульчинський

Ну, а коли б твій ворог покорився
І впав до ніг, як грішник перед богом?
Коли б у вереті і попелі смирився,
Простершись ниць перед своїм порогом?

Байда

Що за картина! Князь Василь у рам'ї
І попелом присипався смиренно...
Ні, я лежачого не розтопав би,
Хоч ненавиджу варвара смертельно.
Ну, та в Острозі ще не ждуть приходу
Мого з гарматами: ще ми застанем
Нового київського воеводу
Вбеспеченим і мовби з неба грянем.
Ще голови важкі в сіпак з похмілля;
Не ждуть мене сюди так хутко в гості,
Не ждуть від нас кривавого весілля
Ясновельможному харцизу його мосці.

Один з побратимів

Ні, князю, глянь, ворота відчинились,
Під княжим стягом козаки рушають.
Узгір'я замкові людьми окрились,
Вітряк і греблю з вешняком займають.

Байда

Бо мусять, щоб не допустить обходу.
Та Ганжа обійшов уже низами!
Жду маяка від нього димового,
Та й напремо панцёрними полками.

Вбігає, задихаючись од поспіху, вистовець.

Вістовець

Стій, князю! зрада!.. Ганжа з низовцями-
Нетягами в Острозі бенкетує...
Ввуружився князькими ратищами
І чернь козацьку на тебе риштує...
Посел од Ганжі вже давно в Острозі:
Він заприсяг Острозькому служити,
Щоб на боярському панцернім праві
Під самопрісудом козацьким жити.
Покидали тобі й дітвору, відцурались
Жінок і вбогого свого нащадку.
Тут переженяться із міщанками
Та й чатуватимуть собі круг замку.

Байда

О бідний мотлоху! чи довго будеш
На братню долю сунитися грізно,
Себе від пана пану продавати
І розповзатись по Україні різно!
То і дітвори, кажеш, одбігають?
Чудовищно!

Один з побратимів

Ні, князю наш і брате.
Бо злющі знають серцем серце Байди,
Що на дітях не стане їх карати.

Другий

А як підпасками поробляться хлоп'ята,
Підпарубочими зростуть на панській ниві,
До пугачів полинуть пугачата
Шукать хижацької собі поживи.

Третій

І так із роду в рід, аж поки стануть
Не лучче їх пани панів бороти:
Тоді в харцизники до тих пристануть,
Під ким найбільш руїної роботи.

Байда

Ні, доки рицар буде на сторожі
Добробуту народного стояти,
Боронячи права природні божі,
Не вдасться дичі перевагу взяти.
Тепер нам трудно встояти у полі:
Нас мало, тільки тисяча і двісті,
Та буде праці ворогам доволі,
Поки поляжемо усі на місці.
Чи битись, братте?

Побратими

Битись! битись! битись!

Тулечинський

Поки рука держать меча здоліє,
Не даймо нашим ворогам хвалитись,
Що перед ними наше серце мліє!

Байда

Ні, миле браття, се не буде слава,
Що ми поляжем трупом до одного...
Нехай не ширить наша смерть кривава
Порожніх співів кобзаря п'яного.
Є в світі слава з погляду нового,
Достойна вищих дум, пісень пророчих,
Геройського натхнення огняного
І чистих, благородних сліз дівочих.
Я пороблю вас правди лицарями,
Високими стовпами християнства,—
Не тими, що втішаються кострами
І божий світ пустошать ради папства.
Ні, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників каліфів,
Правдивостю великого султана.
Під ним свободу совісті і віри
Обороняти будемо від Риму;
Його мечем шляхи перегородим
У рідний край від Буджаків і Криму...
Не биймося з братами, як на Старці.

То напад був. Комишники вломились
У табір наш, мов татарва-поганці,—
І ми кривавим боем боронились.
Рушаймо живі, цілі і здорові!
Не мусим червоніти: се не втеки;
Се діло християнської любові...
Восхвалять подвиг наш віки далекі.
Рушаймо маршем, биймо в тулумбаси!
Коли наступлять, із гармат вітаймо!
Так утікати — честь і слава наша...
Во ім'я правди божої рушаймо!

Завіс падає. Чути бубни, тулумбаси
і гарматне стрілянне.

АКТ ТРЕТІЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Сад над Босфором.
Увіходить Б а й д а.

Б а й д а

Рай, а не місто! Закуток едемський!..
І хто ж мене з пустині-України
Замчав сюди, в ці вертогради пишні?
Твій дух зрадливий, Ганжо Андибере!..
Сюди колись, на крилах голубиних
Мене любов була замчала неньки:
Тепер ненависті сліпої крила
І зависті безрозумне завзяття
Перенесли мене через Балкани,
Льоди блискучі та безодні чорні...
Брати, земляцтво любе, християне!
Мені здались родиною погане...
Тоді, мов сон, мені Стамбул приснився:
Тепер він сявом дневним окрився.
Венеція, Неаполю і Риме!
Померкли ви навік передо мною.
Золочених палат амфітеатром
Возноситься Стамбул понад Босфором,
На Мармурове море позирає
І на ту гору, що снігами сєе...

Олімпе! глянь, давнезний, білий діду,
Із-за далеких вод, з імлі своєї:
Се диво з див, якого попід небом
Не бачили й боги твої безсмертні...
Рай, та не нам тут жити-раювати.
Земля чужа, чужа і мова, й віра,
І радощі чужі нам тут, і горе...
Ні, горе не чуже. Се наші струни
Так голосно до серця промовляють...
На тих рясних невольником базарах
Про наші муки кобзарі співають.
Як позирну на каторги-галери,
Де наше братте підставляє спину
Під карбачі та таволгу червону,—
Моя душа, мов у морській безодні,
В гіркій печалі й тузі потопає.
О Андибере! скнара той острозький
Схидно брата з братом розлучає...

Увіходить Тульчинський.

Тульчинський

А ти ж мовляв, мій князю-побратиме,
Що в тебе в грудях серце б'ється рівно...
І той дурний голотовода, Ганжа,
Тобі щодня веселі мислі мутить!
Чи підкупив його Василь Острозький,
Чи він, без підкупу, із глузду есунувсь,—
Пора його навіки занедбати,
Про Україну робом іншим дбати.
Вже другий рік, як ми тут пробуваєм
І славою твоею світ сповняєм.
Згадай, як ми з янчарами помстились
На тім народі, що костри для папи
Підпалює попід людьми живими.
Згадай, як ми гальони запалили,—
Ті, що хотіли знов так обідрати
Царград, як розбишаки-крестоносці.
На морі й на землі великим духом
Творив еси дива війни криваві...
Ти Соліманові зробився другом,
Підпорою його потуги й слави.
І не в козацьку жоломійку, князю,

Тобі хвала трубила на Босфорі:
У золоту трубу вона трубила,
Всіх нас царськими шатами окрила!
Султан тебе вже величає сином,
Найвищим титулом, ім'ям сердечним.
Навпроти славної оселі Магомета
Подарував нам замок Баязета.
Одав долину нам, мов Луг Великий,
Пасовище квітчасте, прохолодне.
По нім біжать, мов дві сестри рідненькі,
Дві річки чисті, прозорі, бистренькі.
В Босфор, мов дружні речі в серці, ллються,—
«Небесними» вони струмками звуться.

Б а й д а

Король мене банітою-вигнанцем
Оголосив по Польщі і Вкраїні:
Я панські замки збройно наїжджаю,
Княжат Острозьких шарпаю-руйную.
Король пишається передо мною,
З панами ляцькими мене рівняє;
А предок мій Олег тогді повісив
Свого щита в Царграді на воротах,
Як ще Ягайлові діди по пушах
Одпасували свині на жолудді.
Козак з варягів, князь з князів варязьких,
Я маю право на царську корону,
І хто мене посміє зневажати,
Того мечем готов я покарати.
Да не пійду я против Жикгимонта
З потугами грізного Солімана:
Бо перше б я спустошив Україну,
Аніж би Лях із Литвином загинув.
Ні, земле рідна, краю ти мій, раю,
Широке предків славних кладовище!
Вигнанцем буду я тобі служити,
Від хана й від султана боронити.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Борониш ти ще лучче, ніж Острозький,
Єхиди сина благородний батько,
Що тридцять три бої у полі виграв
І вічним сном у Лаврі спочиває.

Борониш: бо султан завзятим кримцям
Грозив, що на гаки залізні буде
Іх мурзаків за Україну вішати.
Поки мечем на заході ти сяєш,
На сході сонця упокій панує.
Чабан татарський з чабаном козацьким
В сопілку грають, сидя на могилі.
Чумак черкаський, каневський, брацлавський
Іде по сіль степами до лиману;
А мурзаки везуть свої сап'яни,
Бакалії, габу, шовки турецькі
І водять коні в Київ та в Немиров.
Степи окрились вівцями й добуток,
Бджола в землі воски беспечно ліпить,
І край наш рідний молоком та медом
Тече, мов та земля обітована.

Б а й д а

Самусю! чом же Соліман не хоче
Мені з галер невольника віддати?
Я не бажав би за мої заслуги
Собі від нього іншої заплати.
Найбільша се була б козацька слава,
Коли б цвіла впокоем Україна...
Та ні, не тим воно тут, брате, пахне:
Бездонна се крові та сліз пучина!
Що більше наші плакати-тужити,
То веселіш невіри будуть жити.
Споглянь кругом. Невольницькі се руки
Сади садили, мури муровали;
Невольники гіркими слізьми й потом
Сі деревá розкішні поливали.
Вони тесали з мarmору мережки,
Прозірчасті узорі-арабески.
Вони мечеті пишно зодягали,
Мов піною морською покривали,
Легкі, мов сон, мов щастя жартовливі,
Фонтанами під небеса пускали.
Ні, брате, ні! не нам тут ракувати:
Якусь ми іншу мусим думку мати.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Яку ж, мій князю?

Б а й д а

Ще я не надумавсь,
Я тільки бачу, що турецькі ринки
Рясніють нашим людом українським.
Щоб заспокоїти мою досаду,
Зробили шибеницю уз Галату.
Страшна споруда: сім гаків залізних
Стирчать попід бойницями високо.
Із тих-бо то бойниць спихати будуть
Татар, котрі піймаються з ясиром.
Да птаство се не ловиться, а бранців
Знай на невольницькі базари возять.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Мій князю й батьку! не одна неправда
Та хижа дикість бранцями торгує:
Козацтво наше хоче лупом жити,
Так як татарське — баришем ясирним.
Воно авули по степах руйнує,
Купців на суші й на воді пліндрує.

Б а й д а

Я знаю добре наших Андигерів,
Та знаю й відкіля вони беруться.
Сто літ уже під турчином татаре
Козакувати учать Україну.
Крові та сліз гірких народне серце
Во віки вічні не простить тиранам.
Воно драконів вогняних рождає
І на турецьку землю напускає.
Тим, брате, не про те нам треба дбати,
Щоб турчина послугами з'єднати:
Ні, лучче боем ворога впинити,
Меча йому у серце затопити!

Т у л ь ч и н с ь к и й

Мій князю! я — в руках у тебе кобза:
Ти по своїй мене вподобі строїш.
Ми всі, під надихом твоїм, як струни,
Гримим-рокочемо лицарські думи.

Б а й д а

Під надихом моїм, Самусю-брате,
Забув еси й криницю вічну життя,
Що божим раєм дише серед спеки
І дух наш у віки веде далекі.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Нехай не знаю тих утіх на світі,
Що не судила доля побратиму.
Я кинув і коханне, й рід-родину,
І рай мій, рідну землю, Україну.

Б а й д а

Мені коханне осмалило серце,
Мов блискавка на дубі верховітте,
Да не струснуло, не заколихало,
І рівноваги серце не втерляло.
Ти ж, мій Самусю, процвітай-красуйся,
Мов пишна-свіжа у саду троянда.
Нехай твоїм я щастем веселюся,
Твій побратим, чернець без ряси, Байда.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Чернець?

Б а й д а

Так, брате. Мов гірку отруту,
Зненавидів я світові утіхи
У ту пекельну, демонську минуту,
Як демони ввійшли у рай мій тихий.
Прогнав із серця погляд чарівничий,
Прокляв спокусливу лиху годину...
Замість чернечої волосяниці
Надів сталеву ковану тканину
І став ченцем. У мене віра — правда,
Молитва — подвиги лицарські.
Пости і бдіння — походи, нужди, праця,
А рай — над злом кривавий суд козацький...
В землі кралевській не знайшов я віри:

Нема там віри, де панує кривда.
Своє давняшне руське княже право
Оддав король неситим можновладцям.
Воно ж то дук у нього наробило,
Срібляників вельможних породило.
Торгують правдою в дворі кралевським,
Торгують нею і по панським дворам,
І так сей торг народів огидів,
Що дуками усіх заможних лає.
Погрожує руїною ся лайка,
Як під голоту злюки підлестяться...
Вповав я, буде правда в Солімана,
Наукою освіченого турка.
Гаруна Аль-Рашіда він праправнук,
Премудрого арабського каліфа.
За розум благородний та за ширість
Зробив царицею русинку-бранку;
Помстивсь мечем над королем Филипом;
Погрожує тройній тіарі римській;
І затремтіли перед ним народи,
Котрих поганами звиває Лютер.
Та ні! нема і в Солімана правди:
Обманює сераль і Роксолану,
Високий розум нашептами губить
І праве серце мріями голубить.

Т у л ь ч и н с ь к и й

То як же, князю, нам добитись правди?
Де нашому мечу її шукати?
Чи знаєш що? Давно вже я вбачаю,
Що ти сумний, хмурний, мов Етна чорна.
Зітхаєш стиха, мов той бурний кратер.
Перед розливом полом'я та лави!
Хоч ти мене підняв і в побратими,
На тебе я дивлюсь, як на Зевеса.
Не смів тобі я з думкою відкритись
І змалював георгіку в пустині.
Тепер же, під твоїм диханням бурним,
Нехай моє огнем палає слово.

Б а й д а

Не я тебе, Самусю, мов ту кобзу,
Настроюю по власній уподобі:

Ти в серці маєш бельведерські струни,
Гучні й дзвінки, як Зевсові перуни.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Великий цар сей турчин любомудрий,
І правди він жадає серцем щирим;
Та є на світі Геркулес великий,
Що правдою воює всі язики.
Убив над Волгою страшного змія,
А другого — над Каспієм глибоким.
Його ім'ям козак, мов талісманом,
За горами сягнув до океана...

Б а й д а

Ти про московського царя говориш...
Так, се потужний розум, серце праве.
Одно, одно...

Т у л ь ч и н с ь к и й

Що він із Візантії
Пересадив сліпих вождів до себе?
Дарма. Бо темна чернь — се «рід лукавий»,
А ницаки — се «рід прелюбодійний»:
Од бога правди ницим серцем блудить,
Перелюбки з «отцем олжи» зчиняє.
Поки що мусить дика дича слухать
Своїх сліпих пророків Валаамів.
Як просвітиться правдою науки,
Не дасться хижакам у хижі руки.

С Ц Е Н А Д Р У Г А

Там же.
Увіходить княгиня Вишневецька, одягнена черницею
і закутана чорним серпанком.

Б а й д а

Живем тут приступно, немов у Січі;
Да тільки там, на рицарській оселі,
На славнім острові моїм Хортіці

Нога спокуслива ще не ступила.
Поговори з марою, любий брате:
Мені з жіноцтвом тяжко розмовляти.
То згадую, як мовчки проганяла
Мене з оселі предківської мати,
То — як очима гордими засяла
Та бідна... ну, та що вже й споминати!
(Хоче іти геть).

Княгиня

І рідний син цурається гіркої,
Що вже не слізьми, а кривцею плаче.

Байда

О нене!

Тульчинський

О княгине-паніматко!

Байда

Одкрий же вид; дай руку поцілую...
Ти й тут мене знайшла, моя кринице,
Істочнику мій чистий!

Тульчинський

Припадаєм
Обидва до твоїх колін, святая!
Ти нас обох на божий світ явила:
Ти душу в мене наново вложила.
В твоїм саду троянда процвітала
І раєм на мене благоухала.

Байда

Одкрий же вид, матусю: подивлюся
На образ твій, которому молюся,
Єдиний образ...

Княгиня

Ні, я вже не хочу
Дивитися на божий світ, мій сину...
Втеряла все з тобою: і Катрусі вже нема.

Тульчинський

Боже!

Байда

Як нема?

Княгиня

Забрали...

Байда

О, не хитайсь так страшно! сядь, матусю,
І говори. Мого ковадла-серця
Нічим ти не стривожеш. Хто забрали?

Княгиня

Не хто, як наші вороги, татари.

Тульчинський

Годино нещаслива!.. Розступися
Передо мною, земле, щоб не чути!

Байда

Ми — козаки, ми — рицарі, Самусю.
Смерть — море, люде — краплі понад морем.
Не довго поблищем, усі потонем.

Тульчинський

Смерть — річ звичайна; ні, неволя... о, о!
(Виходить).

Байда

Нещасний мій Самусю! нас фортуна
Обох ченцями поробила рано.

Княгиня

Ох!.. Мов на серці одлягло, як серце
Чуже озвалось на мій жаль великий.

Байда

Нам не чуже воно, кохана нене.
Се другий син твій, може, син єдиний:
Бо в мене в серці струн ніжніх немає,
Котрими серце з серцем розмовляє.
Ну, що ж і як було? Я мушу знати
Про все, що там постало на Україні.

Княгиня

Як вигнав князь Острозький Андибера...

Байда

Острозький?!

Княгиня

Князь Василь, опанувавши
Вдовицький замок, Ганжине козацтво
Хотів по всій Острожчині Волинській
На службу замкову пообертати.
Став Ганжа лўка, не схотів од боку
Свого нетяг по замках розпустити.
Наважились осістись у Застав'ї.
Всі вісім гулиць під себе зайнявши,
Щоб їх міщанські сотні вгонобляли
І стацій, мов під войну, давали.
Зчинився бій кривавий коло церкви
Онуфрія, та не подужав Ганжа...
Тогді притїг на степ наш Вишневецький;
Кабак пожакував; бочки з пивами,
Медами й горїлками порубавши,
Оселю на пожар пустив під вітер.
Аж замок освітило тим лунаннем,
Що горїлки під хмарами лунали.
Нещасна Настя, в синяках, прибігла
До мене з наймичками рятуватись...

Байда

А сердюки ж її, кабацькі чати?

Княгиня

В один клубок з нетягами змотались.
Се ж і було велике наше горе,
З того ж і сталась нам тяжка пригода.
Бо вже козацтво, лупом поживившись
В Острожчині і в Насті Горової,
До Росі двинуло, човни робити
У липових дубровах королївських.
А татарва, побачивши, що в Диких
Полях верхіві не горять могили,
До Вишневця підкрались чамбулами.

Байда

Хїба ж під присудом замковим люде,
Міщане наші, отчичі, гербові
Дворяне, слуги по індигенату,
З панцёрними боярами поснули
Чи в горїлках та в пиві потонули?

Княгиня

Багато й тих, що дуками в них звались,
Людей статечних, добрих і тверезих,
Пїшло в козацтво через ті напої,
Корми великі і страшні побої.
А хто zostавсь, ховався по затонах,
По пасїках, лугах, бобрових гонах.

Байда

То й замок наш остався без залогі?

Княгиня

Була залога в Вишневці й на замку,
Не дано клунь татарам підпалити;
Да тільки ми поїхали на прощу,
Щоб господа за вас обох молити;
І тут, під монастирським гаєм...

Б а й д а

Проща, се, нене...

Княгиня

Знаю, що ти скажеш, сину;
Та нововірство ваше не лікарство
Для матері, що втратила дитину.

Увіходить посланець.

Посланець

Пресвітлий князю! падишах великий
Тебе з Тульчинським паном просить в раду,
На Замок Щастя, в Золотому Розі.
Потреба пильна, просить бути вборзі.

Б а й д а

На Замок Щастя... щастя... Світ гіркий вам
Розкошами солодкими сміється;
А нам, козацтву з-за сумних Порогів,
Монастирем він боевим здається.

Посланець

Козацтву з-за сумних Порогів, князю...
Назвав еси Пороги словом певним:
Бо сумом дишуть і на наше царство,
Немов пекельним полем'ем підземним.
Вас кличе падишах, щоб зміркувати,
Як з вогняним драконом воювати,
Що вплив з Січі і що ні спіткає,
Жере, пліндрує, на пожар пускає.

Б а й д а

Га, справді?.. Є й над вами суд і сила.

Посланець

Ся, князю, сила нас із глузду збила:
Бо вже галери наші потопила
І море Трапезонтом освітила.

Б а й д а

Еге!.. Нехай, побачим, поміркуем,
А може, й іншу річ яку прочуем.

Посланець

Річ інша тільки та, що допливає
Ротата гідра до Босфорських замків
І полем'ем безошаднім сягає
Аж до самого Сховища Коханків.

Б а й д а

Чував ти певно на сумних базарах,
Як віщі струни стиха рокотали...
Оце ж через ясир ваш невгавуший.
Козацькі душі пеклом запали.
Іди. На раду поспішу негайно"
І все зроблю по нашій руській правді,
Так як годиться князеві з варягів
І козакові між козацтвом, Байді.
(Виходить посланець).

Ходімо, нене, відпочинь у мене.
Побачим, що в тяжкій біді чинити...
Ще посланець... Не знають бусурмени,
Як полем'е козацьке погасити.
О, віруй, нене! буде суд правдивий,
За сльози, за твоє велике горе:
Турецькою ненавидною кров'ю
Ми сповнимо Босфор і Чорне море.

Княгиня

Не знаю, що за мислі в тебе, сину,
І голова не зносить... Думка думку
Жене, як хвиля хвилю, про дитину,
Про тиху, чисту, ясну голубку.
(Виходить у нетямі).

Увіходить посланець з листом над головою.

Посланець

Велика і преславная цариця.
Востоку й Заходу, Хуррем-Хасеки,

Всіх королів потужних королиця,
Тобі здоров'я й радощів навіки!

Б а й д а

(взявши листа, сам до себе)

Здоров'є — може; радощів не буде.
Не радощами я живу, журбою...
Нехай ликують-веселяться люде;
Я закінчу рахунки із судьбою.

(Читає мовчки, а децю голосно).

«Гріхи ворожих вір, ворожих націй
Аллах на небі важить справедливо,
Ми ж на землі божественні закони
Толкуємо в своїм запалі криво.
Одна наука віри не похибна, —
Та що повчає ворогу прощати
І полонян, без окупу й тиранства,
У рідний край до роду відпускати.
Я грішну душу облегчити мушу:
Бо й я вловила золотом пташину,
Що райським голосом про рай співала
І звеселяла матір Україну.
Одай її Тульчинському, мій князю.
Я знаю все... Я бачила черницю,
Незнана їй, і чула, що спіткало
У Вишневці княгиню-удовицю...»
Спасибі! Розв'язала ти нам руки...
Се радощі мої. Я веселюся:
Не думатиму про дівочі муки
І з ворогів од серця насміюся. —
Голубко, нене! не вдавайсь у тугу:

(Ідучи за сцену).

Безодня нам безцінний скарб вертає, —
Я до цариці поспішу з поклоном.

(Згадавши про посланця).

Нехай вона вовіки процвітає!

(Виходить посланець).

А ти, турецька земле, не спасешся
Ні Роксоланою, ні Соліманом:
Бо з Магомета вже давно смієшся,
Зробивши милосердника тираном.

(Виходить).

СЦЕНА ТРЕТЯ

Боса Скеля в Босфорських Челюстях.
Увіходить Байда і семеро його побратимів
під червоним бунчуком і хрещатим прапором.

Б а й д а

Чи снилося шановній паніматці
Або її спасенниці, Катрусі,
Колись в коші козацькому сидіти
І на козацькі іграшки гледіти?

Один з побратимів

Сих іграшок до суду не забудуть
Поклонники арабського пророка...
Вже над Галатом полон'є палає,
Мов золота гора крізь хмари сяє."

Д р у г и й

Сим золотом Орді вони заплатять
За той ясир великий з України,
Що ним в серцях козацьких дику помсту
З ненавистю страшною розбудили.

Б а й д а

Против воріт галатських настромляли
Гаків у мур, щоб татарву лякати,
А козаки багатте розіклали:
Видніше кату буде катувати.
Чи знаєте, брати, яка се хвиля?
Коли б хотіли ми зайняти башту,
В котрій ховався Соліман Великий,
Поки його на царство посадили, —
Ми б у Царграді дива наробили.

Т р е т і й

Ми й так велике диво виробляєм:
Із пельки лева здобич вириваєм.

Б а й д а

Все, що робили ми й робити будем,
Ніщо перед великим сим моментом.
Тепер би можна, братте, нам підняти
Усіх невольників і всю голоту
Болгарську, грецьку, македонську, сербську
Та й осягти столицю бесурменську.

Ч е т в е р т и й

Тогді б ми тіль Олега звеселили
І щит його на брамі поновили.

П ' я т и й

Тогді б за все ми туркам відомстили
І рідний край скарбами звеселили.

Ш е с т и й

Тогді б ми Русь навіки окрепили
І славою безсмертною окрили.

Б а й д а

Що скажеш ти, Самусю, між братами
Найменший брат?

Т у л ь ч и н с ь к и й

Кохане, миле братте,
Потрапили б даремно ми завзяте...

Б а й д а

Коротка річ. Хвалю твій розум смирний
І виявлю невиявлену думку.
Поки козацтво буде воювати
Мечем та полем'єм, як військо дике,
Ми на Україні будемо вбачати
По всіх шляхах руйновище велике.
Мов той пожар, що котиться по ниві,
Безрозумна почезне, зникне сила,
І прийде ниву хтось чужий орати,
І буде в плуг козацтво запрягати.
Не диво край широкий звоювати,
Червону кров з піском перемішати,

Засипать попелами, слізьми змити.
І кіньми витоптать маленькі діти.
Спасенна річ — усі хати й палати
Під непохібний суд понахилати,
Потужного від нападу впиняти,
Безсильного в напасті рятувати.

Увіходить турецький вістовець.

В і с т о в е ц ь

Пресвітлий князю! бойові галери
Навпроти скелі Босої постали.

Б а й д а

Поки козацтво поуз них плистиме,
Щоб із гармат галерних не стріляли.

В і с т о в е ц ь

Наказано і капудану й райзам
Коритися усім твоїм приказам.
(Виходить).

Б а й д а

Самусю, понаводь ревучі гирла
На розмальовану коріччат купу.
Ми рикнемо на них, як лев на стадо,
І понароблюєм трісок да трупу.

Увіходить козацький вістовець.

В і с т о в е ц ь

Пресвітлий князю! мов смола у пеклі
Димує, клекотить, горить, палає,
Так наша сила силу гне турецьку,
А та на нашу полем'єм ригає.
Б'ємось ми велетнями за галеру,
Що в капудан-баші взяли на морі,
Найкращі козаки її обсіли,
Вре престрашенна врава на Босфорі.
Покинули вже ринки пліндрувати,

Хотіли всім народом одвернути,
Да обгорнули бесурмене кляті
І не дають їм пільги ні минути.

Б а й д а

А знають, хто на Босій скелі?

В і с т о в е ц ь

Знають
І Байду рідним батьком величають.

Б а й д а

Так, Байда — батько добрих і ледачих,
Ховає в серці глибоко досаду:
Шкода вставати против їх удачі!
Прощає злюкам і ехидство, й зраду.—
Звелів їм братись поуз саму скелю?

В і с т о в е ц ь

Звелів, мій князю.

Б а й д а

Знов туди вертайся
І що побачиш на вазі судьбовій,
З вістями як возмога поспішайся.

Виходить вістовець.

Немного нас понад Славутом, братці,
Таких, що правди по світах шукають.
Нетяги, мов ті вовці-сіроманці,
За здобиччю безславною блукають.
Не раз хотів я кинуть-занедбати
Сліпу каліку, вбогу Україну,
І неньку, й добра, й предківські палати,
Щоб десь за правду битись до загину.
Та ні! нігде вода мені не п'ється
Так солодко, як з рідної криниці,
Нігде так серце правдою не б'ється,
Як за свою дітвору та вдовиці.

Увіходить інший козацький вістовець.

В і с т о в е ц ь

Пресвітлий князю, соколе наш ясний!
Освічуй соколятам море з скелі...
Розпудили невір, мов хиже птаство,
До тебе линуть, горді і веселі.
Пливуть-летять; хрести на щоглах мають;
У бубни бубнять, в жоломійки грають.

Крізь гарматне стріляння чути бубни й суремки.

Галера капуданова позаду
Пливе, гарматами гримить, як громом.
Наближитись завиванці не сміють
І від жалю та соромá німіють.

З-за скелі показується Байдине військо,
під білим стягом з червоним хрестом.

Б а й д а

Скараймо по заслугі бусурмана!
За ласку — служба, за ехидство — зрада.
Усюди по світах олжа й омана:
Нехай же хоть у нас не гине правда...

Показуються козацькі човни, одбиваючись од турецьких.

Ну, добру туркам завдають роботу!
Мов на току снопи перевертають...
І в нас, і в них доволі умолоту,
Від тіла душі віють-одвівають.
О, козаки, народе мій завзятий,
Первоцвіте між нами, лицарями!
Хто б ваші душі вмів собі з'єднати,
Той царював би над всіма царями.

Козацькі човни проходять поуз Босу Скелю,
воздаючи Байді ясу. Позад них вре бойова вправа.

Г о л о с з о д н о г о ч о в н а

Здоров бувай, наш батьку й любий князю!
Утер еси лихим поганам носа...
Поки світ світом, люде не забудуть,
Як нам в пригоді стала скеля Боса.

З другого

Здоров, наш Байдо, князю Вишневецький!
Спасибі за братерську послугу!
Що не подав нас у ярміс турецький,
Помстивсь над бесурменом за наругу.

Байда

Вітаю й я вас, тільки не словами.—
Ригніте, гирла, полом'єм пекельним.
Понад човнами, понад головами
І вдарте турка острахом смертельним!

Канопада з Босої Скелі.

З третього

Ого! дивітєсь, братте, як скіпає
В скіпки наш Байда гаспедські галери!..
А там одна вже полом'єм палає,
Освічує до пекла туркам двері.

З четвертого

Ге, ге! вжахнулись і до моря драла!..
Тепер їх і з собаками не знайдеш...
Позабігають аж у Крим до хана
Воювники турецького султана.

Між човнами замішка.

Байда

Чого ж ви стали? Що вам приключилось?
Втікайте, поки Соліман не знає,
Що коло скелі Босої зчинилось,
І вістовця від мене дожидає.

Голоси з човнів

Ой горе, князю! ту міцну галеру,
Що ми так славно здобули на морі,
Одрізано у нас, минувши Пєру,

І турки знов ликують на Босфорі...
Бо там зісталась вся потуга наша,
Гетьман з тими, що турчина жахали...

Байда

Хто ж ваш гетьман?

Голоси з човнів

Фесько, по батьку Ганжа,
Що Андибером низовці прозвали.

Один з побратимів

Се Ганжу сам господь за нас карає...

Другий

За каверзи його, за ницу зраду.

Третій

Нехай же гине!

Байда

Ні, панове-братте!
Тепер не час вдаватись у досаду.
Він згине не один: цвіт отамання,
Що знає поле й море, як долоню,
Почезне разом,— ті, що одбивали
Гарматами турецькою погоню.
Увіходить ще інший козацький вістовець.

Вістовець

Рятуйте, братте! Військова армата
І золото, що ми напліндрували
По пристанях у турка-супостата,
З гетьманськими клейнодами пропала!

Голоси з човнів

Нехай господь рятує небачних,
Що в пекло завели сліпе козацтво!..
А нам тепер про себе треба дбати

Та од видимої погібелі втікати...
Рушайте, братте, поки в море двері
Ще не причинено!.. Агов, рушаймо!..
Від берега щодальше одвертаймо.
Безкраїм морем певну путь верстаймо!

Б а й д а

Мовчать! Хто сміє тут гетьманувати?

Турецький Святий

Той, хто здоляє швидше утікати.

Б а й д а

(скочивши в човен з побратимами)

Втікай же в пекло!

Турецький Святий падає.

О ледача ледарь!
Шкода й меча об тебе плямувати.
Гей, бунчука сюди! Хрещатий прапор!

Затикають з одного боку в човні бунчук,
з другого прапор.

Човни за мною! Бийте в тулумбаси!
Сурміте в сурми! Грайте в жоломійки!

Бойовий марш.

Х о м а П л а х т а *(з другого човна)*. Не слухаймо,
чесне козацтво, православне християнство! Додому!
Г о л о с и з ч о в н і в. Додому, панове братте! Геруймо
деменами до Лиману!

Б а й д а

А нам і гинути тут у Босфорі?
Ся дяка, що вам відчинили море.

Г о л о с и з ч о в н і в. А що ж, коли несила?.. Своя
сорочка до тіла ближча... Себе жальніше!

Б а й д а

Ну, добре ж! Одвертайте до Лиману,
А я гостинця дам вам на дорогу,—
Того самого, що галери в друзки
Порозлігались.

Гей! а нариштуйте
Джерела огняні на Чорне море
Да почастуйте шушваль на прощанне!

Гармаші риштують гармати. Козаки мнуться.

За мною, хто не хоче потопати
І тілом чорних раків годувати!

Гетьманський човен рушає.

За мною, хто не хоче соромитись,
Хто хоче з турком до загину битись!

Усі човни за ним рушають. Спускається завіс.
Чути бойову враву.

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Турецька галера, закидана трупом, серед козацьких човнів.
Увіходить Б а й д а з побратимами і іншими козаками,
всі покривавлені.

Б а й д а

Хвала тому, хто світом управляє
Чи — хто нам дав хоробре серце й розум!
Після сієї крив'яної бані
Не хутко схаменуться бусурмани.
Поторопивши, туляться під скелі.
До Золотого Рога повтікали.
Сам Соліман, здається, взяв гостинця,
За те що попасає на нас ординця.
Ну, козаки, спасибі вам за працю!
Справдешніми були ви лицарями.
Тепер галера ся ціни не має:
Бо кров'ю краще золота сіяє.

Козаки

Хвала тобі, наш любий князю Байдю,
Що не подав нас туркам на поталу,
Що вирятував наше отаманне,
[Розпудив бесурмен, як вовк отару].

Байда

А де ж гетьман ваш? Я його не бачив
Серед мечів блискучих, гуку й грому.

Козаки

Гетьмана нашого вхопили турки...
І запроторили в куну галерну,
В той самий час, як ти з'явивсь між нами
З гримучими орлами — лицарями.

Байда

То привести й його сюди годиться:
Нехай і він із нами веселиться.

Козаки

Ведуть уже, ведуть бідаху.

Приводять Андібера в кайданах.

Байда

Ганжо!

Чи не скарав же бог тебе за зраду?

Андібер

(упавши йому в ноги)

О князю-батьку! дай обмити слізьми
З твоїх чобіт кров християнську чесну,
Що з бусурменською в бою скипілась!
Я бачу, що й твоя кров дзюркотала:
Бо перев'язано тебе аж тричі.

Байда

Встань, Андібере. Дякуй силі вищій,
Що не дає загинуть християнству.
Хоть пакостять його і суевірство,
І зрада, і ехидство, і темнота,
Да сила вища править всім у світі
І правдолюбців має на приміті.

Андібер

Не встану, батьку, докіль не почую,
Що ти мені простив моє безумство.

Байда

Безумного і право не карає.
Сльоза твоя гріхи твої змиває.
Вставай, струсни з себе гидкі кайдани,
Поперев'язуй благородні рани.
Гей, деменний! верни на Босу Скелю,
Позабираймо військо та гармати.
Ми леву челюстей ще не роздерли,
Хоть недовіркам добре носа втерли.

Галера, а за нею човни пливуть
з напруженими парусами.

Козаки

(співають)

Ой гук, мати, гук:
То козаки йдуть
І веселая та доріженька,
Куди вони йдуть.
Куди вони йдуть,
Береги гудуть:
Поперед себе та й облавою
Бусурменів пруть.

Байда

Що ж се ви, братте, любе товариство,
Мов жарт жартуете із Андібером?

Поперев'язували чорні рани,
А на руках і на ногах кайдани.

Один із отамання

Не жартом се ми робим, батьку князю:
Дивись, його кругом обстала рада.
Від черні тут стоять козацькі чури,
Від старшини — усі громадські мужі.

Б а й д а

Що ж се за рада?

Д р у г и й

Судня рада, князю.

Б а й д а

Ви Андибера хочете судити?

Т р е т і й

Нехай тобі про се відкаже, батьку,
Старіший з козаків, Костир безрукий.
Се наш речник. Давно вже чорна ряса
Прикрила бідоласі куксу й горе,
Та Ганжа їздив до Святого Спаса
І викликав його ще раз на море.

Б а й д а

Про що ж вам, рицарям, піп у поході?
Попа й у кіш козацтво не пускає,
А на шляху татарському зустрівши,
На інший шлях негайно повертає.

Ч е т в е р т и й

Ні, дід Костир у п'юпи не пошився:
Калікою до Спаса притулився.
Калік ченці у п'юпи не приймають,
А клобуком покритись дозволяють.

Б а й д а

Про що ж каліка вам старенький здався,
Такій, що вже й од миру заховався?

П' я т и й

Про те, що між козацтвом ще ніколи
Шасливого в походах не бувало.
Він і Острозькому-гетьману в полі
Своєю долею поміг немало.
А з Полюсом, преславним запорожцем,
По самий Кочубей гуляв степами...
Ще бувши чурою, підвусним хлопцем,
На герці грав у долю з мурзаками.

Ш е с т и й. Отим-то, Ганжа не поскупивсь на свою
здобич, що здобув понад Горинню: справив Межигірсько-
му Спасові за Костиреву душу срібну шату, зробивсь
і оброчником Спасовим задля ради його, аби викликати
на Чорне море такого характерника, що знає, покіль
можна пліндрувати і як без погоні додому втікати.

С е м и й

І поталанило ж нам у поході:
В Дунайські гирла холоду нагнали,
Галер з десяток на пожар пустили,
Безкрає море добре пліндрували
І трапезондські пристані спалили.

В о с ь м и й

Да з талану зробив він безталанне,
Через пиху свою та мудрованне.

Д е в' я т и й. Годі-бо вже, годі! Може, сьому бідоласі
Ганжі на світі жити менш, ніж найменшій комахці, а ти
йому пихою допікаєш. Нехай старий словами Ганжу кар-
тає: на те він своє право має. Ось вислухай-бо, князю-
батьку, що тобі Костир про Ганжу скаже.

Б а й д а. Нехай говорить. Слухатиму пильно..
К о с т и р. Тут, князю, річ така. Кажу я цьому Анди-
берові: «Буде з тебе, пане гетьмане, тієї слави, що безкрає

море добре спліндрував, а по берегам холоду всюди нагнав. Раджу я тебе старою головою: на більшу здобич не надься, у Босфор не вганяйся, до Січі-матері, до батька Великого Лугу вертом вертайся». — «Ні, — каже, — дідусю: не зарікаюсь я й Царгород спліндрувати, султана турецького бранцем узяти, восточному цареві на Москву гостинця з Січі подати». Ну, Костир своє сказав та й води в рот набрав. А тепер знов прийшла черга старому говорити, необачного верховода громадським судом судити.

Десятий. Гаразд старий Костир говорить, мов у великого дзвона дзвонить.

Б а й д а

Вже недалеко Боса Скеля, діду.
Кінчай: бо й там багато часу вгаєм;
А нам аж поти плавають небезпечно,
Поки безкраїм морем загуляєм.

Одинадцятий. Батьку князю! безпечен про небезпеку бувай. З нами плистиме характерник: цей зна, чим погоню 'двернути.

Дванадцятий. Вже наготовлено й вагітну молодцю. Випалять багаттем з черева дитину, дак ворогам і засліпить.

Б а й д а

О козаки! зветесь ви християне
І так шукаєте собі безпеки,
Як ваших предків хижакі-погане
Навчили у віки якісь далекі.

Дванадцятий. Ні-бо, князю наш і батьку: дідусь Костир і за козакування свого вславився 'двертаннем погоні, а тепер ще приправить чернечими молитвами, то певно вже наздогінцям засліпить.

Б а й д а

(махнувши рукою)

Суди вже, діду, Ганжу Андибера,
Та в річ розлогу дуже не вдавайся:

Бо се Босфор, не комиші Дніпрові:
Бувай короток у речницькім слові.

Костир. Я вмю й коротко говорити, а коли хочеш, князю, перемовчу й печерського мовчальника. Нехай козаки-небожата, як самі знають, так судню раду й закінчють.

Одинадцятий. Ні-бо, дідусю: ти розпочав, ти й закінчай. Благаємо тебе всім кошом і всіма куренями.

Дванадцятий. Благають тебе і чури козацькі, і мужі громадські...

Костир. Коли так, дак-от який мій присуд буде, чесне козацтво, православне християнство. — Феську Ганжо Андибере! озвавсь еси запорозьким гетьманом та й запровадив козаків у дияволову пельку та й погубив народу християнського не десяток, не сотню, да й не тисячу. За це повинен еси смерти.

Козаки. Амінь! амінь! амінь!

Один з отаманя. То прив'яжемо ж його до щогли, та й нехай кожен одважить йому киякою стілько, скілько в кого ваготи на серці.

Костир. Ні, козаки, діти, друзі! Тепер кожен, з великого жалю, буде його тяжко києм окладати, кров християнську проливати. Не честь воно буде нам і не подоба. А лучче ось як учинимо: гарматних куль йому в пазуху накладемо та в воду без гріха й упустимо.

Козаки. Гаразд! гаразд! гаразд!

А н д и б е р

Панове братте! я вас не благаю,
Покірним серцем смерть од вас приймаю.
Як мав би на гаку ребром висіти,
То лучче в морі воду мовчки пити.

Б а й д а

Панове! я сказав би вам, що Ганжа
Преславний воїн, лицар знаменитий;
Що ним козацтво наше українське
Гримить, блищить і славиться по світу.
Та знаю, ви не вважаєте на силу,
На смілий дух, на той огонь лицарський,
Котрим він дива доказав на морі

І навіть на нещасному Босфорі.
А подаю вам, братте, до уваги,
До присуду козацьке давнє право.
Се право маю я, панове братте.
Я визволив його від смерті кров'ю,
Моею і моїх трьох побратимів:
Бо ми окрились ранами тяжкими.

Костир. Що ж, братте? чого мовчите, мовчки? Князь Байда гаразд говорить. Так воно й є. Се козацьке право давнє. Визволив князь Байда Ганжу Андибера кров'ю християнською. Християнська ж кров, панове браття, велика річ: нею і від моря козаки відкуплялись. Раз ми тонули на безкраїм під велику хуртовину. А я, не вам кажучи, почувавсь у тяжкому грісі. А в якому грісі, коли б ви знали? У страсну п'ятницю, саме в обляги, як Христос у муках кінчився на хресті, нализавсь постової кваші. Молодий був ще й дурний. Озався, бачте, спасенником серед козацтва, щоб аж три дні випостувати, а паскою, що нас з Києва од родичів подано, на морі розговітись; озався та й нажерся крадькома кваші. А ми, бачте, задумали святкувати святки на морі, то кожен постував по своїй спроможності. Стали ми верстати здобичну козацьку дорогу, вже не одно купецьке судно й спліндрували. Дякуючи господеві, тільки що почали розговлятись, коли ж лихо! завіяли разом усі вітри; вре Чорне море хуртовиною. Отаман і каже: «Оце ж, панове молодці, не дурно Руське наше море так вре та грає: хтось між вами великий гріх на собі має». Так як про того Поповича Олексія співа Шерещир ваш, так якраз і промовив отаман. «Сповідайтесь, — каже, — панове молодці, милосердному богу, Чорному морю і мені, отаману кошовому; в Чорне море впадіте, війська козацького не губіте...» Так мене цим словом і вразив у серце.

Байда похитує головою.

Козаки. То ти й признався?
Костир. Ато все військо погубити? Признався і про інші гріхи: як і старих людей у домівці зневажав, і малих дітей конем топтав, і божим домом п'яний гордував, шапки проти церкви не здіймав, хреста на себе не клав. Ну, почали вже мені хусткою очі в'язати, щоб сердите море вгамувати. А один старий козак: «Ей, — каже, —

козаки, друзі, небожата! ви сього козака не топіте, не губіте, а лучче йому мізинної пучки втніте, крові християнської в Чорне море впустіте». Що ж би ви думали, панове братте? Скоро стало море кров християнську зачувати, зараз почало й утихати. Тим же то я вам велю й раю: нехай цей Андибер живе-поживає, милосердного бога за все військо козацьке благає.

Козаки. Згода! згода! згода! Нехай Ганжа живе-поживає, мов троянда в саду, цвіте-процвітає!

Байда

Спасибі, козаки, що Ганжу слобонили!
Хоть ви й Молóховим судом судили,
А справу добру військову вчинили,
Лицарством чесним тут себе явили.

Козаки

(розбиваючи на Ганжі Андибері кайдани, співають)

Ой гук, мати, гук:
Запорожці йдуть,
І веселая ж та доріженька,
Куди вони йдуть.
Куди вони йдуть,
Береги гудуть:
Поперед себе та й облавою
Бусурменців пруть...

Байда

Прощай, Стамбуле! не вдалося Ганжу
Тобі на гак залізний почепити.
Ще він твої не раз галери буде
Посеред моря Чорного топити;
Не раз від голосу його струснеться
Твоя пещена челядь азіатська,
Не раз твоєю кров'ю обідлеться
«Веселя доріженька» козацька.

Один з побратимів

Усе б гаразд, коли б не коні, князю!

Другий

Велика се, ненаградима шкода!

Байда

Моя найбільша: бо Арап мій, Буря...
Мені б за нього і півцарства мало.

Третій

Ми думали, що турчин вб'є Арапа,
А той йому, мов барс, у шию впився...

Четвертий

Як з каменя підкова креше іскру,
Із нього вибив духа копитами.

П'ятий

І півгодини турку не дозволив
На кобилиць гарячим духом дихать.

Байда

Шкода коня! Сей кінь — моя емблема.
Або мене уб'є напасть і кривда,
Або я правдою возьму над ними гору.
Товаришу моїх боїв кривавих,
Лицарської моєї честі й слави!
Я на тобі сидів, як на престолі,
І царював на бойовому полі...
Шкода коня!

Один з отаманя

Пресвітлий князю й батьку!
За те, що визволив еси галеру нашу,
Ми під полки твої поставим коней.

Другий

Татарські в нас поводяться бахмати:
Вони тебе, мов буря, будуть мчати.

Третій

Дамо, дамо!

Четвертий

Ми не вірмене, князю.

П'ятий

Ми не жиди, не крамарі, не скнари.

Шестий

Все забирай, що маємо на Січі.

Семий

Не жаль оддать тобі і тих кожухів,
Що цар про люту зиму надсилає.

Байда

Спасибі, козаки. Тепер же знайте,
Що я везу стару додому неньку
З сестрою любою: то ви галеру,
Де кров лилась, кругом пообмивайте,
Турецький труп у воду пометайте,
Козацький гунями понакривайте.
На морі в кобзи ми над ним задзвоним
І в глибокостях чесно похороним.

Чути похоронну музику. Спускається завіс.

СЦЕНА ДРУГА

Великий Луг.
Увіходить Ганжа Андибер.

Андибер

Знов у раю!.. О батьку ти наш, Луже!
Не сподівався ізнов тебе вбачати...
Яка гидота лізе там у вічі,

На тім затоні, пакоснім Босфорі!
На гори гори скрізь понавертало;
Все деревом чудним позаростало.
З-за дерева будинки визирають,
Угору башти щоглами стріляють.
Блищать мечеті, мов на християнство
Пекельна пелька гострі скалить зуби...
Ти не такий, Великий Луже, друже,
Козацьке втечище, наш батьку любий!
В твоїх затонах, комишах розкішних,
Понад твоїми луками й сагами,
Не бачить око Вавілонів грішних.
Пишаєшся ти, батьку, яворами,
Дубами кучерявими, вербою
Та івою, що висне над водою.
Вживає добру тут козак рибаху,
Куліш із салом, путрю, соломаху,
В твоїм просторі широко він дише,
По Дніпровіх річках, вітках гуляє,
Твоє сумне, як монастир, затишке
Бандурою та співом звеселяє
І, викохавши духа у пустині,
Шукає правди й волі на Україні.
Там брату брат і рідний батько сину
На шию душманом лихим сідає.
Нема там злюкам присуду ні впину,
Убогого живцем дукач ковтає.
І той не дбає там про правду й волю,
Що має у всьому талан і долю...
О Байдо! доки ти над козаками
По-панськи будеш згорда байдувати,
Знечевля гору-брать над ворогами,
Ласкаво Андібєром гордувати?

Увіходить Костир.

Костир

Із ким ти гомониш тут, синку?

Андібєр

З Лугом.

Костир

Із Лугом вітер тільки розмовляє.

Андібєр

Се батько мій: я рідного не знаю;
А Січ у мене, заволоки, мати.
Мені із ними люблю розмовляти,
Мені про них одрадно співати.

(Співає).

Ой Січ мати, ой Січ мати,
А Великий Луг — батько.
Ой що в Лузі добре заробити,
Те й у Січі пропити.
Та літає орел, та літає сизий
По високій високості:
Ой плаче, плаче та козак старенький
А по своїй молодості.
Ой ти, молодосте, одрадо!
На серденьку своя воля...
Ой що люде п'ють та гуляють,
Тільки моя гірка доля.

Костир. Ну, тобі, синку, ще рано плакати по молодощах, та й чим твоя доля гірка?

Андібєр

(співає)

Влучи, мій батьку, добру годину,
Заложи руку за пазушину,
Одірви 'д серця люту гадину.
Люта гадина бока проїла,
Під самим серцем гніздечко звила.

Костир. Скажи ж мені, синку, про що се ти мені так сумно співаєш? Що се в тебе за гадина така під самим серцем?

Андібєр

Ся гадина така ясна-блискуча,
Як та, що перву жінку спокусила,

А праотцеві нашому, Одаму,
Та й нам усім турботи наробила.
Вона вповзла в наш рай з двома жінками,
Щоб начинити колоту між нами.

Костир. Невже се мова про Байду, синку?

Андибер

Ой батьку! ти в спасенності не знаєш,
Куди сей дука осяйний прямує:
З козацьких подвигів, боїв кривавих
Кайдани вічні козакам готує.
Тепер забуто, як ми капудана
Під Варною чайками обгорнули,
Як у Босфорі пишного султана,
Мов дику грушу в полі, струсонули.
Тепер козацтво знать не хоче Ганжі,
Виспівує про Байдине рубанне,
А він завзятих тільки підкуражив
Зробити нашій праці закінчанне.
Та ще побачим, хто себе прославить
Між лицарями на всі вічні роки:
Чи той, хто про козацьку долю дбає,
Чи той, хто дбає про свій рід високий.

Костир. Не збагну твоєї думки, синку. Обидва ви
лицарі великі; тільки що ти мене не послухав, а то й не
попавсь би на тому Босфорі, як вовк у западню.

Андибер. Не хто, як ти, й наворожив мені цю ганьбу,
вражий дідугане. Я й тобі не подарую.

Костир. Це вже дурниця, синку. На кого сердишся,
а на кому серце зганяєш.

Андибер. Лучче скажи мені, чи справді молода чер-
ниця вмира? Я, поки там сидять баби в тім Січовім замко-
вищі, не ступлю й ногою ні в один курінь.

Костир. Коли б не занедужала, да б не ступила
бабська нога на Хортицю. Князь хотів просто провадити
обох на Русь. Мене прошено читати над нею Псалтир. Бо
тут катма книжок. Палять і писане, й друковане. А я весь
Псалтир знаю напам'ять од «Блаженъ мужъ» та аж до
«Маль бѣхъ». От і покликали. Дак стара як зирнула, так
і завищала.

Андибер. Чого ж вона завищала?

Костир. Ге, чого! Скажи попереду, яке тобі діло, чи
вмре черниця, чи одужа?

Андибер. Таке, що вмре вона в нас і нехотя. Не
ступай, бабо, ногою в Січовий кіш, лучче в домовину.
І стара вмре, і Байда вмре. На те я Фесько Ганжа Андибер.
На те я ні батька, ні матері не знаю. Батька брацлав'яне
своєю магдебурією почепили за злодійство на шибениці,
матір він сам продав у ясир, а я знявсь на ноги серед
поросят, гусей, телят. Об мене козаки-дуки змалку потира-
ли руки; міщане з мене по кушнірнях зátкало робили,
а пани так як собака цибулю любили.

Костир. Що бо се ти провадиш, синку?

Андибер. Те, що чуєш, батьку.

Костир. Щоб за те нікчемне жіноцтво да й самого
Байду стратити?

Андибер. Або що? Наш суд рівен із царським.

Костир. А він же тебе двічі од смерті слобонив.

Андибер. Слобонив, аби повеличатись. Знайте мене,
князя Байду: я того Ганжу і за такого не важу, щоб із ним
боем битись або помстою мститись. Слобонив мене 'д за-
лізних гаків і 'д чорних раків, та я не про себе самого
дбаю — козацьку честь і повагу 'бороняю.

Костир. Таж Хортиця острів князький!

Андибер. А присуд на йому козацький. Де козаки
кошем стоять, там і козацький присуд. Ну, та що про се
балакати! Кажі, чого завищала стара?

Костир. Того, що перед нею палено туркеню, 'дверта-
ючи погоню.

Андибер. Де ж ви її палили?

Костир. Да там же таки, на капудановій галері, як
поплив Байда з побратимами передню пасти.

Андибер. Ну?

Костир. Ну, ми її гарненько взяли, роздягли. Молод-
ших не було, самі біловусники: то ніхто й не согрівив, на
голу дивлячись. А вона, проклятуша, звісно, кричить, мов
порося перед Великоднем. А навіженним черницям треба
повискакувати з галерної хатини. Молодша як позирнула,
так і беркицьнула. То й кажуть, що справді вмира.

Андибер. Не вмре поки що. Жіноча смерть — коша-
ча смерть. Я ж був убив Кабашну Настю, а вона таки
долізла до замку. Не вмре й ця: згине під козацькими
княми.

Костир. Та не вмере-бо таки, синку, ти на таке нава-
живсь? За нашого часу такого не бувало.

Андибер. Не бувало за вашого часу в нас і скіту, а тепер буде.

Костир. У Січі б то в вас буде скит?

Андибер. Не в Січі, а в Великому Лузі.

Костир. Де ж він тут буде?

Андибер. Отут, о! на Півневім Скоку. Оце те й місце. От під цими розложистими дубами викопаємо печеру, кшталтом зимовника, та й буде скит.

Костир. Хто ж у цім скиту скитуватиме, синку?

Андибер. Хто ж, як не ти, батьку!

Костир. Я, синку?!

Андибер. Ти, батьку.

Костир. Ні, я вертаюсь на Русь, до Межигорського Спаса.

Андибер. Добре й тут буде тобі, діду.

Костир. Я лучче знаю, де мені добре.

Андибер. А отаманне ще лучче зна. Вже ми присудили, щоб доживав ти віку між нами, козаками. Бо січовик не без гріха. Повскакували інші в гречку й поза морем. Треба ж комусь одмолювати або хоч покіту накидати. А ти в нас один такий письменник і спасенник.

Костир. Я, синку, така ж грішна людина, як і всі.

Андибер. Ні, батьку, ми тебе за святого вважаємо. Остерегав еси нас од Босфора,— на твое й вийшло. Обіцяв одвернути погоню,— не було й погоні. А Псалтир знаеш увесь напам'ять іще з-під дякового дубця.

Костир. Ні, синку, лучче ми пришлемо вам за Пороги попа та збудуйте собі церківцю.

Андибер. Церква свята, да піп грішний. Так усюди по городах кажуть.

Костир. Не хочу я в Великім Лузі скитувати.

Андибер. Не хоче інший і гетьманувати, та шкода проти рожна прати.

Костир. Завтра, синку, аби подужчала молода черниця, рушаю за князьким почтом на Русь. Уже під неї і кінські носилки зроблено.

Андибер. Нехай би лучче Байда звелів під себе мари зробити.

Костир. Ой синку, синку! приставив еси до багаття горщика, та коли б він у тебе на голові не тріснув.

Андибер. Віщуй, віщуй, старий круку! Не боюсь твого віщування.

Увіходить вістовець.

Вістовець. Високоповажні батьки! Судня рада йде.

Андибер. А Байду на суд позвано?

Вістовець. Я сам його звав і на голому мечі судову цешку подав.

Чути бубни й суремки.

Костир. Дак оце вже й Судня рада на Байду!?

Андибер. Три справи, батьку, сьогодні на судовій вазі важитимем: перва, щоб тобі в нас у Лузі дубовати, про наші гріхи скитувати; друга, щоб Євине кодро спокусливе заразом з Байдою скарати; третя, щоб нову Січ на Чортмлику заснувати. Дванадцяттеро мужів громадських і тридцяттеро наших чур козацьких не ступили ступнем на Хортицю, скоро пристала до пристані капуданова галера з бабами. Я ще на морі з човна на човен скакав, угрущаючи козацтво нашої старої матері на безчестя не попускати. Оце ж її збезчещено, сплямовано: то постане нова, неплямована Січ на Чортмлику. Вибирай, коли хочеш, під скит найлюбіше тобі врочище. З Чортмлика недалеко буде і до Півневого Скоку, і до Скоку Білого Коня, і до Вовчого, і до Овечого.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Там же.

Увіходить Судня рада.

Один з громадських мужів. Феську Ганжо Андигере, гетьмане Запорозький, батьку козацький! мужі громадські і чури козацькі проміж себе судили, речником тебе настановили.

Андибер. Дякую за честь і шану всю чернь військову, всю старшину низову. Сідаймо ж кружка, панове-братте, преславне отаманне, а молодші нехай стоя прислухаються, звичаїв козацьких набираються. Діду Костирю! чи бажаеш ти в Великому Лузі скитувати, милосердного бога за нас благати?

Костир. Панове козацтво, чесне лицарство, православне християнство! не хочу я в вас у Великому Лузі скитувати: бо в Межигорського Спаса буду за вас голосніш милосердного бога благати.

Андибер. Хто навчен, той спасен. Не раз еси на своїм віку отаманував, то й стусани козацькі коштував.

Оце ж, або під Військовий суд нахляйся, або з душею прощайся.

Другий з громадських мужів. Добрий речник з нашого гетьмана, тяжко добрий.

Третій. Гаразд говорить.

Четвертий. На все лихо вдався, ні в кого позаду не зівстався.

Андибер. Оце ж, дідусю, обчислимо тебе смачною їжею й теплою одежею; живи в нас у скиту, поживай, а втікати не думай і не гадай. Чи чуєш, батьку?

Костир. Чую, синку.

Андибер. Коли чуєш, та не розумієш, то й кісточки в утеках посієш.

Увіходять Тульчинський.

Тульчинський

Князь Вишневецький вам, шановна радо,
Своє вітанне посилає.

Андибер

Ми князя Вишневецького не знаєм:
У Судню раду Байду позиваєм.

Тульчинський

Шукайте ж Байди на землі козацькій,
Коли вона в вас є, а не на панській.

Андибер

Земля козацька там, де козаки постали.
Ми за Хортицю з ханом воювали.
Ми двадцять і чотири дні Орду громили,
В облюзі сидючи, конину їли.

Тульчинський

Хортиці сим ви ще не заслужили...
За неї бився предок Вишневецьких,
Козак болгарський, Святослав Великий,
І череп свій оддав ватазі дикій,—

Такій як ви,— що перш із ним дружила,
А потім на Дніпрі-Славути вбила
І з черепа його ковша зробила.

Один із громадських мужів. Панове громадо, чесна радо! Чи не годиться йому за це пинфи дати...

Другий. Щоб не дождав удруге серед ради стояти, з громадських мужів кепкувати, з козацьких чур глузом глузовати?

Андибер

Посел — осел: що положи на спину,
Те й пре, не має ні страху, ні впину.

Третій. Праведна річ гетьманська.

Четвертий. Справа в нього щира козацька.

П'ятий. А знаєте що, панове радо, лицарська громадо? Коли б ми були в Байди коней позаймали, то й без суду б його скарали.

Андибер

Не честь і не подоба, миле братте,
Таке в Великім Лузі виробляти,
Щоб військовий гостинець-подарунок,
Мов у ординця здобич, одіймати.

Шестий. Правду мовляв Захарко Риндя, що наш
Ганжа на все лихо здався, ні в кого позаду не зостався.

Андибер

(до Тульчинського)

То як же це, мосьпане, буде в тебе?
Се Байда скинув байдуванне з себе?

Тульчинський

Як гуньку, що скаженні пси, терзали
І піною своєю сплямували.

Андибер

Князь Вишневецький... Ну, нехай панує,
Нехай з панами козаком гордує.

Нема землі своєї... Ніде стати
Нетязі козаку й коня попасти.
А може, прийде час, що горді дуки
В нас наберуться доброї науки
І будуть з нами землями ділитись,
Як жито під серпа, під нас хилитись.
Скажи це слово князеві, мосьпане:
Воно колись мов з неба громом гряне.

Семий. Хоч таланом-фортуною й бере гору Байда
над Андибером, а розумом — ні, не заломить!
Восьмий. Хто до чого родивсь: один до панування,
другий до гетьманування.

Т у л ь ч и н с ь к и й

Не з тим прислав мене князь Вишневецький,
Щоб вас, козацтво славне, зневажати.
Один між вами тільки й є, що дише
Руїнним духом давніх печенігів,—
Тих, що ковші із черепів робили,
Притулки руські в попелі палили.
Князь не гордує вами, чесна радо,
І буде давнім робом байдувати,
Коли дозволите йому нетягу
На божий суд перед меча позвати.
Нетяга сей зробив із Байди дуку
І вас, дітей, на батька підіймає,
На батька, що свого добра не має
І землю й воду з вами розділяє.

Дев'ятий. Се, пане гетьмане, про тебе річ, не про
кого.

Десятий. Дідусю Костирю! ти в нас письменник
і спасенник. Ти зазнаєш козаччину древню, що за Полюса,
за Претвіча, за Лянцкоронського, за гетьмана Острозько-
го, за Остапа Дашковича постала. Ти на всякі предківські
перекази тямущий, пам'ятаєш всякий глагол невмиру-
щий... Скажи нам: чи має право князь Вишневецький
божим судом од Судньої Ради оборонятись?

Костир. Має. Бо й Судня Рада іноді помиляється,
а божий суд ніколи. Від божого суду, мовляли древні
козаки, не вхилиться ні багатий на гроші, ні багатий на
силу, ні багатий на розум.

Одинадцятий. Не помиливсь еси, пане гетьмане,
що старого Костира настановив низовим скитником.

Дванадцятий. Ну, кажи ж тепер нам, пане геть-
мане: чи впокоришся перед Судньою Радою? Чи вийдеш
на божий суд перед того'обуха, що на Старці лежав
еси від нього, як узимку муха?

А н д и б е р

А то не вийду? На широких світі,
Поза морями, поза Босфорами
Нема мені воювника страшного...
І на чортяку битиму самого!

Увіходять вістовець.

В і с т о в е ц ь

(задихаючись)

Орда! Орда, панове Судня Радо!

К о с т и р

Оце ж тобі і божий суд, гетьмане!

А н д и б е р

На суді цим, твоїми молитвами
Оборонятимусь, мій чесний отче.

В і с т о в е ц ь

(здихавшись трохи)

Іде, гуде, пили курять під небо;
Отари січові під ноги топче.

Т у л ь ч и н с ь к и й

А Січ безпечна. Той, кого хотіли
Згубити ви, байдужен в замковіщі.
Давно вже чати всюди розсилає
І кримця й турка в гості визирає.

В і с т о в е ц ь

(здихавшись, іде)

І турки йдуть з Очакова страшного.
Все дике поле вкрили бунчуками...

Налічено їх сорок без одного,
До впаду будуть битись з козаками.
Хортицький замок хочуть розметати,
Дойти в воді скарбниці військової.
Всі курені козацькі зруйновати
І не зоставить ні душі живої.

Андибер

То вдармо ж, як із хмари, на поганця!
Грими у бубни, довбишу, до бою!
Ви, чури, мчіть вихрями до шанця,
Давайте гасло нашою Грізною!

Чути гармату.

Тулчинський

Реве! Пішла луна понад водою.
Се вже байдує наш підсудник, Байда.

Андибер

О, киньмося ж, зотнімось із ордою!
Гризе мене, мов гадина, досада.

Спускається завіс. Чути татарський наскік.

АКТ П'ЯТИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

У Вишневі під церквою.
Купа ярмаркових круг кобзаря.

Кобзар

Якої ж вам, браташше, заспівати?
Чи про ясного пана між панами,
Що не схотів по-панськи князювати
І побратавсь навіки з козаками?
Чи про того, що мусив свині пасти
Серед сільської челяді-дрібноти?
Та знявсь угору, мов той дуб гіллястий,
І прихиливсь до голої голоти?

Хома Плахта. Що за дотепне слово в цього Шерешира! Як на кого націлить, дак справді мов з лука вшереширить.

Турецький Святий. Ну вже так, що вшереширив! Побратавсь, ка, навіки з козаками, а, мабуть, чи не посваривсь навіки. Дарма що тому десятій год минає, а козаки не подарують йому, що зайнято в полон мало не всю Судню раду. Він знав про бесурменське наступанне та й не з'ясував гетьманові.

Один з ярмаркових. Про козаків ще можна міркувати і так і сяк, а це річ певна, що Ганжа і вмираючи йому своєї неволі не подарує.

Другий. Ге, ге! тепер вони хіба на тім світі зустрінуться. Того десь у Криму запроторено, а той потонув у Московщині, мов у безкрайому морі.

Третій. Я й досі дивуюсь, що чого цей Байда зараз подавсь на Муравський шлях, скорѣ побив бесурмен? Покинув і здобич недуванену, і турецькі коні не паївані.

Четвертий. Чого подавсь? Таж він не знав, що Ганжу Андибера вхоплено, то й боявсь помсти за безчесте.

Третій. За яке безчесте?

Четвертий. От тобі на, за яке! Не про що й потаїв Байда бесурменське наступанне: аби Ганжу збезчестити.

Турецький Святий. І Ганжу, і всіх тих, що за Січову честь були озвались. Ось нехай, мов орда вас голими руками переловить, а я ще більшої здобуду собі слави.

П'ятий. І оце б то Байда боявсь Ганжиної помсти! Се вже курзу-верзу, кошелі плету. Як я бачив його на Босфорі, то, здається, коли б вискочив до нього з пекла той, що держить на руках Іуду, а з пельки рига полом'єм, дак і йому б затопив меч в череві. Не було тоді тільки крил у Байди: а то наче архангел з огняним мечем побивав турків, далєбі! Не людською, божою силою воював сей лицар.

Турецький Святий. Що ти розносивсь із своїм Байдою, мов дурень з писаною торбою? Ти подивився б, як ми з Ганжею усе море навкруги городами освітили.

Шестий. Було б з нас і того дива, що Байда бився сам на сам із турецьким султаном. Поті бивсь, поки в руках од мечів самі держална позоставались. Тоді

вхопив поганця та й роздер йому щелепи, як у Києві святий Самсон леву.

Семий. Ти казане кажеш, а я від самих ганжан чув, як загатив Ганжа Чорне море турецькими галерами. Тим-то й не було за козаками погоні.

Восьмий. О-хо-хо-х, братчики! полетіли наші орли різно.

Шестий. Нема нашого Байди, нема нашої слави!

Турецький Святий. Нема нашого Ганжі, нема нашої честі й поваги!

Хома Плахта. Коли б ти, брате, не пропив своєї кобзи, то й заспівав би оце про городи навкруги моря. А то Шерешир і співатиме, як Байда роздер турчинові щелепи. Що люде плещуть, те й співатиме. На те він кобзар.

Турецький Святий. Ні, вже цього-то не буде! Співай, Шерешире, про Ганжу Андибера! Співай, коли не хочеш бачити кобзи в друзках!

Костир. Годі тобі, п'яному, до тверезого сикатись. Як пхне, то й ногами вкриєшся. Он дивись, який бідаха шкандиба. Дивіться, небожата: це якась непевна людина. Бач, як його скалічено! *(Увіходить Ганжа, з утятою рукою)*. Здоров бувай, козаче-небораче! Де це руки, так як і я, збувся, лихої години здобувся?

Андибер

(млявим гласом)

Сам бачиш, батьку, де. Моя свитина,
Подряпане обличчя й тіло голе
Виявляють, що за лиха година
Мене туряла через Дике Поле.

Костир. Так, синку, бачу. Се ти втікав з ординської неволі. Се тебе тернові сховища так обдерли-обшарпали. Не літа се тебе зогнули, не старощі снігом притрусили. Се тебе неволя скорчила, велика туга зморщила. А доконала твою козацьку молодецьку силу болюча кукса, що й видко, як вона крізь ганчірку гарячу кривцю цідила. Знаю, синку, й рубані, знаю й стреляні рани: що рубані, мовляв, широкі, а стреляні глибокі; що рубані кров'ю зійшли, а стреляні к сердцю прийшли... Як же це тебе, синку, лихо спіткало?

Андибер

Се, батьку, в мене тільки ще півлиха,
А ціле лихо — десять літ неволі,
Та ворогу з біди моєї втіха,
З моєї лютої, гіркої долі!

Костир. Аж десять літ! О милосердний госпode! Мене держано в скиту неволею тільки десять день, да й то кожна година здавалась мені роком. Лучче мені на волі нищуном при божому домі пробувати, аніж неволею в розкошах скитувати.

Андибер

Дак це ти справді той Костир спасенний,
Що слобонив козацтво від погоні?

Костир. А ти ж хто такий, синку, що мене знаєш?

Андибер

Хто був я, нічого про те питати...
Тепер я кукса — Куксою й зовуся.

Костир. Як же ти зробився куксою, синку?

Андибер

Я день у день важкі ворочав жорна
Під карбачем-арапником татарським.
Мене за ногу ланцюгом узято...
Ноги втинати річ була даремна.
Вужем степів сухих не перелізти,
Кульзі до рідної країни не добратись.
Як загнилась нога, за ліву руку
Приковано мене до жорен клятих.
Мурзак забув сокиру коло мене...
Дождавши ночі, я подрав сорочку,
На голе тіло натягнув свитину
І, руку втявши, рам'єм обматавши,
Пошкандибав німим степом по зорях.
О, воленько, душе всього живого!

Нема над тебе радощів на світі;
Нема розкошів більших козакові,
Як соколом куди хоча летіти!

Турецький Святий

Кобзарю! залиши про Андибера думу,
Про помсту Ганжі над срібляниками.
Прислухайсь, як з неволі бідолаха
Втікав тернами, дикими степами.
Аж десять літ він мучивсь на прикові,
Ворочав жорна татарюзі злomu
І втяв руки собі задля святої волі...
Такого ще й не снілося нікому!

Хома Плахта. Аж десять літ? Лишенько! То, може,
ти, козаче-небораче, знаєш про нашого Ганжу? Може,
чував, як йому там у неволі живеться?

Андибер

Я Ганжу знаю, як себе самого...
Ми десять літ укупі бідували...
Обох нас рівно й дуки, і нетяги
Мов волоцюг-собак, позабували.

Хома Плахта. Позабували? Ні, Ганжі Андибєра
козацтво довіку, до суду не забуде. Ось на, покріпись
горілицею та розкажи нам про нього. Сьогодні в нас
Пречиста, храмове свято. Меду про сей день понасичувано,
горілок понакурювано, пива понаварювано. Уся Горинци-
на зібралась у Вишневець ярмаркувати.

Андибер

(випивши)

Лий, брате, ще: бо й горло пересохло
І мов язик прилипнув до гортані...
(П'є).

Ще лий, а то у животі помірхло,
Так наче в чабаці або в тарані.

Костир. Я помічаю, діти, друзі, по цьому козакові,
що він замолоду стояв дорого. Бачте, як од горілки ви-
простується!

Турецький Святий. Такого заввишки не знайти
й на всьому ярмарку.
Хома Плахта. Бравий був козарлюга, та прокляту-
ща неволя заїла.

Андибер

Ні, не неволя, ви мене заїли.

Хома Плахта

Як ми?

Костир

Ого ревнув! Неначе з бочки...

Андибер

Ви й слухати і знати не хотіли,
Що в нас нема там на хребті сорочки;
Що літом пряжемось ми там на спеці
І тремтимо зимою без кожуха;
Що не зісталось бранцеві-сердеці
Нічого, тільки визівнути духа.

Турецький Святий. Ні, горопахо Козурю! не ко-
ри нас таким докором. Про тих чур козацьких та про
мужів громадських таки й правда, що не чували; а про
самого Ганжу Андибера ми й [у] піснях співали, як його
аж тричі в утеках наздоганяли, ув Орду завертали та ще
в гіршу каторгу завдавали.

Андибер

Оце ж його й держали на прикові,
Вповаючи, що за свого гетьмана
Козацтво скинеться хоч по корові
Та й викупить у бесурмена-хана.
Ні, ви співали тут собі рдорові,
А ми в тім лютім пеклі погибали.
Та смерті в господа собі благали.

Ярмаркові тиснуться до Ганжі Андибера.

Костир. Годі ж уже, синку, нарікати на щербату козацьку долю да на тяжку неволю. Ось на, покуштуй оковитої з мого боклага.

Андибер

(п'є нахильця)

Дай ще ковтнути. Оковита добра...
По животу новим здоров'єм грає.
У ключ кипить козацька кров хоробра;
Душа, мов пекло, полом'єм палає.

Турецький Святий. Дивись, Хомо, не той чоловік став!

Костир. Гей, козаки, діти, друзі! се перед вами не заволока незнаний. Се ваш Ганжа, ваш Андибер Фесько, гетьман Запорозький, батько козацький!

Ярмаркові. Батьку ж ти наш!.. Гетьманоньку ж ти наш!.. Хлібодарничку ж ти наш!.. Славонько ти наша, честе наша!.. Здобиченько ти наша, похвала наша!

Андибер

Я не гетьман, не Андибер, не Ганжа.
Я кукса — Куксою і зватись буду...
Що з мене сила насміялась вража,
Я їй цього до суду не забуду!

(Ударивши по стоячій бочці і висадивши дно).

Турецький Святий

Се він! се Ганжа! Ганжина се вдача!
Його рука! Його залізна сила!
Не зникла в каторзі снага козача!
Завзятості орда не придушила!

Андибер

На Півневім Скоку пропав той Ганжа,
Що вас водив полями та морями:
Там з нього сила насміялась вража,—
Піймавсь у лика перед козаками.

Тепер він Кукса... Торохти ж громами,
Скалічений нетяго-заволоко!

(Ударивши по лежачій бочці і висадивши клепку).

Помстись над дуками-срібляниками,
Помстись над їх заступником жорстоко!

Турецький Святий

Наш рідний батьку! ми тобі поможем
Помститись над людськими ворогами.

Хома Плахта

За правосудним помаганням божим
Топтатимеш срібляників ногами.

Турецький Святий

Сьогодні я воли продав остатні...
Ось гроші! Справ собі гетьманські шати.

Хома Плахта

А я позгортував усякі злидні хатні,
Щоб жінку на храму відпоминати.
Та ні, нехай без помінок царствує...
Ось гаманець на чоботи-сап'янці.

Костир

А се Костир свій чересок дарує,
Щоб красувавсь еси в пернатій шапці.

Один з ярмаркових

Гурра! дивись, попростилали рядна;
Хто що розгорив, вергає-скидає,
Одежею козацькою гетьмана
І чобітьми, і грішми спомагає.

Другий

Гурра, гетьмане, Ганжо Андибере,
Красо й хвало козацького народу!
Нехай тобі дорогу слава стеле
Від сходу сонця до його заходу!

Становлять Ганжу Андибера на бочці.

Андибер

Козацтво, діти, друзі, небожата!
Над Байдою ваш Кукса візьме гору:
Топтатиме під нозі супостата
І завіта знов з вами до Босфору.
Як повний соняшник цвіте-сіяє,
Так засіяє море пожарами
І збагатить нас на весь вік безкрає
Добром турецьким, золотом, талярами.
А ти, Стамбуле, не пишайсь гаками:
Байдуже нам про ті залізні роги!
Затрусишся знов перед козаками,
Як заревуть, мов на Дніпрі пороги.

Спускається завіс. Чути кобзи, цимбали, бубни, співи.

СЦЕНА ДРУГА

У Вишневі на замку Крестова світилиця з предківськими
портретами.
Увіходить княгиня Вишневецька в чернечій одежі.

Княгиня

Залізний лист мені приснився ранком...
Вертається з Московщини мій сокіл.
Король йому баніцію прощає,
До служби кресової закликає...

Пауза.

Ох... Десять літ — ні, десять сотень років...
Як серця нашого стає!.. О синку!
Де ти?.. Розмаявши ворожу хмару,
Ти сам узявся хмарою і зникнув.

Тобі було противно дяку слухать;
Не любі стали й ті пісні хвалебні,
Що кобзарі тобі на честь складали,
Твоє велике діло вихваляли.
Пилами й туманами обгорнувся,
На матір, на сестру не озирнувся.
Не нам, жінкам, лицарське серце знати,
В печалі й тузі словом розважати.
Ми за гріхи якихсь незнаних предків
Покутовати сотні років мусим...
Чернець... Заковане в залізо серце
Для жінки і для матері не б'ється.
О, скільки вас докупи тут забралось,
(Дивлячись на предківські портрети).

І вдачею лицарською з'єдналось!..
Олегу й ти, чубатий Святославе!
Зоставили наслідде ви криваве.
А ви, наслідниці княгині Ольги!
По ній zostались вам одні тривоги,
Безсонні ночі, сльози одинокі,
Зітхання, мов церковний склеп, глибокі.
Се, мабуть, вища присудила воля,
Щоб їм лягати трупом серед поля,
А нам над ними думками літати,
Криваві рани слізьми обмивати.

Увіходить Катрусю в чернечій одежі.

Катрусю, дорога моя дитино,
Єдина втіхо, споминко єдина
Про ті літа, як я, щаслива мати,
У парі вас надіялась вбачати!
Сьогодні десять літ, як ми вернулись
У Вишневець із-за лихих Порогів,
Де печеніги дикі загніздилися
І в дикарів нових переродилися.
Ти десять літ одержу чорну носиш,
За матір господа благаєш-просиш
І маєш тихую надію в бозі,
Що вже вона на райському порозі;
Що з раю прабабки її вітають,
Твоє подвижництво благословляють
І дякують пречистих душ цариці,
Що прийняла дівочі обітниці.

Увіходить Тульчинський оддалеки.

Вволи ж тепер мою сердешну волю,
Усолони гірку самітню долю
Тому, хто став бездітниці за сина,
Ким захистилась наша Україна.
Він десять літ до тебе не лицявся,
Про любові ні словом не озвався.
Невольник мовчазний твоєї волі,
Чатує з козаками в Дикім Полі;
З окритою залізом головою,
Стоїть готовий день і ніч до бою.
Що мовчки ти для матері чинила,
Те мовчки він чинив для побратима.
Вас двоє в світі, двоє душ високих,
Сердець на дружбу і любов глибоких.
Такими душами сей світ держиться,
Ім'я господне на землі святиться.

Катруся

Княгине-мамо! я не без користі
Покутовала за своє рожденне:
З моїх очей дівочька луда спала,
І я сей світ, який він, розпізнала.
Гірка се чаша, що нам жизнь підносить
Під назвою кохання та розкошів.
Я на житте жіноче надивилась
І в драних хатах, і в царських палатах.
Страшне воно під карбачем козацьким,
Страшнійше під евнішеством султанським,
І ті, що в цих чертогах князували,
Чернечі рясники понадівали.
Наділа й я: тепер шкода здійсмати
І весну жизни в гості завертати.

Княгиня

У гості! Ні, моя ліліє пишна:
Весна твоя цвіте ще повним цвітом,
І серце молоде жадає щастя,
Що з серця дружнього любов'ю рине.
Не говори, що ти його не любиш,
Що не діймаєш віри козакові.
Козак сей — рицар, воїн благородний;

Козацьке варварство йому противне.
Він дику, люту силу войовничу
До подвигів спасенних нахиляє.
Він дише правдою, святої правди,
Завіту рицарства, достерегає.
Одна у нього хиба — нововірство;
Та, слухавши його оповідання,
Сама в чернецтві ти вже не вбачаєш
Людської жизни вищого призвання.

Катруся

Так, не вбачаю, мамо: бо черниці,
За мур від горя жизни заступивши,
Про власне, монастирське, горе дбають,
Для світу ж ніби справді вимирають.
Тим часом ні в гаремах мусульманських,
Ні по улусах степових татарських
Біди й наруги більшої не знають,
Яку козацькі жени в нас приймають.
Оце ж довіку буду дівувати,
Жінок нещасних в тузі розважати,
Покинутих сиріток доглядати,
На добрий путь, на розум наставляти.

Княгиня

Моя голубонько! хіба ж не можна
Круг рідної сім'ї сиріт збирати
І тим козачкам нещасливим тугу
В їх бідолашній долі розбивати?

Катруся

Не можна: бо сім'я — душі зневага,
Се — рванне серця, матінко-княгине:
Однаково і рицар, і нетяга
Свого часу дітей і жінку кине.
Ось ряд черниць, сумний, як склеп підземний.
Се жінчини гіркі, з мечем у грудях...
Наш вік — жіноцької журби вік темний,
Біди, невиданої ще на людях.
В тебе пронизане в самої серце

Мечем кривавим, як огонь жерущим,
На горе всім, хто горнеться до тебе,
На радощі ненавидникам злющим.

Княгиня

О бідний побратиме мого сина,
Найкраще серце, розуме найвищий!
Чи не була б дочка моя щаслива,
Коли б не знала, чим се время дише?
Твої нововірні оповідання
Про світ широкий, про науку правди
З дівочого веселого кохання
Зробили сум без пильги, без одради.

Тульчинський

(наблизившись)

Княгине!

Княгиня

Ах! ти тут, мій орле сизий?

Тульчинський

Я тут і чув сердечну, щиру мову,
І перебить не смів: бо ви снували
Найвищого життя тонку основу.
Та край наш мріями низькими дише...
Колись, читавши, будуть дивувати,
Що він собі руїни право пише
І все з землею надиться зрівняти.

Княгиня

Як? що?

Тульчинський

Вернувся Андигер з неволі
І зветься Куксою: бо без руки вернувся.
Він хоче на срібляниках помститись
За те каліцтво, що в Орді здобувся.

Княгиня

Хто ж провинив йому в його нещасті?

Тульчинський

Князь Байда.

Княгиня

Тим, що вдарив, мов із хмари
Нежданий грім?

Тульчинський

Ні, тим, що Судню раду,
Мов череду, обскочили татари.

Княгиня

То син мій провинив своїм лицарством,
А Ганжа мститься над срібляниками?

Тульчинський

Срібляники у нього всі, хто між козацтвом
Живе порядними будинками й хатами.
І перш усіх — княгиня Вишневецька;
За нею він погрожує Острозьким,
Сангушкам, Радзивіллам, всім княжатам,
Що не в ладу з гультайством запорозьким.

Княгиня

Погрожує... на що ж він уповає?
Де в нього військо? В чім його потуга?

Тульчинський

На ярмарку до Кукси пригорнулась
Уся голота, що не любить плуга.
Орда ся на Вкраїні з давніх-давен
Проміж людьми дбайливими вгніздилась;
Тепер вона зваряддем небезпечним

В руках лихих комишників зробилась.
Учора Кукса в гуньці, без сорочки
Пришкандибав; сьогодні гетьманує,
І хто не викотить йому горілки бочки,
Того дере, пліндрує, в пень руйнує.
З горілкою, мовляв, уся вселенна
Під нашим присудом козацьким буде,
Почезне панська сила навіженна,
І ракуватимуть всі вбогі люде...

Княгиня

Єхидна проповідь!

Катруся

Що ж нам робити?

Тульчинський

Те, що робили предки — зачинитись,
До себе всіх статечних прилучити
І з печенігами новими битись.
Наш замок повен живності і зброї;
Сердець прихильних маємо доволі...
Не нам лякатись челяді п'яної,
Там де блищали славою герої!

Катруся

Княгине-мамо, й ти, козаче правий,
Справдешний рицарю серед козацтва!
Додасть підмоги вам дівча без слави,
Без імені, без батька, без багатства.
Як пухли з голоду козацькі діти,
Конали в нѣдузі та в холоднечі,
Я звикла по холівах тих ходити,
Що не зосталось ні вікна, ні печі.
І не одну безматірню дитину
Від болесті тяжкої рятувала,
Збирала сиріт в затишну хатину,
Сорочечкі біленькі надівала.
Вертаючись нетяги у холіви,
Своїх дітей в черниці познавали

І на шпиталик дитський із поживи
Своєї пай нескупо відділяли.
Такі нетяги будуть наші люде:
Бо люба й дорога отцю дитина...

Тульчинський

Ні, ясна панно! так воно не буде:
Любіша їм і над дітей руїна.
Завзявшись битись із срібляниками,
В п'яних піснях зачнуть того хвалити,
Хто вирізав отецькими руками
Прихильні до панів козацькі діти.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Там же.
Увіходить вістовець.

Вістовець

Пресвітлая княгине! я заїхав,
Далеко з Шляху Чорного звернувши,
Щоб ви про новизну щасливу знали,
Котра сповнить веселостю ваш замок,
Є над Дніпром село Манастирище,
Село козаче на землі чернечій.
Туди везу я князю лист залізний...

Княгиня

Залізний лист? Мені сьогодні снилось,
Що син мій із Москівщини вернувся.
За сим листом чи клейтом королівським.

Вістовець

Вернувся, княгине: сон правдивий снівся..
Увіходить Байда, весь сивий.

Байда

Правдивий сон, і ось я сам...

Княгиня

О боже!
Припав метелицею серед літа!

Байда

Се не метелиця, зима московська...
Московські лаври се мене вкривають:
За правду інших там не заробляють.

Княгиня

О синочку!
(Хоче обняти).

Байда

(припавши на одно коліно)

Благослови, матусю,
На поприще нове шукання правди.
(Цілує руку).

Княгиня

Ще в тебе поприще нове?

Байда

Велике.
Се в мене тільки й щастя і одради.

Княгиня

Хіба ж тобі, мій сину, мій герою,
Не ввірилась земля Московська люта?

Байда

О, добре ввірилась! Там погиває
Все, що встає за правду...

Княгиня

То про що ж ти
Вбивавсь із літа в білу зиму, синку?

Байда

Там воювать за правду стоїть праці.
Земля — як море-океан широка.
Кипить вона і рибою, і звірем;
Кипить і грає силою-снагою,
Удачею, одвагою людською.
Там тільки б велетням на світ рождатись,
На всю вселенну доблестю пишатись.
Та глибоко в ту землю кривда в'їлась,
В серцях підлиз царських закоренилась.
Вони обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром.
Крізь золоті самодержавства крати
Рикає лев сей, — трусяться палати,
А можновладство підступного слова
Все дужчає, мов гідра стоголова.
Воно й мою правицю притомило,
Погнуло і мою лицарську силу.
Та до мене весь цвіт Землі зібрався:
Ті, що з царем Казань завоювали;
Ті, з ким він Астрахані допевнявся;
Ті, що Сибір широкий здобували...

Чути труби, жоломійки, тулумбаси.

Самусю-брате! дай себе обняти.
Катрусю! дай себе поцілувати.
Се не зима московська вас вітає:
Московська Русь до себе прикликає.
Не в труби, не в жоломійки се грають:
Серця правдиві до сердець гукають.
Царська земля неправдою боліє...
За мною йде, в кім іскра правди тліє,
І кличе покликком до всіх великим,
Хто не піддавсь у нас жаданням диким:
«Гей, люде ширі! правди, правди, правди!
Нема без правди ні в чому одради!
Рятуймо Русь і Київську, й Московську,
І вольну Новгородську, й славу Псковську!
Бо татарва нова по ній вуртує,
Століття кривди й мороку готує».

Княгиня

Мій сину-орле! я не розумію
Твого завзяття й задуму нового.
Не Русь од кривди мусиш рятувати,
Своє гніздо од рарогів спасати.

Байда

Чув, бачив, знаю, й добре розумію
П'яну й безрозумну хижацьку мрію.
Я б Ганжу-Куксу розтоптав ногами,
Та всобитись не хочу з козаками.
Сьогодні козаки — знярядде зради,
А завтра — воїни святої правди.
Сам Кукса, що хотів нас руйновати,
Мені в поході буде помагати.

Княгиня

Куди ж се знов поход у тебе, сину?

Байда

На Задністрянську, нене, Україну...

Княгиня

В Волощину?

Байда

Що об Дунай обперлась,
Від гір до моря Чорного простерлась,
Дністром од польського меча прикрилась,
Щитом нам од Туреччини зробилась.
Шукав я правди по світах широких,
Коло престолів золотих високих;
Та бачу, що шкода її шукати,
Окрім своєї взброєної хати.
Я збройну хату за Дністром збудую,
Уз ріки й море башти помурую.
Тоді [правицю простягну цареві,
А ліву руку — панству й королеві].
Хто б ні озвався правду боронити,

Всім рівно будуть козаки служити.
Нехай живе по нас вовіки слава,
Що іншого ми не ждали права.

Княгиня

Мій сину-орле, соколе мій ясний!
Великі в тебе, вікопомні мислі;
Та чує серце матерне безщасне —
Поб'є недоля сі надії пишні.

Байда

А ти, Самусю, друже мій між друзьми!
Чи віруєш в мою лицарську долю?

Тульчинський

Поки вільно дихатиму грудьми
І ненавидітиму тьму й неволю!

Байда

Се наша заповідь свята козацька,
Се наша віра праведна лицарська,
Нехай ми всі за неї трупом ляжем, —
Ми свій завіт потомству перекажем.
Орлице-нене, соколихо ясна!
Не плач, утри залиті слізьми очі.
Недоля ваша над всі долі щасна:
Бо дух наш родиться в душі жіночій, —
Дух повен жертви, повен занедбання
Себе самого для добра людського:
Нема в людей святійшого призвання,
Нема й у бога луччого нічого!

Княгиня

Катрусю, чуєш? Ось де нововірство
Із вірою старою понялося:
Ось чим козацтво предківське наслідство
Хранити для потомків завзялося!
Нам, кажеш, серце наскрізь меч проймає...
Не бійся гострого, моя дитино,

Як не боїться воїн, що лягає
У полі трупом за свою країну.

Тульчинський

Достойне слово матері героя,
Достойне й діло огняного слова...
Нехай же і моя перед тобою
Озветься мовчазна, несміла мова...

Байда

Ні, брате! Десять років німування
Промовили за тебе більше правди,
Ніж співи трубадурного лицяння
І струни голосної серенади.
Катрусю! по всьому широком світі,
Де рицарство з неправдою воює,
Нема нікого в мене на приміті,
Хто жінчину так високо шанує.
І не знайти довіку в християнстві
Такого доблесного Паладина,
Що десять літ був сироті за брата,
А побратимській матері за сина.
Пишалась би й великая цариця
Таким преславним рицарем-слугою,
Що чатував у полі й на бойницях,
Готовий по всяк день і час до бою.
Та не до всякої цариці сватом
Прибуде Байда з тими, що під лавром
Московським срібним на весь світ сяють
І правду над багатства прекладають.
Я врізав би свого живого серця,
Оддав би раю цілу половину
Тому, хто для коханого кубельця
Вбеспечує, як муром, Україну.
Ми, люде правди, родимось для жертви,
Ми кривду жертвою одоліваєм;
Без нас були б людські діяння мертві:
Ми їх безсмертним духом надихаєм.
Нехай же над твоєю головою
Вінець у бога життя возсіяє:
Жіноча жертва нарівні з мужською
Грядуще царство правди приближає.
Дай, сестро, рицарю без плями руку

На трудну жизнь, як героїня життя,
На всяку жертву і на всяку муку,
Що б ні судилося твоїй отчизні.

Катруся

Мій братику! твоє велике слово
І погляд божеський на наші муки
Освічують, мов сонечко весінне,
Мою захмарену сирітством душу.
Убога розумом і млява серцем,
Не мушу в вас позаду zostаватись:
От вам обом рука, що до загибуні
За правду життя буду подвизатись!
(*Дає Тульчинському правицю, а Байді ліву руку*).

Байда цілує Катрусю в уста, Тульчинський,
припавши на одно коліно, в руку.

Княгиня

(*надіваючи молодим персні*)

Благослови ж, всевишній, вірну пару
І дай їй вік новий благовістити!

Байда

Далекий, може, вік святої правди,
Спасенних душ надії і одради!

Заручені цілуються. Спускається завіс.
Чути весільну музику, та вона переходить у плач.

СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

Судня світлиця над залізними гаками в Цариграді.
Великий візир засідає в дивані з башами.

Візир

Так, воїни — ігралище Фортуни,
А нації — се хвилі попід вітром...
Куди жене їх таємнича доля,
Предвічного невідомо воля?
Чого встають, киплять та й засинають...
І про своє вранне не пам'ятають?

Вре боєм хуртовинне Руське море
І напірає на Стамбул потужний,
Немов, йому на сором і на горе,
Воскрес Олег той віщий, харалужний.
Вре боєм гірше моря степ козацький
І на форпост наш, Ясси, напірає,
Щита, що викував меч оттоманський,
Із наших рук, мов буря, вириває,
Чи се людське безумство, чи укрита
В тім бушуванні мисль якась велика,
Що чернь завзята, здобиччю несити,
Знай рине й рине, мов стихія дика?

С е р а с к и р

Не буде більше ринути: бо Ясси
Пожерли цвіт і силу недовірків.
Сей Томза, лізучи на господарство,
Явив себе Немродом-звіроловом:
Уполював такого козарлюгу,
Якого світ не бачив од Олега.
Попавсь у наші руки славний Байда,
Герой земель і вод, князь Вишневецький,
Що так над нами високо возносив
Червоний хрест козацький, знамя зради.

В і з и р

Дивуюсь вельми, як се Андигеру,
Безрукому п'яному гайдабурі,
Фортуна пофортунила загнати
В тенета лева, рицаря без страху!

С е р а с к и р

Каліка сей — душа того козацтва,
Що в нього здобич — віра, честь і правда.
Прийняв їх Байда у свою дружину,
Щоб злидні їх у Яссах полатати;
Вони ж, польстившись на його скарбницю,
Давай вози походні жакувати —
Під самий час, як наші наступили
І з Томзою полки його тіснили.
Не раз уже сей Ганжа зрадив Байду,
Та в Байди розум, волею аллаха,

За зраду падишаха, помутився,
І сторожкий стратегик не дознався,
Що Андигер із Томзою з'єднався.

В і з и р

І ти, щасливий із щасливих воїн,
Двох наших ворогів, духів Ереба,
Своїм мечем, вовік благословенним,
Побив, мов двох титанів-Зевсоборців.

С е р а с к и р

Пишаюсь боєм з українським левом:
Оборонявсь, як Бріарей сторукий,
І вергав смерть, немов яка машина:
Бо в нього, кажуть, серце б'ється рівно.
А сей безрукий велетень, сей Ганжа,
Доставсь мені без крив'яної жертви:
Бо ниций Томза зрадив гайдабурю
І заплатив кайданами за службу.

В і з и р

Так, воїни — ігралище Фортуни!

К а п у д а н - б а ш а

Або людської зависті й ехидства.
Князь Байда вирвав Ганжу із неволі,
І се йому відплата за рятунок.

В і з и р

Предвічний таємничими путями
Веде до слави й щастя правовірних.
Се два великі воїни в джавурів,
Дві їх руки, правиця і лівиця,—
І ми обидві їх на балвохвальців
Ввружимо мечем свого пророка
Або ж обидві разом повтинаєм
І Русь, і Польшу, і Москву скараєм.
То перше, кажеш, приведуть нам Ганжу?

Капудан-баша

Він перше Байди провинив пророку:
Нехай йому і поклониться перш Байди.
Да ось уже й ведуть.

Увіходить Ганжа Андібєр, у залізних кайданах.

Візір

Що, Ганжо? бачив
Гаки залізні тут, під замком?

Андібєр

Бачив.

Візір

На сі гаки зопхнуть тебе з бойниці,
І, зачепившись, ти на них повиснеш.

Андібєр

То що ж? Повисну.

Візір

І круки голодні
Тобі живому повиймають очі.

Андібєр

Нехай.

Візір

А доїдять внизу собаки.

Андібєр

Байдуже. Смерті я не звик боятись,
Від неї й на печі не заховатись.

Візір

Я був колись таким, як ти, джавуром
І так, як ти, бив на «проклятих турків»,

І так, як ти, попався у неволю,
І так, як ти, готов був погирати.
Та просвітив мене пророк великий.
І занедбав я ваші мрії дикі.
Покинь олживе ідолопоклонство
Во ім'я пророка правди, Магомета,
І будеш з нами чесно панувати,
Єдиного на небі прославляти.

Андібєр

Цур вашому дурному Магомету
І вашому гидкому пануванню!
Господь наш не один живе на небі,
З Отцем живе і Син єдинородний,
А з Сином — Мати, Діва пресвята
А з ними — всі святі і преподобні.
Нас, християн, вони благословляють,
А вас, невір, навіки проклинають.

Беклербек

Великий візірю! коли б тінь бога,
Наш падишах, почув таке кощунство,
То повелів би тут же перед нами
Язик проклятому джавуру вирвать!

Візір

Премудрості премудрого не міряй
Своїм умом, в заклятості мізернім.
Як море-океан, вона глибока;
Як небеса надоблачні, висока.
Коз'урю! схаменись. Нехай той Байда
Таким безумним і запеклим буде,
Щоб тьму над світ, а чесну жизнь над муки
І над гидке здиханне прекладати...

Андібєр

Як! Байда, кажеш?

Візір

Байда Вишневецький..

А н д и б е р

Хіба ж його не страчено ще вчора?
Хіба за гак ребром не зачепився
І не висить-кричить великим гласом,
Що Магомет, пророк ваш, харцизяка,
А Сус Христос — творець землі і неба,
І ви його ще й досі не доби́ли,
Гірких речей його не заглушили?

В і з и р

Жив і здоров; загоїлися й рани,
Що ними весь під Яссами окрився.
Дознавшись про його неволю, мати
Збула всі стáтки, все позакладала
І вчора прибула до Цариграду;
Та падишах їй відказав на викуп:
«Коли еси всі українські замки,
Поля, луги й степи позаставляла;
Коли б сріблом та золотом Стамбул мій,
Як місяцем і сонцем, осіяла:
Не випущу й тогді його на волю.
А схоче він пророку поклонитись
І з нами, правовірними, осістись,—
Зроблю його в дивані головою
І в царстві первим паном підо мною».

А н д и б е р

А Байда що на се?

В і з и р

Не хоче й знати:
Йому любіше на гаках стирчати.

А н д и б е р

То й я не хочу знати.

В і з и р

Ти завідник
І подразжатель Байдин, Андибере.

Що він ні зробить славного й дурного,
І ти в ту ж стежку, дивлячись на нього.

А н д и б е р

В ту стежку? Ні, своя тропа у мене.
Ось слухай, турчине. Коли ви Байду
Пхнете з бойниць на ті гаки залізни?

В і з и р

Сьогодні, зараз.

А н д и б е р

І я сам побачу?

В і з и р

Побачиш.

А н д и б е р

(затрусившись)

І мені дозволять Байду
Самому пхнути на гаки з бойниці?

В і з и р

Про се е кат у нас.

А н д и б е р

Коли дозволять
Мені при Байді ката заступити,
Готов я з вами брат за брата жити.
Зроблюсь потурнаком і занедбаю
Всі радощі мого святого раю.

К а п у д а н - б а ш а

Що за ненависть люта!

С е р а с к и р

Що за серце!

В і з и р

Ні, що за розум і наука віри!
О підла чернь! куди тебе провадять
Обманщики, кудлаті лицеміри? —
Геть з ним!

Андибера виводять.

Дзвенять уже кайдани
З металу благородного.

Увіходить Б а й д а, у срібних кайданах.

Нещасний,
Великодушно необачний князю!
Ти вже покинув суевірство кляте,
Ти мислиш твѣрезо про бога правди...
Один би ще ступінь, і лик пророка,
Спасенний лик, твоїй душі б одкрився!
Та ні, ти гинеш, благородна жертво
Отч'яння!

С е р а с к и р

Що за постава пишна!
Таким він був під Яссами, як наші
Його кругом, як хмари, обступили.
Коли б тепер меча йому вернути,
Він і в кайданах здався б Іскендером.

В і з и р

Надумавсь, князю?

Б а й д а

Не соромте сили
Пустим ляканнем запорожця Байди.

В і з и р

Ти хочеш гинути?

Б а й д а

Не хочу, мушу.

В і з и р

І за що ж гинеш, рицарю великий?

Б а й д а

За правду. Не знайшов я правди в Польщі,
Ні в вашім гарнім царстві, ні в Московськім,
А в нас вона на Русі-Україні
Сліпа й глуха, як мрець у домовині.
Родивсь я рано: ще закон і віра
І в нас одні, і в турка-безувіра,
І в москаля, що широко сягає,
І в поляка, що високо лігає.
Не хочу жити. Буде з мене.

В і з и р

Князю!

Забудь про наше темне безувірство,
Забудь і про козацьке дике звірство,
Забудь про масу. Ми серед лукавих,
Жорстких сердець і розумів мізерних —
Оазиси, невидимі верблюдам
І вожакам їх, ницим недолюдам.
Живи, як ми живем. Признай пророка,
І буде тінь твоя у нас широка.

Б а й д а

Я житиму не тілом, а душею,
Надією великою моєю.
Настане інший вік і інші люде:
Над ними правда царювати буде.
А з вашого пророка ви зробили
Те, що [з свого лукаві християне].
Його ім'ям великим освятили
Своє хижацтво і житте погане.
Не хочу жити з вами.

В і з и р

Поміркуй же,
Якою смертю помирати мусиш.
Залізний звір тобі у ребра вп'ється.

Своїми пазурями-якорями,
І довго будеш чути, як сміється
Твій лютий ворог між потурнаками.
Бо Ганжа...

Б а й д а

Се не ворог, дика сила,
Що з давніх-давен бідну Русь давила.
Нехай сміється... Я молитись мушу
За Україну, за народну душу.
Вона в мені, і житиме вівіки.
Як в Чорне море ллються наші ріки,
Так в сій душі живе добро злилося
І з серцем чистим, щирим понялося.
Не вмере вона: воскресне в тім народі,
Що гине ув усобиці й незгоді.
Забудеться ім'я моє, а серце
В далекому потомстві одозветься.

В і з и р

В потомстві... Хто твоїм потомством буде?
Які поваги, честі, вірності світила,
Які непідкупної правди люде,
Вселенної животворяща сила!..
Мовчиш?

Б а й д а

Я все сказав.

В і з и р

Душе висока!
Ти був би перлом без ціни в пророка.

Пауза.

Ведіть, сповняйте падишаха волю.

Байду виводять.

А ми всі пійдем до передпокою
І світу чотирьох кінців владику

На милість нахилитимем велику:
Чи не вблагаємо, щоб таки не згасла
Душа свята, велика і нещасна!

Увіходить замковий а г а.

А г а

Шкода! Кайданів срібних дожидались
Сіпаки, як голодні пси м'ясива,
І дика чернь із рук у падишаха
Криваву жертву рве, як дар аллаха.
Чи чуєте? Реве Стамбул... Вже сталось.
Од велетня одно ім'я зосталось.

Пауза.

В і з и р

За вибухом сліпого фанатизму
Я чую спів невольницький козацький,
Знакомий голос хижого сусідства.
Що дише злом на світ магометанський.

А г а

Се бідна мати, тужачи по сині,
Невольників з галер навизволяла,
Щоб на п'яній, завзятій Україні
Про князя Байду пам'ять не вмирала.

Спів робиться виразнішим.

Годі тобі, князю Байдо, байдувати,
Сватай мою дочку та йди царювати.
Твоя, царю, дочка поганая,
Твоя, царю, віра проклятая!

Знов невиразно чути спів.

В і з и р

О, лучче б сі співаки поніміли!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило в тьмі, пророка Магомета.

Природо чесна, цвіте житні чистий!
Тебе низьке принижує й хвалою.
Один дух правди й благості огнистий
До вищих дум возноситься тобою.

Спускається завіс.
Невиразний спів переходить варіаціями у високий
національний гімн.

СТАТТІ
ТА РЕЦЕНЗІЇ

ОБ ОТНОШЕНИИ МАЛОРОССИЙСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ К ОБЩЕРУССКОЙ

(Эпилог к «Черной раде»)

«Черная рада» написана мною сперва на южнорусском, или малороссийском языке. Здесь напечатан вольный перевод этого сочинения. В переводе есть места, которых нет в подлиннике, а в подлиннике осталось многое, не вошедшее в перевод. Это произошло как от различия духа обеих словесностей, так и от того, что, сочиняя подлинник, я стоял на иной точке воззрения, а в переводе я смотрел на предмет, как человек известной литературной среды. Там я по возможности подчинялся тону и вкусу наших народных рапсодов и рассказчиков; здесь я оставался писателем установившегося литературного вкуса. Думаю, что от этого подлинник и перевод, изображая одно и то же, представляют, по тону и духу, два различные произведения. Как бы то ни было, только считаю не лишним объяснить, почему русский писатель нашего времени для изображения малороссийских преданий, нравов и обычаев обратился к языку, неизвестному в северной России и мало распространенному в читающей южнорусской публике.

Книга моя, появясь в свет не на общепринятом литературном языке, может ввести многих в заблуждение на счет понятий и цели автора. Вообразят, пожалуй, что я пишу под влиянием узкого местного патриотизма и что мною управляет желание образовать отдельную словес-

ность, в ущерб словесности общерусской. Для меня были бы крайне обидны подобные заключения, и потому я решился предупредить их объяснением причин, заставивших меня избрать язык южнорусский для художественного воссоздания летописных наших преданий.

Когда Южная Русь, или, как обыкновенно ее называют, Малороссия, присоединилась к Северной или Великой России, умственная жизнь на Севере тотчас оживилась притоком новых сил с юга, и потом Южная Русь постоянно уже принимала самое деятельное участие в развитии севернорусской литературы. Известно каждому, сколько малороссийских имен записано в старых летописях русской словесности. Люди, носившие эти имена, явились на север с собственным языком, каков бы он ни был — чистый южнорусский, или, как утверждают некоторые, польский, живой народный или черствый академический, — и ввели этот язык в тогдашнюю русскую словесность, как речь образованную, освоенную с общеевропейскою наукою и способную выражать ученые и отвлеченные понятия. Природные москвичи оставили язык своих разрядных книг и грамот для этой речи, и в Российском государстве, мимо народного северного и народного южнорусского языков, образовался язык, составляющий между ними средину и равно понятный обоим русским племенам. Дойдя до известной степени ясности и полноты, он начал очищаться от старых, выкованных в школах и чуждых народному вкусу слов и оборотов, заменяя их словами и оборотами языка живого, которым говорит народ, — и тут приток севернорусского элемента в литературный язык сделался почти исключительным. В свою очередь, малороссияне отреклись от природного языка своего, и, вместе с просвещением, разливавшимся по империи из двух великих жерл: Москвы и Петербурга, усвоили себе формы и дух языка севернорусского.

Казалось бы, этим поворотом взаимных племенных влияний должно было завершиться развитие литературного языка в России; но на деле вышло, что силы творящего русского духа еще далеко не все пришли в соприкосновение. В то время, когда Пушкин довел русский стих до высочайшей степени совершенства, до *plus ultra* пластики и гармонии, из глубины степей Полтавских является на севере писатель с поверхностным школьным образованием, с неправильною речью, с уклонениями от общепринятых законов литературного языка, явно происходящими

от недостаточного знакомства с ним, — является, и поклонники изящного, отчетливого гармонического Пушкина заслушались степных речей его... Что это значит? Это значит, что Пушкин владел еще не всеми сокровищами русского языка, что у Гоголя слышалось русскому уху что-то родное и как бы позабытое от времен детства, что вновь открылся на земле русский источник слова, из которого наши северные писатели давно уже перестали черпать...

Судя по сходству древних обычаев у великороссов и малороссиян, надобно думать, что в глубокую старину вся Русь говорила одним и тем же языком или очень сходными между собою наречиями; и, вероятно, русское слово было развито до лучших своих форм преимущественно в той стране, которая была тогда средоточием силы народной, — в земле Киевской. Чем дальше от этой страны, тем резче должны были быть областные отличия и отклонения от собственно южно-русского слова, что и отразилось частью в севернорусских летописях. Тем не менее, однако ж, язык земли Киевской должен был служить образцом для всего первобытного русского мира. Но, вследствие политических переворотов, гражданственность мало-помалу ослабела в пределах древнего Киевского княжества, и русский народ развил свои государственные силы преимущественно на севере — сперва во Владимире на Клязьме, а потом в Москве. Здесь древний русский язык, каков бы он ни был во времена Владимира и Ярослава, пошел к развитию особенным путем, так как он начал вбирать в себя пищу из особенной народной почвы, при особенных государственных и общественных обстоятельствах. Московская земля является сильным, все к себе притягивающим царством и, создавая новые формы жизни, создает язык, выражающий эти формы. Так он достигает той степени развития, на которой застали его, присоединясь к северно-русскому народу, разрозненные с ним татарами южные русичи.

Что же делали они с языком своим во все время разлуки с Русью Северной? Некоторые из наших ученых, не обвиняясь, утверждали, что они позабыли *настоящую русскую речь*, поддавшись влиянию польского языка, который-де, смешавшись с языком южных русичей, произвел смесь, называющуюся ныне языком малороссийским. Выходит так, как будто малороссийский язык произошел от польского. Но памятники южнорусской народной словесности, беспрестанно открываемые этнографами, приводят к важ-

ному в этом случае вопросу — который из двух языков мог быть отцом другого: тот ли, который имеет богатые красотами песни народные, захватившие в себя этнографические и религиозные факты из глубочайшей языческой древности, или тот, который таких песен не имеет? Польский язык не только беднее народными произведениями, но и моложе южнорусского; и если мы находим в нынешнем малороссийском языке слова польские, то это значит, что они были заимствованы самими поляками у южных руссов и сделались общими обоим племенам¹. Не позабыл южнорусский народ того языка, на котором говорили князья и дружины их: ибо он продолжал жить собственную жизнь мимо ханских баскаков и литвинов, которым не было никакого дела до его нравов и языка. Заимствованное одним народом от другого носит признаки своего первообраза и непременно уступает ему в силе и красоте; а здесь случилось напротив. Польская народная словесность, даже во мнении самых горячих ее приверженцев, далеко отстает от малороссийской в силе, разнообразии, блеске и пластической красоте созданий. Как же у нас на Руси может существовать мнение, что эта бедная словесность родила богатую? Много есть этому причин, но я укажу только на одну: что ученые наши — и именно историки и филологи — по большей части удалены своею жизнью от непосредственного изучения народа, и особенно южнорусского, что они по необходимости повторяют один другого и что — ко вреду науки — есть между ними такие, которые думают играть роль русских патриотов, унижая одно русское племя перед другим. Какие же последствия такой недостаточности живых наблюдений и к чему ведет эта племенная исключительность воззрения на Русь? С одной стороны, это поселяет в доверчивом к авторитетам юношестве пренебрежение к предмету, достойному самого прилежного, специального изучения, с другой — питает чувство племенного отчуждения, выражающееся у малороссиян или равнодушием ко всему, что не малороссийское, или безобразными карриатурами действительности².

¹ Разумею слова, составляющие красоту, а не безобразие языка, — слова, которыми любят выражаться наши народные песни и поэты, а не те, которые случается слышать от людей, носящих на себе иногда очень грустные отпечатки чуждой национальности. (Примит. авт.).

² Укажу на некоторые места в рассказе Основьяненка «Солдатский портрет», на те сочинения Гребенки, в которых являются действующими лицами великороссияне, и, наконец, на самые «Мертвые души» Гоголя,

Может быть, кто-нибудь и выигрывает от такого положения дел, только не общество. Для общества нужна любовь, а где нет любви, там нет и успехов жизни. Поэтому те из наших ученых, которые, из простодушного или притворного патриотизма, ограничивают круг специального изучения народа и его речи так называемым *настоящим русским человеком*, отчуждая, в слепоте своей, от участия в деле самопознания и самовыражения многие миллионы южного русского племени, — действуют против успехов нравственного развития России.

К счастью, природа русского человека сильнее заблуждений ученых и неученых фанатиков, и как бы ни подавляли ее мертвящие влияния людей без сердца и без истинного разума, при благоприятных обстоятельствах она снова получает свою жизненность. С некоторого времени в южнорусском образованном обществе начала пробуждаться любовь к родной поэзии и родному языку, но, отнюдь, не вследствие общего движения славянских племен к своенародности, как полагают некоторые, движения, сравнительно очень недавнего. Эта любовь выразилась произведениями, которые не имеют большой цены на нынешний наш взгляд, но которых влияние на общерусскую литературу оказалось благотворным. Гоголь от своего отца, автора и актера нескольких драматических пьес на малороссийском языке, получил первое побуждение к изображению малороссийской жизни в повестях. Круг людей, в который он попал по своим житейским обстоятельствам, и влияние окружавших его личностей указали ему формы речи, в которых его создания могли быть доступны обществу: он начал писать по-великорусски. Многие из малороссиян сожалеют, что он не писал на родном языке, но я нахожу это обстоятельство одною из счастливейших случайностей. По своему воспитанию и по времени, с которым совпало его детство, он не мог владеть малороссийским языком в такой степени совершенства, чтобы не останавливаться на каждом шагу в своем творчестве за недостатком форм и красок. Каков бы ни был его талант, но, при этом условии, он имел бы слабое влияние на своих соплеменников, а на великорусское общество никакого. Но, заговорив о Малороссии на общедоступном для обоих племен языке, он, с одной стороны,

в которых русские мужики изображены, по-моему, *карикатурно-верно*, но далеко не удовлетворительно со стороны глубокой внутренней связи, какая должна существовать между писателем и народом. (Примит. авт.).

показал своему родному племени, что у него есть и было прекрасного, а с другой — открыл для великороссиян своеобразный и поэтический народ, известный им до того в литературе только по карриатурам. Судя строго, малороссийские повести Гоголя мало заключают в себе этнографической и исторической истины, но в них чувствуется общий поэтический тон Малороссии. Они подходят ближе к нашим народным песням, нежели к самой натуре, которую отражают в себе эти песни. Нельзя сказать, чтобы произведения Гоголя объяснили Малороссию, но они дали новое, сильное побуждение к ее объяснению. Гоголь не в состоянии был исследовать родное племя в его прошедшем и настоящем. Он брался за историю Малороссии, за исторический роман в вальтер-скоттовском вкусе и кончил все это «Тарасом Бульбою», в котором обнаружил крайнюю недостаточность сведений о малороссийской старине и необыкновенный дар *пророчества в прошедшем*. Перечитывая теперь «Тараса Бульбу», мы очень часто находим автора в потемках, но где только песня, летопись или предание бросают ему искру света, с непостижимой зоркостью пользуется он слабым ее мерцанием, чтоб распознать соседние предметы. И при всем том «Тарас Бульба» только поражает знатока случайной верностью красок и блеском зияющей фантазии, но далеко не удовлетворяет относительно исторической и художественной истины. Здесь опять многие из малороссиян сожалеют, что Гоголь не продолжал изучать Малороссии и не посвятил себя художественному воспроизведению ее прошедшего и настоящего; и опять я в его стремлении к великорусским элементам жизни вижу счастливейший инстинкт гения. В его время не было возможности знать Малороссию больше, нежели он знал. Мало того: не возникло даже и задачи изучить ее с тех сторон, с каких *мы*, приемники Гоголя в самопознании, стремимся уяснить себе ее прошедшую и настоящую жизнь. Но если предположить, что Гоголь вдавался бы в разработку малороссийских архивов и летописей, в собрание песен и преданий, в разъезды по Малороссии, с целью видеть собственными глазами жизнь настоящую, по которой можно заключать о прошедшей, — наконец, в изучение политических и частных международных связей Польши, России и Малороссии, то приготовление к художественному труду поглотило бы всю его деятельность и, может быть, мы ничего бы от него не дождались. Напротив, обратясь к современной великорус-

ской жизни, ондохнул свободнее; материалы у него были всегда под рукою, и только сознание недостаточности собственного саморазвития останавливало его творчество. Все-таки он оставил нам памятник своего таланта в нескольких повестях, комедиях и, наконец, в «Мертвых душах», этой великой попытке произвести нечто колоссальное. Приверженцы развития малороссийских начал в литературе ничего в нем не потеряли, а все русские вообще выиграли. Да разве мало малороссийского вошло в «Мертвые души»? Сами москвичи признают, что не будь Гоголь малороссиянин, он не произвел бы ничего подобного¹. Но создание «Мертвых душ», или, лучше сказать, стремление к созданию (выраженное Гоголем в «Авторской исповеди» и во множестве писем) имеет другое, высшее значение. Гоголь, уроженец Полтавской губернии, той губернии, которая была поприщем последнего усилия известной партии малороссиян (приверженцев Мазепы) разорвать государственную связь с народом великорусским, поэт, воспитанный украинскими народными песнями, пламенный до заблуждений *бард* козацкой старины, возвышается над исключительною привязанностью к родине и загорается такой пламенной любовью к нераздельному русскому народу, какой только может желать от малоросса уроженец северной России. Может быть, это самое великое дело Гоголя по своим последствиям, и, может быть, в этом душевном подвиге более, нежели в чем-либо, оправдается зародившееся в нем еще с детства предчувствие, что он сделает что-то для общего добра². Со времен Гоголя взгляд великороссов на натуру малороссиянина переменился: почуяли в этой натуре способности ума и сердца необыкновенные, поразительные; увидели, что народ, просреди которого явился такой человек, живет сильною жизнью и, может быть, предназначается судьбою к восполнению духовной натуры севернорусского человека. Поселив это убеждение в русском обществе, Гоголь совершил подвиг более патриотический, нежели те люди, которые славят в своих книгах одну северную Русь и чуждаются южной. С другой стороны, малороссияне, призванные им к сознанию своей национальности, им же самим устремлены к любовной связи ее с национальностью

¹ См.: Несколько слов о поэме Гоголя. «Мертвые души», К. Аксакова, Москва, 1842 года, стр. 17—18. (Прим. авт.).

² См.: «Авторскую исповедь» в «Сочинениях и письмах Гоголя», т. III, стр. 500. (Прим. авт.).

севернорусскою, которой величие он почувствовал всей глубиной души своей и заставил нас также почувствовать. Назначение Гоголя было внести начало глубокого и всеобщего сочувствия между двух племен, связанных материально и духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки.

Я сказал, что малороссийские произведения Гоголя дали побуждение к объяснению Малороссии, и сказал это не без основания. Все, что было до него писано о Малороссии на обоих языках, северно- и южнорусском, без него не могло бы произвести того движения в умах, какое произвел он своими повестями из малороссийских нравов и истории. «Тарас Бульба», построенный на сказаниях Конисского и Боплана, сообщил этим писателям новый интерес. В них начали искать того, что осталось не захваченным козацкою поэмой Гоголя, и сохраненные ими предания старины получили для ума и воображения прелесть волшебной сказки. Это очарование разлилось и на другие летописи, которых до тех пор не замечали за Конисским. Приведение их в известность повело к сличению; открытые противоречия родили потребность узнать истину. Наступил момент исторической разработки, до которого далеко еще было автору «Тараса Бульбы», как это всего лучше доказывает современная этому произведению статья Пушкина о Конисском (в «Современнике» 1836 года), в которой нет и намека на его недостатки со стороны фактической верности. Открыта мною и издана профессором Бодянским «Летопись Самовидца», не имеющая ничего себе равного между малороссийскими летописями. Новый взгляд на историю козацкой Малороссии начал проявляться в печатных и рукописных сочинениях. Недоверчивость к собственным источникам, возбужденная всего больше упомянутой летописью, заставила нас обратиться к источникам польским. Живые сношения знатоков родных преданий с беспристрастными польскими учеными, и преимущественно с покойным графом Свидзинским и Михаилом Грабовским, утвердили в южнорусских писателях здравые понятия об исторических явлениях на Украине обеих сторон Днепра.

¹ Имена Шекспира, Байрона, Вальтера Скотта связывают в один народ англичан и шотландцев, рассеянных по всему свету. Имя Гоголя равно драгоценно для великороссиянина и малоросса. Русская литература со времен Гоголя сделалась родственнее для малороссиян: они в ней увидели себя в настоящем и прошедшем. С другой стороны, великороссияне, посредством сочинений Гоголя, как бы вновь узнали, полюбили и приобрели душу Малороссию. (Прим. авт.).

С другой стороны, профессор Бодянский издал знаменитую летопись Конисского или «Историю руссов», которая составляла настольную рукопись каждого почитателя памяти предков в Малороссии, и то, что было уж решено и обсуждено на счет ее между южнорусскими учеными, но не было еще высказано печатно, по случайным обстоятельствам,— высказано московским профессором Соловьевым в «Очерке истории Малороссии». С Конисского снята священная мантия историка. Он оказался, во-первых, фанатиком-патриотом южной Руси, из любви к ней не щадившим, наперекор истине, ни Польши, ни государства Московского,— во-вторых, человеком необыкновенно талантливым, поэтом летописных сказаний и верным живописцем событий только в тех случаях, когда у него не было заданной себе наперед мысли. Заслуга г. Соловьева как критика летописи Конисского велика¹, хотя до сих пор не оценена малороссиянами, которые унижение своего Тита Ливия приняли, по старой памяти, за недоброжелательство к их родине. Но уже прошли времена умышленного недоброжелательства: оно остается теперь только при тех писателях, которые, как люди, равно чужды северно- и южнорусскому обществу и которых имена не достойны быть упомянуты там, где говорится о высоком стремлении к истине. Лучшим заступником г. Соловьева против простодушных неудовольствий некоторых малороссиян будет их родной писатель, Н. И. Костомаров, которого труды слишком долго для науки оставались в неизвестности, но зато, без сомнения, примутся теперь обществом тем с большим сочувствием и уважением.

Это одна сторона движения, которое усилил Гоголь своим прикосновением к малороссийской народности. Но в то время, когда отвлеченная наука делала свое дело в области историко-этнографического исследования южной Руси, в обществе почувствовалось сознательнее прежнего желание допросить свой народ на его родном языке. Перестали искать в нем смешного, простодушного и даже хитро-наивного. Взгляд на простолюдина сделался глубже и симпатичнее. Мы начали внимательнее прежнего вслушиваться в его песни. Внутренний образ малороссиянина сказался нам в красоте, нежности и мрачной энергии языка и музыки этих песен. Появились новые

¹ С удовольствием помещаем такой справедливый отзыв о г. Соловьеве, тем более, что читатели в этой же книге «Р. беседы» найдут опровержение многих его ошибок. (Примит. авт.).

сборники эпических и лирических произведений народного ума и чувства. Этнография перешагнула с затверделой почвы летописей на живую, производящую почву национальной поэзии; история с удивлением увидела себя в цветистой и сияющей одежде народной песни. Мы пожелали войти в хату мирных потомков того козачества, которое, по собственным его словам, «полем и морем славы у всего света добыло»; мы пожелали слышать их речи без переводчика, каким явился в русской литературе Гоголь; мы уже подросли до того, что в состоянии были понять все нежное и гармоническое в подлиннике. И нас ввел в мужичью хату Григорий Квитка, писавший под именем Основьяненка. Повесть его «Маруся» до сих пор не оценена по достоинству. Видели в ней пленительную живопись простонародных обычаев, теплое чувство и много сцен истинно патетических, но упустили из виду, что еще ни в одном литературном произведении простолюдин-малороссиянин, лишенный всякого иного общения с людьми просвещенными, кроме слова божия, не являлся в столь величественной простоте нравов, как в этой повести. Это не чернорабочий пахарь, а человек в полном значении слова. Его не усовершенствовала современная образованность. Он ничего не видел, кроме своего села. Он не грамотен, он занят только полевыми и домашними работами. Слово божие, которое он слышит в церкви, внедряется в нем одними только явлениями природы, которые он любит бессознательно, как младенец свою кормилицу. Но во всех его понятиях и действиях, от взгляда на самого себя до обращения с соседями, поражает нас именно какое-то величие, в котором чувствуешь естественное благородство натуры человеческой. Никто не скажет, чтоб это была аффектация. Тогда бы Квиткин поселянин не возбуждал к себе такого сочувствия, он не впечатлялся бы в душе и не делался бы ее любимым приобретением. Сердца обмануть невозможно, и слезы, пролитые в Малороссии над чтением «Маруси», составляют факт, которым не должна пренебречь эстетическая критика. Квитка написал на малороссийском языке несколько повестей, в которых много равного «Марусе» по частям, но в целом ни одна с нею сравниться не может. И однако ж везде у него проходит, в более или менее выразительных чертах, величавый образ малороссийского простолюдина, это глубоко нравственное лицо, которое ведет свое происхождение от неизвестного нам общества... Пораженный этим явлением, ум читает

в нем деяния истории, гораздо серьезнейшей, нежели козачество, гайдамачество и все, чем наполнены наши исторические сочинения. Душа чует здесь сильное начало народной жизни, развитое при неизвестных нам счастливых обстоятельствах и, мимо войн, мимо искусственных возбуждений нравственности, усвоенных гражданскими обществами, продолжающее жить само в себе и само для себя. Оно-то сообщает украинской народной поэзии, в новом ее развитии, у писателей, подобных Квитке, достоинство выражения, которому далеко не соответствуют материальные обстоятельства племени; оно придает ей эту мягкость оборотов, это тонкое чувство приличия в соотношениях людей между собою, это сознание благородства нравственной своей природы, которое у других народов является только следствием долгого пребывания общества в положении избранного, лучшего, всеми почтенного и независимого класса людей. Я не сделаю преувеличения, если скажу, что малороссийские простолюдины — разумеется, лучшие из них, подобные некоторым лицам повестей Квитки, — в своих установленных обычаях сношениях между собою, как кум с кумом, зять с тестем, дочь с крестной матерью, невестка с новой семьей, в которую она вступает, или просто хозяин с праздничным своим гостем, в своих свадьбах, крестинах, поминовениях усопших и земледельческих празднествах, ведут себя с каким-то гордым, *внушающим невольное уважение*, величием и достоинством. Мы мало знаем народ и смотрим на него больше с точки зрения хозяйственной; мы держим себя в стороне от него, никоим образом не принадлежа к его обществу. Но мне случалось попадать в такие отношения, когда забывалась разность сословий и образованности, когда мое присутствие не замечалось; и тогда я бывал поражаем сделанными мною наблюдениями...

Повести Квитки представляют теплую, простосердечную живопись нравов наших поселян, и очарование, производимое ими на читателя, заключается не только в содержании, но и в самом языке, которым они писаны. На русский язык они почти не переводимы, потому что в нем неоткуда было образоваться соответственному тону речей. Великорусские простолюдины, не имея в своей натуре свойств народа малороссийского, слишком резко отличаются от него характером языка своего, а литературный русский язык, даже и у Гоголя, плохо служил для выражения семейных бесед нашего простонародья, его ласок,

его огорчений, его насмешек и сарказмов. Всего лучше доказал это сам Квитка, когда, по просьбе журналистов, перевел «Марусю» и еще несколько повестей своих. Малороссияне не в состоянии читать их, до такой степени они не похожи на подлинники. Один из русских писателей, имевший на него влияние великого авторитета, убедил было его совсем оставить язык, доступный небольшому кругу читателей и, по примеру Гоголя, писать на общепринятом литературном языке. Квитка написал несколько больших повестей и напечатал в журналах, но — странное дело! — тот самый писатель, который смешил и заставлял плакать своих земляков малороссийскими рассказами, сделался для них так же скучен, как и для великороссиян. Что это значит? Отчего автор очаровательной «Маруси» не имел на русском языке успеха автора «Вечеров на хуторе»? Оттого, что он думал на малороссийском языке, и, заговорив на великорусском, был так неловок в каждой своей фразе, как молодцоватый малороссийский паробок, который бы вздумал играть роль русского добра молодца. Журнальная критика справедливо причислила его к посредственным рассказчикам, и публика перестала читать его, предпочтя ему писателей-говорунов, которых и имена странно было бы упомянуть рядом с Квиткою. Но Малороссия не позабыла первых повестей его, и, несмотря на малоизвестность его в России, ставит его наряду с величайшими живописцами нравов и страстей человеческих, каковы Вальтер Скотт, Диккенс и наш Гоголь. Он уступает им в разнообразии предметов творчества, но зато в своем роде, который составляет самую трудную задачу для современного писателя, далеко превосходит каждого.

Замечателен этот факт, и нам нельзя на нем не остановиться: что один и тот же писатель, производя на читателей неотразимое впечатление малороссийским языком, оставлен ими без внимания на великорусском. Здесь мы видим доказательство, какая тесная связь существует между языком и творящею фантазией писателя и в какой слабой степени передает язык другого народа понятия, которые выработались не у него и составляют чужую собственность. Как в песне музыка, так в книге язык есть существенная часть изящного произведения, без которой поэт не вполне действует на душу читателя. Я слышал от нескольких уроженцев великорусских губерний, научившихся отчасти языку малороссийскому, что для них

легче понимать наши народные думы в подлиннике, нежели в переводе. Это значит, что там сохранена гармоническая связь между языком и предметом, которая в переводе беспрестанно нарушается. По этому-то закону во всех литературах каждый самостоятельный поэт имеет свой особенный язык, который только и хорош для того взгляда на жизнь, для того склада ума, для тех движений сердца, которые одному ему свойственны. Переложил его речь на язык другого поэта, и она потеряет много своей прелести. Но у нас в Малороссии Квитка представляет не единственный пример бессилия передать свои малороссийские концепции на языке великорусском. Гулак-Артемовский, составляющий переход к нему от Котляревского, написал несколько превосходных комических и сатирических стихотворений, которые мы знаем наизусть, и остался совершенно неизвестным писателем в русской литературе, хотя положил несравненно больше труда на русские стихи и прозу. Гребенка, современник Квитки, оставил нам дышащие свежестью и истиною картины из малороссийской природы и жизни в своих «Приказках», и тот же Гребенка писал по-русски нескладные повести из родных преданий и безвкусные стихи вроде следующих:

Невыразимо хороша
Сидит жена Барабаша¹.

Наконец, величайший талант южнорусской литературы, певец людских неправд и собственных горячих слез, напечатав небольшую поэму на великорусском языке, изумил своих почитателей не только бесцветностью стиха, но и вялостью мысли и чувства, тогда как в языке малороссийском он образовал, или, лучше сказать, отыскал формы, которых до него никто и не предчувствовал, а из местных явлений жизни создал целый мир новой, никем до него не созданной поэзии. В его стихах язык наш сделал тот великий шаг, который делается только совокупными усилиями целого народа в течение долгого времени или волшебным могуществом гения, заключающего в своей единице всю врожденную художественность родного племени. Они, как песня, пронеслись из конца в конец по всей южной Руси; они пришли по душе каждому званию, возрасту и полу, и издание их в свет сделалось почти ненужным. Нет человека в Малороссии, сколько-нибудь

¹ Начало поэмы. (Прим. авт.).

грамотного и расположенного к поэзии, который бы не повторял их наизусть и не хранил в душе, как драгоценное достояние.

Но всего удивительнее и всего важнее в этих стихах то, что они ближе наших народных песен и ближе всего, что писано по-малороссийски, подходят к языку великорусскому, не переставая в то же время носить чистый характер украинской речи. Тайна этого явления заключается, может быть, в том, что поэт, неизъяснимым откровением прошедшего, которое сказывается вещей душе в настоящем, угадал ту счастливую средину между двух разрознившихся языков, которая была главным условием развития каждого из них. Малороссияне, читая его стихи и удивляясь необыкновенно смелому пересозданию в них своего языка и близости его форм к стиху пушкинскому, не чувствуют однако ж того неприятного разлада, каким поражает их у всякого другого писателя заимствование слов, оборотов или конструкций из языка иноплеменного. Напротив, здесь чувствуется прелесть, в которой не можешь дать себе отчета, но которая не имеет ничего себе подобного ни в одной славянской литературе. Как бы то ни было, но несомненно то, что поэт наш, черпая одной рукой содержание своих плачей, песнопений и пророчеств из духа и слова своего племени, другую простирает к сокровищнице духа и слова севернорусского; только у него свой доступ к ней и свой путь к ее тайнам. Для него не существуют иноземные формы речи, усвоенные русскими писателями с самого начала сближения их с Европой. Он так силен родными началами, что его не останавливает искусственная оболочка литературных произведений русских поэтов. Сквозь бесчисленные вариации слова, порожденные ненародными влияниями, он видит слово русское в его родном складе речи и овладевает им по праву кровного родства с севернорусским племенем. Но в то же время чудесный инстинкт, свойственный только великим поэтам, заставляет его брать из другого языка только то, что составляет общую собственность того и другого племени. Вот почему язык его стихотворений богаче, нежели у всех его предшественников; вот почему этот язык выражает понятия общечеловеческие и, будучи совершеннейшим органом малороссийского ума, чувства и вкуса, больше понятен для великороссиян, нежели наши народные песни и сочинения других писателей.

Ошибаются те, которые в его произведениях видят

какую-то безусловную неприязнь к севернорусскому племени. Он восставал только против людских неправд, кем бы они ни совершались, великороссами или малороссиянами; он увлекался за пределы исторической истины, изображая ожесточение сердец человеческих. Но что им не управляла племенная неприязнь, доказательством служит то, что никто так горько не насмеялся над славой малороссийского козачества, никто не поколебал до такой степени авторитетов племенного нашего патриотизма, никто, подобно ему, не предал на позор и посмеяние всему свету того, чем мы так долго величались. Называют его безумным патриотом; а между тем он-то нанес первый удар тому вредному местному патриотизму, который поднимает на ходули своих аттестованных историею героев и отворачивает глаза от доблестей соседнего народа, — тому патриотизму, который полагает славу свою не в успехах благоденствия целой страны, а в торжестве какой-нибудь партии или даже нескольких лиц, иногда, очевидно, во вред всему народонаселению... Так, он *доходил* до безумия в излиянии своего гнева на беззакония людские; он *был* неистов, когда призывал небо и землю против тех, кого считал он виновниками страданий ближнего. Но кто же осудит поэта, который, поддавшись невыносимой боли сердца, не соблюдал меры своим воплям?.. Обязанный одному себе духовным воспитанием, не имев предшественников и образцов на своем литературном поприще, появясь внезапно, точно с неба, посреди застоя нравственной жизни в Малороссии, с своим горячим плачем, с своими новыми для слуха песнями, с своими врожденными, ни от кого не заимствованными стремлениями, он не мог быть тотчас оценен по достоинству критикой. Он это знал сам; он говорил об этом в первых своих стихотворениях и искал себе единственной награды в слезах сочувствия со стороны родных красавиц; в чем и не ошибся. Заплакали от его нежных и горьких речей не одне женщины. Кто позабыл давно уже юношеские стремления к правде и добродетели, кто погрузился в равнодушие ко всякому недостойному делу и признал случайные формы жизни за непреложный закон для своих чувств и мыслей, — и тот был потрясен ими до глубины души, и неудержимые ничем слезы показали ему самому далеко заброшенный в засоренной душе юношеский его образ... Но какова б ни была оценка нашему поэту от современников, как бы ни мало было людей, способных восстать его столами и понять высший,

безотносительный смысл его творений, — а придет время, когда северная и южная Русь включат его в число благодетельных гениев, положивших конец племенному отчуждению, которого ничто не в силах уничтожить, кроме взаимного стремления к тому, что для одной и другой стороны равно драгоценно.

Из краткой характеристики трех поэтов, чуждых друг другу по судьбе, но родственных по стремлению возвеличить внутренний образ южнорусского племени, читатель видит, что южная Русь со времен Гоголя не переставала выражать себя в более определенных формах и сделала великий шаг в искусстве самовыражения; ибо велико расстояние между полувеликорусскими жартами сельской молодежи в «Вечерах на хуторе», или переведенным из народной песни обращением влюбленного парубка к красавице и выражением душевной борьбы отца Маруси, или поэтическими речами осиротелой матери; велико расстояние между эффектным, потешающим воображение, но мало объясняющим народную жизнь, «Тарасом Бульбою» и потрясающими душу воплями нашего вещего поэта, который весь проникнут духом своего народа и выражает свои чувства истинно народным словом. Южная Русь не отстала от северной в успехах самопознания и, живя одной с нею гражданской жизнью, разрабатывала начала, из которых создается своеобразная национальность. Какими бы глазами ни смотрели на ее литературную деятельность те патриоты, которые ограничивают полет русского духа пределами древнего государства московского, но сама она явно стремится к обобщению с литературой севернорусской. Она не чуждается того, что в этой литературе есть чисто славянского, одинаково родственного каждому племени, но, чувствуя в ней односторонность развития и недостаточность своеобразных, чисто русских форм, усиливается выработать из своей нравственной почвы слово полное, сильное, истинно самобытное, способное выразить южнорусского человека в глубоких и тончайших чертах его характера. Не наша вина, если уроженцы северных губерний не включают нашего языка в число разнообразных предметов своей любознательности. Мы, напротив, не уступаем великороссиянам ни в чем относительно знания родной их речи, и пускай беспристрастный судья решит, на чьей стороне преимущество основательного суда о предмете. Нам очень добродушно советуют оставить разработку малороссийского языка посредством художественных созданий, но

это советуют люди, не имеющие понятия о том, какое влияние имеет высокоразвитая сила и красота родного слова на нравственное, а вместе с тем и на вещественное благосостояние целого племени. Нам объясняют вовсе не для шуток, что это даже не язык, а такое же наречие, как новгородское, владимирское и проч.; но странно, как эти проповедники забывают, что народная поэзия в губерниях Новгородской и Владимирской не отличается ничем от народной поэзии в губернии Московской ни в духе, ни в содержании, ни в форме, — тогда как южнорусская народная поэзия не имеет ничего себе ни подобного по свойствам, ни равного по достоинствам во всех великорусских губерниях! Нам, наконец, доказывают неоспоримыми фактами, что малороссиянин, присоединясь к писателям великорусским, имеет обширный круг читателей, следовательно, более достигает цели каждого деятельного ума разливать в обществе свои убеждения. Правда, оно заманчиво; но только ни один из малороссийских поэтов — в том числе даже и Гоголь — не был удовлетворен своими сочинениями на языке севернорусском. У каждого из них всегда оставалось на душе томительное сознание, что он не исполнил своего назначения *принести пользу ближнему*, и действительно не принес ее в той мере, в какой родное слово приносит пользу родному сердцу. Положим, что поэту, среди иноплеменников, внимают много умов, что его голос проникает во множество сердец; но то ли он производит на них впечатление, какое произвел бы на своих земляков, когда б обратился к ним на незаменимом языке детства, — на том священном языке, посредством которого мать внушала ему правила честности и добродетели. Я знаю, что друзья, сошедшиеся на позднем пути жизни, могут нежно и горячо любить друг друга; но будет ли беседа их так жива, как тех друзей, которых детство связано общими воспоминаниями, общими порывами сердец, общими муками и радостями? И заговоришь ли так понятно, так увлекательно, без искусства красноречия, с человеком, хоть и любимым, и уважаемым, но воспитанным под другими влияниями, как с тем, чье сердце издавна привыкло бить один такт с твоим собственным? Что же тут говорить о числе людей, которые подвергнутся нашему нравственному влиянию? Не в количестве дело, когда речь идет о высоких преданиях души человеческой; дело в качестве почвы, на которую падает наше слово, дело в той силе, с которою оно поражает умы и сердца слушателей. Успокой всепо-

беждающим вдохновением речи одного человека в тяжких сомнениях о бессмертии души человеческой, подними одного ближнего из разврата чувств и понятий, — и ты сделаешь больше заслуги перед богом и перед людьми, нежели если б доставил легкое и приятное, но бесплодное чтение многочисленному обществу. Как же не странно, как не дико называть нелепостью потребность души, которая только этим, а не другим путем может сообщить другой душе свою животворную силу? Резонерством ничего с этим стремлением не сделаешь: оно зарождается глубже в душе, нежели самые здравые и основательные рассуждения. Дело тут не в одной разности языков; дело в особенностях внутренней природы, которые на каждом шагу оказываются в способе выражения мыслей, чувств, движений души, и которые на языке, не природном автору, выразиться не могут. По крайней мере, пишущий эти строки, предприняв верное изображение старинного козачества в «Черной раде», на пользу своим ближним, напрасно усиливался заменить южнорусскую речь языком литературным, общепринятым в России. Перечитывая написанные главы, я чувствовал, что читатели не получают из моей книги верного понятия о том, как отразилось былое в моей душе, а потому не воспримут вполне и моих исторических и христианских убеждений. Волею и неволею, я должен был оставить общий литературный путь и сделать поворот на дорогу, едва проложенную и для такого произведения, как исторический роман, представляющую множество ужасающих трудностей. Я был приведен к ней томительным чувством художника и человека, напрасно борющегося с невозможностью выразить свои задушевные речи. Не скрою, что этот поворот стоил мне великих усилий и жертвований. Я должен был отказаться от удовольствия быть читаемым теми из писателей великорусских, которых судом я дорожу и которых дружба возбуждала во мне живейшее желание доставить им чтение серьезное и удовлетворительное. Я должен был ограничиться небольшим кругом читателей, ибо немногие из земляков моих в настоящее время способны оценить мои труды по предмету разработки южнорусского языка и возведение его в достоинство исторического повествования. Я должен выдержать порицания людей, которые все то считают пустяками, чего не знают, но которые своим авторитетом имеют влияние на умы неопытные и неутвердившиеся. И, при всем том, я напечатал свою

книгу на языке южнорусском. Я долго изучал его в письменных памятниках старины, в народных песнях и преданиях и в повседневных сношениях с людьми, не знающими никакого другого языка, и раскрывшиеся передо мною его красоты, его гармония, сила, богатство и разнообразие дали мне возможность исполнить задачу, которой до сих пор не смел задать себе ни один малороссиянин, именно — написать на родном языке исторический роман, во всей строгости форм, свойственных этого рода произведениям. Я говорю здесь *роман* потому только, что такова действительно была у меня задача. Но, вникнув в нравы малороссиян XVII века, столь непохожие на нынешние (разумеется, в известном слое общества), я убедился, что повествователю надобно здесь смотреть на вещи глазами тогдашнего общества; я, таким образом, подчинил всего себя былому; и потому сочинение мое вышло не романом, а хроникой в драматическом изложении. Не забаву праздного воображения имел я в виду, обдумывая свое сочинение. Кроме всего того, что читатель увидит в нем без объяснения, я желал выставить во всей выразительности олицетворенной истории причины политического ничтожества Малороссии и каждому колеблющемуся уму доказать, не диссертациею, а художественным воспроизведением забытой и искаженной в наших понятиях старины, нравственную необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным. С другой стороны, мне хотелось доказать, что не ничтожный народ присоединился в половине XVII века к московскому царству. Он большею частью состоял из характеров самостоятельных, гордых сознанием своего человеческого достоинства; он, в своих нравах и понятиях, хранил и хранит до сих пор начала высшей гражданственности; он придал России множество новых, энергических деятелей, которых влияние не мало способствовало развитию государственной силы русского народа; он, наконец, пришел в единоплеменную и единоверную ему Россию с языком, богатым собственно ему принадлежащими достоинствами, которые в будущем, своенародном образовании литературы должны усовершенствовать орган русского чувства и русской мысли, — этот великий орган, по степени развития которого ценятся историей народы.

ВЗГЛЯД НА МАЛОРОССИЙСКУЮ СЛОВЕСНОСТЬ ПО СЛУЧАЮ ВЫХОДА В СВЕТ КНИГИ «НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ МАРКА ВОВЧКА»

Каждая отрасль знания, каждый род художественного творчества явились из потребностей жизни, материальных или духовных. Так и все книги и книжонки, имеющие своим предметом старинную и нынешнюю Малороссию в каком бы то ни было отношении, показывают, что их вызвали потребности жизни, что в них настояла и настояла надобность. Когда человек затевает какое-нибудь новое и небывалое дело, люди, занятые делами уже установившимися, покачивают головою: к чему, дескать, эта затея, когда и без нее жили не хуже нашего наши отцы и деды? Так было и с малороссийскою словесностью. К чему писать по-малороссийски? Разве по-русски нельзя выразить то же самое? Еще недавно один писатель¹ ввел в свою повесть лицо, которое рассмешило всех читателей, осмеивая желание малороссиян писать по-малороссийски. Действительно всех, ибо кто не смеялся с автором над малороссиянами, тот смеялся над самим автором, который видит в самобытном проявлении народности пустую прихоть нескольких праздных людей и воображает, что сострил очень забавно, сказавши, что малороссиянин заплачет от всякой бессмыслицы на родном языке. Между тем, Малороссия, выписывающая во множестве экземпляров великорусские книги и деятельно участвующая в наполнении великорусских журналов беллетристическими и учеными статьями, отвечает не словами, а самими фактами, что не все можно выразить по-великорусски. И хохлы вовсе не плачут над всяким вздором на родном языке; напротив, они прочли и бросили на вечное забвение многие малороссийские книги, а стихи своих истинных любимых поэтов, еще не появившиеся в печати, списывают друг у друга нарасхват и действительно над ними плачут. А вы смеетесь над этими слезами, писатель!

...Слезы вечно были
Верительною грамотой людей,—

говорит Шиллер, и тот, кто исторгает, слезы художественным созданием на каком бы то ни было языке, говорит не бессмыслицу. Попробуйте сделать это вы своими повесть-

¹ Г [осподин] Тургенев, в повести «Рудин». (Прим. авт.).

ми — и вы увидите, как далеки вы от того, чтоб написать бессмыслицу, трогающую до слез!

Гоголь, не знавший демократической Малороссии и изображавший ее как барин, видящий одно смешное в мужике, нарисовал карикатуру поселянина, плачущего от семинарского псалма¹, и угодил в свое время многим; но сам Гоголь писал вещи, получше семинарских псалмов, и один только раз удалось ему вызвать слезы на глаза читателя — в рассказе о старосветских помещиках. Все патетические места в «Тарасе Бульбе» и в других повестях, в которых любая страница стоит вашего тома, не тронули до слез читателей. Великий дар — рассмешить читателя, еще больший — заставить его призадуматься над смешным, но самый высший — уметь овладеть сердцем ближнего и говорить прямо от сердца к сердцу, как говорит любовь, великая двигательница рода человеческого. Если точно малороссыяне плачут от всего, что написано на родном языке, то это значило бы, что их словесность достигла высочайшего развития, что у них явились великие вещатели истин, поражающих поэтическим восторгом сонные сердца. Но этого нет, и малороссийская словесность заключает в себе сравнительно столько же мертвого, никому не нужного хлама, как и та, в которой вы прославляе-
тесь.

Впрочем, еще так ново существование того, что, наконец, начали называть *малороссийской словесностью!* (До сих пор отказывали нашим родным литературным произведениям даже в этом названии). Зато для критики меньше труда — отделить от зерна мякину и выместь вон из словесности сор, мешающий пользоваться тем, что произведено на пользу. Приступим же к этой тягостной, но важной обязанности.

Я не буду подвергать критическому разбору всякую чепуху, написанную по-малороссийски: это значило бы молотить солому, в которую заронилось несколько зерен. Я заявлю только свое мнение, как человек, преданный всею душой родной национальности и дорожащий более иного критика каждым цветком, появляющимся на родном поле. Это тем необходимее, что в настоящее время про-

¹ В повести «Вій»: «Хозяин хаты, какой-нибудь старый козак-поселянин, долго их слушал, подпершись обеими руками, потом рыдал прегорько и говорил, обращаясь к жене: «Жинко! то, что поют школяры, должно быть, очень разумное», и проч. (Примит. авт.).

износятся людьми, недалекими в познании малороссийского народа, совершенно произвольные суждения о произведениях южнорусской поэзии. И грустно, и смешно видеть, как иной резонер, забравшись в опустелый отдел критики какого-нибудь журнала, ораторствует оттуда о предмете, известном ему едва по слухам. Боясь обнаружить невежество во всякой другой отрасли знания, — в суждениях о Малороссии он ничего не боится. Это terra incognita, о которой можно покаместь разглагольствовать что угодно, не возбуждая смеха в публике. Еще недавно, не далее как в декабрьской книжке «Библиотеки для чтения» 1857 года, какой-то господин, не решившийся подписать своего имени¹, напечатал статью, в которой упоминает о пошлейшей малороссийской тарабарщине наряду с произведениями писателей талантливых. Он слышал, что звонят, да не знает, в которой церкви, — а надо же решать всякие вопросы от имени заказной критики! Этот господин удостоил назвать меня знатоком малороссийской национальности. Я, к сожалению, не могу платить ему тою же монетой; но уж коли я, по его мнению, знаток, то приглашаю и его, как не понимающего разницы между хорошим и дурным, выслушать, что я признаю в своей литературе зернами, а что мякиной.

В эпилоге к «Черной раде», напечатанном в «Русской беседе», я высказал свое мнение о лучших произведениях на малороссийском языке; повторять его здесь было бы делом излишним. Имена Квитки (Основьяненко) и Т. Г. Шевченка становлю я на первом плане и остаюсь при своем убеждении, что они украсили бы любую литературу, по верности живописи с природы и глубине сердечного чувства, недостаток которого особенно высказался в современной русской литературе. В ней все есть: и ум, и ученость, и остроумие; не достает только той горячей, бьющей из сердца струи, которая одна делает произведение словесности драгоценным достоянием народа. Я говорю это не обо всех, но о большинстве прославленных журналами современных русских писателей. Старик Аксаков, заговорив с публикой от сердца, заставил всю Россию броситься на свои животворные речи как на источник, неожиданно явившийся в сухой пустыне. Печальный факт для молодого поколения писателей! Но возвращаюсь к своему предмету. На втором плане я ставлю имена

¹ Статья подписана буквами Е. Ч. (Примит. авт.).

Котляревского, Гулака-Артемовского, Гребенку (в его «Приказках»). Что в них достойного внимания, сказано в эпилоге к «Черной раде». Здесь я замечу только, что, как начинатели новой литературы, они далеко художественнее гремевших в свое время начинателей других литератур; а главное — что они грелись у родного очага, вокруг которого сидят чумаки и пахари, ведя свои простые, скажу по-малороссийски, *щирые* беседы; и как ни мало они написали, но все ими написанное говорит нам о нас и говорит нашим, а не чужим складом речи...

После них вышел в свет довольно длинный ряд отдельных книг и сборников на малороссийском языке, но все они, с немногими исключениями, составляют больше предмет библиографии, нежели критики. Пускай библиография, эта наука, любезная всякому из нас, как старая няня, хранит предание о попытках людей произвести нечто поэтическое. Когда мы уплывем далее по реке времени, издали эти люди с их книгами явятся нам в главных своих чертах, без скучных, не дающих окинуть целое мелочей, и тогда историк словесности охарактеризует ими какую-нибудь невыразительную для нас сторону нашей современности. Теперь же нам нечего делать с сочинениями Иська Материнки, Иеремии Галки, Амвросия Могила (все это псевдонимы), хотя в них и можно, порывшись, найти пять-шесть стихов, близких к поэзии, а иногда верную черту народных нравов или предание отжившей старины. Еще менее займут нас произведения Кирилла Тополи, который в первой своей пьесе «Чары» обещал что-то похожее на талант, но в следующих за тем обнаружил решительную бездарность, тупые басни Льва Боровиковского, унижительные для Малороссии вирши г. Морачевского под заглавием «До чумака», стихи г. Забилы, напоминающие язык, которым в Малороссии говорят цыгане, и сочинения г. Шишацкого-Иллича, из которых довольно привести четыре стиха:

Чи є в світі такий край,
Як наше Руське государство,
Щоб так він цвів, неначе рай,
Щоб на півсвіта мав він панство? ¹

Собиратель песен и преданий г. Шишацкий-Иллич не удовлетворился скромной славой труженика на новом,

¹ Українська квітка, I кн., стор. 57. (Приміт. авт.).

не выполненном еще у нас поприще этнографии, он возжелал славы поэта и вместо пегаса оседлал осла. Пустился он вдогонку за Шевченком, подражая ему до нестерпимости, и кончил тем, что передразнил его в своих поэмах и лирических стихотворениях самым обидным образом. Между тем нельзя сказать, чтобы у г. Шишацкого-Иллича не было вовсе таланта. Он есть у него, но пробивается сквозь безвкусию и необработанность мысли и ее выражения в такой мере, в какой пробился бы талант живописца у человека, который всю жизнь возится с метлой и лопатой.

Остается упомянуть еще как о замечательных по отсутствию какого-либо дарования сочинениях братьев Карпенков, между которыми трудно решить, кто кого превосходит бездарностью и каким-то цинизмом пошлости.

Выше всех исчисленных мною писателей, не говоря уже о гг. Шишацком-Илличе и братьях Карпенках, стоит появившийся недавно автор басен на малороссийском языке г. Глебов. К сожалению, он мало трудился над изучением языка и иногда выражается натянуто, не по-народному; но некоторые из его басен обнаруживают талант неоспоримый, которому не достает только обработки.

Но и г. Глебов должен отступить на задний план перед одним произведением, которое появилось в «Южном русском сборнике» г. Метлинского и было замечено всеми известными мне знатоками малороссийской словесности. Это поэма покойного Макаровского «Наталя». Автор написал эту пьесу в глубокой старости, за два года до смерти. Другая поэма его, написанная еще позже, едва может быть признана сестрою первой, которая по эпическому складу, по отделке стихов и красоте простонародных типов, составляет истинную драгоценность.

После Квитки и Шевченка это было самое замечательное произведение в южнорусской словесности, тем более, что появилось в эпоху внезапного перерыва деятельности малочисленных южнорусских писателей. Вместе с «Наталею», в том же «Южном русском сборнике» напечатано много стихов гг. Петренка и Александрова, но эти стихи не лучше тех, какими г. Максимович передразнил древнего певца Игореву. Десятилетие от 1847 до 1857 года было самое бесплодное в малороссийской словесности.

Много было правдоподобного в словах недалезорких людей, которые утверждали, что она вспыхнула и погасла с Шевченком. Но не было еще примеров в истории сло-

весности вообще, чтобы у какого-нибудь народа явился первоклассный поэт, каким надобно признать Шевченка, не имея ни предшественников, ни преемников своего творчества. Как развитие, так и упадок словесности не совершаются без постепенности. Что малороссийская словесность развилась до общеевропейского значения, этого отвергнуть невозможно, признав в Шевченко первоклассного поэта. А что она еще не падает, этому лучшим доказательством служит то, что условия, под влиянием которых развился Шевченко, остаются все те же. Яснее сказать: ничто не благоприятствовало появлению Шевченка в том смысле, как мы привыкли разуметь благоприятствующие обстоятельства. Если же таково свойство малороссийской словесности, что она развивается, как реакция неблагоприятным условиям, то ее дальнейшее развитие еще надолго обеспечено.

В подтверждение этого печального и вместе отрадного вывода самым фактом укажу всем посвященным в тайны южнорусского слова (не столь маловажные, как кажется с первого взгляда) на небольшую книжку рассказов из народного быта, под заглавием «Народні оповідання Марка Вовчка». Счастливым случаем привел меня быть издателем этих вполне самостоятельных истинно оригинальных рассказов, которым ничего подобного доселе не являлось ни в малорусской, ни в великорусской литературе. Автор, взяв какое-нибудь действительно случившееся событие, рассказывает его не от своего лица, а от лица действующих лиц или свидетелей происшествия и рассказывает с таким совершенством, с такою естественностью, что многие места я сам принял за стенографию со слов малороссийских поселян. Эти рассказы очень часто напоминают по своему тону записанные мною и напечатанные в «Записках о Южной Руси» предания; но то, что записано мною, составляет отрывки, иногда красноречивые, иногда нескладные и интересные только в документальном смысле. У г. Марка Вовчка, напротив, каждый рассказ от начала до конца представляет гармоническое во всех частях и в самих мелочах художественное создание. Все у него живо, выразительно, просто, как в действительности, и все связано между собой общей идеей, которой автор не высказывает, но которая сама собой выражается в каждом факте. Прелесть языка в этих рассказах дивная! Казалось, после Шевченка нечего было требовать больше от малороссийского языка, но г. Марко Вовчок рассыпал в своих

рассказах такие богатства родного слова, что, я уверен, сам Шевченко придет в изумление.

История появления Марка Вовчка в нашей словесности очень оригинальна. В числе материалов, доставленных мне из разных концов Малороссии для дальнейших томов «Записок о Южной Руси», некто, назвавший себя Марком Вовчком, прислал одну тетрадку. Взглянув на нее мельком, я принял написанное в ней за стенографию с народных рассказов по моим образцам и отложил к месту до другого времени. Тетрадка лежит у меня на столе неделю и другую. Наконец я удосужился и принялся ее читать. Читаю и глазам своим не верю: у меня в руках чистое, непорочное, полное свежести художественное произведение! Было прислано сперва только два небольших рассказа. Я пишу к автору, я осведомляюсь, что это за повести, как они написаны. Мне отвечают, что, живя долго с народом и любя народ больше всякого другого общества, автор насмотрелся на все, что бывает в наших селах, наслушался народных рассказов, и плодом его воспоминаний явились эти небольшие повести. Автор трудился как этнограф, но в этнографии оказался поэтом. Его глубокий, человеческий взгляд в самую душу изображаемых лиц, чувство красоты во всем божьем творении и гармонии в слове, которым выражается внутренняя жизнь человека, ставят его далеко выше списывателей с природы, слывущих нередко в журналах поэтами. В наше время их появилось множество, и каждый из них мог бы подписать свое имя под повестью другого потому, что все смотрят на божий мир сквозь одни и те же очки. Для них неосуществим совет великого польского поэта:

Martwe znasz prawdy, nieznanie dla ludu,
Widzisz świat w proszku, w każdej gwiazd iskiec;
Nie znasz prawd żywych, nie obaczysz cudu:
Miej serce i patrzaj w serce! ¹

Последний стих выражает вполне характер творчества г. Марка Вовчка. Он рассказывает вещи обыкновенные: о том, как сестра оставила семейство родного брата и служила в наймах; о том, как казачка вышла замуж за господского человека, о том, как чумак приволокнулся

¹ Ты знаешь мертвые истины, неизвестные народу, ты видишь мир в пылинке, в каждой искре звезд: но когда не знаешь истин живых, — не увидишь чуда. Имей сердце и смотри в сердце! (Пол.).

за поселянку; о том, как крестьянская девочка взята была в число дворовой прислуги; о том, как откупился на волю крепостной паробок и т. п. Откуда же происходит глубокий интерес его рассказов? Отчего этих рассказов нельзя читать без слез? Тут нет ни страшных бедствий, ни великих несчастий, ни трагических катастроф. Люди живут, стареются и умирают так просто, как обыкновенно бывает в селах, и однако ж у читателя сжимается сердце и выступают слезы при многих, самых обыкновенных повседневно видимых сценах. Это не от чего другого, как от того, что эти рассказы прошли сквозь сердце автора и диктованы ему сердцем. Такою живою, не отвлеченною, не мечтательною любовью к народу не загорался у нас еще ни один писатель. Личность автора совершенно исчезает в рассказах: вы видите перед собой народ, слышите народ, знаете, как он живет, понимаете, как он чувствует. Рассказы г. Марка Вовчка по размерам невелики, но открывают перед читателем какое-то необъятное пространство; какой-то мир, который отчасти ему уже знаком, но в который еще никогда не вводили его так запросто. Многие бывали проводниками для читателя, желавшего проникнуть в хату поселянина, многие показывали нам его ясно, как в действительности, но всегда мы чувствовали себя об руку с проводником и смотрели на народ более или менее его глазами. Здесь выходит иначе: перед вами открывают своеобразную жизнь со всеми ее тайнами, и едва вы переступили через порог малороссийской хаты, проводника нет, вы окружены народом, вы имеете с ним дело непосредственно, и вам так хорошо среди народа, так дружески поворачивается он к вам лицом, что вы невольно заражаетесь к нему глубокою симпатиею. В этом отношении повести г. Марка Вовчка явление столь же важное, как и в художественном. Это самая современная, самая нужная теперь книга. Мы народа не знаем, мы, не зная народа, не любим его, ибо любить можно только того, кого знаешь. Г. Марко Вовчок вводит нас в познание характера и жизни народа, и в то же время он наполняет нашу душу теплотой чувства, дышащей в каждом его слове. Приветствуем его с восторгом на нашем слишком мало еще возделанном литературном поле, и много, много возлагаем на него надежд.

ПРЕДИСЛОВИЕ ИЗДАТЕЛЯ

Один из моих приятелей в числе бумаг, доставшихся ему от кого-то по наследству, передал мне тетрадь разных песен и стихов, писанную женским почерком, и все на малороссийском языке. Это был один из альбомов, которых малороссы ходят по рукам между нашими малороссийскими барышнями, и в особенности между теми из них, которые не были в пансионах и не учились по-французски. Я люблю эти альбомы и не пропускаю ни одного из них не перелиставши. В них обыкновенно бывают набраны стихи без особенной разборчивости, но всегда по внутреннему сильного чувства. Прочитывая песню за песнею, стихи за стихами, в них читаешь тайную историю свежей души, любящей или готовой любить с самоотвержением. Как бы эти альбомы или тетради ни были плохо написаны, затасканы и иногда исчерчены детскими перьями и карандашами,— они всегда для меня интересны; и особенно приятно мне встречать в них проявление вкуса к местным красотам природы и человека. Здесь самопознание важно в том смысле, что оно примиряет молодые души с окружающими их предметами, заставляет их ценить и любить то, что представляется глазам ежедневно и удерживает от бесплодного стремления к каким-то лучшим странам и лучшим людям,— тогда как для души, согретой истинной поэзией, нет страны лучше той, в которой мы почувствовали впервые наслаждение смотреть на лица человеческие. Любовь к родине и ее поэзии ведет человека к тому высокому разуму сердца, который делает все племена земные нам родственными, но обращает наши силы на пользу тех, кто по преимуществу называется нашими ближними. Не полюбив матери, отца или, по крайней мере, кормилицы, няньки и товарищей детства, мы не полюбим в позднейшем возрасте людей, нам посторонних: и если наше сердце не будет трепетать от звуков той поэзии, которая создала наши колыбельные песни,— немые будут для него все высокие звуки, устремляющие нас к благому и великому. Поэтому я всего больше радуюсь пробудившейся в наших грамотных малороссиянках любви к родным песням и родной словесности. Это верный залог распространения нравственных понятий в нашем обществе и применения их к жизни; ибо, как я сказал, нельзя любить чужого, не любя своего; а без любви ничто живое, плодотворное не может быть привито человеку; и дети; воспитывающиеся без высоких нравст-

венных влияний, не принесут истинной пользы ни своему родному, ни другому племени. Национальная поэзия, поднимая в молодой душе будущей матери все чисто человеческое над материальным, готовит в ней апостола добродетели не на одно, а на несколько грядущих поколений. Женщина, проникнутая поэзией своего народа, проникается его нравственными убеждениями, выраженными в гармонических формах; а народ, в своей совокупности, есть самое нравственное существо, у которого лучше всего учиться деятельному благочестию. И за добро, принятое от него в душу, каждый возвратит ему добром, внушаемым благодарною любовью: в чем собственно и состоит цель воспитания.

Итак, альбомы наших уездных и хуторских барышень, особенно в последнее десятилетие, получили определенный характер — начали наполняться, если не сплошь, то большей частью, произведениями малороссийской протонародной и образованной музыки. Высказанные выше причины, а не насмешливое любопытство человека, знакомого с литературами иноплеменными — как водилось во времена Пушкина¹ — заставляет меня прочитывать их, и часто я бывал награжден за свой труд находками красоты поразительной. Не говоря уже о том, что их владельницы, слушая ежедневно народные песни, имеют больше нашего случаев записать особенно счастливые пьесы, к ним — бог знает, какими путями — заходят произведения литературные на малороссийском языке, о которых иной любитель только слышал и из которых едва несколько стихов содержится в памяти. Но никогда мои поиски не были так удачны, как на этот раз. В затасканном и весьма неправильно исписанном альбоме какой-то уединенной мечтательницы, а может быть, и веселой подружки целого общества сельских красавиц, я нашел поэму, о которой до сих пор не слышал ни от кого ни слова. Имя автора на ней не означено, и я даже не знаю, кто бы мог быть ее автором. Содержа-

¹ «Евгений Онегин», гл. IV:

Конечно, вы не раз видели
Уездной барышни альбом,
Что все подружки измарали
С конца, с начала и кругом.
Сюда, на зло правописанью,
Стихи, без меры, по преданью,
В знак дружбы вечной, внесены,
Уменьшены, продолжены,

Тут непременно вы найдете
Два сердца, факел и цветки,
Тут, верно, клятвы вы прочтете
В любви до гробовой доски.
Какой-нибудь пинт армейской
Тут подмахнул стишок злодей-
ской... и проч.

(Прим. авт.)

ние ее очень просто и не похоже на вымысел; но изящество формы обнаруживает в ней творчество высшего разряда. Живопись природы и нравов малороссийских возведена здесь до изумительной точности и вместе с тем свободы, в которой искусство заметно для опытного глаза. Наивное и трогательное положено автором в основу поэмы, и в этом отношении я не знаю ничего совершеннее ни в одной европейской литературе. Что касается до языка, то призываю в свидетели людей, изучавших народные украинские песни: здесь он блещет всею свежестию и горит всеми красками, какие только мы встречаем в наших лучших песнях, изображающих семейный быт, материнские чувства и умиленное благочестие народа. И такое произведение скрывается, может быть, в единственном списке, в тетради какой-то хуторской барышни! И сам автор; может быть, уже не существует; может быть, мы уже не услышим других его звуков, других его задушевных мотивов! Помещая в своем сборнике его поэму, я далек от посягательства на чужую собственность; напротив, думаю, что оказываю услугу как ему самому, так и его землякам, для которых писал он и которых сердца, созвукнувшиеся между собой волшебной силой его стиха, будут для него лучшей наградой.

ГРИГОРІЙ КВІТКА (ОСНОВ'ЯНЕНКО) І ЙОГО ПОВІСТІ

(Слово на новий виход
Квітчиних повістей)

Не один історик словесності — от і Тікнор¹ недавно — постерігав той закон духу людського, що словесність процвітає в народі в годину його сили і слави державної і падає з упадком нації. От же історія слов'янських народів доводить іноді сьому й противне. Іще недавно сміявся усякий європеець із чехів, що вони, покинувши німецьку державну словесність, силкуються писати по-чеськи; а тепер німці описують по-німецьки історію по-чеськи; а немає в чехів свого короля, нема чеської словесності! Немає в чехів свого сенату, нема свого народного війська; Чехи — австрійська губернія, а словесність чеська процвітає щороку краще, обіймає собою більше да більше трудо-

¹ Histori of Spanish Literature. (Приміт. авт.)

любців, людей з великою головою, і живуть Чехи могутим, самостайним духом у словесності, не живучи особним королевством. Іще ближче перед нами Польща. Огласили себе поляки віршами й доброю прозою ще за королів своїх; тільки ж піднялась їх мова до найкращої форми, до найбільшої сили своєї тогді вже, як сусіде їх край між себе поділили. І так, як євреї на ріках вавілонських, так вони заголосили тогді на весь світ своїм Міцкевичем і іншими поетами; спом'янули всі добрі й ледачі вчинки своїх предків і всякі давні пригоди і тріумфи гарною історичною мовою описали. На диво процвіла словесність польська по великих, кривавих руїнах нації! Польський дух, не маючи собі притулку в твердинях і вольних оселях, вселився в живе слово, которого не зруйнує ніяка сила, коли його самі ляхи не зневажать. Приходить час і показуються вже ознаки, що восторжествує в мирі розумний дух над усякою іншою силою. Отсе ж не дурно оживають національності: се народи заявляють перед світом своє право на духовне господство поруч із іншими народами. Не поети, не філософи, самохіть, по волі незануданого розуму, оглашають найглибші тайни своєї рідної національності: се народи викидають усякий свою короков, іззиваючи зо всього світу великодушних на святе діло чоловіколюбства. Коли настане сподівана робота по сім'ям, що кожна велика сім'я, чи сербська, чи болгарська, труждатиметься сама для себе, для общего добра сім'ян своїх, — господь один те знає, а волю його почуло вже багато віщих душ і обізвалось по всьому світу.

Не інако ж розуміємо ми й історію словесності южно-руської української. Не було її, опріч пісні, тогді, як Южна Русь була могутим варязьким царством; не процвіла вона й тогді, як боролись ми з Польщею і «розлилась козацька слава по всій Україні»; ніхто не здумав написати книжку по-народному ні за Мазепи, ні за Розумовського, бо не прийшов іще час людям од сна вставати. Історія-бо народу не те; що історія царства або гетьманства. Царство Южно-Руське возмужало, царство Южно-Руське розділилось само на себе і занепало; гетьманство схопилось, як вітер серед степу; бушувало, пустошило все округи і зникло; а народ, сей ісполин самостайного духа, і за варягів, і за гетьманів лежав у сповитку; колихали його сьак і так; перебуло в його всяких няньок; близько доходило й до того, щоб йому навіки остатись недорікою і Христа-ради тинятись поміж дорослими брата-

ми... От же божа воля так не судила. Озвалась дитина своїм словом, почала розумні речі глаголати; і от тепер тільки починається настояща жизнь нашого южного руського плем'я; од нашого тільки часу пійде настояща його історія поміж народами; а то все була дитська казка... Дивуються люде, вбачаючи несподіване диво, і розумний тільки зрозуміє, що воно появилось тим же порядком і законом, як появляється весняний цвіт послі холодної хуртовини. Уваж-бо всяке, що то було за люте врем'я, що то за довге лихоліття було для всього нашого краю! Іще недавно тільки вгамовалась кримська дича на нашому полудні, іще недавно, з бідою пополам, тогочасна Україна злагодилась на житте вкупі з нашою, — недавно покрито сьак-так той великий гріх старосвітського московського боярства, Андрусівський той мир, що для впокою свого розідрали бояре Україну надвое і наготовили кривавих буч на довгі роки. Недавно ж почали й од сівера поглядати на нашу сторону ласкавим поглядом і вбачати в нас щирю предсю Русь, котора бажає в себе дома одного впокою, щоб пожити на рідній, кров'ю одкупленій землі так, як бог послав їй на розум. Опинилась Україна, послі довгої заверухи, мов у захисті, і годі вже співати пісень про поля, на котрих «кістки хрустять, шаблюки поперерозколони бряжчать», а почала думати довгу думу про своє сільське громадське житте, — і от явивсь на Вкраїні поет без «шаблі булатної, без бандури подорожньої», Квітка. Не до козаків він про військові речі слово обертає: обертає він слово до хуторян і дає їм науку тихого, богобоязливого життя, докоряючи їх новими гріхами. Отсе ж не в філософській голові, а живим живцем перед нами стоїть довод, що історія народів, починаючись войною, появляє на стоящу народну жизнь тільки під крилом благого миру і тогді-то вже обрїтає вона своє право на увагу й шанобу всьогосвітнього розуму.

Не буду тут викладувати, як почалась книжна словесність народна українська. Нехай охочий прочитає в моему слові при толкованій по-московськи «Чорній раді». Обернусь просто до свого писателя Квітки, хто він був і яку долю мав на світі, пишучи свої дивні повісті; а далі покажу, в чому сила й краса його писаній і яким великим скарбом обладає наша до якогось часу невеличка словесність.

Єсть під самим Харковом село Основа. Давно вже владіють ним панове Квітки. У сьому-то селі родивсь і наш Григорій Федорович Квітка і по сьому-то селу прибрав

собі надане ім'я *Основ'яненко*. Прадід і дід його полковники в слободських полках і обороняли од татар свою сторону, котра тогді розлягалась іще малолюдню пустинею. Бо Слободська Україна почала заселятись тільки за Хмельницького, як прийшло круто козакам і посполитим од військових буч і заверух на старій Україні. Виходили тогді корогвами і купами військові люде і простії селяне із старої України на нову Україну, московську, на ті «українні» землі Московського царства, що недавно названі Харківською губернією. Рід нашого Квітки, бувши значним і вельможним родом, займав собі на просторі щонайлюбіші займанщини, і Григорій Федорович родивсь у домі панському, багатому. От же у ті часи, десятків сім чи вісім рік назад, панство кругом Харкова жило собі просто, по-старосвітськи, по-козачи, і наш писатель змалку чув у отецькій господі і всюди по околиці щирі українську мову, примазану тільки в случаях церемонії деякими московськими словами. Звичаї ж у панів були, в щоденній житні їх, ті ж самі, що й у посполитих; і родини, і хрестини, і весілля, і похорони одбувались так само в панському домі, як і в простацькому, хіба з більшою пихою й достатком. Се вже в недавні часи почали слобожанські пани од поспільства зовсім одрізнитись і заводять усе в своїх домах по-іноземному; в недавні часи почали вони чужоземними мовами пишнитись, а свою рідну мужичою звивати. Тим-то й знав Квітка всі звичаї народного бити так добре, як ні одному пану з новомоднього дому знати не можна, тим він писав такою щирою народною мовою, наче й не чув зроду іншої мови; тим він і по-московськи писав нескладно, що то був йому язик нерідний, а в московських школах Квітку не учено.

Ще не було тогді у Харкові університета, і духовний колегіум харківський брав гору над усіма школами по Слободській Україні. З колегіума виходили всі люде, котрі були верховодами українського панського товариства; колегіум давав тон домашнім поважним розмовам, нахилиючи розум до Письма Святого і до науки святих отець церкви. Нижчі школи для дворян були при монастирях, на кшталт семінарій, а для поспільства чи небагатих панків — при церквах; і вся премудрость тогочасної першої науки вертілась на читанні книг церковних, на співанні церковному да на писанні крючковатими літерами. Тільки початок арифметики да дещо з історії царів і королів перепало од наставників ученикам у нижчих

школах. Латинь же і всяка інша премудрость процвітала в колегіумі, до которого більш учащали поповниці, ніж паничі. Бо не багато треба було тогді науки панському синові, щоб добре господарювати, щоб поважно носити військову шаблю і не мовчки сидіти в компанії, як зайде розмова про початок світу, про потоп, про царя Кіра чи Александра Македонського і інші такі речі, котрими тогді бавилось панське старше товариство за довгими обідами, вечерями і під гулящий час, як молодші або танцюють перед ним, або гасають на конях і веселятсья молодецькими іграми. Тим-то розумний піп або чернець був найлюбішим гостем у старосвітських слободських панів; тим вони були прихильні до церковної служби; тим і вся жизнь їх, од колиски до домовини, водилась духом православної церкви. Можна сказати, що в законі господньому була воля їх і поучались вони закону божому день і нош. Нехай же не подумає хто, що се було якесь святе товариство, без гріхів і неправд мирських: і гріхи, і неправди творились у ті часи тако ж, як і тепер; тільки що люде шукали собі науки, помочи й поправи найбільш у Письмі Святому, найбільш у церковнім глаголі, не вдаючись у інші науки. Чи добре воно було, чи ні і як повелось послі слободському товариству, про те нехай скаже хто інший; ми ж хилимо річ ік тому, що й Квітка Григорій учивсь читати й писати, а запевне й науки віри християнської, дома, у ченця з монастиря, а послі вчивсь дальшої науки у монастирській школі.

Змалку був він собі хирненький, золотушний і зовсім був осліп од золотухи. Світ йому одкривсь на шестому годі, як повезла його мати молитись богу в Озерянський монастир. Прозрівши в дому божому, маленький хлопчик возгорівсь ревностю до божого дому і на дванадцятому годі почав благати отця й матір, щоб благословили його на чернечу монастирську жизнь. Удержували його до якогось часу отець і мати, не доймаючи віри молодому серцю, і ріс наш Квітка дома з старшим братом і трьома сестрами, ходячи часто до церков божих і їздячи молитись богу у близький монастир, де пробував у ченцях його рідний дядько. Той-то, мабуть, найбільш заохочував отрока до іночества.

Отець і мати, прокладаючи синові дорогу до старшинання між панами в повному зрості, зачисляли його, через багатих родичів, то в лейб-гвардію, то в герольдію, то в польові полки; на сімнадцятому годі мав він уже капітанський чин, не бачивши ввічі ніякої служби. Так

тогді вислужувалось і насідало старшиновати над убогими служачками всяке багате паненя, бо найбільше право давав тогді чоловікові рід його, а не розум і дотепність. Так нікчемно числивсь то там, то сям і Квітка, проживаючи дома або виїжджаючи замість служби до старшого на бенкет чи на поклон. Як зникло козацтво з своїми виборами на Україні, пани поробились домонтарями і бенкетарями, платили чинш канцеляріям, посилали гостинці начальникам, купували собі чини замолоду, починаючи од пелюшок, а роботою, шаблею і розумом доходили вищої честі хіба убожні між ними, котрим по домам нічим було гаразд орудовати.

Отже, вбачаючи нікчемність, ледарство і суету такого бити панського, надумавсь наш Квітка покинути мир і йти в ченці, бо хирне його здоров'є не дозволяло йому служити воїном чи громадянином, несучи всю тяготу служби, а може, таки й не звик у трудах жизнь проводити і, як там кажуть, по бурному життєвому морю кораблем своїм керувати, а більш йому було по нутру на одному місці смирно сидіти, молитвами душу поживляючи, читанням побожних книжок бавитись да сільськими погулянками і келейними бесідами без тривоги своє врем'я коротати. Двадцять два годи було йому, як пішов він у монастир Куряжинський (вісім верст од Харкова) і надів чернечу послушницьку одежу. Не треба ж того монастирського його побутку уважати за якесь сурове іноцтво. Більш для того проживав Квітка в монастиреві, щоб ближче знаходитись коло дому божого і більш свою душу молитвами і піснотворством священним насичати, не чуючи мирського гомону, сміхотворства і не бачачи зблизка скоків, викрутас і всяких мирських забавок, до котрих молода душа його, не згірш, як і в інших людей, квапилась. А проте вертавсь він почасти до отецького дому і проживав з отцем-матір'ю і з старшим, уже жонатим, братом як мирянин, у чернечому жупанкові, поки душа його починала знов нещевати о гріхах своїх, знов одверталась од миру і жадала непрестанних молитов, непрестанного піснотворства церковного, сама не знаючи, чим заспокоїти свою невідому для розуму тривогу. А була та тривога не що інше, як порив поетичного духу вилитись у красних речах, у високих розмовах з чоловічим серцем, у хвалебних піснях создателя всякої краси, котору око вбачає, серце чує і розум познає. Тісно було нашому юноші в монастиреві і не до вподоби серед мирського товариства. Ходив-нудив він сюди й туди, маявсь по світу чужостраннім гостем, котрого ніхто не

знає і которому ні до кого з ширю, з одкритою до дна душею обернутись; проживав дома, вертавсь у монастир, а послі знов його тягло до рідної стріхи, до старого отця-матері, до людей, котрих полюбив змалечку. Були, кажуть, і інші позиви, котрі не давали молодому ченцеві смілості навіки клобуком голову накрити. Примушав він себе іноді до найважчих послушаній чернечих, не вважаючи на своє плохе здоров'є, силковавсь перемогти свою живу натуру, занедбати мир з його утіхами і до келейного життя себе вправити; а серце ще голосніш обзивалось, ще гірше під чорною рясою бунтовалось і таки перемогло його прихильність до іноцтва, надану йому змалку побожною матір'ю і наставниками-ченцями. Пробувши чотири годи послушником, не постригсь у ченці Квітка і вернувсь жити в Основу.

Основа лежить під самим Харковом. Старший брат Квітчин любив водити хліб-сіль з великими панями і сам жив паном на всю губу. Чернець наш привик помалу до мирського товариства і його забав, оговтавсь між світовими людьми і незабаром став найлюбійшим чоловіком у компанії. Що вичитав він у побожних книжках, що змалку возлюбила його душа, те осталося при йому до кінця днів (розумію охоту до розмови про божественні речі, про християнські діла; розумію молитвенність у церкві й на самоті, котрою він живив і обновляв свою душу); а до того полюбив він книги історичні, пильно принявсь за великих поетів і возревновав християнською ревністю до діл громадських. Де що на добро людям починалось, туди він устрявав зараз і не жаловав ні праці, ні кошту. Тогді саме заводився університет у Харкові; тогді починали харківці дбати про городський театр; тогді стали мірковати про училище для дворянських дочок — інститут. Всюди приложив свого труда наш Квітка. При університеті почав издаватись журнал «Украинский вестник»; Квітка напечатав дещо в журналі із своїх перших починків літературних, а послі був його й редактором, укупі з іншими трудолюбцями. Інститут для дворянських дочок був його мисль і його діло; він положив на се училище мало не весь свій достаток; а театр він підняв із нікчемності, ставши в 1812 чи 1813 годі його директором. Як розумів, по своєму вікові, так і чинив добро наш Квітка. Тепер уже ні один високий талант не стане заводити інститута, бо задумались розумні люде над вопросом: що було б лучче для товариства: чи щоб наші сестри й тітки росли диким

бур'яном по Україні, чи понаучувались у пансіонатах і інститутах носити дорогу одіжку, знай перемінюючи її по моді, тратити на іноземне домоводство і іноземну гостинність великі гроші і розмовляти язиком, котрий одрізняє їх од усіх *невоспитаних* і од селян, як чужоземок. Іще й тепер *жестоко слово сие*, і не багато людей зможуть його слухати: що ж дорікати Квітці *ревностью не по разуму?*.. Не було в Харкові ніякого доброго діла або которе він уважав за добре, щоб не встрявав туди й він, радіючи добру всею душею, а найбільш — як вибрали його дворяне Харківського уїзду своїм предводителем. Жив він найбільш у городі; кўпцем горнулось до його найкраще харківське товариство, і хоть не високих наук учився змалку Квітка, а проте, начитавшись книг і наслуховавшись розумних людей, не зневажав себе ні речами, ні писаннем, яко неук. Головатий вийшов із його чоловік, а до того щирий душею і серцем до всякого благого діла похіпливий. Тим і свята його пам'ять, яко громадянина, поміж харківцями, і не буде вона забвенна, поки Харків стоятиме.

Підходили вже сорокові літа йому, а пробував він собі молодиком. От же там указав йому бог і пару, де він найбільш потрібів праці і кошту. Впала йому в око інститутська наставниця, Анна Григорієвна Вульф, заїжджа з столиці; одружився він з нею і до кінця днів своїх дякував богу за добре подружжє. Дітей у них не було, а проте жили собі вдвох тихо да любо: одно одному якраз припали до вподоби. Квітка наш, не звикши жити в розкоші, одрікшись од неї змалку, оддав братові села й землі, собі вигорив невеликі гроші про нужду да будиночок на Основі, поблизу пишного братнього будинка. Там він прожив з десяток чи більше останніх своїх літ, до 1843 року, виїжджаючи в город тільки на службу; бо не покидав служби Квітка до смерті: служив він то предводителем дворянства, то совісним суддею, то председателем уголовної палати, трудячись на добро товариству, скільки буде його снаги і кебети.

Сим способом, не знаходячи іншого, задовольняв Квітка свою душевную тривогу чи той неугамований порив вилитись у красних речах, у високих розмовах з чоловічим серцем, у хвалебних піснях создателеві всякої красоти, котору око вбачає, серце чує і розум познає. От же й тут йому було так тісно, як у монастиреві, і не до вподоби припадало йому суєтне, пащековате, хибке товариство городське. Душа жадала іншого поприща, іншого спо-

собу проявити себе мирові, а як знайти те поприще, як обрїсти той способ, не знала. Не так-бо поведено нашого Квітку змалку, не такі круг його обертались люде, щоб його великий природний дар поетичний процвів у свою пору і приходив од року в рік із сили в силу. Не знав він сам, які в нього крила, не розпускав їх на всю ширину, не смів піднятись вище свого щоденного діла. Бо тільки ліричний дар проривається у поета самостайно піснею, і не треба ліричному поетові великої словесної науки, щоб явити мирові всю красоту душі своєї. Вирветься в нього з серця вопль — і в тому воплі весь чоловік об'явиться. Квітка родився епіком; довго мусив він, сам того не відавши, совершенствовати свою мисль, поки вона здужала вийти в словесному образі ясною всякому, всякому розумною. Пройшли молоді літа в тій таємничній науці, повернуло к старості — і от тогди вже тільки далась йому та повнота слова, без которої епїк остається недорікою, силкуючись создати свою епопею. Тим-то всі лірики об'являються змолоду, а всі епїки дають себе знати на повороті к старості, — хто ранше, хто пізніше. Так було з Гомером, так було з Дантом, Сервантесом, Мільтоном і Вальтером Скоттом. Хоть і немає общого, неодмінного закону для словесного дару, а все ж дух чоловічий мусить доходити свого совершенства своїми вірастами, і останнє совершенство словесного дару кінчається епосом, починаючись лірикою. Рано вінчається славою природний лірик, і не скоро її дослужиться епїк.

Отож і Квітка мало не скоротав віку, поки почувсь на своїх власних силах і дав добру ознаку свого великого дару. Найбільш йому те шкодило, що, зрїши на українському слові, обертавсь він серед товариства іноязычного. Товариство не знало його, і сам він не знав, до чого його послано в мир. Тим, устряваючи до громадських справ, почав він іще з 1816 року писати для харківського журналу розправи про інститут, *записки, письма*, комедії на театр і всяку всячину; а встрявши до столичних журналів, з наради приятелів, — писав романи на кшталт журнальних; і як усе те робилось для самого панства, то й сталось минутною забавкою панської громаді. Більш не знали пани, чого од Квітки домагатись; взяли вони з його, що хотїли; догодив він усякому їх проханням і всякій раді. Заплатив Квітка велику і тяжку дань своєму вікові, і нехай був би в його менший дар, — потонув би він і зник зовсім між сучасниками, не знало б його потомство і не вважало б за великого

писателя. Бо хто ж тепер стане читати його недорік «Халівських», «Столбикових» і всякі інші оповідання іноязичною мовою? Не його була мова,— не дала ж вона йому й серцем до серця промовляти. Бо до чужого не заговориш так, як до рідного, і чужим язиком не досягнеш до чужого серця. Тайна велика в сьому моєму слові, і розумна ся тайна найбільш великим поетам народним. Поті вони живуть недоріками серед миру, поки не впадуть на свої власні струни, і тими-то вже струнами рідні серця потрясають, і тії-то вже струни дзвонять довго із роду в рід і содержать неземною своєю силою цілость нації, хоть би й по всьому світу розпорошеної. Нехай би менший був дар у Квітки,— удовольнивсь би він іноязичними своїми писаннями і більш нічого не возжадав би. А то ні: він чув, що в тих писаннях красний божий мир і чоловіча жизнь серед красного миру божого не оддались так правдиво, як воно єсть у нас перед очима. Він почувавсь на силах, що здолає дійти ширшої правди в мальованні, і домігсь сам од себе, чого ніхто не знав од його домагатись. Того мало: як заходила річ про рідну мову, всяке йому доказувало, що вона згідна на одно сміхотворство і не здолає б то ніхто поважну повість рідною мовою оповідати. Хто б же подумав, що сі пустословні речі прорвуть на рідній землі велике жерело води живої?.. Квітка загорівсь святою думою — сказати святе слово про святі душі, которі не з книжок воспитались. Взяв він найнижчу матерію до оповідання зо всіх, які були в його перед очима: покинув дворян, покинув суди, інститути, монастирі, взяв неписьменного, темного, найпростішого собі хлібороба і оповідав його ж мовою, що в його в господарстві, в сільській околиці і в хаті між жіноцтвом діється. Всяке слово і діло він ізобразив так, як воно іменно єсть і як інше й бути йому не можна. І вийшов у його красний божий мир іще краший, ніж у нас перед очима. Се так, як подивишся в тиху воду і вбачиш там небо й землю, і здається тобі, що небо й земля у якусь нову ліпоту в тому водному світі облеклися. Так і в оповіданні Квітки красний божий мир іще наче краший здається, ніж він єсть у нас перед очима. І вийшли в його люде живі-живісінькі, і що в їх у душі діялось, що в серці в них ворушилось, усе те нам, як на долоні, в нього показано. Розказує він про Марусю і її Василя, про старого отця й матір, а тобі здається, ніби се він твое серце положив у себе перед очима і вчитує по ньому все, що ти з самого малку чув сам у собі і як

кипів ти в молодому вікові і як тугував на старості. Все те свіжим, поважним, щирим словом, як пісню, він виспівав. І прочитавши повість про Марусю, чуєш душею, наче якась музика пройшла тобі через душу і настроїла її на вищий, на якийсь небесний лад,— що знявся б од землі і полинув би голубиними крилами одпочити од земних мук там, де тії чисті душі, помучившись між нами, од своїх мук одпочивають. От коли знайшов він, сам того не чаявши, інше собі поприще, інший способ проявити себе мирові!

Написав Квітка свою повість «Марусю» — і хто не прочитав її, всяке плакало. Чого ж плакати, читаючи «Марусю»? Хіба її доля дуже нещаслива? Ні, тут не печаль обгортає душу,— не з сеї криниці течуть у читателя сльози. Душа тут обновляється, вбачаючи пишну красу дівочу і чисте дівоче серце. Се не Маруся в нас перед очима: се наша юність, се тії дні святі, приснопам'ятні, як і в нас було красно, чисто і свято в серці. От що тут нас чарує; от що підіймає вгору нашу душу! Побачили ми себе в тій дівчині, пишній красою і непорочній серцем, мов глянули в воду на свою молоду вроду,— і як же то нам жити на світі схотілось! Красен божий мир, а ще краща душа чоловіча, і тягне вона нас до себе непобідимою силою. Великі скарби своєї благоді розсипав бог у своєму красному мирові, а ще більшими скарбами збагатив чоловічу душу. І не того нам хочеться жити, щоб тільки на божий мир дивитись: більше нам хочеться душею в чужі душі входити і благодатні скарби на скарби міняти: Обійшла нас чарами Квіткина Маруся; з нею ми почали жити тим ідеальним щастем чистого серця, которого ніхто з нас не дознав самим ділом. Зневірившись тому щастю в своїй долі, тут ми дали йому знов віру; заслухавшись могутих, владичних речей поета, зайшли ми в його рай, не постерігши, якою стежкою, якими дверима,— і здалось нам, що справді рай на землі буває. Зацвіло в нашій душі весняними квітами, і любо нам і весело здалось на світі од чаровничої омани поета. Тут-то він починає обривати в нас перед очима квітку за квіткою,— і ось, незабаром уже сумна пустиня розлягається на всі сторони кругом нашого серця; і як недавно давали ми віру земному щастю, так тепер не доймаємо віри ніякому блаженству на землі. Страшно становиться нам серед миру; душа наша, як сполохнутий голуб, зривається з землі і возлітає в ті таємничі сторони, про которі чуємо тільки, що нема там ні печалі, ні возди-

кання, їх ніхто з нас не довідавсь. Сим образом нашої душі, сполоханої і летящої кудись далеко, за край світа, стоять перед нами в повісті Квітка мати й батько Марусині. Тут перед нами неміч і сила душі людської, тут її упадок і торжество; тут горе естества земного піднялось до поезії — і вже мати не тужить по дочці, а, мов, поет, воспіває пишну її красу, чисту її душу, високу її долю небесную; уже батько не вбивається перед домовиною, а, мов який пророк, мов не своєю силою, прорицає людям божі замогильні тайни. Отсе-то все вкупі, оповідане поважно і вповні, без усякої хиби, оповідане з тим порядком, котрий в епосі займає місце стихотворної міри, — от що тут возводить душу до найвищої вишини духовної, до поетичного святого восторгу; душа жадає обізватись на ті поетичні речі такими ж самими речами — і знаходить замість їх тільки сльози. Так создав Квітка свою повість-поему «Марусю». Вложив він сюди весь дар свій промовляти серцем до серця. Тут розумний вбачає всю його віру і всю історію його власного серця. Се найщирша ісповідь, яку тільки здолає писатель принести перед миром. Тут увесь Квітка, який він був на самоті з самим собою, і правду говорили ті, що казали, наплакавшись над «Марусею»: «На його надгробкові написати б тільки: *«Автор «Марусі».*

От же були й такі цінителі, котрі дяковали Квітку, що написав книжку, понятну для їх лакеїв, і що лакеям їх єсть чим забавляться, сидючи по прихожих. Сміявсь над ними Квітка, а в нас болить серце, що стуманіли просвіщені наші люде, одрізнівшись од темного ніби народу, і вже оглухли до найкращих речей, якими мати дитину пестує, якими батько сина добру навчає, якими сестра брата голубить, дівоче серце перед козацьким у піснях сповідається. Чи багато ж бо між ними таких, котрих випестила рідна мати? Матіркам сих просвіщених гордовників народних треба було в корсажі шнуруватись, а не дитину годувати да над колискою котка виспівувати, да височі по десять раз од сна прокидатись. Випестили їх чужі, недбалі руки; згодовало їх чуже, не животворне молоко. Чи багато між ними таких, котрих рідний батько вчив доброму розуму, указуючи на добрих і ледачих предків своїх? Учено їх іноземною, наємницькою мовою і вказано їм не на розлогі пустині, котрі, як та нива євангельська, вижидають праведних ділателей, а на високі мури, десь понад морями поставлені і народними гордов-

никами прославлені¹: У кого з них були сестри-жалібниці, котрі б розважали їх тугу тим самим словом, котрим і весь мир наш у своїй тузі сумує? Сестри їх розмовляли з ними іноземною мовою; а іноземна мова не падає на душу дощем животворящим, — сипле вона словами, наче холодним снігом. Де ж серце дівоче знайде такий голос любий і ніжний, як у наших піснях? Чужим, ученим голосом промовляє те ніби просвіщене серце до такого ж просвіщеного, і обидва одно одного не розуміють; бо розмовляють наготовленими десь далеко для них речами. Не знають вони тих любощів, що чисті, нічим не заправлені, течуть із серця в серце, як вода кринична; не знають вони вольних любощів, котрі, як та жизнь, не питаються в чоловічого розуму, де їм, у яке врем'я і з якими обставинами об'явитись. І живуть вони серед рідного плем'я, як канарейки в клітці, не відаючи, що за вікном ще більше світу, ніж у вікні, — живуть, виводять пташат у своєму тісному затворі і щебечуть по-своєму, думаючи, що і весь мир людський повинен так щебетати. І ширяться по Україні чужі звичаї, що той кукіль у пшениці, і господь один знає, чи кукіль виглушить пшеницю, чи, може, простреться колись із неба благодворяща, всепоборяюща рука і виполе пшеницю, котору сам господь засіяв. Поки ж те станеться, озивається рідне, голосне слово наше од Карпат до Есмані рідною голосною мовою і на самих своїх границях оказує мирові могутих речників своїх, пророкующих мирові народну духовну самостайність нашу. На самому бо краї нашої мови рідної, де вже іноязычна мова напирає на наші береги, заливаючи низини наші, — у Слобожанській Україні, котра сіла колись осадами на порожніх землях Московського царства, явився Квітка з своїми народними оповіданнями; явився ж він, як скеля серед моря, вирнув із глибини, котра вже й його була поняла, і став високим поетом свого рідного миру, будши малим писателем іноязычної словесності.

Знаючи добре, що небагато знайдеться між критиками журнальними людей, котрі зложать ціну його «Марусі», або й зовсім не знайдеться, він видумав сміхотворну казку про салдацький портрет, — і в тій казці швець іменно так праведно судить об малярстві, як судила

¹ Вся-бо історія всемирна — гляньте — до сього часу ніяк не одірветься од тих недоступних бережків, де сила стала з давніх-давен вище правди. (Приміт. авт.).

навпослі критика об «Марусі». В «Салдацькому патреті» виставив Квітка, як іноземщина заливає наші народні низини, як нікчемніе народ наш, божа пшениця, од того куколю, що всіяно між нього. Сміється він з душі, сміється й читатель з ним, а серце ние, вбачаючи, як убога і смиренна правда одкупується од смілої нахаби квартою горілки, щоб вибачила нахаба, що правда пробовкнула за себе слово...

«Мертвецький великдень», третя повість Квітки, малює нам селянина-п'яницю, яких багато по Україні; бо не без важної причини «правда наша п'яна спить», як мовляв той узловатий Шевченко. «Коли вона прокинеться», один бог знає, а тепер такому живописцеві, як Квітка, тільки осталося одно — малювати, як воно єсть, на сміх і огиду людям статечним. І коли представить писатель жизнь повним словом своїм, як вона єсть, не даючи їй ніякого толковання, не задавши собі ніякої філософичної теми, то в його писанні сама собою буде філософія і мораль, і скільки розумний вбачає в житті самій, стільки вбачатиме і в поетичному образі життя. Вся ж ота дрібнота писателів, що думають служити художеством громадським нуждам абощо, всі вони псують марне папір і морочать плохі голови, которі, не читавши їх, знайшли б, може, яке лучче собі читанне. Найперше діло для писателя — возлюбити ближнього, яко себе самого. Хто так возлюбить ближнього, маючи дар словесний, той тільки зрозуміє його, як свою душу; а зрозумівши так ближнього, яке ні скаже про його слово, скаже так праведно, як на ширій ісповіді. Отут-то й тайна глибини слова, тут вона, тайна сили і власті, котору має над нашою душею слово великого таланта. Бо то не вимізковане слово: то живий голос живої душі, а всяка душа нам рідна, як сестра братові, і горнемось ми до неї, як сирота до свого на чужині; покинувши, занедбавши все, тулимось ми до рідного лона, радіючи серцем, що озвавсь до нас із-посеред чужини знакомий голос. І нігде не знайдемо такої потіхи й поради, як у тих ширих рідних речах; збагатять вони нас над усякі інші багатства й сокровища. Се-й єсть смисл і розум, нащо божа премудрость посилає між нас віщих людей, которих слово розжєнно, яко огонь, которі озирають мир, мов ті многоочитії херувими, которим немає тайного, щоб не відкрилось, і которі, сповідаючись ширюю душею перед миром, усякому чоловікові откривають у своїй сповіді його ж власну душу. Як у темну комору внєсши світло,

покажеш самому господареві, де що лежить і що в порядку і в чому недостаток, так сі віщи люде духовним світлом освіщають духовний мрак наш, і благо тому чоловікові, которий користується з сього світла!

В повісті «От тобі й скарб!» ізнов намальовав Квітка ледачого п'яничку (да ще до того й дурника), як і в «Мертвецькому великодні»; тільки напротив його безпутства поставив тут людей трудящих, которі живуть у законі божому і свої сім'ї держать у всякому порядку, не даючи нікому розопсіти. Тут ізнов читатель, так як і в «Мертвецькому великодні», наткнеться на науку доброго життя, на істочник води живої, на боже слово, і вбачить із жалем душевним, що той істочник сміттем закидано, і здивується, як іще сей мир держиться на правоті: що скільки-то тих хранителів правоти, тих передовиків Христового стада про своє діло байдуже! Забули вже, як його й чинити, як його й на користь душевну мирові обертати. Вигукує отой філософ у церкві «Деяння» «по строфам», *аки медь звеняца*; а буде ж із його незабаром пастир душ... як же він упасе овці своя? Тим-то господь не вповає на розум розумних, промишляючи об спасенії людей своїх, і совершає собі хвалу *із уст младенців*. Серце старого, неписьменного батька тої сім'ї благочестивої, що зібралась празник святою паскою празновати, восхвалило вже господа дома, поглядаючи на дари руки його, на свою сім'ю цвітушу, на повен стіл брашен празникових; а в церкві учений дурень глумиться над святою повістю про діла апостольські і туманить своїм читаннем охочих слухателів.

Повість «Козир-дівка» — гіркий докір тим людям, що вибились із темного, неписьменного народу у законники, да й засіли в законах, як миші в засіці. Багато тут перебрав їх писатель, і то все, мабуть, портрети живих людей, бо терся сам він між судовою братією і надививсь на їх ледарство. Тут і губернатор ворочається між ними, наче грає в піжмурки: кого піймав, той і його; а правди насто-ящої, за паперами да чинами, не бачить. Квітка боявсь такого пана зневажити; похвалив він його за добру душу, а все видно, що ся добра душа не знає, куди їй поверн-тись, бо, звичайно, зріс губернатор паненям, на руках прислужників, которі подавали йому змалечку все гото-веньке; то й на старості трудно було йому дойти якої б ні було правди своїм розумом, і все поглядував він, що-то йому нижчі чини скажуть. Лучився добрий чоловік, що навів його на добро; то й зробив він ївзі добро. А якби

втерся в його канцелярію волосний писар, прикрившись значним чином, то був би Левко певно там, де козам роги правлять. А пан губернатор радів би собі душею, що таки він не лежнем лежить, а служить і трудиться над ділами... служить волосним писарям у чинах за покришку і трудиться до поту над *папірами*, да й тільки ж...

Не стало б, здається, й снаги, якби схотів хто все те словами висловити, що тиснеться в голову з повістей Квітчиних. Да й нашо всяку річ вияснити? Квітка сам за себе говорить, і в кого є розум, той сам його повісті зрозуміє і правду з них на свою користь витягне,— в кого є серце, той і сам зложить ціну його писанням, тим словесним скарбам, во віки вічні драгоцінним. Тим-то й не хочу я без потреби перегортувати всього Квітку по листочкам, а глашу про нього перед громадою своє слово огулом, в інтересі всенародному, виступивши наперед своєї лави і чуючи за собою тисячі, которі мовчки слухають готового, а думають душею по-моєму.

Перейдемо ж іще до повісті «Добре роби, добре й буде». Наші земляки звикли на інших усе звертати, а себе неповинними в своїй біді чинити, забувши, що не з неба вони на землю впали і що були в їх ледачі діди й прадіди. Все те пускають наші земляки в непам'ять і вміють тільки на свою долю нарікати, а нема, щоб за добрі діла, за чоловіколюбство вхопитись і тими ділами з калюжі на сушу вибиратись. Все ждуть, чи не визволить їх із нужди й біди якась невидима поміч, а того не знають, що ся поміч кожному з нас зараз із неба подається, скоро загоришся християнською любов'ю до ближнього, і коли б у нас явилось більше чоловіколюбців, то зараз би вродилась між нами громадська сила і мирська правда. Не іншою-бо дорогою дійдемо до кращого порядку громадського, як дорогою правди християнської. І Христос сказав рабам гріха, а через гріх і всячеським порабощеним (бо гріх, а не яка сила, оддає чоловіка чоловікові в неволю; сила ламле вже трухле дерево), і Христос, говорю, сказав: «Як зрозумієте правду, то правда й висвободить вас. Отся-то правда приснилась нашому Квітці (бо побачиш її кіба вво сні): що як би то було добре, коли б усяке дбало не про себе одного, а також і про ближніх своїх! Розгорілась його чиста душа од благої думки, і згадав він про селянина, которий під голодний рік не звонтпив простовати Христовою дорогою, не злякався біди, не звернув набік, а зробив своє діло по-євангельськи. Був

справді такий муж між селянами, і справді обернулись до його земські власті, як до праведника; бо велика біда всяке хижє серце навчає розуміти силу праведності. Тут нема видумки. Здається воно видумкою і не йметься тому віри тільки в спокійні часи, як не висить над головами нашими страшений гнів господень. А погляньте по історії: хто в смутні часи виступав наперед усіх і всіма верховодив? Виступали люде праведні, герої. От же таким явився під голодний год селянин Квітчин, Тихон Брус, і показав, що зможе чоловік силою правоти своєї, возлюбивши ближнього, як сам себе, які жорстокії серця підгорне під свою волю, які запеклі душі до себе прихилить. Велика, мабуть, сила добра, коли зло бореться з нею од початку віку, да й ніколи не поборе. Отсе ж і Квітка не проповіддю, а живим образом показав землякам своїм, як досягати кращої долі на світі і що самі вони своєю недбалістю про мирське благо топлять себе глибше да глибше в болоті.

Еге, панове! не з неба нам наша доля впала: були в нас діди й прадіди, що нам її своєю ледачою життям придбали. Так, видно, думав і Квітка, пишучи дальшу повість: «Конотопська відьма». Вознегодовав він праведним духом своїм на безпутство, в которому наші предки зникчменіли, на дурний розум їх, що оддавсь самохіть таким пройди-світам, як Брюховецький і його преємники зо всею їх челяддю, хижою, лінивою, лукавою і недбалою про мирське благо. Взяв він з останніх часів Гетьманщини дурника-панича, которого по породі і достаткам, а не по вибору козацькому посаджено сотником на голову козацтву, стуманілому вже, забитому вже, запоеному вже старшиною навіки. Возмутившись душею, намальовав він у своїй повісті отару несміслену, а не громаду конотопську, бо й справді до того доходило, да й тепер іще єсть по селах, що люде не знають ні свого права, ні своєї честі, ні хто вони такі, ні для чого живуть на світі, ні як їм за що взятись; дивляться, лупаючи очима, як овечки, і що скаже їм лукавий писарець, п'явка людська, те вони й роблять. Так і тут, у «Конотопській відьмі». Не поняв би віри, коли б не було й тепер по Україні такого одуру, такої нікчемності в сільських громадах. І самі ті, що правлять сими громадами, і самі вони не тямлять, що, нашо і до чого вони з ними діють. Знають тільки одно: шарпай, коли шарпається; скуби з овечок вовну, коли скубється; топчи, кого подужаєш, поки тебе самого не затоптано. Густий мрак обняв усі голови і обгорнув усі душі. Мовби сюди

Христос іще й не приходив; мовби тут люде сидять іще *во тьме и сени смертней*; мовби тут благовістоуванне божої правди іще на возгласилось! «Конотопська відьма» Квітчина одкриває перед нашими очима якийсь гидкий мир язичества. Читаєш — і серце занимає: що скілько-то віків пройшло над землею з того страшного часу, як повішено на дереві всемирного благовісника божої правди, а люде в нас і досі сидять *во тьме и сени смертней*! Коли ж то зникне і розсіється тьма і де ті уста, що возвістять народові його спасеніє? Читайте, читайте «Конотопську відьму» всі ви, чающії пришествія господня, чающії воскресенія мертвим і будуючої життя, і молитесь подвигами мужества душевного: *Ей, гряди, господи Ісусе! ей, гряди скоро!*..

ПЕРЕДНЕ СЛОВО ДО ГРОМАДИ

(Погляд на українську словесність)

Дивне отсе в нас діло, панове громадо, наша словесність українська! Не було, не було її тоді, як наші дуки великим коштом громадським академії да школи споряджали, і до німців дітей у науку посилали, і саму німоту до себе великими грішми підіймали, а тепер — ось тобі на! Усе не до смаку, що в нас, починаючи аж од Нестора, понаписувано: треба якусь іншу мову і інший дух у книжках появили. Уже ж, здається, наші заесманські сусіде й геть-то вибили із-під німецької опеки: почали по-своєму думати і до свого народного смаку в книжках вертатись... Здається, нам би тільки йти за ними слідом і одну літературу гуртом создавати. Ні, нам чогось іншого заманулось, і вже не десять і не двадцять років Україна на свою самостайню словесність почувається. Охотнійше почали наші хлоп'ята слухати бурлацьке юродство Котляревського, аніж чепуркувату карамзинщину. Як же появил Квітка на світ свою *Марусю*, то вже хіба щирі паненята — такі, що й няньки в них були німкені, — од неї одвертались. Що вже там ні друковано по столицях — нічим так нашому брату не догоджено. Те ми читали смакуючи, а *Марусю* — плачучи; так тут уже хоть і не кажи, що нам ріднійше. Найбільш ми вподобали з сусідньої словесності Пушкіна, і такі — нігде правди діти — повпивались були його поезією, наче тим старосвітським медом, що *п'яне чоло* його величають. Затяг він силоміць нас на бучний бенкет до себе. А тут іще й земляк наш Гоголь почаствував нашу

громаду гарним, да ще й заправленим по-нашому, спотикачем; то здалось нам, що вже й додому з того бенкету не втрапимо. Як же гукнув свою пісню Шевченко, да вивів нас у степ, да провів скрізь понад Дніпром аж до Лиману, то де той і хміль у нас подівся! Протверезив нас рідний кобзар, наче в вишневому садку по росі покачав, і вже з того часу іншим смаком нам у словесності запахло. Гарні, да ще й боже, які гарні, стихи, поеми й повісті Пушкін понаписував! Навіки добрі картини й наш Гоголь понамальовував. Нехай воно й буде собі по кінець світу до любої вподоби кожному, хто розуміє всяку красу і правду, якою б її мовою ні вимовлено. Нехай читають Пушкіна і Гоголя наші земляки, нарівні з Байроном, Шіллером і Міцкевичем. Ми й самі всього того доволі поначитувались і вже сказати, що насмакувались. Тільки ж бо у гостях, і вже сказати, що насмакувались. Тільки ж бо у гостях, кажуть, добре, а удома ще лучче. Побенкетувавши на тому пишному чужоземному бенкеті, рвемося ми тепер, мов із неволі, у рідні села, степи й луги. Там нам любо, там нам здорово і на серденьку легко!

Розпочав нам Шевченко довгу і широку, справді вже рідну пісню, — пішла луна по всій Україні. І не всує ж голос його понад Дніпром-Славутом разлягався: ось уже й на його віку почали озиватись голосніє речі не з того, то з іншого кінця рідного краю. Не всує й старий дядько Квітка виявив нам наших селян по-братерськи. Придивившись його поглядом до людей простих ближче, постерегли наші писателі велику глибину сього жерела несчерпаного, і саберуть і беруть з нього високі, величні або розкошні, як садова квітка, типи народні. Не всяке, правда, й пам'ятає, хто знайшов, хто прокопав і оправив віковічну криницю, а проте живуца вода з неї рине і рине. Квітчина пам'ять буде свята вовіки поміж нами: він самостайно зрозумів серцем, що-то за диво праведне — наші селяне; він зробив те ж саме для прози, що Шевченко для стиха українського: він так само постеріг і переняв поезію щоденної сільської мови, як Шевченко — поезію народної пісні. Удвох вони заправили нашу словесність віковічною силою і назначували їй правий і далекий путь. Шкода, неоплакана шкода, що рано Квітка покинув світ, а ще ранше — своє єдине хвалебне діло... Шевченко оставив послі-нього єдиновладним батьком серед невеличкої сім'ї рідних писателів. Нема нам закону над його слово, тільки одна народна поезія для нього і для всіх нас стоїть за віковічний взір, да й народної поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко.

Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос.

Тому назад два годи з'явився в нас писатель під пару Квітці або й Шевченкові,— не по своїх, правда, творах, а по великих надіях, которі над тими творами в нас засіяли,— писатель того ж душевного складу, що й Квітка, тільки що без його снаги — широко повість розпростирати і од гарячих сліз кидатись у молодий регіт. Не знарошне він занедбав Квітчин способ малювання наших селян; ні, він не здолав вибитись із народного оповідання чи живої історії життя людського, которе вбачав своїми очима, і його невеличкі повісті можна вважати тільки за ескізи, з котрих, під щасливу годину поетичного творчества, намальована віковичними віршами *Катерина*. Геній народний создав Шевченка з його стихом золотоголосим. Марко Вовчок, з своїми оповіданнями, надто близькими до бувальщини, явився ніби на те, щоб побачили зблизька, уже не крізь Шевченків стих або Квітчині поетичні й сміховинні повісті, що то справді за багатий наш геній народний! Печатаючи *Народні оповідання*, я додав од себе до них передне слово. «Великого стоять сії оповідання тим,— говорив я,— що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима,— живописують не так, як звикли на них дивитись ізверху, а так, як вони самі на себе дивляться... Се не видумки на потіху гулящим людям: се жива етнографія, котору зрозумів писатель здоровим умом і гарячим серцем».

Справді Марко Вовчок, зібравши поміж народом первообрази Шевченкових Катерин і Наймичок, ніби тим додав його *Кобзареві* автономію, що справді наш сільський люд у своїй занедбаній долі носить у собі розбитими частинами той високий поетичний образ, которий Шевченко надав йому в своїх поемах.

Дуже тії помиляються, що, не бачивши зроду нашого сільського люду, як він поводить ся поміж собою, взяли тії оповідання за якісь поеми з народної життя. Ще раз кажу: «Се жива етнографія»,— і під тим-то поглядом мають вони найвищу свою коштовність. «Сам по собі Марко Вовчок іще не виявивсь,— говорив я в передньому слові,— а велике його діло, яко речника народного, которий говорить не од себе. Не свої мислі він об'являє нам, як Квітка; не своєю душею за народ боліє, як Тарас: писатель тут одступився

геть, назад свого писання, а в писанні його сам народ, лицем до лица, промовляє до нас словом своїм також, як у вищі свої години промовляв піснею».

Отож Шевченко, один Шевченко дознавав іноді таких вищих годин, і се вже не народний геній помагав йому, а сам він додавав орлових крил народному генію. Коли судилося й Марку Вовчкові піднятись на рівну з ним висоту творчества, то станеться се тільки тоді, як ескіза з натури не буде в його видно за самостайним творчеством. Хто в Шевченковій Катерині або хоть і в Марусі Квітчиній бачить ескіз, копію з людини, котора б стояла перед очима, а не перед душею поета? Катерина похожа на живих людей — правда, тільки що таких Катерин на світі тисячі, і ні одна кругом на неї не похожа; а Вовчкові Одарки, Сестри й Козачки жили або і досі живуть на світі, як натурщиці, з котрих зняв собі маляр портрети для картини. Тим-то й остерегав я своїм переднім словом сусідню критику (нашої ще немає) од неумисної хиби (бо наш народ і його людськість для неї діло нове або й зовсім невідоме). Здається, що більше всіх зрозумів мене перекладач *Народних оповіданій* з українського, пан Тургенев, бо, вподобавши поетичний дух і склад тих невеличких повістей якнайширше, остерігся додати од себе статечний суд і указати їм у словесності праведне місто. Передне словце його коротеньке аж надто, і здався шановний перекладач на нас, українців, що ми то їх поставили високо.

Пан Марко Вовчок напечатав недавно свою *Інститутку*, котору переложив по-своєму той же пан Тургенев. Тут, здається, ступив він дальш од первих оповіданій; а все ще крізь картину пробиваються в нього натурщики й натурщиці, з котрих він посписував собі етюди. Самостайного творчества ми ще і в *Інститутці* не вбачаємо. Геній народний виносить на своїх крилах фантазію Вовчкову; сам автор не здолав і досі пробити нову дорогу народному генію, як-от Шевченко. Спасибі йому, служить він гарно чистим смаком своїм народному слову і духу. Дай же, боже, самому йому колись за весь народ голосне слово сказати: не то щоб яка гарна людина з-міждо народу Вовчковим голосом до нас озивалась,— ні, щоб той голос такої проглаголав речі, на которі ані сама краща істота з-міждо селян і городян не споможеться. Такі речі почули ми од нашого кобзаря українського в 1846 року, і вони-то зробили його паном над самим генієм народним.

У всякого народу бували такі поети, которі брали найчистіші тони в народних піснях і баладах. Покидавши й старосвітські свої пісні й балади, слухало все, що живо, їх нових поетичних творів, слухало, переймало і окривало їх ім'я широкою славою. От між такими талантами несхибно можемо ми указати місце пану Вовчкові за його дотихчасові оповідання. Велику робить він нам підмогу, очищаючи смак рідної мови од польщизни на Волині й Подоллі, од московщини і школярства на Подніпрянщині. Його гарні, теплі етюдики з природи дають нам спосіб придивитись якнайближче до народного обличчя. Не раз, не два натякне нам пан Вовчок і на глибину народного нашого духу; а все ще більш од нього осталося нам жадати, ніж він дає нам. Злинув він ясним соколом з-міждо людей, починаючих писати, дійшов до межі самостайного творчества і — зупинився. По сей бік межі стоять такі люди, як Боккаччіо у італ'ян, як Гофман у німців, Вашингтон Ірвінг у англ'ян, — доволі їх було на світі; по той бік виступають невеличкою громадою такі мужі, як Шекспір, Вальтер Скотт, Шіллер, Міцкевич, Пушкін, Гоголь, Квітка, Шевченко. Гоголь у *Вечорах на хуторі* стояв урівні з Марком Вовчком, а далі переріс його неізмінно. Шевченко в перших баладах не пійшов вище Вовчкової *Сестри*; в *Катерині* він піднявся до Пушкіна як художник, а в 1846 року — і до Міцкевича як поет всеслов'янський¹.

Отож, складаючи ціну талантам поетичним, ставимо ми високо Вовчкові оповідання, як почин новому якомусь ділу, а що з того почину вийде, те ще колись побачимо. Добра приміта отсе, що в два годи пан Вовчок не появив нічого нижчого од первих своїх оповіданій. Може, він почуватється на щось і геть-то коштовніше і не хапається з великим ділом, щоб якнайповажніше його совершити. Надії нашої словесності української підрастають щороку, бо взялась вона рости не в теплицях, і лежить перед нею безкрає плодоносне поле-цілина. Тільки зворуши землю уміючи да посій до ладу — будуть колись добрі жнива на Україні.

Видаючи сю перву книжку *Хати*, не за малу річ ми вважаємо критичний погляд на те, що зроблено вже в нашій

¹ Що послі 1846 року написав Шевченко, про те ми мовчимо, бо він не випустив ні одної поеми з своєї теки, а дрібненьких штук його подаємо десяток на суд громадський в нашій *Хаті*. (Приміт. авт.)

словесності і чого маємо ще од неї сподіватись. Ні суесловною хвалою не повинні ми своїх писателів улещати, ні забувати, чим з них которий допоміг ділу громадському; не одні-бо великі таланти, як-от Квітка й Шевченко, задачу нашої нації виповнять. Не треба також нам нашою долею знечев'я величатись. Доля наша красна хіба великою тугою, котра не дає нам ні на часину про своє безталанне забути. Не всміхається нам фортунина і в нашій словесності, не то що. Мало, дуже мало на світі письменних людей, которі б наше слово щиро, по-братерськи привітали, а ще менше, которі б його глибину і самостайню красу зрозуміли. Тим воно і йде в нас тугим поступом, бо обертається і набирає нової сили в невеличкій громаді. Ще ж до того треба йому разом і вищого смаку доходити, і тямущих людей доволі собі з'єднати, щоб од напасті, як-то кажуть, не пропасти. Се-бо вже давня річ, що в світі не без ворога, і не родився ще той чоловік, щоб йому діла його не псовано. Українська ж словесність — діло велике: се — нове слово між народами, которе на те й явилось, щоб якось інше, не по-давньому, людський розум повернути. Як же б то могло статись, щоб вона пройшла собі од свого сходу до заходу, мов тобі сонце по небу? Коли чоловік видумає нову яку вертілку, да й то наглузуються з нього люде, поки піймуть віри, що воно не покидька, і навітшаються вороги, поки він із своїм ділом проб'ється; а то ж мала річ — нове слово між народами! Де б ті й недоумки подівались, що б вони в світі й робили, якби не реготали, не гукали против чоловіка мудрячого, або йому ноги не підставляли! На те вони й родяться, щоб трудніше яке ність на світі праведне діло зробити. Се неминуха проба всякому могутому духові, чи справді він могутий і безсмертний, чи тільки сам собі таким здається. Хто не схибне серед суесловного їх натовпю, не спустить з очей своєї цілі далекої, не дасть себе загукати й затерти поміж їх юрбою ярмарковою, той справді чоловік між людьми, а не волова голова поміж чередою. Так же само й до слова. Жива сила — слово; велике йому діло треба вчинити: повинна ж йому й проба бути не згірша.

Як появився Котляревський із своїм Енеєм, усі зареготали щиро, що який-то справді чудний той простий люд український, од которого ми, дякуючи деяким старосвітським добродіям, одрізнилися. Зареготали, і той регіт був — найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п'яних

баб, да ще й сама сповитуха вп'ється. Коли видержить бідолашне немовлятко перве безумне привітання на божому світі, то то буде ознака, що вродилось воно собі живуще аж надто. Вже такої страшної проби навпослі йому й не трапиться. Тим реготом над *Енеїдою* мало-мало не згубили самі земляки свого ж новонародженого слова. Так велика ж була в йому живая сила, і зараз вирятував його інший поет, Гулак, написавши тим же складом, що й Котляревський, невеличку поему *Пан та Собака*. Засміялись тоді іншим сміхом панове земляки, а деякі, може, трошки й на кутні... Воно б уже ніби й на лад навернулось було наше діло; коли ж судилось лихій долі ще раз перейти нам дорогу впорожні! Піддурили пана Гулака, тоді ще молодика молодого, деякі людці лукаві-лакеюватії, — ударив об землю, да й розбив він свою бандуру... Замовкли голоснії струни; почав поет наш язиком грати, да й грає, собі на здоров'є, аж і досі, бо єсть такі люди, що й на те діло наймають. На світі потрібен і той, хто будує, і той, хто руйнує; чим же потакач не робітник?

Тим часом, як поглумивсь Гулак над своїм даром словесним, у його сусіда Квітки вже ворушилась у серці *Маруся*. Навкруги цвенькає дрібноголове панство, кепкують з рідної мови, з рідних звичаїв, ще, собі на лихо, похваляють і рідне слово деякі, що ніяким іншим такого сміху в бесіді не наробиш; а тут у серці в його каплють поетичні сльози над Марусиною гарною й смутною долею, і виходить вона на божий мир красна, як та весна, що вже не вернеться. Добре ж і її земляки привітали: дякував Квітці не один пан по-приятельськи, що він скомпонував книжку, понятну для їх лакеїв. Той чистий, сільський крин, той високий поетичний образ нашої юності ясної, люблячої, здався їм, як то кажуть, тривіальним; бо про Квітку задзвонено тільки в сільські дзвони; городам і журналам було про його байду-же. А проте знайшлися люди, которі просту селючку Марусю, як рідну сестру, до серця пригорнули, і сам Шевченко, об'явившись мирові *Кобзарем* своїм, напечатав до Квітки (Основ'яненка) величню, голосну оду.

Чи так, батьку отамане?
Чи правду співаю? —

питався в його наш кобзар, і перве місце оддав перед себе автору *Марусі*, захожуючи його до нових творів:

Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули!

В його повістях-поемах знаходив наш кобзар на чужій стороні Україну зо всіми її вічними дивами:

Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу!
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
Гриця заспіває!
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині!

Се так до того писателя обізвавсь молодою, гарячою душею Шевченко, которого, з його *Марусею*, пани одослали розганяти по прихожих нудьгу лакейську. Отже, й справді не один ліврейний хлопець обливсь гіркими, взявшись до Квітчиної книжки, і не знарошне вийшло воно з Квіткою так, як іноді засадять у острог чоловіка з душею ясною і люблячою, — засадять і наче засвітять каганчик бідним невольникам в темній темниці.

Тут же дома одні плачуть, а другі глузують над повістями Квітки, а тим часом у столицях підіймають на сміх його поетичну мову по-письменськи. Найрозумнішим головам журнальним і не снилось тоді, щоб з того, як вони мовляють гакання да гекання, вийшло коли що путне¹. Повернули в жарт і самі сльози щирії, которі пролились із очей у старого і в малого над *Марусею*. Глузували журналісти не згірше й над Шевченком, і вирвали в нього з серця не один стих гарячий, болячий, кров'ю закипільий. А не погнувся, як твердий дуб, Тарас Шевченко; встояв на своїх ногах до кінця — щирим, нехибким українцем. Тепер сміється він із своєї щербатої долі й величається її щербиною більш, ніж який інший поет пам'ятником нерукотворним. «Я, — каже, — пам'ятник воздвиг собі нерукотворний...» А наш поет, насміявшись із свого безталання, привітав свою щербату долю таким словом, на которе не всякий має право:

¹ Пан Тургенев показав, що тільки поетичному таланту дано розуміти тайни чужонародної поезії, ще не прославленої по всьому світу. Перевів він Вовчкові *Народні оповідання* по-своєму і тим зайвив на всю Слов'янщину, що люд наш український має свої словесні скарби, ні в кого не позичені. (Приміт. авт.).

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою¹.

Отак видержи пробу, коли справді твоє рідне слово — святиня непорочна і дорожче воно тобі од усякої мамони!

Позираючи на свого кобзаря, і всякий правдивий український писатель повинен видержувати пробу, на свою щербату долю не нарікаючи. Видержуйте, небожата, і йдіть до самого кінця, не лукавнюючи рідним словом... Вмовчана правда краща от голосної брехні, хоть би нехай хто вийгравав брехню на золотих гусях. Се дарма, панове браття, що ми вряди-годи появимо невеличку книжку, як отся *Хата*, аби була в їй щира правда народна. Аби ми своє діло щирим серцем зробили, а вже наше слово «дасть плод свой во врем'я своє».

Писано в Петербурзі,
1860, феверя 18

ПЕРВОЦВІТ ЩОГОЛЕВА І КУЗЬМЕНКА

(Слово од іздателя)

Радіючи серцем рідній словесності нашій, огласив я друком не одно вже своє і чуже компонування. Вбачають земляки мої, що не *суєтна славиця*, а праведна користь духовна в мене перед очима, і частенько шлють мені на прогляд свої словесні труди. Добре вони отсе роблять, одно слово; бо почують од мене щирю, хоть, може, часом і крутеньку правду. Декоторі з земляків оддають мені на волю що хоча з їх рукописами чинити і, не радячись з автором, друкувати по своїй уподобі все чи яку частину. Добре й сі панове роблять, бо часом, надрукувавши не обачно все, що написалось, можна половою й самому зерну ціни збавити. Тепер-бо вже не тії часи, що були за Котляревського: тепер і веселе сміхотворство в словесності стало вже інше; тим паче — річ поважна, котора з глибшого жерела рине. Поставлені вже на взір письменному товариству поетичні утвори нового тону, і всяка розумна душа, овладавши їми, чує нестатечність таких курзу-верзу, як от

¹ Стихи сі вповні напечатані в *Хаті*, стор. 89. (Приміт. авт.).

недавно появились — у Києві «Театр» пана Ващенко-Захарченка, а в Москві — поперевертані якось кумедно псалми Давидові пана Михайла Максимовича в його московським «Українці». Багато лежить у мене писання українського до друку; багато я перечитав його, да ось тільки кришечку до огласу вибрав. Що ж бо з того за користь буде, що ми українських книжок наплодимо, в котрих не виявиться правдива поезія українська? Тим-то все мляве або недоспіле я геть одкидаю, і не то свого кошту на ту словесну покидь не трачу, да й охочих зупиняю. Лучче-бо старцеві в селі милостиню од свого достатку сотворити, аніж ні се ні те коштовним друком оглашати.

Отож упала мені в руки поезія якогось пана Щоголева. Зрадів я, її прочитавши¹. Прочитав землякам-приятелям у столиці — і вони слухали її смакуючи. І звеселились ми всі, що таки хоть одна струна по-людськи на рідній бандурі бринькнула. Не багато тих пісень, да чистий же мед, а не перга словесна. То правда, що не до Шевченкових їх прирівняти, а все ж і то — щира рідна поезія. Се так, як іноді весною соловей у саду голосно да любо виспіває, а тут коло тебе золота бджілка над квіткою в'ється. Слухаєш солов'я з великою вподовою, а не скажеш же й бджілці: «Лети собі геть, не гуди коло мене!» Склад у того пана Щоголева правдиво рідний. Не Шевченків голос він переймає; переймає він голос народної пісні, і із пісні бере основу свого компонування. Тим часом, яко поет правдивий, а не підспівач, має він у своєму голосі щось праведно своє, — якусь власну повагу й красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не догледити; не чуже-бо добро він собі присвоїв, а своїм власним даром нас чарує. Се так, як от іноді співають власноруч над водою, і в'ється по воді їх чистий голос, і оддається в гаю, мов чарівничі співи самої музи народної, — оддається стиха, неясно, не так голосно, а любо слухати, і слухаєш його дивуючись!

Впали ж мені в руки й вірші іншого поета, пана Кузьменка. Сей не так сподобавсь нам, як пан Щоголев, а прочитавши його поезію, не змогли ми її забути. Єсть у його слові щось таке, що до душі доходить і в душу проситься. Так іноді стрінеш хлоп'я серед села; неприбране воно собі буде, босе й простоволосе, а згляне на тебе таким любим

¹ Певно, не того героя Щоголева, що стреляв з гармат під Одесою. (Приміт. авт.).

поглядом, так обізветься до тебе приятенько, що вхопив би його на руки да й поніс, як своє рідне. Поезія пана Кузьменка не має тої сили, що пана Щоголева, а проте якась есть у їй тихість приятна, якась гарне душевне сумованне, і плинуть його слова одно за одним не прудко, а так як маленькі утятка, вперше на воду пущені. Можна б де за що й зганити їх, що не так-то вони голосні і часом наче в прозу впадають, да й ганити ж бо жаль: так вони стиха-тихесенько до душі твоєї про якісь дитські літа, про якийсь молоді щастя промовляють.

Отже, зложивши до купи сей невеличкий вибір із великої папуші писаного паперу, подаємо гостинця на Україну і вповаємо, що вона прийме його з любовою вподобою. *Первоцвітом* сі одинадцять стихотворних штук ми назвали, вважаючи поезію пана Щоголева і пана Кузьменка за пробу пера, которе може колись появить щось голосне на всю Україну.

ПРИКАЗКИ ГРЕБІНКИ

(Од іздателя)

Тому назад двадцять шість год покійничок Євгеній Павлович Гребінка випустив невеличку книжечку: «Приказки». Не чули ми про його працю й досі голосного слова, а приказки були найкраще діло зо всього, що понапечатував Гребінка. Коли рівняти їх і до сусідньої словесності, то навряд чи є в їй кращі приказки од Гребінчиних, а тільки що московські дзвони голосніші од наших. Гребінка, пишучи приказку, малює нам тут же наші села, поля й степи свіжими, да й непозиченими фарбами. Коли сміється він, то прислухайтесь — тут же крізь сміх почувете якийсь сум; коли ж справді сумує, то слово його процвітає квітками широкі поезії української. Широкі його приказки, як наші степи, жартовливі вони да якось і сумоваті, як наші селяни; шуткуючи, сі приказки займають душу зглибока.

У тії часи, як вони вийшли в світ, не то на Україні, да й по столицях не густо було людей тямущих в наші народності. Тим приказки Гребінчині промайнули потай світу, наче й не були зовсім у печаті. Тепер би вже, здається, розсмакували не так, як тоді, що то за приказки; так самих приказок нема по книгарнях! Тим-то, догоджаючи нужді народній, вибрав я отсе десяток щонайкращих

приказок з Гребінчиної книжечки да й припечатую в своїй «Хаті», щоб доступно було всякому їх по своїй уподобі обрахувати.

ХАРАКТЕР И ЗАДАЧА УКРАИНСКОЙ КРИТИКИ

Несовершенство труда извинительно; но нет оправданий для лености и равнодушия к благодарным, важным интересам и вопросам, — равнодушия, происходящего или от невежества, или от корыстного расчета, или от того и другого вместе.

Белинский

В наше время поставкою повестей в журналы занято очень много грамотного народа, но на повесть, равно как и на другие произведения беллетристики, большинство читателей смотрит как-то слегка. Автору охотно прощают у нас не только поверхностное знание того мира явлений, из которого взята повесть, но иногда — и недостаток здравого смысла. Те же самые читатели строго осудят подобные недостатки в историке, естествоиспытателе, философе. Мне кажется, что это с их стороны несправедливо и легкомысленно. Ведь и повествователь, и историк, и естествоиспытатель, и философ взялись изобразить, каждый по своему, жизнь в ее истине, а не обманчивый вид жизни. Какое же право имеют читатели строго порицать их, в случае недостатка у них фактической точности или верных соображений, и в то же время снисходить к тем же самым недостаткам живописцев семейной и общественной жизни в повести, романе, поэме и прочая? Ведь осуждая ученого, не из-за чего другого мы хлопочем, как из-за того, чтобы предохранить общество от обмана. Почему же мы равнодушны к обману, в который вводят общество плохие писатели, на счет изображаемых ими явлений жизни? Следствия фальшивых понятий по предметам истории, естествознания, философии никак не вреднее для успехов общественного развития, как и следствия извращенного взгляда на окружающую нас повседневность, на отношения людей между собою, на общий характер народа и прочая, и прочая. И если там, в порицаниях наших, мы управляемся сознанием долга честных людей, граждан своего отечества, членов своего

общества, то и здесь те же самые побуждения должны внушить нам строго-разборчивую критику. Вникнем, какая цель у каждого общественного деятеля, к какому бы разряду работающих умов ни принадлежал он. Сделать что-то еще не сделанное, то есть такое, в чем чувствуется потребность со стороны общества. Вот прямая и законная цель каждого работающего ума. Как же поступает общество с теми, кто возьмется сделать еще не сделанное, да и кончит ничем? Оно их осмеивает. А с теми, кто не только ничего не прибавит к общественному достоянию, да еще напутает, перепортит материалы и затруднит работу истинным общественным деятелям? Оно их строго обвиняет. Скажите же: не достойны ли осмеянья и упреков те писатели, которые своими затеями говорят: «Господа, вам не все еще известно, положим, об украинской жизни; мы вам покажем, посредством повести, украинскую жизнь с новой стороны», — и не только этого не исполняют, напротив, затемняют и то, что в ней было ясно, как день? Тут обвинять надобно не ту критику, которая вооружена всею строгостью истины, а ту, которая смотрит сквозь пальцы на подобные проделки, выдает людей бесполезных за приносящих пользу и самих их держит в убивающем дух самообольщени.

Но, может быть, скажут мне, что для критики не по силам труд — гоняться за всякою фальшью в искусстве и разоблачать недобросовестность литературной работы относительно прилежного изучения изображаемой жизни, разоблачать подельность вдохновения и фальшивую художественность образов. На это я отвечу, что и в области научной умственной деятельности многое множество нелепостей оставляет критика без внимания, и только на тех обрушивается всею грозой своего суда, кто выдвинулся вперед и обратил на себя внимание значительной массы людей, жаждущих знания. Так она должна поступать и в области художественных изображений жизни. Пусть себе несут вздор люди, которых никто или почти никто не слушает. Может быть, они и сами, поумнев с течением времени, познают тщету праздного суесловия и, забыв свои высокие претензии, смиренно и добросовестно примутся за обыкновенный, но необходимый труд, который не подвигнется без дружных усилий множества им подобных. Таких достаточно вразумляет уже одно равнодушие к ним читающего общества. Но эти господа, которые пренебрегают трудом каменщика, чтобы быть архитекторами эфемерных

зданий, — которые уверили толпу, что они что-то делают, тогда как они не прибавляют к массе сделанного другими ровно ничего, — этих критика должна преследовать со всей неумолимостью истины.

Но здесь предстоит вопрос: следует ли критике употреблять всю свою разборчивость в литературе юной, только что начинающейся, или же она должна ограничиваться указаниями на хорошее, представляя публике самой замечать и порицать дурное?

Мне кажется, что нам надобно обратить внимание на особенность положения нашей украинской литературы, вместо того чтобы прилагать к ней правила потворства со стороны критики. Литература наша началась недавно — правда, но у нее перед глазами литература столетняя, тесно с нею связанная, и не далеко еще то время, когда в этой столетней литературе, за пару удачных стихов, производили в поэты людей, глубоко прозаических. Что же из того вышло? Прибавилось только русской критике хлопот — развенчивать несправедливо увенчанных, но русское слово, русская мысль ничего не выиграли; напротив, они запутались в такие сети, которые и в наше время прорывают немногие. Независимо от этого примера, рождение нашей литературы (разумеется, не в лице Котляревского и его последователей) совпадает с временем, когда общество от каждого творения ума человеческого начало настоятельно требовать несомненно полезного приложения его к общему делу жизни и когда многие задумались над вопросом: какую именно пользу должны принести обществу высоко развитое слово и высоко облагороженная мысль? Мы знаем, кто поощрял, кто покровительствовал и кто сделал своим орудием великорусскую литературу во времена ее неразумной юности. Литература украинская родилась среди иных нянек; ее хранили, во времена сомнительности ее бытия, иные люди; она послужила и должна служить иным целям. Она — создание не небольшого кружка, устроившего себе изящную жизнь среди толпы, для которой осталось только подчиняться его вкусу, его понятиям и самой ее жизни: она — голос подобной толпы, но которая не признает своими образцами просвещенных людей, возвращающихся вне ее жизненных потребностей, а, напротив, увлекает в свою здоровую среду самых развитых деятелей просвещения, со всею их ученостью, со всем блеском их артистической образованности. Все эти люди, при всех личных преимуществах перед единицами своего про-

сто народа, чувствуют и сознают умом, что сила народного духа не в их ученых и эстетических кружках, а именно в этой массе, из которой каждая отдельно взятая личность почти безразлично незначительна, но в общности со множеством других, себе подобных, хранит законы литературного вкуса и народного смысла для самых развитых и самостоятельных представителей нашей народности. Так как наши украинские поэты никогда не выходили из большого круга в маленький, никогда не творили для немногих и всегда, во время творчества, воображали вокруг себя, так сказать, вече народное (от чего происходят и временная ограниченность сферы их творчества, и самобытная сила его); то произведения их должно почитать не игрушками удаленного от житейских треволнений кружка, а созданием духа народного. Народ же ничего не созидает без практического, жизненного смысла. Народ, в произведениях поэзии, сознательно и инстинктивно ищет удовлетворения своих насущных моральных потребностей. Народ может построить, с большими издержками, храм, дорогу, мост и общественное гульбище, но никогда не затеет курьезной беседки, стоящей миллиона. Так и в жизни чисто духовной никогда его великая и строгая мысль не займется игрушкой, ни к чему не нужною массе и удовлетворяюще причудливому вкусу только немногих, а тем более — игрушкой, передразнивающей дело серьезное или подражающее неприменимой у него чужеземщине. Таким образом, каждое создание литературы, как литературы по преимуществу и почти исключительно народной, должно служить прежде всего на пользу нашего морального существования, от которого находится в совершенной зависимости существование материальное. В противном случае, это будет сочинение самозванно украинское и, как таковое, неизбежно подвергнется молчаливому осуждению громады, которая останется к нему равнодушна, и громкому осуждению критики, стоящей на стороже чистого вкуса народного и здорового народного смысла. После этого вопрос: «следует ли критике употреблять всю свою разборчивость в литературе?» — разрешается сам собою. Если на беллетристику смотреть как на услаждение праздных досугов человека, гонящегося только за приятными ощущениями, то, конечно, взыскательная критика многих смутит и остановит в их ревностном служении чужой забаве. Но когда писатель выступает перед свежее, развивающееся общество людей,

настойчиво добывающихся от писателя духовной пищи, удовлетворяющей народному вкусу, тут критику не к стати дремать в покойных креслах и спросонков покрякивать: «браво, браво!» Он обязан воображать себя трибуном народным: он должен постоянно содержать в душе своей моральные нужды своего народа и руководствоваться его понятиями о самом себе, выработавшимися его жизнью и выражающимися в его быту, в его обычаях, в его изустной словесности. Какой же снисходительности может ожидать от подобной критики псевдопоэт, извращающий в своих произведениях быт народный и противоречащий обычаям народным, расторгающий связь, которая существует и должна существовать между печатным нашим словом и словом народным изустным? Снисходительность в этом случае будет лукавством перед своей громадой, у которой критик служит докладчиком. Как фальшивый историк, так и фальшивый жрец беллетристики должны быть изобличены во имя общей пользы, во имя успехов самопознания, во имя стремленья к лучшей будущности народа. Иначе — все будут у нас игрушки да игрушки, и никогда не выйдет наше общество из того легкомысленного детского возраста, в каком оно было во время Котляревского. Задачею нашей украинской литературы должно быть строгое соответствие ее созданий духу народному и его серьезному, жизненному, а не какому-то псевдонародному, прихотливому взгляду на вещи. Задачею нашей украинской критики должна быть строгая проверка литературных созданий эстетическим чувством и воспитанным в изучении своей народности умом. Лишь только мы уклонимся от этой задачи, лишь только пренебрежем в своей критике общие основания эстетики, приложенной к новейшему народоизучению, — мы сделаемся обманщиками собственного народа и самозванными его деятелями; литература наша возсядет опять на подражательном парнасе, как во времена псевдоукраинских вирш киевских академистов (только уже в новой, парижской или петербургской одежде), и народ наш по-прежнему начнет искать от нас убежища в своей безграмотности, которая спасла его от духовных академий и семинарий.

Прибавлю еще несколько слов к общим моим замечаниям. Так как я упомянул о серьезных требованиях нашего народного духа, то читатель, не вникнувший хорошенько в мои слова, может сказать мне, что я этим самым исключая из украинской литературы легкую идиллию, элегию,

шутку и что я представляю себе народ наш суровым мудрецом, который ищет в жизни одной положительно определенной пользы. Отвечаю заблаговременно, что *серьезное* в созданиях фантазии не одно только то, что разумеется под этим словом в философском трактате или в обычном ходе житейских дел. Лишь только мы признали за своим народом имя поэта, то должны предполагать в нем полное разнообразие способности принимать впечатления от внешнего мира и претворять их в собственную моральную сущность. Тот же народ, который задумается глубоко над стихами:

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче,—

тот же самый народ увлечется и противоположными, по душевному строю, стихами, как увлекается детскими играми или надеждами на счастье, соединяющимися в нашей душе с любовью. Было бы странно вообразить его сознающим, в подобном увлечении, такую мысль: «это мне полезно, это ведет меня к тому-то и охраняет от того-то». Не его дело, как развивающейся инстинктивно массы, работать в мире отвлеченных идей: это дело его литературных органов. Они-то, не переставая идти в рядах своего народа, должны объяснять наиболее развитой его части внутренний процесс эстетических впечатлений и влияние их на здоровье и возрастание духа народного, — для того, чтобы предохранить всех и каждого от нарушения своей народности в литературе. Строгое соблюдение ее во всех без различия беллетристических произведениях полезно потому, что народ, которого достоянием должны делаться эти произведения, сознает, посредством них, свое украинское я и, следовательно, крепнет в своей народности и, следовательно, делается в своей массе солидарнее, и, следовательно, могущественнее противостоит всякому разлагающему влиянию другой народности. Вот оно, благотворное, жизненное действие легких произведений лирики и комизма, в которых может не быть и намек на моральную идею, и в этом отношении Шевченко в своей элегии «Нащо мені чорні брови» такой же великий деятель, как и в своей поэме «Катерина». И там, и здесь он заставляя сердце украинца сознавать себя украинским, а не каким-либо сердцем, а между тем заслуги его, как автора, различны в обеих пьесах.

Вот несколько мыслей, возникших у меня в уме по про-

чтении кой-чего писанного по-украински и кой-чего, выдаваемого за украинскую критику. Считаю не бесполезным заявить их в общих выражениях для тех из наших земляков, которые изображают жизнь украинскую художественным способом, и для тех, которые берутся созерцать ее в литературе способом философским. От души буду рад, если мои напоминания предохранят на будущее время наших литературных деятелей от погрешностей, которые уже ими сделаны, но которые бросаются в глаза не каждому.

СЛОВО НАД ГРОБОМ ШЕВЧЕНКА

Немає в нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася. А все ж ми через нього маємо велике й дороге нам право — оглашати рідним українським словом сю далеку землю.

Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, — всюди він був би між своїми. Боявся еси, Тарасе, що вмиреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе; нікого так, як тебе, на той світ не проводжали. Були в нас на Україні великі воїни, були великі правителі, а ти став вище всіх їх, і сім'я рідна в тебе найбільша. Ти-бо, Тарасе, вчив нас не людей із сього світу згоняти, не городи й села опановувати: ти вчив нас правди святої животворящої... От за сю-то науку зібралися до тебе усіх язиків люде, як діти до рідного батька; через сю твою науку став ти всім їм рідний, і проводжають тебе на той світ з плачем і жалем великим. Дякуємо богу святому, що живемо не в такий вік, що за слово правди людей на хрестах розпинали або на кострах палили. Не в катакомбах, не в вертепах зібралися ми славити великого чоловіка за його науку праведну: зібрались ми серед білого дня, серед столиці великої, і всею громадою складаємо йому нашу ширу дяку за його животворне слово.

Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій слов'янщині, і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна. Бажав еси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-Славутом: ти ж бо його любив, і малював, і голосно прославив. Маємо в бозі надію, що й се твоє бажання виконаємо.

Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти ж бо його ім'я з своїм ім'ям навіки з'єднав... Ще ж ти нам zostавив один завіт, Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли,— у нас нема
Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив еси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголати: то лучче ми мовчатимем,— і нехай одні твої великі речі говорять людям вовіки і віки чисту, немішану правду.

ПРОСТОНАРОДНОСТЬ В УКРАИНСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ

«Der Weg zum Recht führt durch die Sitte, der Weg zur Freiheit durch die Selbsterkenntnis, der Weg zur Macht durch das liebevolle Umfassen unserer nationalen Eigenart. Solch ein Weg ist langsam, aber sicher, und eine gute Krümm führt nit üm».

Riehl

Украинских писателей прежнего времени упрекают, бывало, в простонародном тоне и складе их произведений. Например, Белинского в этих произведениях поражала очень неприятно «мужицкая наивность и наивная прелесть мужицкого разговора». «Хороша литература,— восклицает он,— которая только и дышет, что простоватостию крестьянского языка и дубоватостию крестьянского ума!»¹ Это — суждение знаменитого русского моралиста-критика недавнего времени — суждение ума, проникавшего в тайны общественной жизни глубже всех своих сверстников. Как было не покориться его могущественному влиянию на современников и не пойти следом за Квиткою,

¹ Сочинения Белинского, V, 306. (Прим. авт.).

который, вняв добродушным советам столичных приятелей своих, низошел до подражания великорусским журнальным повестям своего времени! Но украинские писатели пережили благополучно период критических авторитетов. Их спасло уважение к человеческой личности, как бы низко ни была она поставлена в гражданском обществе, а это уважение проявляется во всей устной словесности нашего народа, в его песнях, легендах, притчах, пословицах, верованиях и понятиях о человеке вообще.

Становясь на уровне своей народной философии, наши писатели этим самым засвидетельствовали свое сродство в духе и истине с великою собирательною личностью простолюдина. Будучи, по своему образованию и положению в свете, людьми иного, не простонародного круга, они как будто не доверяли сами себе, что возьмут верный тон в повестях и поэмах, рассматривая явления народной жизни с точки зрения людей, цивилизованных по-иноземному. Они не ограничились небольшим кругом людей, усвоивших себе речь не народную; напротив, сойдясь братски с миллионами не цивилизованных по-иноземному земляков, в общих всему народу чувствах, занялись прилежным изучением и разработкой осмеиваемого Белинским простоватого простонародного языка и, выражая на нем высокие поэтические идеи, старались придать этому языку достоинство всенародной речи, в чем более или менее успевали. В то же время пища на языке, общедоступном для всех украинцев, они этим самым внушали многолюдному обществу «живых и ненарожденных» соотечественников своих убеждение, что говорят они правду, открытую для всеобщей проверки. Они не подделывались под простоватую речь человека неграмотного; они в счастливейших выражениях этой простоватой речи, принадлежавших людям по природе своей талантливым и, может быть, при своей неграмотности, гениальным, искали образцов и законов, как должно выражать душевные движения таким образом, чтобы литературному произведению сочувствовало возможно большее количество читателей и слушателей. Эта речь никогда не была им чужою: она была речью их матери в то время, когда душа набиралась первых понятий о достойном и недостойном, о прекрасном и отвратительном, о правом и неправом. Поднимая этой речью повесть в старом и новом времени до общечеловеческого достоинства слова, они избежали со стороны своих настоящих и будущих читателей недоверчивого вопроса: да знали ли они близко жизнь,

которую изображали? Что они не сочиняли того, чего не могло быть в украинской жизни, — доказательством этому служит именно призвание всего грамотного народа украинского к чтению их произведений, — призвание посредством языка, общедоступного в Украине. Не в замкнутом обществе любителей словесности проверяли они жизненный смысл своих произведений: они пускали их прямо в народ, — в те слои общества, которые не станут попусту тратить на чтение времени, нужного для самых насущных трудов и забот. Быстрая распродажа дешевых изданий в провинциальных захолустьях украинских всего лучше доказала воспитательное значение наших, покамест все еще немногих, литературных произведений.

Но в то время, когда люди, поднявшиеся посредством образования выше уровня массы простонародья, от времени до времени подкладывают ему удобопринимаемую им умственную пищу, — простонародье, со своей стороны, раскрывает перед ними богатства своей речи, своего самобытного ума, своей по природе эстетической фантазии. Единственный покамест литературный орган украинский, «Основа», представил уже довольно образцов переведенной на бумагу устной народной словесности и обладает, по этому отделу своему, сравнительно самым богатым запасом материалов. По нашему личному мнению, украинский журнал должен давать еще больше места этого рода статьям, сравнительно с собственно беллетристическими пьесами в стихах и прозе. Эти рассказы, записанные со слов старожил или людей, одаренных природною красотой и силою слова, составят насущную пищу талантов, еще не обнаружившихся, находящихся ныне еще в детстве и младенчестве своего возраста. По ним и писатели, выступившие уже на свое поприще, будут проверять свой язык, тон, вкус и самый строй мыслей. Это полная свежих жизненных соков почва даст в свое время богатейшие плоды.

Мы уже не говорим о том, что для этнографа этот отдел журнала — настоящая золотая россыпь, на которой, с помощью самой малой промывки, он добудет сведения об украинском народе бесценные. Вот почему, обращая на этот отдел «Основы» внимание ее читателей, мы в то же время советуем каждому, кто обстоятельствами жизни поставлен в близкие отношения с лучшими представителями простонародья и вообще так называемых в Украине *людей тямущих*, — слушать их с полным вниманием и класть на бумагу слышанное в возможно безыскусственном виде.

Нельзя, впрочем, сказать, чтобы в этом роде деятельности не было своего, особенного искусства. Оно состоит в умении выбрать между говорунами лучшего и из его речей, заметить истинно занимательное. Нам случалось быть свидетелями, что один и тот же рассказчик доставлял одному слушателю самые драгоценные вещи, тогда как другой ловил в его речах несвязные мелочи, из которых мог бы выбрать для себя кое-что только опытный писатель, но которые для слушателя обыкновенного были скучны и только. Стоит подумать над этим каждому: почему иной рассказчик увлекает изустным словом кружок слушателей, не чуждых эстетической образованности, и тот же самый рассказчик, будучи грамотен, не в состоянии положить своего рассказа на бумагу так, чтобы это не было скучно для тех же самых слушателей. Еще поразительнее факт, что двое записывающих слышанное, повторив очень близко чей-нибудь очень занимательный рассказ, производят на нас до такой степени различное впечатление, какое мы испытываем, читая хорошую и плохую повести. Бывали случаи, что записанное из уст рассказчика, без примеси фантазии, принималось читателями за произведение самого эстетического литературного таланта, тогда как то же самое перо вслед за тем производило, на основании вымысла, вялый и скучный рассказ, в котором только предубежденный читатель искал следов таланта.

Все это мы говорим для того, чтобы каждый, кому дорога идея родного слова нашего, идея глубоко жизненная, взял на себя труд подумать об этнографических очерках и потом, при всяком удобном случае, проверять свои умозаключения на самом деле. Есть в жизни много такого, чему никак другого не научишь. Воспроизведение слышанного в такой силе и истинности, чтобы те, кто не слышал, испытывали, читая написанное, то самое, что ощущал писавший, принадлежит, может быть, к тому же роду искусства, что и воспроизведение в слове видимого глазами, хотя здесь механизм действия ощутительнее для нашего наблюдения. Поэтому мы никак не скажем, чтобы это было дело легкое, все равно как не скажем, что оно — маловажное дело.

Указывая выше на плоды подобных трудов, мы исчислили еще не все. Последним и важнейшим их результатом может быть появление целой области литературных произведений во вкусе и в духе украинского народа. Как ни высоко стоит итальянец Боккаччио на суде потомства, но он, собственно говоря, был не более как искусный пере-

сказчик слышанного и испытанного лично. Между тем, смотрите, какую важную роль играла его знаменитая книга «II Desamogone», этот сборник небольших, очень просто — хотя и очень увлекательно — написанных рассказов: поэмы, драмы, комедии, романы пестрым роем вылетели из этой книги и распространились по всей Европе так широко, что и в русской литературе можно указать отголоски неподражаемой болтовни флорентийца XIV века. Никто из поэтов не произносил имени Боккаччио без уважения, а Байрон, в энтузиазме благодарности, которую он пытал ко всем достойным своим предшественникам, выразился о нем так, что этот, как он его назвал, «Bard of Prose», автор романтических рассказов, разве немного ниже Данте и Петрарки¹. Таким образом, и для талантливого собирателя народных рассказов украинских (здесь в самом деле необходим особенного рода талант) может представляться в будущем сладкая, не отравленная сознанием мелкого самолюбия или корыстных видов, надежда, что за его труд поблагодарит его некогда еще не рожденный Байрон.

Вообще, важность наших дел, каковы бы они ни были, не должна быть измеряема успехом их во время самого совершения; в отношении же украинской словесности, всего вреднее было бы для общего нашего дела, если бы мы управлялись желанием скорого торжества. Довольно с нас глубокого сознания, что мы все, как бы ни были различны наши силы, делаем дело народное и в настоящем строим будущность не собственную, не личную, а будущность нашего народа в неопределенно далеком времени. Сильное проникновение наше духом собирательной личности простолюдина и заявленный множеством случаев ответ этой личности на наши человеческие понятия о ней и братские чувства к ней — служат нам достаточным ручательством, что, при всей малости нашей, как отдельно взятых единиц, мы все вместе делаем дело немалое. Забудутся ли наши имена или воссияют в самых прочных памятниках народной жизни, т. е. в произведениях великих писателей, — все равно предчувствие грядущего оживления украинского племени должно сладко согревать каждую душу в ее стремлении к бесконечному.

¹ Dante, and Petrarch, and scarce less than they.
The Bard of Prose, creative spirit! he
Of the Hundred Tales of love...

Childe Harold's Pilgrimage, IV, 56.

(Примит. авт.).

Возвращаясь к началу нашей речи, скажем, что Белинский, при всей самостоятельности своего критического таланта, не в силах был стать выше понятий современного ему русского общества и, если бы даже возымел каким-нибудь чудом идею о простонародности литературы, осуществляемую в настоящее время украинцами, то его бы никто не поддержал, — все остались бы глухи к его убеждениям. У нас эта идея возникла вследствие исторического хода общественной жизни.

Грамотная часть украинского общества, еще до соединения Украины с государством Московским, в своих беседах отклонялась от общей всем украинцам речи в церковно-славянщину, в польщизну и в этот средний между тремя элементами язык, которым писались тогдашние юридические акты. По присоединении Украины к государству Московскому грамотные люди отклонились еще больше от простонародной речи в тот язык, который наши академики и семинаристы, вместе с московскими грамотеями, выковали для официального и литературного употребления во всем государстве; а когда в России появились стихотворцы, повествователи и историки, когда устроенные российским правительством так называемые народные училища и умноженные российским синодом семинарии охватили всю Украину пропагандою искусственного языка, составленного общими трудами украинских и великорусских грамотных людей, — простонародный украинский язык слышался только в песнях да в беседе людей, не умевших, по недостатку книжной образованности, объясняться иначе.

Как ни много вошло украинских слов и оборотов в книжную великорусскую речь, но в ней, естественно, преобладали элементы великорусские. То, что не было внесено в нее из простонародного языка, оставалось в пренебрежении у литераторов и равнодушно было обречено ими на забвение, чему доказательством служат и приведенные нами слова Белинского. Между тем, посмотрите, кто вносил словесный материал украинский в великорусскую речь во время ее литературной обработки? Люди, предубежденные против простонародности уже по одному тому, что захватили от польского образованного, шляхетского общества известное всем пренебрежение к простому народу. За неимением в языке московской письменности и в речи великорусского простонародья таких слов и оборотов, которые бы соответствовали бы новым государственно-общественным потреб-

ностям, они брали из украинского языка только то, что могло быть терпимо в новой среде, в которой они очутились необходимыми деятелями; все же, на чем лежал отпечаток «простоватости крестьянского языка и дубоватости крестьянского ума», как выразился Белинский, — все это они считали недостойным появляться в проповедях, законах, учебниках и чисто литературных произведениях. Естественно, что браку осталось слишком много и что в этом браке погребены были сокровища украинского слова, незримые глазами, притупленные чтением составленных опричь народа писаний.

Если бы в самом деле это был ни на что не годный сор, то он бы так и погиб в забвении; украинские простолюдины поокали бы, погакали бы еще с полвека, да и усвоили бы себе великорусскую книжно-народную или народно-книжную речь, подобно каким-нибудь зирянам; а то нет! Язык, не вошедший в великорусскую письменность, выражал жизнь, богатую своими особенностями, и засвидетельствовал свою гармонию и силу во множестве изящных произведений простонародной словесности. Народ неграмотный дорожил своим языком и не захотел с ним расстаться. Предать забвению памятники народного слова оказалось невозможным для людей образованных, да и сама наука книжная занялась их спасением.

Не стану распространяться здесь о весьма важном обстоятельстве: что в то время, когда дворянские дети поступали в низшие учебные заведения, где приходилось им усваивать знания и выражать их посредством искусственного общерусского языка, они оставляли дома мать и нянек своих, которые до тех пор говорили с ними на простонародном языке. Заблуждение наших отцов и дедов, что девицам не должно давать такого умственного образования, как мальчикам, было причиною, что женская часть средней руки дворянства оставалась вообще мало знакомою с языком великорусским. О дворянах мелкопоместных и говорить нечего. Те просто говорили: «Зачем учить дивчат грамотности? Для того разве, чтоб к паничам письма писали?» Это-то обстоятельство было причиною, что многие матери людей образованных были у нас вовсе неграмотны или полуграмотны, а неграмотность и полуграмотность делала то, что они с своими сыновьями, будущими учеными и писателями, объяснялись на том самом языке, что и какая-нибудь нянька-бабуся. Образованный изучением иностранных литератур ум не мог оставить без внимания

красоту материнских речей, не похожую ни на что им усвоенное в школе. Он, естественно, давал ей цену высокую, хотя и не имел еще средств доказать ее литературным способом.

Народные песни украинские, на которые обращено внимание с 1819 года, помогли этой оценке. Тут мы увидели, посредством печати, яснее прежнего, как прекрасен язык, о котором ни слова не говорится в учебниках и над которым наши наставники глумятся с кафедры¹. Сочинения украинских писателей, воспроизведших оставленную нами в селах и хуторах жизнь языком наших матерей, довершили наше перерождение относительно украинского слова. Нашей душе было любо в той стихии, которою продолжали жить не переделанные школою спутники нашего детства; мы радостно нисходили с училищных высот в простонародную толпу, и одна мысль, что мы говорим и чувствуем то, что говорят и чувствуют миллионы не захваченных учебниками людей, давали нашим умственным силам молодую свежесть.

Сближаясь с простонародною жизнью, так сказать, из благодарности за то, что в ней протекло наше детство, мы увидели в этой жизни вооруженным наукою зрением много неведомого нашим наставникам и, между прочим, пришли к убеждению, что простонародная украинская жизнь есть целый мир самостоятельных понятий человека о том, как ему быть на свете. Жизнь эта, как мы увидели, не так мелкодонна и узка, чтобы ее исчерпать наблюдательным умом в течение короткого времени. Жизнь эта по своему сохранила следы глубокой старины славянской и потом удержала в высшей степени любопытные остатки исторического бытия народов, от которых более или менее зависело ее течение. В ней до сих пор встречаешь характеры, по которым не только поэт, но и историк может воссоздавать личности, затуманенные летописями и историческими системами. Она, одним словом, заняла нас как новая наука, которой до сих пор не было дано принадлежащего ей места в ряду предметов, подлежащих ведению свободного ума человеческого. Отсюда-то, из этой таинственной глубины, в которую начали мы погружаться с недавнего времени, сила вещей начала, так сказать,

¹ Подобное глумление можно было слышать еще недавно в классных залах Киевского института благородных девиц от одного ученого мужа, которого отец, несмотря на продолжительную службу, до сих пор иначе не объясняется, как по-украински. (Прим. авт.)

выбрасывать на берег сокровища, показанные нам в обработанном виде нашими писателями.

Но все, что до сих пор сделано украинскою словесностью, есть не больше, как доказательство, что не напрасно образованные украинцы обратились к изучению своего простонародья и всего, что составляет сложившийся веками мир простонародной жизни.

Человечество не пускает в ход всех своих запасов разом. Много у него остается до поры до времени в спячку; многое оно разрушает, переделывает посредством новых явлений жизни в иной вид и потом опять обновляет забытое веками, пренебреженное народами бытие. К таким дивам, которых смысл все еще не разгадала наука, принадлежит воскресение славянского мира, а в славянском мире — воскресение украинской словесности. Деятели этой словесности, захватывая в круг разнообразных своих трудов всю массу говорящих по-украински и любящих украинский язык, этим самым заявляют человечеству своих стремлений. Самая многочисленность личностей, на которые распространены братские заботы украинских мыслящих людей, служит некоторым образом порукою в том, что, если бы это дело было не нужно для жизни, если бы оно было утопическою фантазиею только немногих людей, то собирательный разум заинтересованной в нем массы сам собою решил бы его несостоятельность. Для нескольких влиятельных умов возможно убедить в чем-нибудь эфемерном аудиторию или замкнутое общество любителей словесности, возможно даже — как это мы и видим — создать целый круг московских славянофилов, измечтавших себе какую-то Россию, небывалую для историка и несуществующую для простонародья; но относиться с кабинетною мечтою к тринадцатимиллионному обществу невозможно безнаказанно. Сговориться между собою, подобно московским славянофилам, украинский народ не имел никакой возможности. Следовательно, было бы весьма естественно противодействие с его стороны усилиям наших писателей, если бы они были признаны вредными или ненужными. Это противодействие необразованный народ всего скорее мог бы выразить совершенным равнодушием к украинским произведениям, а люд грамотный — печатным отречением от нашей словесности.

Вместо того мы видим явления противоположные. Никогда не слышавший об украинской словесности выходец из Украины в Саратовской губернии и сельский

житель между Львовом и Черновицем одинаково сочувствуют задушевному стиху Шевченка. Случайно попавшая в руки какого-нибудь загнанного семинариста повесть Квитки производит в нем переворот и присоединяет его к народу, от которого его отознило училище. Уроженец Воронежской губернии и воспитанник московского пансиона, а потом Харьковского университета, чтением украинских песен наводится на прямой путь и является нашим родным деятелем. Рано еще обнаруживать подобные факты, но их у нас множество. Что же касается до отречения, то при всем разномыслии с нами многих из цивилизованных по-иностранному украинцев, никто из них до сих пор не отрекся печатно от Шевченка, составляющего лучшее украшение нашей словесности. Скажем бо-лее. С того времени, как украинская словесность, с изданием «Основы», пошла более твердыми шагами и все лучшие великорусские журналы заявили свое сочувствие к честной, в политическом мире, украинца, который бы не трудно встретить образованного украинца, который бы не признавал себя украинцем. Но если бы появилось даже и много таких лиц из украинцев, которые подобно профессору Срезневскому (природному ярославцу) объявили бы с кафедры, что украинская литература — мечта, а украинская народность — выдумка, то участие множества грамотных людей и повсеместное сочувствие простонародья к произведениям нашей словесности сами по себе служат прочною основой делу и обеспечивают его как от упадка, так и от уклонения в сторону, противоречащую насущным требованиям жизни.

Таким образом, простонародность в украинской словесности не есть свидетельство бессилия наших авторов писать для выделившейся из народа сравнительно малочисленной части украинцев, а напротив — залог общенародного развития нашей словесности в будущем, на широком основании. Европейская цивилизация не представляет для нас чего-то ненавистного, как для московских славянофилов, которые объявили Запад гнилым и изобрели какое-то *русское воззрение* на науки и искусства. Мы изучаем дружески все, что выработано другими обществами и народностями, но благ для нашего народа ожидаем только от своеобразного развития его собственных нравственных сил и от увеличения средств к жизни на его родной почве. Мы не говорим, подобно прежним русским патриотам, что мы «идем быстрыми шагами по пути просвещения».

Ход наш не может быть очень быстр, потому что нас, желающих действовать при свете науки, очень много, и для нас — для людей *громадских* по своему мирозерцанию — немыслим истинный прогресс не только для целого народа, но даже для малочисленного общества, пока оно окружено со всех сторон не понимающими его толпами. Медленна должна быть наша работа, но верна. Чем больше человечности видим мы в украинском народе, тем больше должны мы приложить попечения о том, чтобы каждая сколько-нибудь мыслящая голова понимала ясно другую. Тогда только слово, эта великая сила человеческой природы, вступит во все свои права.

ГОГОЛЬ ПЕРЕД СУДОМ ОБЛИЧИТЕЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Н. Герсеванова. — Одесса, 1861. — В 8-ю д. — Стр. 171.

Книжка эта изумит каждого, кто не лишен здравого смысла и человеческих понятий о нравственности. Если бы что-нибудь подобное появилось при жизни поэта, можно бы подумать, что это пасквиль одного из тех грамотеев, которые в своей мнимой образованности похожи на варваров, находящих дикое удовольствие в том, чтоб обезобразивать высокие произведения скульптуры. Но прошло десять лет со смерти Гоголя — и нашелся человек, вдохновенный такою нелепою злобою к Гоголю-человеку и писателю, как будто душа Булгарина воплотилась в новое тело, — это факт очень печальный. Это показывает, до какой степени злоупотребляются у нас преимущества школьного учения и мысли, дрессированной дурными наставниками. Это показывает также, что значительная часть нашего читающего люду до сих пор поддерживает то воззрение на нравственность, которое проповедывали Булгарины и Сенковские под именем христианства, общественного благоустройства, просвещения и проч. Прежде чем г. Герсеванов написал свою книгу, он, без сомнения, выражал свои понятия о Гоголе не одному человеку и находил людей, слушавших его без смеха и негодования. Осмелившись ее напечатать, он, без сомнения, уверен, что существуют сотни, а пожалуй и тысячи людей, которые с ним согласятся. Это горькая обида не только для каждого, кто дорожит возвышенными явлениями русского духа и

русского чувства, но и для тех, кто вообще уважает благородство природы человеческой. Мы далеки от того, чтобы не признавать в характере Гоголя никаких грехов, а в его сочинениях — важных недостатков. Гоголь — чадо своего времени и своего общества. Немного, вероятно, создало это общество людей более честных, более готовых на бескорыстное ему служение, но не могли его создания не носить в себе следов Гоголя можно указать на многое, чего в вани и в жизни Гоголя можно указать на многое, чего в наше время не имел бы уже в себе человек его натуры. Но забрасывать его грязью по-герсевановски никто из нас не имеет права. Оскорблять таким образом память великого писателя — значит оскорблять достоинство русского человека вообще и наносить ничем не искупимую обиду личцам, которые любили Гоголя, как дорогую для нас личность. Если бы русское общество оставалось равнодушным к подобным явлениям, это значило бы, что в нем нет еще общественной нравственности, нет того для всех общего и для всех дорогого, что дает каждому великому и малому соединению людей морально-законодательную силу. Мы уверены, что, как ни ничтожна книжка г. Герсеванова в литературном отношении, но ее издание не останется поступком безнаказанным. Это одно из тех недостойных явлений извращенного ума и чувства, которые заслуживают всеобщего протеста. Пусть за г. Герсеванова станут одни, а против него другие; тогда мы будем знать, кто у нас поддерживает тьму, с таким трудом рассеиваемую писателями, подобными Гоголю. Примирения здесь быть не может. Мы уже и так довольно долго сидели в сумерках понятий о достойном и недостойном в общественной жизни. Что касается до пишущего эти строки, то он считает долгом своим заявить свое разномыслие с г. Герсевановым как собираетелю материалов для биографии Гоголя, которым г. Герсеванов дает превратный смысл, выдергивая из них клочки, которые ему кажется возможным перетолковать в противоположную сторону, и затемняя факты, свидетельствующие о благородстве природы Гоголя. Первый листок его нелепой книжки есть уже наглая ложь, какая когда-либо появлялась в печати. На этом листке напечатано: «Посвящается русской женщине, оклеветанной Гоголем». Вся книжка наполнена доказательствами, что Гоголь был лакей, в низком смысле этого слова, что он всех надувал, что он беспрестанно оскорблял родную мать, — ту мать, которая до сих пор живет нежным благоговением к его памяти! В одном

месте (стр. 56) г. Герсеванов заставляет Гоголя заискивать покровительства и у самого Булгарина через г. Максимовича. Это значит, что в письме к г. Максимовичу одно имя означено буквою Б. Пробегаю это произведение невежественной злобы, мы удивлялись ожесточению, с каким автор выискивал в жизни Гоголя все, во что можно было бы ему вцепиться, чтоб потерзать хоть полу одежды великого писателя. И все это так извращено у него, во всем так мало уважения к истине, так мало даже простого приличия, как будто он пишет для людей самых темных, самых беспутных, — для людей, наперед уже готовых осудить Гоголя, как писателя, на бесславие, а как человека — на позорную известность. Мы думали, что со смертью Булгарина перевелись люди, угождающие вкусу и понятиям ни на что не годного отребья русского общества; но, видно, лживость и предательство гораздо долговечнее, чем обыкновенно воображают. Эти свойства испорченной природы человеческой не лишены своей энергии и без боя не уступают своего места правдивости и благородству.

Крайне неприятно входить в подробности сплетен, наполняющих книгу г. Герсеванова, но если наше общество производит подобных авторов, то должно терпеть и удушливый смрад их писаний. На стр. 8 мы читаем: «Чем же был Гоголь? — спросят многочисленные его обожатели. Он был нищий, лакей, ненавистник русской женщины, клеветник ее, клеветник России». (Все это курсив).

Мы знаем, что Гоголь часто и почти постоянно терпел нужду в деньгах, т. е., по выражению г. Герсеванова, был нищий. Если в глазах, может быть, богатого автора быть убогим — преступление, то почему же оно не оправдано в его мнении благородным отречением Гоголя от наследства, в пользу сестер? Человек, нуждающийся в деньгах до нищеты и отдающий деревню душ в триста сестрам — явление поразительное для каждого, только не для автора, который называет Гоголя лакеем, воображая, что быть лакеем есть крайняя степень унижения. По-нашему, лучше быть честным лакеем, чем писать книги, в которых оставлен без внимания благороднейший поступок рассматриваемой личности и вменяется ему в преступление все — и даже чистота юности. В самом деле (этому трудно поверить) г. Герсеванов вовсе не обратил внимания на отречение Гоголя от имени, которого он, по закону, был единственным наследником, и воспользовался этим фактом только для самой грубой клеветы: «Отказался от своей час-

ти имени (говорит он на стр. 45), помогал родным — с условием, чтобы называли его гением и благовестили о том повсюду». Добродетельный автор никак не мог разминуться еще с одним фактом: что Гоголь взял на себя труд отвезти в Петербург двоих сестер и поместить их в институт. Конечно, Гоголь нашего времени в институт не поместил бы сестер, но в 30-х годах это было дело несомненно прекрасное. Автору ненавистен и этот поступок. Не находя, как обвинить в нем Гоголя, он приписывает это доброе дело тщеславию, а на стр. 34 говорит: «Кажется, что на сестер он имел своекорыстные виды». Чем же он это доказывает? Следующею выпискою из письма Гоголя к матери: «Они, покамест, будут переводить и работать для будущего Полюдинского журнала и для меня. Я хочу их совершенно приучить к трудолюбивой и деятельной жизни». (Стр. 34). Это говорит человек, о котором, по его еще детским письмам, автор делает такое заключение: «Но уже в эти лета выскazujeя характер его — холодный, черствый, совершенное отсутствие всякого чувства, лицемерие и деспотизм». (Стр. 9).

Мать, отпустив сына в столицу из патриархального родственного круга, опасается за его чистоту. Гоголь отвечает ей: «Как вы могли, маменька, подумать, что я — добыча разврата, что нахожусь на последней ступени унижения человечества!.. Я готов дать ответ перед лицом бога, если я учинил один развратный подвиг, и нравственность моя здесь была несравненно чище, нежели в бытность мою в заведении и дома. Что же касается до пьянства, то я никогда не имел этой привычки». Г. Герсеванов дает себе право по этим наивным строкам сделать такой приговор Гоголю: «Он явно сознается в душевной неспособности любить». (Стр. 19). Если бы мы не видели в труде г. Герсеванова нравственного уродства, мы бы спросили у него: неужели нравственность любви значит быть таким, каким опасалась мать, чтоб не сделался Гоголь вне ее кроткого надзора? Мы знаем, что в прежние времена юношескую нравственность основывали почти исключительно на воздержании. Мы можем упрекнуть старую методику воспитания в односторонности, но не знаем, какое здоровое человеческое общество не признает, что юношеская чистота служит основанием всего великого в нашей дальнейшей деятельности. Только при дурном устройстве домашнего и общественного быта, при стеснении молодой деятельности жестоким препятствием, при господстве предрассудков над

здравими поняттями о жизни, воспитание, основанное на материальной чистоте, оказывается недействительным и часто ведет к результатам противоположным. Если что-нибудь есть общего между этими последними словами и жизнью Гоголя, то и в таком случае надобно осторожно прикасаться к его таинственной личности, уважая в ней благородство природы, которым не способно было вполне воспользоваться наше общество. Г. Герсеванов не щадит Гоголя в своих догадках и предположениях, выдавая их за несомненную истину. Но у него все низость, все преступление в поступках Гоголя. Четырнадцатилетний мальчик пишет в 1825 году ответ матери на ее известие о смерти отца и выражается языком, господствовавшим во время оно всюду. Строгий его судья говорит: «Тут есть все, кроме того, что всякий думает найти — сыновней горести о потере доброго отца». (Стр. 10). Мы верим, что тоска по отцу свела в могилу сорокалетнего Константина Аксакова, а он не верит, что четырнадцатилетний Гоголь, скрывший от товарищей свою святыню — сыновни слезы, мог дойти до отчаянной мысли о самоубийстве. «Лицемерие, ложь!» — восклицает он, судя, вероятно, о Гоголе по другим школьникам и воображая, что всякая натура стачана, как сапоги, на один и тот же копыл.

Критика писем Гоголя к матери и сестрам у г. Герсеванова чудовищная. Лишь только Гоголь скажет: «не предавайтесь мнительности» или что-нибудь подобное — это грубость и дерзость! Лишь только даст совет, это деспотизм! Один только раз похвалил он Гоголя, да и то как бы с сожалением. Гоголь послал на свадьбу сестре 500 р. из первой выручки за «Вечера на хуторе». «Черта хорошая, — замечает наш непостижимый автор, — хотя нет тут ничего особенного».

Нападая на Гоголя за его юношескую нравственность, г. Герсеванов уклонился от известного механического учения о нравственности, которое часто пробивается в его книге. Уничтожая совет Гоголя, чтобы молодая девица занималась музыкой и танцами, так как танцы укрепляют члены, он говорит: «Как будто музыка, танцы, укрепление членов составляют главную цель воспитания благородной девицы; как будто не нужно прежде думать о нравственном, умственном и религиозном воспитании». (Стр. 26). Дикая неприязнь к Гоголю до того ослепила его, что он забыл, что на предыдущей странице сам же сделал выписку из письма Гоголя, в которой сказано: «Внушите ей пра-

вила религии: это фундамент всего». Ведь это согласно с понятиями автора, а между тем он, делая выписку, говорит о Гоголе: «Наставления его до того пошлы, что не понятно, зачем все это напечатано». (Стр. 25). Словом, недобросовестней этой книги мы еще ничего не читали. «Льстя постоянно людям нужным (говорит автор о Гоголе, на стр. 45), вознаграждал себя родными, изливая на них желчь, переполнявшую его душу, где *не было места ни одному добродушному чувству*».

Читатели извинят нас, если мы бросим на этом приговоре перо и не станем дальше перелистывать этого жалкого издателя бурсацкой грамотности.

Г. Герсеванов от жизни Гоголя переходит к критике его сочинений, но эта критика ниже всякого о ней отзыва. Прицая лучшее, что есть в сочинениях Гоголя, он вдался в крайность, противоположную крайности г. Максимовича, который не позволяет находить недостатков даже и в первых литературных опытах великого писателя.

КАЗКИ І БАЙКИ З СУСІДОВОЇ ХАТКИ, ПЕРЕЛИЦЬОВАНІ І СКОМПОНОВАНІ ПРИДНІПРЯНЦЕМ

Київ, (два випуски).— 1850, 1860.

Київ наш — чудний якийсь город. Стоїть він посеред України; дивиться в Дніпро-Славу; славиться дивами своїми по всіх наших селах и хуторах; чуємо про ті дива з малого малечку; рине до його божий люд літо в літо зо всієї України. Здавалось би: отут-то мусить словесність наша народна процвісти пишним цвітом! А виходить воно не так. Що ж сьому за причина? Багато причин, та піч у хаті. Нехай усяке домисляється, як знає, а ми скажемо тільки про самі книжки, котрі коли-не-коли виходять з київських друкарень.

Годилось би положити їх перед собою рядочком та й давати всякій книжці і книжечці ціну — нехай би товариство знало, що на київських горах преславних виростає і як воно приходиться до смаку нашому брату на чужині; та не так-то легко все те зібрати і в свою добу про всяку книжечку сказати слово. Іноді й рік мине, поки довідаєшся тутечки, що в Києві випущено таку й таку книжечку. Підеш по книгарнях столичних, питаєш: чи нема чого з України?.. Нічого нема! От перечуєш через люде, що

надруковано щось новеньке, випишеш, читаеш, «а час — мов віл з гори чухра». Тим-то мусимо вже порядок за- недбати, а котора книжечка навернеться яким случаем нам на очі, про ту й писатимем у «Основі».

Не скажемо, щоб у Києві — скільки він себе досі виявив рідним словом — панував чистий український смак. Первим друкованим писателем київським був п. Карпенко. Не пам'ятаємо, щоб хто ще раніше його надрукував що в Києві рідною мовою. Васильківські повісті якісь він оповідав. Давно ми їх читали, та й досі кривимось, спомінаючи те читання. Як погано орати, то лучче випрягти! От що ми пораяли б п. Карпенкові. Так де ж?.. У нас так повелось у товаристві, що як уродиться яка недотепа, чоловік ні до чого, і ліниве на просту яку роботу, і сонливе там, де треба обома ухами слухати, дивись — у писателі воно береться. Тим-то люде, в громаді поважні, довідавшись, що оце, мовляв, автор, махають рукою і одвертаються: нічого з таким чоловіком і говорити. Бо й справді між писателями українськими, хоч їх і мало, найбільш таких, що надяться, як то кажуть — не говівши, не болівши, пасочки з'їсти.

Між такими недотепами, що не звикли вчитись не то з книжок, та і в сільського розумного люду, перше всіх можна вказати на автора отих васильківських повістей. Коли хто хоче знати, що то за безписьменщина друкована, що то за ледачий смак оповідання, нехай загляне в ті книжечки. Показались вони і зникли з очей, і споминати про них не годилось би тут; так от же лихо: що скільки нам не впадало в руки київських книжечок, рідною мовою писаних, усі вони наче лежали вкупі з Карпенковими гниляками, отими васильківськими теревенями: так од їх карпенківським смаком несе! Може, в Києві що й гарнє надруковано, та ми не знаємо, а що вже ті книжечки, котрі до нас по сей час навернулися, то найбільш вони б'ють у вічі ледачим якимся смаком самої мови: наче ляхи ту мову землякам нашим попусували або бурсацтво понівечило. Слово ж словом, а то й саме нутро тих книжечок мов тобі клоччям напхане. Читаеш і зараз бачиш, що сей чоловік не то з великими чужоземними поетами, та й з Пушкіним (що вже ж і по школах його товкмачать) не обізнався; так і бачиш, що ані історія, ані критика, ані етнографія і вві сні йому не снилися. Пише знічев'я та й друкує, і думає, що, не будши розумним чоловіком у речах простих, всьогосвітніх, можна щось путне написати

про запас нашому товариству українському. Справді, хоч слідом нехай хто ходить за тими людьми, що оті книжечки нікчемні друкують: ніколи він їх не побачить за ділом путнім, товариству дуже потрібним ділом. Нема з них ні учителя доброго в школах, ні судді розумного і працювитого, ні господаря славного, і не виявили вони себе ані одним таким друкованим листочком, щоб згодився людям стороннім од нашої української справи. Отже, коли хочете знати, то сі, як мовляв Котляревський, «писарчуки поганих вірш», сі автори книжечок, не згідних і лакейству на забавку, сі дзвонарі, що дзвонять у солом'яні дзвони,— шпетять, та й не помалу шпетять, українську словесність. Живуть вони не на хмарах, хоч і літають поза хмарами: на землі вони живуть, і всяке їх бачить і знає, а бачивши й знавши, рівняє до тих людей, що, будвши дуже письменними і головатими на яке інше діло, до української словесності ані доторкаються. От і мізкують собі, що воно якась дурниця, бо гляньте: от і Шульга, чи там Бугай який, от і Хилько, чи Костур, чи там який Іванець, Новак абощо — люде книжкові з мальства, по всякій старовині оком займають широко і у всякій розумній речі дадуть раду хоч куди, а чом же вони не пишуть по-нашому? Пишуть вони іншими мовами, і видно з їх писання, що вони люде головаті, а по-своєму не пишуть... Виходить, що українська словесність справді така дурниця, як от про неї мовляв московський «День». «Живуть люде у одному городі, учаться у одних школах. Хто розумніший, той пішов на високі дзиглики і товариство звірило йому найтрудніші справи по науках і по судах або добрим господарем у селі вчинився, що всі його розум на ділі вбачають; а хто науки в школі не поняв і його розум на ділі вбачають, ні темним із школи вийшов, той — так собі ні письменним, ні темним із школи вийшов, той — дивись — книжечки українські друкує. Який же в тих книжках буде розум, коли сього чоловічка ніхто ніколи ні в якому ділі не вважав за розумного?»

Так мусять рахувати, так і рахують люде, що на словесність дивляться не яко на писані теревені, а яко на частину спільного діла громадського, діла життя людського; — що частина повинна служити на користь всьому товариству так само, як і всі інші, тільки своїм особливим способом. Коли б лучилось нам з тими розсудливими людьми у розмову раховити ввійти, то ми б, може, знайшли, що мовити й про високоповажних Іванців і Новаків, і тих Бугаїв, і Шульг. Не зовсім би ми їх праведними на їх ученому

шляху огласили. Ми б, може, вернулись у ті часи, як формувались їх голови розумні, і зуміли б, може, дорікати їх наставникам, котрі їх у глибоку, давню колію навіки вправили або в таку глибоку ковбаню завели, що вже й довіку там, як раки, мусять сидіти. Зняли б, може, ми ганьбу й з тих, що за їх молодого віку недотепами славлено, чи то камінням, егоже небрегоша зиждушії. Та не всяке має час до самої глибини усяку яву збагнути. Мізкують люде працюваті, за своїм негайним ділом, так, як їм на очі наvertsається. От і підпирають своїм живим словом нерозсудливе слово московського «Дня», а через те воловим поступом іде наша українська справа. Тим-то «Основа», прочитуючи всякі книжечки, що з Києва до неї доходять, хоч і радіє, що є на світі люде, котрі з усієї нібито сили коло свого рідного слова працюють, та що ж, коли все, що виробив рід людський літературою по інших землях, все те мов не при них писано?

Сумуємо ми тут не помалу, як се здається чудно сим нашим письменникам, що, мов, українцеві не треба того й знати, як інші народи коло свого побиту і коло свого слова порались. Не те, щоб їх собі за взір ставити: се інша річ. Наш брат, поживши поміж німцями, німцем не зробиться, та якось у нього своє діло твердіше і рівніше йде, що він на сулідські справи надивився. А найбільш у словесності. Погляньте на тих, що починали будувати інші літератури; также ж вони були найрозумніші люде свого часу — от хоч би Данте, Петрарка, Гете, Шіллер, от хоч би й Пушкін, се от хоч би й воскреситель польського слова Міцкевич. Се такі були люде, що візьми в нього з рук перо та постав його серед народної ради, то його мова найчутніша буде по всьому краю. А наші оці писателі, що про них зняли ми річ?.. Коли б зібрати в якому невеличкому сельці сивоусу громаду та й вивести його речником перед неї, — навряд, чи слухали б його діди і півгодини. Згадай, хто знає, 1854 рік у Корсунщині. Проявивсь там був речник з письменників. Що ж? Скепкували його неписьменні люде, дарма що розпинавсь за їх справи. З жалощів тільки, мов божевільного, од себе його не одганяли.

Отак же само й книжечки оці, що друкують нібито для громадської користі. Кому вони і на що потрібні? Треба своє товариство, свій народ добре знати, коли хочеш для нього писати, а свого товариства не знатимеш довіку, не знавши, як жили, як побивались і працювали інші народи і товариства. На Шевченка — часто чуеш — здаються:

що ось, мовляв, мужик, з крепаків вийшов і в школах не бував, та які розумні речі проглаголав!.. Ой, ой! Коли б то всі знали, що то за головатий був чоловік той Шевченко і яку він школу пройшов, попомірявши того шляху, що бодай, каже, більш не міряти, і поживши в столиці з усякими людьми! Ми знали Шевченка тоді, як він написав щонайвищі свої недруковані думи. Не було книжки живої і животноворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в нього непрочитана. Пушкіна він знав напам'ять, дарма що писав не його мовою, не його складом, а Шекспіра возив із собою, куди б не їхав. Ще ж не забудемо, що Шевченко добре працював над малярством і розкидав розумом по всіх малярських школах: то мало хіба там було корму для його голови? Об'їздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду, то се хіба не наука, не бібліотека життя людського? Чували ми його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла. А проте не скажемо, щоб Шевченко докінчав так, як ми сподівались, свій подвиг словесний. Захопила його хуртовина серед великого шляху; не дала йому лиха доля всього того вчинити, для чого він на світ народився. Написав він дуже мало, і одно се показує, що негаразд широко освітив він собі розумом ту жизнь, которую мусив малювати в своїх поемах і думках. Нехай би Шевченко мав усе те в голові, що мав Пушкін або Міцкевич, — не такий би ще з нього вийшов поет, дарма що довелось йому цілину орати.

Оце усе зважаючи, вертаємось ізнов до книжечок київських. Тим в них мало й життя, що самі їх автори, певно, живуть на світі мляво і не всі свої розумові сили в ход пускають. Про те вже мовчимо, що інший, може, вродився недотепою і що, може б, йому випадало пасти телята, а не книжки компонувати. Ні, між молодіжжю траплялось нам тепному чоловікові голову свою над книжками сушити, та й життя своє треба по волі на всі заводи пускати. Чи горілка, то й горілка, чи вечірниця, то й вечірниця; пий, з дівчатами крутись безпечно, а вже твій талант прокинься в свій час, і такої заспіваєш, що по всьому світі буде чути.

А ми скажемо, що nascuntur і малярі великі, і великі стрітелі, великі мужі громадські, і всякі генії так само, як поети, тільки не навчившись трудних усяких речей, до їх діла потрібних, застаються між людьми ні при чому. Не

школа робить поета — се так, та поет сам собі робить школу, і в тій школі працює більш, аніж працювали учені книжники по гімназіях і академіях. Добре ж, коли життя так йому складеться, що він собі сам раду дасть і до своєї мети, назначеної йому од бога, дійде; а буває й так, що знеможеться силами та й половини дороги не подужає скінчити. (Показали б ми на Гоголя, та багато про нього треба писати). Тим-то добре тому, хто в школі натрапить на розумного наставника і той йому допоможе на ноги знятись. Тим-то добре робили б ті молоді писателі, що книжечки нікчемні друкують, коли б не вганяли думкою за *суєтною славицею* та найближчого свого діла пильнували. Коли в їх єсть кебета до словесності, то вона через трудову науку не загине. Не всяка наука сушить розум: сушить його тільки навесний примус до науки, як от буває по бурсах. Чиє ж серце колотиться, читаючи Маколея, Бокля або Шіллера чи Міцкевича, в кого дух займається од живого слова наставника, тому певніша дорога до історії і поезії, аніж тому, хто з порожнім товариством править теревені і носиться легкими думками поза хмарами.

З тих людей, що пишуть по-нашому, є такі, що почали рано писати; є й такі, що почали писати, ставши вже, як-то мовляють, *людьми*. Нема закону неодмінного для творчества, тільки доводилося нам чувати, як люде дуже дотепні жалкують: нащо вони так рано почали писати! Чом їх не впинив ніхто розумний і, як-то написано, *владсть імій!* Чом їх не направлено на добре читання, котре поглинуло б їх охоту до розумової роботи! Чом їх не наставлено, як треба пильно прислухатись до розмови людей тямущих і добромовних! Чом їм заповіді не дано: що *хто хоче бути добрим оповідачем, той мусить перше бути добрим слухачем!* Завидують такі люде тим, що починають писати, багато вже дечого в голові мавши: як усякий їх листок, про що б вони не здумали писати, потрібен кому-небудь на діло живе, а не на забавку нікчемну, і рине з їх мізкування користь товариству, так що й своїми очима бачиш: сьогорні чоловік посадить зернятко, завтра воно прийнялось, там уже живі ростки пускає, наглянеш його ще пізніше — вже з нього люде, мов з готового хліба, користуються! Не будем таких спасених душ тут перелічувати; звернем увагу громадську на одного тільки писателя Ревякіна, затиш, що він оце недавнечко з своєю працею озвався і його ще мало хто знає, а писання його таке спірне, наче в доброго женця, що ниву свою зорав не лінуючись, посіяв

добре зерно густенько й рівненько, ніде порожнього місця не покинувши. Радіючи серцем, поглядаємо ми на його працю: «Поможи тобі, боже, добрий чоловіче!..» Вітаємо так сього ділателя чесного по самому його початку словесному. Твердо йде він своїм шляхом, і, може, його шлях буде й геть-то далекий і славний.

Оглянемось же тепер на «Казки й байки з сусідової хатки», що перелицював і скомпонував Придніпрянець. От що він сам говорить у своїй «Приказці або передній мові» (ми її надрукуємо його правописом):

«Не знаю як кому, а мені нема нічого на світі милійшого, як, забравшись літом у леваду, чи в садок, чи хоч у ліс та простягшись у холодку під грушею, чи під липою або під дубом, а зимою, як затопиться грубка, то перед нею гарненько усадовившись, розогрівать свої кісточки, а як ви-топиться — то на лежанці, розіславши повстинку та підмостивши у голови подушку, — нічого не робить і ні о чім не думати або ж, піддавшись думці, літать на неї як на криллях і далеко поза горами і по давнім часам, а найбільш, забравшись аж у дитські годи, припом'януть, коли, де, що і як робилось: тут зараз побачиш хату, у хаті людей давно, давно вже *повмиравших*, (та й хати вже тієї нема на світі) — на печі сидить стара бабуся, нянька ще матусина, біля неї на днищі з гребнем і мичкою куховарка, а тут моя нянька, кучір і ще двоє, чи троє дівчат з гребнями, та нас дітей двоє, ті прядуть або друге що роблять, і хто-небудь каже казки — та які й казки! Довгі та хороші або страшенні, що аж мороз пробира і волосся дибом стає! Та тулиться одно до другого, мов у хаті нема нікого.

Отож як виріс я та навчивсь грамоти, почав шукать по усім книжкам тих казок, так що ж? Руських і багацько є, між ними нібито й наші — та не так, не по-нашому, попадались інколи й наші — так позапаховані у такі книжки, що не всякому можна й добратись до них, а деяких вже й на світі нема; отож, шукаючи так, пробравсь я аж до сусіда у Польшу, і тут найбільш надібав тих казок та й почав їх списувать та на свою мову перекладати, а деякі й від себе споминати і, злагодивши так чимало їх, здумав собі: може, й опріч мене є ще такі, що побиваються за тими казками, ану ж я поможу їм і почну друківати чи по одній, чи там по скільки прийдеться, і якщо прийдуться до смаку, то, може, і всі передрукую, а як піде наше не в лад, то ми з своїм і назад: нехай зостається надалі.

Що ж господа громада на те скаже?»

Поки що скаже громада, а ми з самої сії передньої мови вбачаємо, що чоловік пише по-нашому гаразд. Трохи в нього одзивається старої моди словесної, що нібито нашому братові все тільки лежня на думці, та дарма: ми любимо з себе трошки покепкувати; се вже така в нас запорозька вдача.

От ляхи — то вже ні: ті все себе величають та хвалять, що й господи якими людьми здадуться, хто пійме їм віри!

Щодо самих казок, то се добре надумавсь Придніпрянець, щоб кинутись сюди-туди по сусідах та дещо своє по-визволяти.

Багато нашого по чужих хатах позалежувалось, що не всяке вже й пізнає, чие воно спершу було. Багато позабирали в нас усякого добра сусіде, багато і самі наші предки по чужих людях порозносили. Тепер тільки й чуеш: «се він із польської мови, з московської мови взяв», а воно бог зна коли було наше «непрошене й не дане», тільки що не було в нас на Україні захисту все те ховати.

Тим-то ми дуже похваляємо Придніпрянцеву думку, тільки просимо любого земляка нашого, щоб він якомога обчищав, що до нашого добра по чужих хатах поналипало. Ще тільки дві казочки він появив, то нам нема охоти нишпорити по його манісіньких книжечках, чи нема в них якої помилки; нехай уже за одним заходом колись про них поговоримо, а тим часом раємо товариству купувати сі казочки і читати, в кого є дітвора, до казок охоча.

Тільки шкода, що правопис на польщизну в них збивається.

Як дали ми одному хлопчику, що вивчивсь читати по Шевченковому «Кобзареві», то він і звомпив, чи се по-нашому, чи по якому іншому? Чоловік учений не зупиниться, хоч трохи й скривиться од тих «чи» (czy), «ши» (szy), «щи» (scszy), а в дітей мова ніжна, бо то ще тільки мати рідного слова їх учила, і не чували вони, як той люд розмовляє, що захопив у свою річ твердої польщизни. Наш полтавський українець, або хоч і брат Шевченків з Канева, з Корсуня, не вимовить так «воли», як лях вимовляє своє «woły», і не скаже «ми», як москаль притягне тобі своє московське «мы». Наша вимова займає середину між «и» (по-ляцькій «у») і другим «и»; то нашо ж вам свої книжки тими болгарськими «ери» з церковних книжок засівати? Ну, та се річ не велика;

ото добре, що Придніпрянець гарно по-нашому пише, тільки де-не-де скривить; як от і в передній мові: «людей, давно вже повмиравших», або хоч і в цих словах: «перелицьованих і скомпонованих Придніпрянцем».

Овва! Чи в нас же до ладу такий творитель, як оцей «Придніпрянцем»?

Остерігаючи товариша нашого од таких помилок, ми його просимо нашого слова в гнів не приймати, та й праці своєї не занедбовувати, аж поки доведе її до самісінького кінця. Тоді, може, ще ми про неї яке слово скажемо.

ПЕРЕГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ КНИЖОК

Скарб, бібліотека для любителів русского и мало-российского чтения. Выход I, Киев, 1859. В 16-ю д., стор. 329, 15 и 18.

Разок намиста, Михайла Юркевича. СПб., 1861. В 12-ю д., стор. 41.

Мотря Кочубеївна, драма в 5 годинах, мовою мірною, зложення Марка Онука. Година перша, Київ, 1861. В 24-ю д., стор. 47.

Се такий «Скарб», що, знайшовши його, не знатимеш, де діти... хіба тільки покинеш: нехай ще хто знайде та знов покине. На другому листочку надруковано: «Мішок стихів і торбинка віршей». Зверху в сьому мішку якийсь П. Базилевич похвалив стихами бога, та так же нечумазно похвалив, наче голодний вовк серед степу. П. Б-ч прибрав собі до смаку ще іншу працю: рубонув стихами про славу Росію, та як рубонув! Ось слухайте:

Обширна славная Россия,
Две части света обняла.
Что перед ней края чужие?
Она пространна и светла.

Бачте! Кажуть, що в нас на Україні трохи розумних людей. Де тобі трохи! За ними нікуди й не протовпишся, — аж земля од них стогне, не то що! Он який «Скарб» надрукували! Аж сумно. Та не журітесь, шановне товариство: тут й по-нашому дещо пописано. Якийсь д. Лисько вимудрував акростих: «Жіночки бажаю». Другий хтось розказав віршами про солдацький патрет так, наче справді що почухалось об його на ярмарку або п'яле до його поточилось, як опасувався Кузьма Трохимович.

А то ще в тому ж «Скарбі» надруковано польську по-
вість Крашевського по-московській. Про неї нічого не
скажемо, тільки що заняла вона 329 страничок, а на
«Скарб» осталося 69. Під кінець надруковано в «Скарбі» то
се, то-те по-московській і названо «лоскутним рядом». Там
знайдете таке диво, що «истый малоросс или крымчак не
любит никакого труда, разумеется, если он родился и
вырос в своей хате». Один, мовляв, такий удався, що як
засне, то спить сутки і другі, наче мертвий, що притьмом
жінка заходиться ховати і попа прикличе. Тоді він луп
очима, та й не гадки. От які реп'яхи родить наш славет-
ний Київ!

Поживляться любителі читання!

Розгорнемо другу книжечку, чи не полегшає. Гарно ся
книжечка прозивається: «Разок намиста». Чи добре ж се
намисто, таке що з роду в рід переходить і довіку з цінни
не спаде, чи, може, скло жидівське або нанизаний на
ниточку горох про дитську іграшку? На початку книжечки
заспівав добродій Михайло Юркевич до Шевченка. Про
що ж він заспівав? Летів, каже, високо орел та й назирив
нижче себе гусей, спустився на гусака, вдарив та й сів
за свою трапезу, а гуси полетіли собі. Отаке-то, мовляв,

Отаке-то на сім світі
Птицям птиця робить...
Як захоче попоїсти,—
Слабішу й коробить.

А що? Хіба не гарно?
Се те ж саме, що казав Шевченко:

Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде:
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...

Ще і підписано, щоб знали, коли співав новий поет до
старого поета: «1852 р., ноября, 24».

Чом, справді, не співати по готовому сліду? Шевченко
співав про тополі:

Стан високий, лист широкий,—
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке, синіє,—

а новий поет співає про кленка:

Високий стан та тоненький
К небу простягнувся,
Широкими листочками
Увесь одягнувся.

Кленок буває краще тополі — як до кленка. Шевченко
посадив свою тополі серед поля, а новий поет — свій кле-
нок на могилі: показніше. І справді є таке в нового
поета, що й не снилось Шевченкові: є в його думки
зелені. У Шевченка є тільки «думи, рожеві квіти»,
та й годі, а тут он яке диво! До чого-то чоловік не доду-
мається, як зачне чухати потилицю? Може, тільки днів зо
два й посидів пан Михайло Юркевич над своїм кленком,
та й є цяцька з зеленими думками!

А то ще є в нього козак з курчавим усом і синьоока
дівчина — гарна пара, та ніяк не можна розібрати, що з
нею сталося. Ішли, каже, полем —

Ішли по полю, мовби мана,
Обнявшись двоє.
Де ділися?.. Бог їх знає!..
Про те мовчить поле.

«Так, — каже, — на світі все діється». Ні, далєбі, не такі
На світі хоч трохи розумніш діється, ніж у сих віршах
химерних. Морока нам з сими віршами! Нащо їх видумано
компонувати?

Святе діло — проза: що схочеш, те й скажеш; а там, мо-
же б, і повернув чоловік мізком по-людській, так навіжен-
на ж рифма не слухає; от і виходять такі вірші, як
оці:

Не розкажуй же, дівчино,
Чого серцем нудиш,
Не розкажуй добрим людям,
Бо ти себе згубиш!
Хіба скажи тому хлопцю,
По якому стука...—

се, бач, серце стука по хлопцеві — наче довбешка або що.
Читаючи «Разок намиста», не раз приходилось нам пита-
ти в поета: що-бо се ви, паничу, хочете сказати? Говоріте
спроста, то ми й зрозуміємо, і гаразд воно буде — так куди!
До чумацької дороги він так озивається:

Чумацька доріженька...
Спочинь на часочок,
Бо вже гори напинають
Рожевий віночок!

Чом же се так? Чом не говорить по-людській наш поет,
а все якось ізвисока займає? Мабуть, чи не того, що ні про
що гаразд йому говорити, бо й сам він, посеред книжечки
своєї, признався; каже:

У думки заглянеш свої заповідні! —
Аж сміх розбирає, які вони бідні!

Так нащо ж папір псувати, коли так? Лучче б ви дерево
по Україні саджали, ніж на чужині українські вірші друку-
вали. Там скрізь голо, скрізь злидні, а ми тут виспівуємо
про кленків, то про козаків, з *курчавими* вусами, та зне-
чев'я псуємо рідну мову, не навчившись її добре в тих
людей, що ждуть від нас підмоги не словом, а ділом.
Може, іноді й слово стане їм у пригоді, та не таке, як оці
вірші:

Бувало й таке,
Що цур і казати,—
Надворі нудьгують,
Нудьгують і в хаті.

Або оці:

Стояла грушка молода,
Старим покійничком привита.

Перебравши весь «Разок намиста», не знайшли ми в
ньому ні зернятка годящого. Коли й попадалась яка зерни-
на, то з чужого намиста.

Ото, мабуть, начитавсь панич «Кобзаря» — «ке й собі
напишу!..» Ой, паничу, паничу! Коли б ви знали, як
глибоко в морі ростуть коралі, що з них намисто нижеться!
От же ще глибше на дні душі людської затаїлися поетичні
речі, що ними, мов дорогими коралями, людська дума
закрашається. Коли не вмієте спускатися в ту глибину
таємничу, — шкода вашої праці — віршоване намистечко
низати!

¹ Отже, у в. п. М. Юркевича есть таке зернятко, що було б жалко,
якби воно загубилось. Нечасто доводилось нам знаходити в стихах
письменного — подражательного — складу стільки тепла, як от у цім
«Гомоні»:

Гомін, гомін на Україні:
«Скоря воля буде»;
Виглядають зо всіх країв
Тую волю люде;

Виглядають, як сонечко
На землю погляне,

А заглянемо ж іще в третю книжечку. Се, як бачите,
драма, та ще й мовою не простою, а мірною зложена.
Поки не вийшла вся вона (бо се тільки акт первий),
не маємо ми права ані хвалити, ані гудити. Інша річ —
мова. Мова в сій книжечці кумедна. Добродієві Марку
Онуку здається, що тільки підбав у московську мову «и»
та наших українських кінчиків, то й буде по-нашому. Ось
як у нього дійові люде говорять:

Один тільки мелькнув для мене місяць
Зо дня окончання мого учения —
І рій товарищів моїх завзятих
З-за книг, з-за письма і зразу вмчав
У школу удалі й одваги,— мигом.

Здається нам, що по такому початкові небагато зна-
йдеться охочих до читання «Мотрі Кочубеївни». Ми не ва-

Виглядають, як і темно
Над землею стане;

Виглядають, піджидають,
Як і місяць зійде...
Із якого золотого
Вона краю прийде?

Піджидають, викликають,
Щоб не заблудилась,
Щоб з нової доріженьки
Вона та й не збилась.

Де ж ти, воле, забарилась,
У якому краю?..
Чи ти з богом розмовляєш
У святому раю,

Чи з царями, чи з панами
Ти затолковалась,
Чи до вільних до пташечок
Щиро прив'язалась? [?]

Де ти, воле, дорогая,
Безсонная думко?..
Де літаєш, соколівно, [?]
Ноева голубко?..

Коло бога споконвіку!
Ти усе витаєш,
Коло царів, коло панів
Щастя-долю маєш;

жимось ввіходити в колючий віршовий чагарник, а поглядаючи на нього скраю, думаємо: що, коли справді бог дає чоловікові кебету до писання, то перше всего дає йому гарне вимовне слово. Трапляються люде, що, мавши гарне вимовне слово, не мають праведного таланту, а сього зроду ми не чували, щоб чоловік, мавши праведний талант поетичний, не мав вимовного слова. Тим-то кладемо на високу полицю у всякий склад «Мотрю Кочубеївну» та й не жалкуватимемо, що, може, воно що-небудь дотепне, а ми й не прочитали: певне, дурниця.

[ВІКТОР ЗАБІЛА]

У листопаді 1869 року помер на Україні у городі Борзни, сивим дідусем, писатель давнішої школи Віктор Забіла. Він був багатого батька син, служив колись у гусарах чи кирасирах, любив жити по-панській, щоб гостювали в його пани раз по раз, як то на Україні не за давніх ще часів. Через се звівся неборак до тла і останок віку дожив у сестри-жалібниці на ласкавому хлібі. Добрий був чоловік з нього і до простих людей. Своім крипакам повибудовував хати порядні. Шевченко і П. Куліш любили в нього гостювати, бо мав великий дар до сміхотворства; вважали вони його за такого коміка в оповіданнях словесних, яким був його товариш по школі,

Щастя й долю ти розносиш
По цілому світу...
Поглянь на нас! І ми ж люде,
Хоч і носим свиту!..

А ми б тебе, нашу думку,
В піснях проспівали.—
І в молитвах, що за тебе,
На колінка б стали,

Заспівали б: нехай гомін
Роздасться по світу,
Що й ті вільні тепер стали,
Що носили свиту!

А в молитвах, що за тебе —
Дякували б богу,
Що воленька не минула
Й нашого порогу.

Гоголь, у творах писаних. Коли б доля поставила його замолоду між такі люде, як Гоголь, а не між офіцерства, то вийшов би з нього артист великий. У Галичині деякі співи його, як-от: «Не шебечи, соловейко», «Гуде вітер вельми в полі»,— сталися народними. Мав Віктор Забіла від природи правдивий дар поезії, та нікому було його підпірати і направляти. Через се в його піснях мало чистої, немішаної поезії і доброго народного смаку, і проте заслугує й він дяки в потомства, бо ще тоді почав свої співи складувати, як Шевченка не було в словесності. За життя покійника Забіли критика українська була до нього надто жорстока. Гнівались на нього за 1847 рік. Не вмів оцінювати тих мук, яких тоді дізнали передовики українські, та ще лестивсь до вельможних панів, що того не заслуговали. Мертвому весь недорозум прощено; плакали по ньому ті самі очі, що з погордою на його хиби дивились. Здався він мертвий чистим первоцвітом українським, що мовби на нього і одна крапелька української грязі не впала... Чистими слізьми брати по братові заплакали.

гоєсила об'єднання Великого князівства Литовського з шляхетською Польщею, і до 1795 р. (третього поділу Польщі).

...реєстровим, чи городовим козакам... — Реєстровими називались козаки, що входили до так званого реєстру. Польсько-шляхетський уряд з метою обмеження зростання рядів козацтва, яке вже ставало помітною військовою силою, що все більше починала протистояти польсько-шляхетському пануванню на Україні, запровадив так званий реєстр, тобто списаних з реєстру козаків почалося невдоволення, яке вилилось в 1630 р. у велике повстання, очолене Тарасом Федорівичем (Трясилом). Реєстрові козаки були приписані до певних сотень і полків, які розміщувались у найбільших містах України. Тому вони називались ще й городовими козаками.

Тарас Трясило — Федорівич Тарас (рр. нар. і см. невід.), гетьман нерєєстрового козацтва, керівник селянсько-козацького повстання 1630 р. проти панування шляхетської Польщі.

Павлюк — Павлюк (Бут) Павло Михнович (р. нар. невід. — 1638), гетьман нерєєстрових козаків, керівник селянсько-козацького повстання 1637 р. проти польсько-шляхетського гніту. Після капітуляції повстанців під Боровицею був страчений у Варшаві.

Бровар (броварниця) — пивоварня.

«Розмилась козацька слава по всій Україні...» — слова з відомої гайдамацької пісні:

Максим козак, земляк з славного Запорозжя,
Прощитає на Україні, як в горі рожа —
Розпустив козацьке військо в славнім місті Жаботині,
Гей, розілялась козацька слава по всій Україні...

Низ — Великий Луг, малопрístupна лугова й степова смуга в нижній течії Дніпра, куди стікалися численні втікачі від гніту польських панів. Згодом тут утворилася Запорозька Січ.

Виговський Іван (р. нар. невід. — 1664) — за Богдана Хмельницького — генеральний писар, у 1657—1659 рр. — гетьман України, очолював ту частину козацької верхівки, яка прагнула розірвати союз України з Росією.

...навіженого Юрся Хмельниченка... — Хмельницький Юрій Богданович (бл. 1641—1685), молодший син Богдана Хмельницького, ще за життя батька був проголошений гетьманом. Відразу ж після смерті Богдана Хмельницького, скориставшись з молодості Юрія, І. Виговський домогся того, що його було проголошено гетьманом. Але після втечі Виговського до Польщі Переяславська рада 1659 р. обрала Ю. Хмельницького гетьманом. Слабовольний і безхарактерний, він став маріонеткою в руках козацької старшини, тісно зв'язаної з польським панством,

і 1660 р. підписав Слободищенський трактат, за яким Україна переходила під владу Польщі. Безпосереднім наслідком цієї угоди було загарбання шляхетською Польщею Правобережної України. Пізніше, у 1663 р., Юрій Хмельницький був змушений відмовитись від гетьманства і постригся в ченці. Наприкінці 70-х — на початку 80-х років турецький уряд робив спроби використати його з метою підкорення України. В 1677 р. султанський уряд проголосив Ю. Хмельницького, який тоді перебував у татарському полоні, гетьманом України, а в 1681 р. позбавив його цього титулу. Через чотири роки (у 1681 р.) Ю. Хмельницького вдруге призначають гетьманом. Після піврічного «гетьманування» його було страчено турками у Кам'янці-Подільському.

Тетеря Павло Іванович (рр. н. і см. невід.) — представник козацької верхівки, що орієнтувалася на шляхетську Польщу. Після відмови Ю. Хмельницького в 1663 р. від гетьманства проголосив себе гетьманом Правобережної України. Брав участь у загарбницькому поході польсько-шляхетського війська на Лівобережну Україну в 1664 р., у придушенні селянсько-козацьких повстань. Після посилення антифеодальної боротьби народних мас був змушений у 1665 р. відмовитися від гетьманства, втік до Польщі.

Рада — тут: козацький сход, збори, на яких вирішувались внутрішні справи козацьких з'єднань (полків, сотень), обирались керівники.

Полковницькі клейноди — ознаки полковницької влади: булава, пірнач тощо.

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру, що його видавали в 17—18 ст. на Україні гетьмани. Тут: гетьманська грамота, постанова.

Рейментарський пірнач — ознака влади воєначальника (полковника); полковницька булава, яка мала зверху, замість кулі, металеві пластинки, що розміщувались навколо стержня (палиці).

Пилявці — у бою під Пилявцями (тепер с. Пилява, Лещинського району, Хмельницької обл.) 1648 р. Богдан Хмельницький розгромив військо шляхетської Польщі.

Збараж — у червні — серпні 1649 р. у Збаражі (за сучасним адміністративним поділом Тернопільська обл.) Богдан Хмельницький оточив військо шляхетської Польщі.

Васюта Ніжинський — Василь Золотаренко, ніжинський полковник. ...Сомка вибрали одностайно гетьманом у Козельці? — У м. Козельці (тепер Чернігівська обл.) 1662 року відбулася старшинська рада, на якій наказним гетьманом Лівобережної України було обрано Сомка Якіма Семеновича (р. нар. невід. — 1663). Запідозрений у сепаратизмі, Сомка було позбавлено гетьманства, а пізніше — страчено.

Преосвященний — єпископ.

Гетьманщина — напівофіційна назва Лівобережної України після

Андрусівського перемир'я 1667 р., за яким за Польщею закріпились Правобережна Україна і Білорусія, а за Росією — Смоленськ, Сіверська земля та Лівобережна Україна. Гетьманщина користувалась певною автономією: управляв нею гетьман, який формально обирався на загальній козацькій раді, а згодом призначався або затверджувався царським урядом; існували свої збройні сили (козацькі полки) та адміністративно-судовий апарат. У 1781 р. царський уряд ліквідував суспільно-політичний устрій Гетьманщини, замінивши його загальнодержавним устроєм Російської імперії.

Брюховецький Іван Мартинович (р. нар. невід.— 1668) — отаман запорозького козацтва, обраний на Чорній раді 1663 р. в Ніжині гетьманом Лівобережної України. В 1668 р. убитий козаками в Диканьці під час повстання.

Каштеляни — начальники, коменданти міст або фортець у феодальній Польщі.

Гайдуки — озброєні панські слуги, що носили одяг на угорський лад. Назва пішла від угорського найманого війська (легкої піхоти).

Ронди — кінська зброя.

Гаркебузи — аркебузи, старовинні рушниці з важким дулом.

Паволоч — містечко на Київщині (тепер село Попільнянського району Житомирської обл.), в 17 ст. — центр Паволоцького полку, який відігравав значну роль у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського поневолення.

Гвинтівка — один із прибічників Брюховецького в його боротьбі за гетьманську булаву. Після обрання Брюховецького гетьманом деякий час був ніжинським полковником.

Вишневецькі да Острозькі — старовинні українські князівські роди, були найбільшими магнатами в шляхетській Польщі.

Горорізьба — барельєфи, скульптурні твори, в яких зображення виступає над площиною фону більш ніж на половину свого об'єму.

Сівера — Сіверщина, народна назва територій, що входили до складу давньоруського удільного Сіверського (Новгород-Сіверського) князівства.

...про тих Олегів, про тих Святославів... — Ідеться про перших київських князів, що правили в 9—10 ст. і уславились військовими походами.

...нещасливий Берестецький рік. — У бою під Берестечком, на Волині у 1651 р. військо Богдана Хмельницького через зраду татарського хана зазнало поразки.

Радзівіл — Радзівіл Януш (1612—1655), литовський коронний гетьман. У 1648—1654 рр. стояв на чолі литовсько-шляхетського війська, що діяло проти селянсько-козацьких військ. Скориставшись з їхньої поразки під Берестечком у 1651 р., раптово вдерся в Київ, пограбував місто і деякий час утримував його в своїх руках.

Старий, або Верхній город — старовинна частина Києва, розташована на горі над Подолом. Тут знаходилась резиденція князів за часів Київської Русі.

Киселівка — гора у Києві над Подолом, на ній за часів литовського панування містився замок. Свою назву дістала від останнього перед Хмельниччиною київського воеводи — Адама Киселя.

Кармазин — сукно малинового кольору.

Джеджалій — Джалалій Филон (рр. нар. і см. невід.), один з полковників у війську Богдана Хмельницького, учасник багатьох битв проти польсько-шляхетського війська.

Чинш — натуральний або грошовий податок, що його платили особисто вільні селяни за користування державними або поміщицькими землями. У 14—16 ст. чиншові селяни існували на українських землях, загарбаних шляхетською Польщею.

Січові братчики — запорозькі козаки. Запорозька Січ називалась братством, а запорозькі козаки — братчиками.

Барабаш Іван (р. нар. невід.— 1648) — осаул реєстрового козацького війська, прибічник польської шляхти. Скараний козаками, які в квітні 1648 р. повстали в Кам'яному Затоні на Дніпрі (поблизу Кременчука) і приєдналися на Жовтих Водах до селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького.

Дача — тут: податок, данина.

...перед Братством Сагайдачного... — Київське церковне братство мало свою школу. Активну участь у діяльності цієї організації брав гетьман українського козацтва Сагайдачний, який, щоб відстояти братство від утисків з боку шляхетської Польщі, у 1620 р. разом з усім військом Запорозьким увійшов до його складу.

Сагайдачний — Конашевич-Сагайдачний Петро Конюнович (р. нар. невід.— 1622), гетьман українського реєстрового козацтва, талановитий полководець, відзначився своїми походами проти татар і турків. Родом з Галичини, виховувався в знаменитій Острозькій школі. Будучи непримирним ворогом унії з католицькою церквою, виступав захисником східнослов'янської культури, православної церкви. Йому належить значна роль у розширенні діяльності Київського братства, в боротьбі за перетворення Києва в загальносхіднослов'янський просвітницький центр. Тяжко поранений 1621 р. в битві з турецькими військами під Хотинем, де командував козацькими загонами. Помер в 1622 р.

Ганна Гулевичівна — Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (1575—1642), дружина київського воеводи, одна з засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. Поборниця поширення освіти на Україні.

Нечай і Морозенко. — Нечай Данило (р. нар. невід.— 1651), терор народно-визвольної війни 1648—1654 рр., сподвижник Богдана Хмельницького. Морозенко — популярний герой народної думи.

Байда — герой української народної думи «В Цариграді на ривочку».

Самійло Кішка — ватажок повстання українських невольників на турецькій каторзі (1599), оспіваний у народній думі. Після повернення на Україну був обраний запорозьким гетьманом.

Пічвартаста — триста п'ятдесят.

Черес — шкіряний пояс, в якому носять гроші; виготовляється з двох складених до купи і зшитих по краях ремінних пасків.

Кажанок — шкіряна або хутряна куртка.

Соломаха — рідка борошняна страва (переважно гречана), готується на маслі.

Межигорський Спас — Межигірський Спасо-Преображенський православний монастир поблизу Києва, мав тісні зв'язки з Запорозькою Січчю. У 16—17 ст. був шпиталем для престарілих запорозьких козаків.

Блаватас — шовкова тканина блакитного кольору.

Чорна Гора — Чорногорія, країна на заході Балканського півострова. Нині — республіка в складі Югославії (СФРЮ).

Омелькович Симеон — київський князь часів литовського панування на Україні, походив з династії Ольгердовичів.

Гладкий Матвій (р. нар. невід. — 1652) — миргородський полковник, брав участь у битвах селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетських поневолювачів під Корсунем та Пиллявцями. За свідченням літопису Самовидця, намагався стати гетьманом.

За наказом Богдана Хмельницького його було страчено.

Наливайко Северин (р. н. невід. — 1597) — ватажок козацтва в 16 ст., у 1596 р. очолив повстання проти польських і українських магнатів, яке в бою біля річки Солониці (поблизу Лубен) зазнало поразки. Виданий козацькою старшиною, після страшних тортур страчений у Варшаві.

Характерник — чарівник, чаклун.

Шлик — різновид головного убору, шапка.

Келеп — різновид холодної зброї; палиця з металевою рукояткою, переважно у вигляді молотка.

Коряк (корець) — ківш.

Горлаха — яма для збереження зерна.

Гігель Інокентій (бл. 1600—1683) — один з найосвіченіших церковних і освітньо-громадських діячів на Україні в 17 ст., архимандрит Києво-Печерської лаври, ректор Києво-Могилянської колегії.

Могила Петро Симеонович (1597—1647) — церковний і освітній діяч на Україні в першій половині 17 ст., митрополит Київський і Галицький, засновник Києво-Могилянської колегії.

«Гадяцькі пункти» — угода І. Виговського із польсько-шляхетським

урядом 1658 р. про скасування возз'єднання України з Росією та відновлення на Україні польсько-шляхетської влади.

Вонтпиту — сумніватися.

Куна — тут: місце ув'язнення, холодна.

Сердюки — козаки найманих піхотних полків на Лівобережній Україні (Гетьманщині) в кінці 17—20-х рр. 18 ст. Перебували на повному утриманні і одержували грошову плату від гетьманського уряду. Охороняли військову артилерію, склади; використовувались для боротьби проти антифеодальних рухів. Тут — охоронці.

Віз (Великий Віз, Чумацький Віз) — народна назва Великої Ведмедиці, сузір'я в Північній півкулі зоряного неба, що складається з семи яскравих зір, утворюючи фігуру ковша.

Мономахія — тут: єдиноборство.

Шермицерія — фехтування.

Комонники — вершники.

Опанча (епанча) — різновид верхнього одягу, має вигляд широкого плаща.

Трактувати — пригощати.

Займанщина — земельна власність (грунти, луки, лісові угіддя, озера), набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена в малозаселених місцевостях Слобідської, Лівобережної України, Запорозької Січі. Займанщиною широко користувалась козацька старшина для захоплення і привласнення великих земельних угідь.

Ромодановський Григорій Григорович (р. нар. невід. — 1682) — російський державний і військовий діяч, боярин. Командував російськими військами, що перебували на Україні після Переяславської ради 1654 р.

Глибка — підвальне приміщення, підземелля.

Кисіль Адам Григорович (1580—1653) — український магнат, прибічник шляхетської Польщі. Під час народно-визвольної війни вів переговори з Богданом Хмельницьким, умовляючи його підкоритись шляхетській Польщі.

Вишневецький Ярема (1612—1651) — князь, власник великих маєтків на Україні. В 1631 р. прийняв католицизм. Під час визвольної війни українського народу вчиняв криваві розправи над повстанцями.

Магістрацькі ґрунти — ґрунти, що перебували у віданні магістрату, міського самоврядування.

Підсусідки — бездомні селяни, які жили по чужих дворах і за це відробляли у господарстві своїх хазяїв.

..зостались козацькими підпомічниками. — До підпомічників належала неможлива частина козацтва, яка була неспроможна відбувати військову службу за власний рахунок. Підпомічників зобов'язували постачати війську провіант, фураж, обробляти землі козаків, які перебували на військовій службі.

...подачку од диму...— податок від кожної окремої хати.
...ограничить кляками...— тобто межовими знаками на дереві або межовими стовпами.

Лотова жінка — згідно з біблійною легендою, знищуючи грішне місто Содом, бог пошадив тільки Лота і його родину, але його дружина порушила заборону не оглядатись на палаюче місто і за це була перетворена в соляний стовп.

П'ятр — надбудова на стелі, виступ даху, покрівлі; поверх.

Зборов — під м. Зборовом (за сучасним адміністративним поділом у Тернопільській обл.) 1649 р. Богдан Хмельницький здобув перемогу над польсько-шляхетським військом, але внаслідок зради кримського хана Іслам-Гірея змушений був припинити військові дії і укласти перемир'я з польським королем (Зборовський договір 1649 р.).

Сугак — сайгак.

Чура — джура, зброєносець у козацькій старшині на Україні 16—18 ст.

Случ, Горинь — річки на Волині; Горинь — права притока Прип'яті; Случ — права притока Горині.

Війт — тут: голова міської громади.

Бурмистер — виборний чиновник магістрату, органу міського самоврядування.

Радці — радники, члени магістрату.

Шеляг — старовинна дрібна монета.

Уконтентувати — задовольнити, пригостити.

Сап'янци — чоботи, виготовлені з сап'яну, тонкої м'якої шкіри, що вироблялася здебільшого з козячих шкур.

Перебийніс — Кривоніс Максим (р. нар. невід. — 1648), герой народно-визвольної війни, очолюваної Богданом Хмельницьким, один з його сподвижників. Оспіваний у народних піснях та думах.

Стужка (зменшувальне від «стуга») — коробка із лубка.

Бекети — пікети.

Кукольван — рослина, висушеними плодами якої рибалки задурманюють рибу.

Гагін Данило Степанович — московський окольничий, був представником царя на Чорній раді 1663 р. в Ніжині.

Тиліаи — лати із залізних чи срібних пластин, що нашивалися на оксамит, сукно чи шкіру.

Мисюрка — шолом.

Царина — ворота при в'їзді в село, застава; обгороджене поле.

Едамашка (одамашок) — дорога східна тканина.

...як мовив Галка... — Український письменник та історик М. Костомаров підписував свої твори псевдонімом «Ієремія Галка».

Довбиш — той, що б'є у литаври.

Мусій — Мойсей, легендарний пророк, визволитель давніх євреїв з т. зв. єгипетського полону.
Ляхівка — узор на прошві чоловічої чи жіночої сорочки.

ОПОВІДАННЯ

Циган (Уривок з казки). Вперше надруковано в альманасі «Ластівка» (Ластівка. Сочинення на малоросійському мові.— Собрал В. Гребенка.— СПб, 1841).— С. 362—370.

У 1862 р. оповідання вийшло окремим виданням.

Подається за першодруком.

Вороніж — містечко на Слобідській Україні (за сучасним адміністративним поділом — селище міського типу у Шосткінському районі Сумської обл.).

Халяндра — циганський танець.

Орися. Вперше надруковано у виданні: Записки о Южной Руси.— Издал П. Куліш.— Т. 2.— СПб., 1857.— С. 197—208.

Подається за першодруком.

На поштової дорозі в Малоросії. Вперше надруковано в журн. «Искра».— 1859.— № 49.— С. 498—504,— за підписом П. Куліш.

Подається за першодруком.

Сіра кобила. Вперше надруковано в альманасі «Хата», виданому 1860 р. П. Кулішем у Петербурзі (с. 65—70), під псевдонімом «Іродчук».

Подається за першодруком.

Півпівника. (Гішпанська дитська казочка). Вперше надруковано в журн. «Основа».— 1861.— № 4.— С. 39—43,— під псевдонімом «Панько Казюка».

Подається за першодруком.

Фіжа — сильна метелиця, завірюха.

Гордовита пара. (Бабусяне оповідання). Вперше надруковано в журн. «Основа».— 1861.— № 11—12.— С. 49—56,— під псевдонімом «Петро Забоцень».

Наступного року оповідання вийшло окремим виданням: Гордовита пара.— Оповідання Петра Забоця.— СПб., 1862.

Подається за цим виданням.

Златоглави — парча.

Брузумент — позумент.

Приданки — весільні гості молодої, що їдуть з нею до молодого.

Дівоче серце. (*Ідилія*). Вперше надруковано в львівському журн. «Вечерниці». — 1862. — № 39. — С. 329—332; № 40. — С. 337—339; № 41. — С. 346—348; № 42. — С. 353—355.

Подається за першодруком.

Самко Мушкет — один із персонажів думи «Похід на поляків», нібито записаної І. Срезневським від сліпого бандуриста і опублікованої ним. На думку вчених, ця дума є підробкою під фольклорні твори.

Фідій (поч. 5 ст. до н. е. — бл. 432—431 до н. е.) — давньогрецький скульптор, живописець і архітектор.

Рафаель Санті (1483—1520) — італійський живописець і архітектор доби Відродження.

Номоканон — так називався в православній церкві збірник церковного права, що був запозичений із грецької (константинопольської) церкви. Буквально — законоправило.

Січові гості. (*Споминки старого діда*). Вперше надруковано в журн. «Основа». — 1862. — № 1. — С. 1—12, — під псевдонімом «Панько Казюка».

Подається за першодруком.

Надвірні козаки — військові загони при великих панських маєтках в епоху польсько-шляхетського панування на Україні, які набиралися з підлеглих селян і використовувалися переважно для оборони від татарських набігів та для боротьби із повстанцями.

Польщею вся та Україна звалась... — Правобережна Україна, яка від часу Андрусівського перемир'я 1667 р. і аж до 1795 р. перебувала під владою пансько-шляхетської Польщі.

Списковий — записаний у військових списках.

Батовня — кілька коней, зв'язаних між собою і навантажених здобиччю.

Корогва — тут: військовий загін, певна військова одиниця.

Лементар — регіментар, військовий начальник, командир.

Рейтар — кінний солдат.

Кульбака — сідло.

Уюки — в'юки, сакви.

Панцерники (панцирники) — так називалися на Україні (в 15 — першій половині 16 ст., коли вона перебувала під владою Великого князівства Литовського) феодально залежні селяни, які несли військову службу. Пізніше, за часів польсько-шляхетського панування, вони були переведені на т. зв. державних селян.

Лоева сорочка — сорочка, просякнута лоем або дьогтем; такі сорочки часто носили влітку запорозькі козаки для захисту від комарів.

Луна — луна, відлуння.

Лискавка — блискавка.

Волохи — загальна назва середньовічного населення Придунайських князівств і Трансильванії, з якого пізніше сформувалися румунська і молдавська нації.

Компуюті — внесені до списку (компуту) регулярного війська, утримуваного на державні кошти.

Тулиця — тупак, тупа сокира або ніж.

Нужа — кровососні безкрилі комахи, які паразитують на ссавцях, в тому числі й на людині; воші.

Батова — тут: ватага, загін.

Янчарка — турецька рушниця, була на озброєнні яничарського війська.

Бронь — тут: зброя.

Ладівниця — патронташ.

Уманська руїна — Коліївщина, народно-визвольне антифеодальне повстання 1768 р. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту. Значні події під час повстання відбувались у районі міста Умані.

Кляштор — католицький монастир.

Винниця — гуральня, винокурня.

Чата — загін козаків, призначений для сторожі; караул, дозір.

Забощень — стільник, щільник.

Мартин Гак. Вперше надруковано в львівському журн. «Мета». — 1863. — № 1 (за вересень). У кінці тексту стоїть дата: Р. Б. 1863, січня, 23 дня. Хутір Мотронівка, під Борзною.

Подається за першодруком.

Росава — річка в нинішніх Київській та Черкаській областях, ліва притока Росі.

Вируговати — виганяти.

Кварцяні — регулярне військо в шляхетській Польщі, яке утримувалося за рахунок четвертої частини (кварти) доходів з королівських маєтностей.

Народбі — польська кавалерія, драгуни.

Жакувати — грабувати, розкрадати, захоплювати.

Припіл — пола, відгорнута так, щоб у неї можна було щось покласти.

Червчатий — яскраво-червоний.

Колії — гайдамаки.

Очкове — податок від пасіки (очок у вуликах).

Ясельничий — конюший.

...попався Гонта у московські лабеті... — Один із керівників народно-визвольного повстання проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні (Коліївщини) Іван Гонта в 1768 р. був підступно захоплений царськими військами і виданий польсько-шляхетському уряду, який його лото скарав.

Товкач (Оповідання Ауербаха). Вперше надруковано в львівському журналі «Правда». — 1868. — № 29. — С. 337—341; № 30. — С. 349—353.

Перекладаючи оповідання німецького письменника Ауербаха Бертольда (1812—1882), П. Куліш здійснив своєрідну його переробку: змінив на українські всі імена та назви, ввів у текст українські народні пісні.

Першодрук оповідання «Товкач» у журналі «Правда» супроводжувався такою приміткою автора: «Багацько німці попереджали в слов'янського народу ще тоді, як від хижацького життя свого взяли до хліборобства. Тепер далеко випередили вони слов'ян в сільському господарстві; села німецькі стоять високо проти слов'янських. Отже, дарма: на дні культури сільської німецької знаходимо багацько свого рідного, давнього, забутого. Коли оповідувати нам які чужомовні повісті по своєму, то Ауербахові твори будуть найближчі до народного нашого побуту, до громадського нашого розуму, до сільського нашого смаку.

Щоб гладше читалось, мусили ми деякі німецькі назви заступити українськими. Дія ж діється в Шварцвальді, що частина його тягне Віртемберга — а друга до Бадена».

Подається за першодруком.

ЛИСТИ З ХУТОРА. Цикл публіцистично-розповідних творів під спільною назвою «Листи з хутора» (листи I—V) вперше надруковано в журн. «Основа» за 1861 р.; Лист I — «Основа». — 1861. — № 1. — С. 310—318; Лист II — «Основа». — 1861. — № 2. — С. 227—232; Лист III («Чого стоїть Шевченко як поет народний») — «Основа». — 1861. — № 3. — С. 25—32; Лист IV («Про злодія у селі Гаківниці») — «Основа». — 1861. — № 4. — С. 143—156; Лист V («Хто такий хуторянин») — «Основа». — 1861. — № 11—12. — С. 122—128.

«Листи з хутора» протягом 1861—1862 рр. вийшли й окремими книжечками, прізвище автора на титулі не вказано. Перші чотири «Листи...» набрані у друкарні П. Куліша, п'ятий — у друкарні «департаменту уделов»: Листи з хутора. Лист I і II: Про городи й села. — Петербург, 1861; Листи з хутора. Лист III: Чого стоїть Шевченко як поет народний. — Петербург, 1861; Листи з хутора. Лист IV. Про злодія у селі Гаківниці. — Петербург, 1861; Листи з хутора. Лист V: Хто такий хуторянин. — Санкт-Петербург, 1862.

Подається за цим виданням.

Про городи й села. Лист I.

Римарство — лимарство, шорне ремесло.

Кушнірство — скорняцтво, ремесло вироблення овчини.

...навчилися на варязькій чи на литовській або польській панщині за плугом добре ходити... — Давньоруська князівська династія бере своє походження від київського великого князя Ігоря, який, за літописною

легендою, був сином варязького князя Рюрика, закликаного новгородцями до князювання в Новгороді. Говорячи про варязьку, литовську або польську панщину, письменник вказує на те, що пряма залежність трудового люду від панівних верств існувала ще в період Київської Русі, а також і пізніше — після загарбання території давньоруських князівств Великим князівством Литовською та пансько-шляхетською Польщею.

...буде з нами те, що з лондонською та ірландською бідотою... — Йдеться про примусове відокремлення дрібних виробників, переважно селян, від засобів виробництва, що мало місце в період так званого первісного нагромадження капіталу, яке прискорювало виникнення капіталістичного способу виробництва. Цей процес особливо інтенсивно відбувався в 16—18 ст. в Англії.

Смерди — так називали селян на Русі в 11—13 ст. Вільні члени громади, з розвитком феодальних відносин вони стали феодально залежними.

Іезуїти (езуїти) — члени католицького чернечого ордену «Товариства Ісуса», заснованого 1534 р. І. Лойолою для боротьби проти Реформації і зміцнення папської влади. Головне завдання ордену — боротьба за «чистоту» католицького віровчення. Езуїти вважають допустимими в боротьбі за свої ідеї будь-які засоби, аж до підступності й лицемірства.

...багато з нас... од простої віри мужичої одщепилось... — Йдеться про наслідки Брестської церковної унії 1596 р., яка проголосила об'єднання православної церкви України з католицькою. Від православної віри відмовилась насамперед верхівка української духовної та світської знаті, яка була зв'язана з польськими магнатами.

Вольтер (справжнє прізвище та ім'я — Аруе Франсуа-Марі, 1694—1778) — французький письменник, філософ-просвітитель.

...почавши од Олевів... — Йдеться про давньоруського князя Олега (р. нар. невід. — 912), який походив з варягів-норманів. Будучи правителем у Новгороді при малолітньому князі Ігорі, у 882 р. очолив новгородську дружину, у складі якої були наймані варяги, здобув Смоленськ, а пізніше і Київ, вбивши, як свідчить літопис, київських князів Аскольда й Діра.

Були видюці і сліпі... — 3 поеми І. П. Котляревського «Енеїда» (ч. III, с. 80).

Ангеляне — англійці.

Бурховці — мешканці феодальних замків, фортець (від німецького Вург — замок), а пізніше — міст.

...іезуїти пробували вчити нас і з голою шаблею!... — Католицька церква, а зокрема орден езуїтів, була безпосереднім натхненником збройного поневолення українських земель пансько-шляхетською Польщею.

...та ще й других // Хочуть просвітити... — рядки з поеми Т. Шевченка «Кавказ». Цитується неточно. В оригіналі: «Просвітились! Та ще й хочем // Других просвітити, // Сонце правди показати // Сліпим, бачиш, дітям».

Лист II.

Парфенон — храм на Акрополі (укріпленій частині стародавнього міста) в Афінах, визначний архітектурний пам'ятник класичної доби Стародавньої Греції. Споруджений 447—432 рр. до н. е.

Петрова церква — собор святого Петра в Римі, визначна пам'ятка італійської архітектури доби Відродження.

Сократ (470 або 469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ, об'єктивний ідеаліст. За небезпечну для афінської демократії діяльність його було засуджено до смертної кари. Помер, випивши келих з отрутою.

Платон (428 або 427—347 до н. е.) — давньогрецький філософ, об'єктивний ідеаліст.

Лист III. Чого стоїть Шевченко як поет народний.

«Маруся» — відома повість Г. Квітки-Основ'яненка (1778—1843), один з перших творів нової української літератури.

...того цигана троянського... — Йдеться про Енея, героя поеми І. Котляревського «Енеїда», називаючи якого «циганом троянським», П. Куліш має на увазі його блукання після розгрому Трої.

Бує на світі Кониський — і своєю «Історією руссов»... закрив од нас старосвітчину... — Йдеться про «Историю русов», твір невідомого автора, який приписувався Георгію Кониському (1717—1795), українському письменнику і церковному діячеві. У ранній період творчості П. Куліш і сам перебував під його впливом.

...Прометей, в котрого криваве серце щогодини вмирає і щогодини оживає. — Вільна інтерпретація давньогрецького міфа про Прометей, який украв вогонь у богів і дав його людям. За велінням Зевса, Прометей було прикуто на Кавказі до скелі і орел щодень клював його печінку, яка за ніч знову виростала.

Він їх вивів, наче Ізраїля, із книжної неволі... — Ремінісценція відомої біблійної легенди про Мойсея — пророка, який визволив давніх євреїв з т. зв. єгипетського полону.

Лист IV. Про злодія у селі Гаківниці.

...до зорявого неба або вранці до схід сонця на росі люде щирим серцем моляться... — У первіснообщинному суспільстві людина вірила в існування надприродних сил — духів, в їхнє панування над світом, обожествляла природні явища. На цій основі виникло ідолопоклонство, поклоніння багатьом богам, які уособлювали різні природні сили, не зрозумілі людині. Такі політеїстичні релігійні вірування були поширені серед населення Київської Русі дохристиянського періоду. Відгомін цих вірувань спостерігався й пізніше, в християнську епоху, особливо серед простого люду.

Пригаманкуватий — недоумкуватий.

Хрещик — весняна хоровадна гра, в яку грали переважно дівчата.

Паровиця соли — чумацький віз, запряжений парю волів, на якому перевозилась сіль.

Віно — посаг, придане.

Рупати — бути бажаним, жаданим.

Роздродитися — розсердитися, роздратуватися.

Контентуватися — угощати, годувати, утримувати.

Лист V. Хто такий хуторянин.

Сірко Іван Дмитрович (р. нар. невід.— бл. 1680) — кошовий отаман Запорозької Січі, брав участь у народно-визвольній війні 1648—1654 рр. Після 1663 р. неодноразово обирався кошовим отаманом Запорозької Січі, уславився успішними походами проти Кримського ханства і причорноморських турецьких фортець.

Палій Семен Пилипович (справжнє прізвище — Гурко; нар. в 40-х роках 17 ст.— 1710) — один із ватажків визвольної боротьби селянства і козаків Правобережної України проти шляхетсько-панських і турецько-султанських загарбників. У 1704 р. за намовою Мазепи засланий до Сибіру. З 1708 р., після звільнення із заслання, — призначений білоцерківським полковником, брав участь у Полтавській битві 1709 р.

Хиндя — пропасниця.

Важниця — ваговий дрюк, яким користувалися для підняття воза, щоб підмазати колеса.

Домонтаг — домосід.

Васаг — чумацький віз.

Дубувати — мерзнути, задубіти.

...запорожці повтікали давно вже за Дунай... — Після зруйнування Запорозької Січі царськими військами у 1775 р. частина козаків і старшини втекли з Росії до турецьких володінь і заснували у пониззі Дунаю т. зв. Задунайську Січ, яка існувала до 1828 р., коли козаки під керівництвом кошового отамана Й. Гладкого повернулись до Росії.

...осягли собі землю понад Кубанню... — Із частини запорожців після зруйнування Запорозької Січі царський уряд створив військові з'єднання, названі спочатку Військом вірних козаків, а пізніше — Чорноморським козацьким військом, яке було поселене між Південним Бугом і Дністром. У 1792 р. це військо було переселене царським урядом на Кубань.

Катеринодар — сучасний Краснодар.

Покрова — церковне свято «покрова святої богородиці» (відзначається 1 жовтня за ст. ст.).

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Колії. (Українська драма з останнього польського панування на Україні). Вперше надруковано в альманасі «Хата», виданому 1860 р. П. Кулішем у Петербурзі, с. 113—156.

Подається за першодруком.

Драма залишалась незавершеною. В альманасі «Хата» надруковано тільки першу дію. Відомостей про подальшу роботу письменника над твором немає.

Хлоста — покарання різками.

Ірод (73—4 до н. е.) — цар Іудеї, ставленик римлян. У біблійних міфах, зокрема у переказах про винищення Іродом іудейських дітей, знайшла своє відображення жорстокість, з якою він придушував народні рухи. У п'єсі П. Куліша це ім'я вживається в переносному значенні — як символ жорстокості.

Колодій — великий ніж з дерев'яною колодкою.

Коза — тут в'язниця, арештантське приміщення.

Скрипиці — дерев'яні колодки, які набивали на ноги в'язням замість кайданів.

Қарби — зарубки для пам'яті, мітки; палички для рахунку.

Харко (р. нар. невід.— 1737) — запорозький козак, ватажок гайдамацького загону. Учасник повстання 1734 р. Восени 1736 р. загін, очолюваний Харком, об'єднавшись з іншими загонами, брав участь у здобутті Павлочі, Погребища та знищенні шляхетських маєтків.

Волочок — циліндрична склянка на мотузці, якою набирають горілку із бочки для проби.

Клюга́ — металевий наконечник для списа.

Кете сюда — дайте, подайте сюди.

Дашів — сотенне містечко Вінницького, потім Брацлавського полку у 1648—1712 рр. (нині — селище міського типу Іллінецького району, Вінницької області). У 1648 р. було визволене селянсько-козацькими загонами М. Кривоноса від польської шляхти.

Сорока — місто на Дністрі (тепер Молдавська РСР), де в серпні 1650 р. українське селянсько-козацьке військо перемогло молдавського господаря Лупула, який був тоді союзником польської шляхти.

Ярковате поле — поле, порізане ярами.

Гойдарювати (гайдарювати) — ходити коло овець як помічник чабана.

Фольварк (фільварк) — ферма, панський маєток.

Стрий — дядько.

Харківщина — один з осередків гайдамацького повстання 1734 р. на Правобережній Україні (від імені ватажка гайдамацького загону Харка).

Схизматик. — Так католики називали православних.

... *титаревого батька послі пана ксьондза запечатувати...* — У православній церкві — своєрідний обряд закриття віка труни над покійником, який виконувався безпосередньо священиком.

Вильоти — відкидні рукави на верхньому старовинному одязі.

Надвірні — слуги при панському дворі.

Лотр — злодій, грабіжник, негідник, ледащо.

Пашенна яма — яма для зберігання зерна.

Шкарадний — гідкий.

Суточка — темний закуток; вузький прохід між двома будівлями, ти-нами; вузький коридор, провулок.

Хавтур — побори натурою, які збиралися сільським духівництвом. ...*власть рішати і в'язати...* — Йдеться про право священиків відпускати гріхи («рішати, розрішати») та вінчати молодих («в'язати руки»).

Іродова морока. (*Святочное представление на малорусском языке*). Вперше надруковано в збірці творів П. Куліша «Хуторная философия и удаленная от света поэзия». — С.-Петербург, 1879. — С. 33—75. Тираж книжки був конфіскований і знищений, залишились лише окремі при-мірники.

Твір передруковувався у посмертному виданні творів письменника: «Сочинения и письма П. А. Кулиша». — Т. 4. — Издание А. М. Кулиш. — К., 1910. — С. 68—100.

Подається за цим виданням.

Горда — орда.

Ной — біблійний патріарх. За легендою, за своє праведне життя був урятований, разом із сім'єю, на ковчезі під час «всесвітнього потопу».

Шваба — образа, обида.

Сіхем — місто в давній Палестині, неподалік від Ієрусалима; тепер — місто Наблус.

Плутарх — (бл. 46 — бл. 126) — давньогрецький письменник.

Давид — напівлегендарний староврейський цар (11 ст. до н. е.). За біблійними легендами, уславився успішними війнами і перемогою над велетнем Голіафом.

Ізбагнітувати (збагнітувати) — втоптати в бруд, зіпсувати, збезчестити.

Байда, князь Вишневецький. (Драма, 1553—1564). Вперше надруковано окремою книжкою: П. О. Куліш. Байда, князь Вишневецький: Драма (1553—1564). С.-Петербург, 1884.

У першодруку допущено ряд пропусків у тексті. Одні з них зроблені на вимогу цензури, інші — явні друкарські помилки. Так, у сцені першої першого акту після слів княгині «Ділами славними рівен з царями!» випала репліка Байди: «Про всіх князів красою Гальшка пишна, // Про всіх царів уродою велична». На початку першої сцени четвертого акту в репліці козаків випущено останній рядок (після слів «Що вирятував наше отаманнє») — «Розпудив басурмен, як вовк отару».

В обох цих випадках з усією очевидністю можна говорити про огріхи набору.

У сцені третій п'ятого акту в репліці Байди (після «Уз ріки й море башти помурую. Тоді...») нема слів: «... правицю простягну цареві, // А ліву руку — панству й королеві».

В останній сцені п'ятого акту з репліки Байди (після «А з вашого пророка ви зробили // Те, що...») вилучено слова «з свого лукаві християне».

Наявність крапок на місці зроблених пропусків свідчить, що тут мають місце цензурні втручання.

У першому посмертному виданні драми, яке вийшло 1900 р. у Харкові (у книжці — Куліш Омелькович Панько. Драматична трилогія. — Байда, князь Вишневецький. — Гетьман Петро Сагайдачний. — Наказний гетьман Северин Наливайко. — Харьков, 1900) усі ці пропуски відновлено на основі власноручних авторських поміток на примірнику першодруку.

На окремих примірниках першодруку, подарованих близьким знайомим, автор також повідновлював ці пропуски. Один з таких примірників із авторським записом трьох останніх пропусків зберігається в бібліотеці Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (інв. № 30429).

Подається за першодруком із відновленням пропусків за виданням 1900 року.

Байда, князь Вишневецький. Героєм драми виступає історична особа — український магнат, князь Дмитро Іванович Вишневецький (р. нар. невід. — 1563). Про його життя й діяльність відомо ряд вірогідних фактів. У своєму маєтку Д. Вишневецький мав загін надвірних козаків; з якими брав участь у боротьбі з турецько-татарськими нападами. Близько 1554—1555 р. за його ініціативою на острові Мала Хортиця збудовано замок для оборони південних окраїн України від татарських набігів. Пізніше (у 1558—1561 рр.) Вишневецький перебував на службі у російського царя Івана IV (Грозного), який доручав йому відповідальні військові справи. Під час походу 1563 р. на Молдавію був підступно схоплений молдавськими феодалами, виданий турецькому султану Сулейману II і за його наказом страчений.

Деякі українські історики (А. Скальковський, Д. Яворницький) вважали Д. Вишневецького засновником Запорозької Січі і ототожнювали його з героєм відомої української думи «В Цариграді на риночку...» — козаком Байдою. Концепція образу Байди в драмі П. Куліша якраз і ґрунтується на подібній історичній гіпотезі. В сюжеті драми тісно переплітається конкретна історична реальність з народнопісенною традицією в осмисленні образу Байди.

Ганжа Андибер, гетьман Запорозький — особа не історична. Гетьмана Ганжі Андібера на Україні не було. Цей образ створено за мотивами народних дум, де він виступає як уособлення ватажка

козацької голоти в боротьбі проти козацької старшини (див. народну думу «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»).

Настя Горова, шинкарка степова — образ Насті Горової у драмі П. Куліша є поетичною інтерпретацією мотивів усної народної творчості. «Шинкарка молодая Настя кабачная» досить рельєфно виступає в думі «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер», яка побутує в різних варіантах.

Гіпокрена — за давньогрецькими міфами, джерело на горі Гелікон у Греції, яке виникло від удару копита крилатого коня Пегаса, що на ньому їздили музи. Вода цього джерела приносила натхнення поетам. У переносному значенні — джерело натхнення.

Мельпомена — у давньогрецькій міфології, одна з дев'яти муз, покровителька різних видів мистецтва: спочатку пісні, згодом — сумної пісні, ще пізніше — трагедії.

Ізяславська вітка... — Нащадки великого князя київського Ізяслава Ярославовича (1024—1078), сина Ярослава Мудрого.

«Гомін, гомін по дуброві...» — народна пісня, відома в різних варіантах.

Бахмат — верховий (бойовий) кінь у татар.

Тирлич — рід одно- і багаторічних трав'янистих та напівтрав'янистих рослин родини тирличевих.

Розрішення — тут: відпущення гріхів.

Гривня — мідна монета в три, а в деяких місцях — у дві з половиною копійки.

Рубок — тонка перкалева чи батистова хустка. *Волосяний рубок* — чернечий головний убір у вигляді хустки.

Казюка — кузька, комашка.

Потентат — володар, всесильний, могутній; коронована особа.

Лідонія — назва території сучасної Латвії й Естонії в середні віки. Походить від етнографічної групи «лівів», що живе на узбережжі Ризької затоки, розмовляє лівською мовою, близькою до естонської.

Хвалінське море — давньоруська назва Каспійського моря.

Річ Посполита — тут: республіка.

... земля наслідня Оттоманська — землі, підвладні султанській Туреччині.

Дике поле — історична назва в 16—17 ст. незаселених степів Південної України, які межували з володіннями Кримського ханства.

Соліман — турецький султан Сулейман II (1495—1566).

Гуррикан — ураган, буря.

Борей — у давньогрецькій міфології, бог північного чи північно-східного вітру.

Долмани — доломани, рід одягу верхових козаків; короткий військово-вий плащ; назва походить від назви одягу яничарського війська.

Букефал (Буцефал) — так звали улюбленого коня Александра Македонського.

Ганнібал (247 або 246—183 до н. е.) — карфагенський полководець та політичний діяч. Прославився перемогами над римськими військами під час другої Пунічної війни, зокрема у битвах під Каннами (216 до н. е.). В бойових операціях уміло використовував слонів.

Мітрідат — Мітрідат VI Євпатор (132—64 або 63 до н. е.), цар Понтійського царства, рабовласницької держави в північно-східній частині Малої Азії. За його правління Понтійське царство значно розширилось, приєднавши Колхиду, Малу Вірменію, Боспорське царство, Херсонес, Ольвію. Війни Мітрідата з Римом за володіння центральними та західними областями Малої Азії закінчились поразкою, а сам він змушений був утекти до Пантікапея (район сучасної Керчі). На цю втечу Мітрідата й натякає П. Куліш словами одного з персонажів драми.

...на кривавім Старці. — Битва повсталих козаків під проводом Дмитра Гуні (очолив повстання після Я. Острянина) з польсько-шляхетським військом, яка відбулася в липні 1638 р. у гирлі р. Сули при впадінні в неї р. Старця і закінчилась поразкою повстанців.

Затяжець — той, що завербований до війська; член вільного, незалежного військового загону, гайдамака.

... князь *Владимир* — великий князь київський Володимир Святославович (р. нар. невід. — 1015).

Галаган — головешка, тліюче поліно.

... арабську казку із уст химерної *Шехерезади*. — Йдеться про збірку казок «Тисяча і одна ніч», знамениту пам'ятку літератури арабського Сходу, до якої увійшло понад 300 казок і новел. Збірка побудована у формі розповіді від імені юної і мудрої доньки візира перського царя, яка протягом 1001 ночі так уміло оповідала казки жорстокому цареві Шахріяру, що не тільки уберегла себе від неминучої смерті, яка постигала усіх її попередниць, а й стала його улюбленою дружиною.

Костир — гравець у кості.

Креси — польська назва окраїнних земель, зокрема українських, які були захоплені пансько-шляхетською Польщею.

Королівщина — пожалувані королем за якісь послуги маєтності, земельні угіддя.

Аль-Рашид — арабський халіф Гарун Аль-Рашид (786—809). У збірці казок «Тисяча і одна ніч» є окрема група, в якій йдеться про славне минуле арабського халіфату. В центрі їх постать халіфа.

«*Ісайе, ликуй*» — слова церковного псалма, які виголошуються священником при вінчанні молодих.

Кальвін Жан (1509—1564) — діяч Реформації, засновник кальвінізму, одного з напрямів протестантського віровчення.

Лютер Мартін (1484—1546) — діяч Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства, одного з напрямів протестантського віровчення.

Тулумбаси — старовинний музичний інструмент, на зразок литавр.

Прощальники. — Буквально: ті, що прощаються з козацьким життям. Запорозькі козаки похилого віку та скалічені, які вирішили відійти від козацтва і провести решту свого життя в монастирі.

Рам'є — рубище, дрантя.

Полюс — легендарний козацький отаман, згадується у польських історичних хроніках.

Холіви — холодне житлове приміщення, прибудоване до хліва.

Дула бити — бити взаший.

Приспа — призьба.

Паплюга — розпусна жінка, повія.

Злотий — монета вартістю 15 копійок.

Михалок (михайлик) — невеликий дерев'яний ковшик для пиття води.

Плахта — давній український поясний жіночий одяг з різнокольорової, узорчастої тканини, переважно вовняної, який носили замість спідниці.

Синило — синя фарба, синька.

Будникувати — працювати на поташному заводі; виробляти поташ.

Шапка-бирка — шапка з мерлушки, овчини.

Самара — річка в нинішніх Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, ліва притока Дніпра.

Великий Інгул (*Інгул*) — річка на півдні України (на території нинішніх Кіровоградської та Миколаївської областей); ліва притока Південного Бугу, впадає в нього біля м. Миколаєва.

Рось — річка в нинішніх Вінницькій, Київській та Черкаській областях, права притока Дніпра.

Тясмин — річка в нинішніх Кіровоградській та Черкаській областях, права притока Дніпра.

Сула — річка в нинішніх Сумській та Полтавській областях, ліва притока Дніпра.

Росава — річка в нинішніх Київській та Черкаській областях, ліва притока Росі.

І на потіху... випиваю... — на завершення.

Верета — ряднина.

Вешняк — водяний млин.

Буджак — історична область на півдні України в 16—19 ст. Охоплювала південну частину сучасної Одеської області між гирлами Дунаю і Дністра.

Едем — за уявленням стародавніх євреїв, земний рай, легендарне місце перебування перших людей — Адама і Єви.

Таволга — рід лугової рослини, із стебла якої в старовину робили канчуки і шомполи для рушниць.

Галіони (галіони) — морські трищоглові парусні судна 16—17 ст.
Жоломійка — сопілка, дудка.

Баязед — Баязид I (1360 або 1354—1403), турецький султан (1389—1402) і полководець. За його правління Туреччина загарбала Сербію, Болгарію, Македонію, Фессалію, Боснію, анатолійські князівства та поставила в залежність від себе Візантію.

Баніта — вигнанець, особа, піддана гонінням.

Ягайло — Владислав II Ягайло (1348—1434), великий князь литовський (1377—1392) і король польський (1386—1434).

Жикмонт — Сигізмунд II Август (Сигмунд II Август; 1520—1572), король Польщі (1530—1572) та великий князь литовський (1548—1572) з династії Ягеллонів. За його участю була укладена Люблінська унія 1569 р. про об'єднання Великого князівства Литовського з шляхетською Польщею в федеративну державу — Річ Посполиту.

Лавра — тут: Києво-Печерський монастир, який існував ще з часів Давньої Русі (1051). З 1598 р. він став Лаврою (великим православним чоловічим монастирем).

Мурзакі — перекручене від «мурзи» — татарські феодали.

Сап'яни — тонка м'яка шкіра різних кольорів, що виготовлялась звичайно з козячих шкур і використовувалась для пошиття взуття.

Габа — дороге біле турецьке сукно.

Зробив царицею русинку-бранку... — Дружиною турецького султана Сулеймана II була українська дівчина Настя Лісовська (1505—1561) із м. Рогатина (нині — Івано-Франківської обл.), взята 1520 р. в полон кримськими татарами і продана в султанський гарем. Увійшла в історію під іменем Роксолани.

Помстивсь мечем над королем Филипом... — У 1561 р. військо Іспанського короля Філіппа II зазнало поразки від турків у битві під Мостаганемі в Алжирі.

Сераль — тут: султанський гарем.

Бельведерські струни — тобто струни Аполлона, від назви відомої скульптури бога Аполлона (Аполлон Бельведерський), який у давньогрецьких і давньоримських міфах вважався покровителем мистецтв і муз. В переносному значенні — поетичний талант, натхнення.

Геркулес — давньоримське ймення Геракла, героя давньогрецьких міфів, який відзначався великою фізичною силою і вчинив багато подвигів.

Валаам — вішун у давній Месопотамії, що згадується в Біблії. Згідно з легендою, Валаам пообіцяв Моавському цареві Валааку проклясти ізраїльтян, але після того, як ослиця, на якій він їхав, заговорила, — поблагословив їх.

На славнім острові моїм Хортиці... — Острів на Дніпрі (в районі сучасного Дніпрогесу), який у 16—18 ст. був одним із важливих опорних пунктів Запорозької Січі.

Стати лука — виступити проти, діяти всупереч.

Вгоноблювати — влаштовувати справи як слід, вдовольняти.

... верхові не горять могили... — Для попередження про татарські набіги на південні райони України в часи козаччини на степових курганах (могилах) виставлялась сторожа; яка у випадку небезпеки запалювала сигнальні вогні.

Чамбул — кінний загін, зокрема у кримських татар, для несподіваного нападу; роз'їзд у степу.

Індигенат — тут: громадянство даної держави; прирівнювання місцевих жителів у правах до корінної польської шляхти.

Панцерні (панцирні) *бояри* — панцирні слуги, феодално залежні селяни на Україні в 15—першій половині 16 ст., що перебували на військовій службі Великого князівства Литовського.

Вборзі (уборзі) — негайно, поспішно.

Трапезонт (Трапезунд) — у 16—17 ст. турецький порт і фортеця на Чорному морі, де був невільничий ринок. Тепер — місто Трбзон.

Хуррем-Хасе́ки — так називали у султанському дворі Роксолану, дружину султана Сулеймана II.

Галат (Галата) — район Стамбула.

Ясир — бранці, полонені, що їх захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі і продавали в рабство на невільничьких ринках.

Капудан-баша (капудан-паша) — головнокомандуючий морським флотом в Османській імперії.

Райза — начальник, вождь; тут: капітан невеликого судна.

Вре — вирує, клекоче, кипить (від давньоруського «врѣти»).

Яса — салют, привітання стрільбою з рушниць чи гармат.

...не подав нас у ярміс турецький... — тобто не віддав на наругу турецьку; зберіг належний порядок, лад.

Демен — стерно, кормило. Деменний — стерновий, рульовий.

Святий Спас — Межигірський монастир поблизу Києва. Повна назва — Межигірський Спасо-Преображенський монастир.

Кочубей — Качибей, порт на північному узбережжі Чорного моря, що виник у 14 ст. Після захоплення турками (15 ст.) називався Хаджибей. Пізніше тут було засновано м. Одесу.

... Молоховим судом судили... — вирішили принести в жертву. Древні фінікійці, у релігії яких Молох був богом природи, сонця, йому в жертву приносили людей. Це ім'я стало символом ненажерливості.

Вавілон — стародавнє місто в Месопотамії, столиця рабовласницької держави Вавілонія у 19—6 ст. до н. е. (територія сучасного Іраку).

...проводити обох на Русь — тобто на Україну.

Псалтир — книга псалмів, одна з книг Старого Завіту (частини Біблії). Складається із 150 релігійних пісень, або псалмів.

Магдебурія — Магдебурзьке право, середньовічне міське право.

Міста, яким воно було надане, частково звільнялись від центральної адміністрації та влади феодалів і створювали органи самоврядування. В 13—18 ст. Магдебурзьке право мали і деякі міста України.

Кушнірня — майстерня по обробці хутра.

Скит — тут: відлюдне житло християнського ченця-пустельника.

Цешка (судова) — судовий знак, виклик на суд.

Дубовати (дубувати) — холонутути, дубіти, мерзнути.

...нову Січ на Чортотлику заснувати. — У 1593 р., після зруйнування Запорозької Січі кримськими татарами, нова Січ була заснована на острові Чортотлику, або Базавлуку.

Претвіч — Претвіц Бернанд, польський магнат, староста барський, у 1547 і 1548 рр. на чолі козацьких загонів виступав проти татарських нападників.

Лянцкоронський — Предслав Лянцкоронський (р. нар. невід. — 1531), українсько-литовський магнат, перебував на службі у князів Острозьких. Разом із К. І. Острозьким на чолі загонів надвірних козаків брав участь у боротьбі проти татарських набігів.

Гетьман Острозький — Костянтин Іванович Острозький (бл. 1460—1530), князь, український магнат, перебував на службі в польських королів і великих князів литовських Александра Ягеллона, а пізніше Сигізмунда I, від якого за свої військові дії дістав титул великого гетьмана литовського, тобто головнокомандуючого військами. К. І. Острозький не був козацьким атаманом і не мав відношення до утворення вільного козацтва на Україні (хоч фольклорна традиція це йому приписує). Популярність його як козацького ватажка виросла завдяки успішній боротьбі з татарськими набігами, яку він вів, очолюючи литовське військо та загопи надвірних козаків, що їх організував, зокрема, перебуваючи на посаді черкаського старости. На цьому й ґрунтується легенда про нього як гетьмана козацького.

Остан Дашкович — Дашкевич Євстахій (р. нар. невід. — 1535), український магнат, литовський воевода. Був канівським, а пізніше черкаським старостою, створював загопи надвірних козаків. Разом з кримськими татарами організував набіги на землі Російської держави (1515, 1521). Йому належить проект про збудування на Дніпрі ряду фортець для оборони від татарських нападів. Деякі історики минулого (Д. Бантиш-Камєнський, М. Маркевич) вважали його одним з перших гетьманів та організаторів запорозького козацтва. Це не відповідає дійсності.

Муравський шлях — один із стратегічних шляхів 16—17 ст., яким користувалися кримські татари для нападів на Лівобережну і Слобідську Україну та Росію. Починався з Перекопу, проходив південними українськими шляхами, далі — територією Харківського полку і йшов до Тули.

Дуванити — ділити, розподіляти.

Пайований — поділений.

... у Києві святий Самсон леу. — Знаменитий фонтан у Києві на Подолі (в районі Червоної площі) з фігурою Самсона, який роздирає пашу лева.

Меду... понасичувано... — наварено меду (для пиття).

Перната шапка — шапка, прикрашена пір'ям.

Ті, що з царем Казань звоювали... Астрахані допевнявся... Сибір широкий здобували... — Йдеться про походи війська російського царя Івана IV (Грозного), в результаті яких до Росії було приєднано Казанське ханство (1547—1552), Астраханське ханство (1556), підкорено Сибірське ханство (1555).

Рароги — порода яструбів.

Всобитись (уособитись) — вступати в усобицю.

Волощина — Волоська земля, феодальне князівство на південному сході Європи, що виникло в середині 14 ст. З 16 ст. перебувало під владою Туреччини. У 1859 р. об'єдналося з Молдовою в єдину державу, яка з 1861 р. дістала назву Румунія.

Диван — рада вищих сановників у султанській Туреччині.

Баша (паша) — титул військового і цивільного урядовця в султанській Туреччині.

Ясси — столиця Молдавського князівства в 16 ст.

Немрод (Німврод) — легендарний засновник Вавилонського царства.

Сераскир — головнокомандуючий військами, вищий воєначальник у султанській Туреччині.

Візір — титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах, зокрема в Турецькій державі.

Титани-Зевсеборці — у давньогрецькій міфології божества старшого покоління, діти Неба й Землі, які повстали проти нових богів-олімпійців, що разом із Зевсом скинули бога Крона і запанували на Олімпі. За допомогою сторуких велетнів гекатенхейрів олімпійці здобули перемогу і вкинули титанів до підземного царства (пекла).

Бріарей — один із сторуких велетнів, при підтримці яких, згідно з грецькими міфами, олімпійським богам вдалось перемогти титанів.

Син єдинородний — Ісус Христос.

Падишах — титул монарха в деяких країнах Близького і Середнього Сходу. В Османській імперії — титул султана.

Козур (козурі) — зменшувальна назва від «козак» («козаци»).

Іскандер (Іскандер) — так називали Александра Македонського у країнах Близького і Середнього Сходу, завойованих ним.

СТАТТІ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Об отношении малороссийской словесности к общерусской. (Эпилог к «Черной раде»). Вперше надруковано як епілог до видання «Чорної ради» російською мовою (журн. «Русская беседа». — 1857. — Кн. 6. — С. 1—108; Кн. 7. — С. 1—122). — «Русская беседа». — 1857. — Кн. 7. — С. 123—145.

Подається за першодруком.

...*pes plus ultra*... — до найвишого ступеня (латин.).

«Тарас Бульба», построєний на сказаннях Конисского и Боплана... — Йдеться про «Историю руссов» — твір невідомого автора, в якому висвітлювались важливі події в житті українського народу, починаючи від давнини і до 1769 р. Авторство цього твору приписувалось Георгію Конисському (1717—1795), українському письменнику, церковному і культурному діячеві. Боплан Гійом-Левассер (бл. 1600—1673) — французький інженер, який, перебуваючи на службі в польського уряду (1630—1648), брав участь у спорудженні фортець на Україні. Після повернення у Францію написав книгу «Опис України, або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії й Трансильванії» (1650).

Бодяньський Осип Максимович (1808—1877) — український філолог-славіст, історик і письменник. Працюючи професором кафедри слов'янських літератур Московського університету, здійснив видання ряду важливих історичних праць і документів («История руссов», «Літопис Самовидця»).

«Літопис Самовидця» — український козацький літопис (1648—1702) анонімного автора.

Грбовський Міхал (1804—1864) — польський письменник і літературний критик, представник «української школи» в польській літературі, автор праць з історії України.

Соловійов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський історик, основна праця — «Исторія Росії з найдавніших часів» (29 тт., 1851—1879). Історію українського народу висвітлював з великодержавницьких позицій.

Тіт Лівій (59 до н. е.—17 н. е.) — давньоримський історик, автор «Римської історії від заснування міста».

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український історик, письменник і публіцист.

Гулак-Артемовський Петро Петрович (1790—1865) — український поет, виступав переважно як байкар, першим в українській літературі звернувся до жанру балади.

Гребінка Євген Павлович (1812—1848) — український письменник. Йдеться про його збірку байок українською мовою «Малороссийские приказки» (1834).

Скотт Вальтер (1771—1832) — англійський письменник, творець жанру історичного роману.

Діккенс Чарлз (1812—1870) — англійський письменник-реаліст.

Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка». Вперше надруковано в журн. «Русский вестник». — Т. 12. — 1857. — Декабрь. — Кн. первая. — С. 227—234.

Подається за першодруком.

... *ввел в свою повесть лицо, которое рассмешило всех читателей, осмеивая желание малороссиян писать по-малороссийски.* — Йдеться про персонажа повісті Тургенева «Рудін» Пігасова, який висміював українську мову.

... *сочинениями Иська Материнки, Иеремии Галки, Амвросия Могилы...* — псевдоніми українських письменників О. М. Бодяньського, М. І. Костомарова, А. Л. Метлинського.

... *произведения Кирила Тополи...* — Автор кількох п'єс, з якими виступав у 30—40-х роках 19 ст.

Боровиковський Левко Іванович (1806—1889) — український поет-романтик, здобув значну популярність своїми байками («Байки і прибаютки», 1852).

... *вырши г. Морачевского...* — Твори Ф. С. Морачевського, який виступав під псевдонімом Галузенко Хвилімон, друкувалися пізніше в журн. «Основа», його поема «Чумаки, або Смутні часи України» вийшла окремим виданням у Чернігові 1864 р.

Забіла Віктор Миколайович (1808—1869) — український поет-романтик.

Шишацький-Ілліч Олександр Васильович (1828—1859) — український поет і етнограф. Збірка його поезій «Українська квітка» вийшла двома частинами у 1856 і 1857 рр.

Брати Карпенки — Карпенко Григорій Данилович (1820—1860), Карпенко Степан Данилович (1816—1886) — у 30—40-х роках 19 ст. часто виступали із своїми графоманськими творами («Малороссийская Васильковская повесть: «Твардовский», «Зелений барвінок України», «Ландыши Киевской Украины»). Негативно відгукувався про їхні писання Т. Шевченко.

«Южный русский сборник» — український альманах, виданий 1848 р. у Харкові українським поетом-романтиком Амвросієм Метлинським. Крім творів самого Метлинського, тут були вміщені поезії М. Петренка, С. Александрова, М. Макаровського, один із творів Г. Квітки-Основ'яненка.

Макаровський Михайло Миколайович (1783—1846) — український письменник, автор творів на етнографічно-побутові теми («Наталя, або Дві долі разом»).

Петренко Микола Михайлович (1817—р. см. невід.) — український поет-романтик.

Александров Степан Васильович (90-і роки 18 ст.— 1846) — український поет (батько В. С. Александрова), автор поеми «Вовкулака», написаної в дусі гумористично-пародійних традицій.

...**Максимович передразнив древнього певця Ігореву**.— Йдеться про здійснений українським письменником і вченим М. О. Максимовичем (1804—1873) переклад «Слова о полку Ігоревім» («Песнь о полку Ігореве, переведенная на украинское наречие Михаилом Максимовичем»).

Предисловие издателя. Вперше надруковано як передмову до публікації поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка» у виданні: Записки о Южной Руси.— Издал П. Кулиш.— Том второй.— С.-Петербург, 1857.— С. 145—148.

Подається за першодруком.

Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. (Слово на виход *Квітчиних повістей*). Вперше надруковано окремою брошурою: Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. Слово на новий виход *Квітчиних повістей*.— Написав П. Кулиш.— Санкт-Петербург, 1858.

Подається за першодруком.

Тікнор Джордж (1791—1871) — американський письменник та історик літератури; професор французької та іспанської мови в бостонському коледжі (пізніше — університеті, одним із фактичних засновників якого він був). Автор капітальної праці «Історія іспанської літератури» (1849). П. Кулиш перекладав цю працю (скорочено) російською мовою і друкував її в журналі «Отечественные записки» за 1852 р. (№№ 2, 3, 6, 7, 12).

...**Южна Русь була могутим варязьким царством**...— Йдеться про Київську Русь, могутню ранньофеодальну державу, що існувала в першій половині 12 ст. на території України. Перший, відомий з історичних джерел, давньоруський князь Олег походив з варягів-норманнів.

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України у 1687—1708 рр. У 1708 р. під час вторгнення шведських військ у Росію перейшов на бік Швеції і після Полтавської битви 1709 р., де шведська армія зазнала поразки, разом з Карлом XII втік до Туреччини

...**тогочасна Україна злагодилась на життє вкупі з нашою**...— В результаті другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі Правобережна Україна, яка після Андрусівського перемир'я 1667 р. перебувала під владою Польщі, була приєднана до Росії.

Андрусівський мир — Андрусівське перемир'я (1667) між Росією і Польщею, що завершило російсько-польську війну 1654—1667 рр. За Андрусівським перемир'ям, укладеним на 13,5 років, за Росією закріплювались Смоленськ, Сіверська земля та Лівобережна Україна разом з м. Києвом, а Правобережна Україна відходила до Польщі.

... **в моєму слові при толкованій по-московськи «Чорній раді»**.— Йдеться про епілог до видання «Чорної ради» російською мовою (1857), відомий під назвою «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к «Черной раде».

Кір — Кір II Великий (р. нар. невід.— 529 до н. е.), перший цар перської держави Ахменідів. За його правління до перської держави було приєднано частину Індії, Мідію, Вавілонію, грецькі колонії в Малій Азії.

Герольдія — особлива установа, створена Петром I в 1722 р., що відала справами про дворянські титули і привілеї.

Непщевати — думати, роздумувати, вбачати (*стар-слов.*).

Есмань — назва двох невеликих річок на північно-східній окраїні України (Глухівщина). Тут вжито в розумінні північно-східної межі України.

«...**правда наша п'яна спить**...» — слова з поеми Т. Шевченка «Кавказ».

«Деяния» — «Деяния апостолов», п'ята книга Нового Завіту, в якій подаються відомості з історії християнської церкви. Читалася під час церковних відправ.

Передне слово до громади. (Погляд на українську словесність). Вперше надруковано в альманасі «Хата».— Іздав П. А. Кулиш.— Петербург, 1860.— С. VIІ—XXII.

Подається за першодруком.

... **починаючи аж од Нестора**... — **Нестор** (р. нар. невід.— після 1113), давньоруський письменник і літописець. Вважається найбільш імовірним автором і упорядником «Повісті минулих літ» — видатної пам'ятки літописання Київської Русі.

...**наші заесманські сусіде**... — тут: росіяни.

... **чепуркувату карамзинщину**... — Йдеться про творчість російського

Петренко Микола Михайлович (1817—р. см. невід.) — український поет-романтик.

Александров Степан Васильович (90-і роки 18 ст.— 1846) — український поет (батько В. С. Александрова), автор поеми «Вовкулака», написаної в дусі гумористично-пародійних традицій.

...**Максимович передразнив древнього певця Ігорєва.**— Йдеться про здійснений українським письменником і вченим М. О. Максимовичем (1804—1873) переклад «Слова о полку Ігорєві» («Песнь о полку Ігорєве, переведенная на украинское наречие Михаилом Максимовичем»).

Предисловіє издателя. Вперше надруковано як передмову до публікації поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка» у виданні: Записки о Южной Руси.— Издал П. Кулиш.— Том второй.— С-Петербург, 1857.— С. 145—148.

Подається за першодруком.

Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. (*Слово на виход Квітчиних повістей*). Вперше надруковано окремою брошурою: Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. Слово на новий виход Квітчиних повістей.— Написав П. Кулиш.— Санкт-Петербург, 1858.

Подається за першодруком.

Тікнор Джордж (1791—1871) — американський письменник та історик літератури; професор французької та іспанської мови в бостонському коледжі (пізніше — університеті, одним із фактичних засновників якого він був). Автор капітальної праці «Історія іспанської літератури» (1849). П. Кулиш перекладав цю працю (скорочено) російською мовою і друкував її в журналі «Отечественные записки» за 1852 р. (№№ 2, 3, 6, 7, 12).

...**Южна Русь була могутим варязьким царством.**— Йдеться про Київську Русь, могутню ранньофеодальну державу, що існувала в першій половині 12 ст. на території України. Перший, відомий з історичних джерел, давньоруський князь Олег походив з варягів-

...**тогочасна Україна злагодила на життє вкупі з нашою.**— В результаті другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі Правобережна Україна, яка після Андрусівського перемир'я 1667 р. перебувала під владою Польщі, була приєднана до Росії.

Андрусівський мир — Андрусівське перемир'я (1667) між Росією і Польщею, що завершило російсько-польську війну 1654—1667 рр. За Андрусівським перемир'ям, укладеним на 13,5 років, за Росією закріплювались Смоленськ, Сіверська земля та Лівобережна Україна разом з м. Києвом, а Правобережна Україна відходила до Польщі.

... **в моєму слові при толкованій по-московськи «Чорній раді».**— Йдеться про епілог до видання «Чорної ради» російською мовою (1857), відомий під назвою «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпиграма к «Черной раде».

Кір — Кір II Великий (р. нар. невід.— 529 до н. е.), перший цар перської держави Ахменідів. За його правління до перської держави було приєднано частину Індії, Мідію, Вавілонію, грецькі колонії в Малій Азії.

Герольдія — особлива установа, створена Петром I в 1722 р., що відала справами про дворянські титули і привілеї.

Непщевати — думати, роздумувати, вбачати (*стар-слов.*).

Есмань — назва двох невеликих річок на північно-східній окраїні України (Глухівщина). Тут вжито в розумінні північно-східної межі України.

«...**правда наша п'яна спить.**...» — слова з поеми Т. Шевченка «Кавказ».

«**Деяния**» — «Деяния апостолов», п'ята книга Нового Завіту, в якій подаються відомості з історії християнської церкви. Читалася під час церковних відправ.

Передне слово до громади. (*Погляд на українську словесність*). Вперше надруковано в альманасі «Хата». — Издал П. А. Кулиш.— Петербург, 1860.— С. VII—XXII.

Подається за першодруком.

...**поширюючи паж од Нестора.** — Нестор (р. нар. невід.— після

Петренко Микола Михайлович (1817—р. см. невід.) — український поет-романтик.

Александров Степан Васильович (90-і роки 18 ст.— 1846) — український поет (батько В. С. Александрова), автор поеми «Вовкулака», написаної в дусі гумористично-пародійних традицій.

...*Максимович передразнив древнього певця Ігорєва.*— Йдеться про здійснений українським письменником і вченим М. О. Максимовичем (1804—1873) переклад «Слова о полку Ігорєві» («Песнь о полку Ігорєве, переведенная на украинское наречие Михаилом Максимовичем»).

Предисловіе издателя. Вперше надруковано як передмову до публікації поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка» у виданні: Записки о Южной Руси.— Издал П. Кулиш.— Том второй.— С-Петербург, 1857.— С. 145—148.

Подається за першодруком.

Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. (*Слово на виход Квітчиних повістей*). Вперше надруковано окремою брошурою: Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. Слово на новий виход Квітчиних повістей.— Написав П. Кулиш.— Санкт-Петербург, 1858.

Подається за першодруком.

Тікнор Джордж (1791—1871) — американський письменник та історик літератури; професор французької та іспанської мови в бостонському коледжі (пізніше — університеті, одним із фактичних засновників якого він був). Автор капітальної праці «Історія іспанської літератури» (1849). П. Кулиш перекладав цю працю (скорочено) російською мовою і друкував її в журналі «Отечественные записки» за 1852 р. (№№ 2, 3, 6, 7, 12).

...*Южна Русь була могутим варязьким царством.*— Йдеться про Київську Русь, могутню ранньофеодальну державу, що існувала в першій половині 12 ст. на території України. Перший, відомий з історичних джерел, давньоруський князь Олег походив з варягів-

...*тогочасна Україна злагодилась на життя вкупі з нашою.*— В результаті другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі Правобережна Україна, яка після Андрусівського перемир'я 1667 р. перебувала під владою Польщі, була приєднана до Росії.

Андрусівський мир — Андрусівське перемир'я (1667) між Росією і Польщею, що завершило російсько-польську війну 1654—1667 рр. За Андрусівським перемир'ям, укладеним на 13,5 років, за Росією закріплювались Смоленськ, Сіверська земля та Лівобережна Україна разом з м. Києвом, а Правобережна Україна відходила до Польщі.

... *в моєму слові при толкованій по-московськи «Чорній раді».*— Йдеться про епілог до видання «Чорної ради» російською мовою (1857), відомий під назвою «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к «Черной раде».

Кір — Кір II Великий (р. нар. невід.— 529 до н. е.), перший цар перської держави Ахменідів. За його правління до перської держави було приєднано частину Індії, Мідію, Вавілонію, грецькі колонії в Малій Азії.

Герольдія — особлива установа, створена Петром I в, 1722 р., що відала справами про дворянські титули і привілеї.

Непщевати — думати, роздумувати, вбачати (*стар-слов.*).

Есмань — назва двох невеликих річок на північно-східній окраїні України (Глухівщина). Тут вжито в розумінні північно-східної межі України.

«...*правда наша п'яна спить...*» — слова з поеми Т. Шевченка «Кавказ».

«*Деяння*» — «Деяння апостолов», п'ята книга Нового Завіту, в якій подаються відомості з історії християнської церкви. Читалася під час церковних відправ.

Передне слово до громади. (*Погляд на українську словесність*). Вперше надруковано в альманасі «Хата».— Издав П. А. Кулиш.— Петербург, 1860.— С. VII—XXII.

Подається за першодруком.

...*починаючи аж од Нестора.*— *Нестор* (р. нар. невід.— після

Петренко Микола Михайлович (1817—р. см. невід.) — український поет-романтик.

Александров Степан Васильович (90-і роки 18 ст.— 1846) — український поет (батько В. С. Александрова), автор поеми «Вовкулака», написаної в дусі гумористично-пародійних традицій.

...*Максимович передразнив древнього певця Ігореву*. — Йдеться про здійснений українським письменником і вченим М. О. Максимовичем (1804—1873) переклад «Слова о полку Ігоревім» («Песнь о полку Игореве, переведенная на украинское наречие Михаилом Максимовичем»).

Предисловие издателя. Вперше надруковано як передмову до публікації поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка» у виданні: Записки о Южной Руси.— Издал П. Кулиш.— Том второй.— С-Петербург, 1857.— С. 145—148.

Подається за першодруком.

Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. (Слово на виход Квітчиних повістей). Вперше надруковано окремою брошурою: Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. Слово на новий виход Квітчиних повістей.— Написав П. Кулиш.— Санкт-Петербург, 1858.

Подається за першодруком.

Тікнор Джордж (1791—1871) — американський письменник та історик літератури; професор французької та іспанської мови в бостонському коледжі (пізніше — університеті, одним із фактичних засновників якого він був). Автор капітальної праці «Історія іспанської літератури» (1849). П. Кулиш перекладав цю працю (скорочено) російською мовою і друкував її в журналі «Отечественные записки» за 1852 р. (№№ 2, 3, 6, 7, 12).

...*Южна Русь була могутим варязьким царством*... — Йдеться про Київську Русь, могутню ранньофеодальну державу, що існувала в першій половині 12 ст. на території України. Перший, відомий з історичних джерел, давньоруський князь Олег походив з варягів-норманнів.

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України у 1687—1708 рр. У 1708 р. під час вторгнення шведських військ у Росію перейшов на бік Швеції і після Полтавської битви 1709 р., де шведська армія зазнала поразки, разом з Карлом XII втік до Туреччини.

Розумовський Кирило Григорович (1728—1803) — останній гетьман Лівобережної України. З 1764 р. посада гетьмана була скасована царським урядом, а в 1781 р. ліквідовано і суспільно-політичний устрій Гетьманщини, який замінено загальнодержавним устроєм Російської імперії.

...*тогочасна Україна злагодилась на життя вкупі з нашою*... — В результаті другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі Правобережна Україна, яка після Андрусівського перемир'я 1667 р. перебувала під владою Польщі, була приєднана до Росії.

Андрусівський мир — Андрусівське перемир'я (1667) між Росією і Польщею, що завершило російсько-польську війну 1654—1667 рр. За Андрусівським перемир'ям, укладеним на 13,5 років, за Росією закріпились Смоленськ, Сіверська земля та Лівобережна Україна разом з м. Києвом, а Правобережна Україна відходила до Польщі.

... *в моєму слові при толкованій по-московськи «Чорній раді»*. — Йдеться про епілог до видання «Чорної ради» російською мовою (1857), відомий під назвою «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к «Черной раде».

Кір — Кір II Великий (р. нар. невід.— 529 до н. е.), перший цар перської держави Ахменідів. За його правління до перської держави було приєднано частину Індії, Мідію, Вавілонію, грецькі колонії в Малій Азії.

Герольдія — особлива установа, створена Петром I в 1722 р., що відала справами про дворянські титули і привілеї.

Непщевати — думати, роздумувати, вбачати (*стар-слов.*).

Есмань — назва двох невеликих річок на північно-східній окраїні України (Глухівщина). Тут вжито в розумінні північно-східної межі України.

«...*правда наша п'яна спить*...» — слова з поеми Т. Шевченка «Кавказ».

«Деяния» — «Деяния апостолов», п'ята книга Нового Завіту, в якій подаються відомості з історії християнської церкви. Читалася під час церковних відправ.

Передне слово до громади. (*Погляд на українську словесність*). Вперше надруковано в альманасі «Хата». — Издав П. А. Кулиш.— Петербург, 1860.— С. VII—XXII.

Подається за першодруком.

... *починаючи аж од Нестора*... — *Нестор* (р. нар. невід.— після 1113), давньоруський письменник і літописець. Вважається найбільш імовірним автором і упорядником «Повісті минулих літ» — видатної пам'ятки літописання Київської Русі.

...*наші заесманські сусіде*... — тут: росіяни.
... *чепуркувату карамзинцину*... — Йдеться про творчість російського письменника М. М. Карамзіна (1766—1826), основоположника сентименталізму в російській літературі, та її вплив на тогочасний літературний процес.

Первоцвіт Щоголева і Кузьменка. (Слово од іздателя). Вперше надруковано в альманасі «Хата» (с. 1—4) як передмова до підбірки поезій П. С. Кузьменка та Я. І. Щоголева.

Подається за першодруком.

... в його московським «Українці» — Йдеться про альманах «Українець», виданий 1859 р. в Москві відомим українським письменником і вченим М. О. Максимовичем.

... поезія якогось... Щоголева. — Перші поетичні твори Я. І. Щоголева (1823—1898) друкувались ще на початку сорокових років, зокрема в літературному збірнику «Молодик», виданому І. Бецьким (1843, 1844).

... вірші іншого поета, пана Кузьменка. — Кузьменко Петро Семенович (1831—1867) — автор поетичних творів в дусі романтиків 30—40-х років та оповідань з життя села,

Приказки Гребінки. (Од іздателя). Вперше надруковано в альманасі «Хата», с. 41—42, як передмова до підбірки байок Є. П. Гребінки. Подається за першодруком.

Характер и задача украинской критики. Вперше надруковано в журн. «Основа». — 1861. — № 2. — С. 157—162.

Подається за першодруком.

Обідрана, сиротою // Понад Дніпром плаче... — Рядки з вірша Т. Шевченка «До Основ'яненка».

Слово над гробом Шевченка. Вперше надруковано в журн. «Основа» (1861. — № 3. — С. 5—6), в тексті статті Л. Жемчужникова «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение».

Подається за першодруком.

Простонародность в украинской словесности. Вперше надруковано в журн. «Основа». — 1862. — № 1. — С. 1—10.

Подається за першодруком.

Ріль Вільгельм (1823—1897) — німецький історик культури і письменник. П. Куліш взяв як епіграф до своєї статті цитату із його книги «Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik» (1853) («Природна історія народу як основа німецької соціальної політики»). Нижче наводиться переклад цієї цитати: «Дорога до права веде через звичаї, дорога до свободи — через самопізнання, дорога до могутності — через вповнене любов'ю досягнення нашої національної своєрідності. Такий шлях є повільним, зате надійним, і жоден, навіть прекрасний зигзаг не виводить із тупика».

... разве немного ниже Данта и Петрарки. — Наведений нижче, у вимозці, уривок із поеми Байрона «Паломництво Чайльд-Гарольда» англійською мовою у власному перекладі П. Куліша звучить так:

«Петрарка, Данте й бард прозовий, вряд чи менший
Від них творящий дух? Він знаний всім по сотні
Любовних повістей...»

(Див. видання: «Чайльд-Гарольдова мандрівка». У перекладі П. Куліша. — Львів, 1905. С. 135).

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський і український учений-філолог, славіст. Тривалий час працював у Харківському університеті, керував кафедрою слов'янознавства. Активний учасник літературного життя Харкова у 30-х роках 19 ст., засновник гуртка українських поетів-романтиків.

Гоголь перед судом обличительной литературы. — Н. Герсеванова. — Одесса, 1861. — В 8-ю д. — Стр. 171. Вперше надруковано в журн. «Основа». — 1862. — № 1. — С. 52—56.

Подається за першодруком.

Герсеванов Микола Борисович (р. нар. невід. — 1871) — російський публіцист (писав переважно на військову тематику) і критик. Автор книги «Гоголь перед судом обличительной литературы» (1861).

Булгарін Фадей Венедиктович (1789—1859) — російський журналіст і письменник. Як літературний критик виступав проти Пушкіна, Гоголя, Белінського.

Сенковський Осип Іванович (1800—1858) — російський письменник, журналіст і сходознавець. Редактор і видавець журналу «Библиотека для чтения» (1834—1856). У своїх статтях і рецензіях виявляв негативне ставлення до Гоголя і реалістичного напрямку в літературі.

Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик, письменник і журналіст, редактор журналу «Москвитянин» (1841—1856).

Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придніпрянцем. — Київ. (Два випуски). 1850, 1860. Вперше надруковано в журн. «Основа». — 1862. — № 1. — С. 57—64.

Подається за першодруком.

Збірка перекладених з польської творів анонімного автора, що вийшла 1850 р. в Києві.

Виходить, що українська словесність справді така дурниця, як от про неї мовляв московський «День». — Московська газета «День» надрукувала статтю Соковенка «О степени самостоятельности малорусской литературы», в якій заперечувався самотній характер української мови й літератури. Стаття була характерним виявом тієї гострої полеміки, яка розгорнулася між журналом «Основа» і російською періодикою реакційного напрямку («Вестник Западной и Юго-Западной России», «День» «Русский вестник») навколо питань, пов'язаних із розвитком української культури, мови й літератури.

Nascuntur — народжуються (латин.).

... звернем увагу громадську на одного тільки писателя Ревякіна...— Журнал «Основа» опублікував у 1862 р. (№№ 1, 2, 5, 10, 11, 12) цикл нарисів В. Ревякіна «Сближение и следы», де в легендарно-анекдотичному плані розповідалось про події з історичного минулого українського народу.

Перегляд українських книжок. Вперше надруковано в журн. «Основа».— 1862.— № 3.— С. 48—53.

Подається за першодруком.

Крашевський Юзеф (1812—1887) — польський письменник, автор творів з селянського життя та на історичну тематику, часто звертався до української теми.

Марко Онука — псевдонім Метлинського Семена Лук'яновича (рр. нар. і см. невід.), українського поета і етнографа 50—60-х років 19 ст., брата А. Метлинського.

[Віктор Забіла]. Вперше надруковано в львівському журн. «Правда».— 1869.— № 48.— С. 396,— під заголовком «Некролог», без підпису.

Подається за першодруком, під редакційним заголовком.

З М І С Т

Чорна рада. Хроніка 1663 року 6

О П О В І Д А Н Н Я

Циган (*Уривок з казки*) 156
Орися 159
На поштової дорозі в Малоросію 166
Сіра кобила 175
Півпівника (*Гішпанська дитська казочка*) 178
Гордовита пара (*Бабусине оповідання*) 182
Дівоче серце (*Ідилія*) 189
Січові гості (*Споминки старого діда*) 204
Мартин Гак 216
Товкач (*Оповідання Ауербаха*) 225

Л И С Т И З Х У Т О Р А

Про городи й села
Лист I 244
Лист II 251
Лист III
Чого стоїть Шевченко як поет народний 256
Лист IV
Про злодія у селі Гаківниці 262
Лист V
Хто такий хуторянин 274

Д РА М А Т И Ч Н І Т В О Р И

Колії 282
Іродова морока (*Святочное представление на малорусском языке*) 302
Байда, князь Вишневецький (*Драма, 1553—1564*) 332

С Т А Т Т І Т А Р Е Ц Е Н З І І

Об отношении малороссийской словесности к общерусской
(*Эпilog к Черной раде*) 458
Взгляд на малороссийскую словесность
по случаю выхода в свет книги

«Народні оповідання Марка Вовчка» 477
Предисловие издателя 485
Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті
(Слово на новий виход Квітчиних повістей) 487
Передне слово до громади
(Погляд на українську словесність) 504
Первоцвіт Щоголева і Кузьменка
(Слово од издателя) 512
Приказки Гребінки (Од издателя) 514
Характер и задача украинской критики 515
Слово над гробом Шевченка 521
Простонародность в украинской словесности 522
Гоголь перед судом обличительной литературы 532
Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані
і скомпоновані Придніпрянцем 537
Перегляд українських книжок 545
[Віктор Забіла] 550

Примітки 552

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

КУЛИШ
Пантелеймон Александрович

СОЧИНЕНИЯ

В ДВУХ ТОМАХ

Том второй

ЧЕРНЫЙ СОВЕТ. ХРОНИКА 1663 ГОДА

РАССКАЗЫ

ДРАМАТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

СТАТЬИ И РЕЦЕНЗИИ

Подготовил тексты,
составление и примечания Н. Л. Гончарук

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»

На украинском языке

Редактор С. І. Шевцова
Художне оформлення Ю. Г. Новикова,
О. Г. Новикова
Художній редактор С. П. Савицький
Технічні редактори Т. М. Мацапура,
О. М. Грищенко
Коректори В. Ф. Котляревська,
Н. І. Прохоренко

ИБ № 4541

Здано до складання 11.05.89.
Підписано до друку 20.10.89.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура літературна. Друк високий
Умовн. друк. арк. 31,08. Умовн. фарбовідб 31,29.
Обл.-внд. арк. 32,343. Тираж 90 000 пр
Зам. 9—1855. Ціна 2 крб. 70 к.
Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Куліш П. О.

К-90 Твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1989.— Т. 2: Чорна
рада: Хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні
твори; Статті та рецензії / Підгот. тексти, упоряд.
і склав приміт. М. Л. Гончарук.— 586 с. портр.

ISBN 5-308-00534-6 (т. 2)

ISBN 5-308-00535-4

До тому ввійшли перший український соціальний історичний
роман «Чорна рада», оповідання різної тематики, драматичні
твори, важливіші з літературно-критичних виступів письменника.

К 4702640106—056-а 56-а. 89
М205(04)—89

ББК 84Ук1

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1990 рік

Готуються до друку та виходять у світ

АЛЧЕВСЬКА Х. О. Твори.

До книжки ввійшла найістотніша частина творчого доробку талановитої представниці демократичного табору в українському письменстві перших трьох десятиріч ХХ ст. Христини Алчевської (1882—1931). Її інтимна та громадська лірика належить до непересічних художніх цінностей і свідчить про значний внесок поетеси у розвиток вітчизняної культури.

Натура пристрасна, громадськи активна, вона вперше на Україні встановила пам'ятник Т. Шевченкові на Харківщині.

Крім оригінальних поезій, драматичних поем «Луїза Мішель» і «Загибель молодої людини», до видання ввійшли поетичні переклади з російської, французької та інших мов, найкращі прозові твори письменниці, літературно-критичні статті та публіцистичні праці, автобіографія, спогади про видатних сучасників — І. Франка, Лесю Українку, М. Коцюбинського, В. Стефаніка, Ольгу Кобилянську, Ганну Барвінок, — позначені гострою спостережливістю і теплим почуттям.

КОСТОМАРОВ М. І. Твори в 2-х томах.

Микола Костомаров (1817—1885) — один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, відомий світові як видатний український і російський історик, етнограф, фольклорист, критик, статті якого друкувалися в прогресивних часописах «Основа», «Современник», «Отечественные записки».

В пропонованому двотомнику представлена непересічна художня спадщина М. Костомарова-письменника.

До першого тому ввійшли поезії із збірок «Українські балади», «Вітка», переклади та переспіви з Байрона, Шекспіра, історичні драми «Сава Чалий», «Эллины Тавриды», оповідання соціально-психологічної тематики «Незаконно-рожденные», «Тайновидец» та інші твори.

У другому томі — історичні повісті, в яких яскраво відображено побут, звичаї, трагічні події XVII—XVIII ст., — «Сын», «Кудеяр», «Холуй, (Холоп)», «Сорок лет», «Черниговка». В них звучить співчуття трудящому народу, повага до його історичного минулого, чути ноти соціального протесту.

МОВА В. С. (ЛИМАНСЬКИЙ). Старе гніздо й молоді птахи. Поезія. Проза. Драматургія.

Василь Мова-Лиманський (1842—1891) — український письменник, який відображає в своїй творчості соціальні процеси пореформеної доби.

У книзі вміщено оригінальні поетичні та прозові твори письменника, які давно не видавалися. Це — позначена романтичними віяннями збірка «Проліски», до якої ввійшли цикли «Самотні пісні та думи», «До земляків-роботяг», «Троїсте кохання», переклади із «Слова о полку Ігоревім».

З драматичних творів — п'єса «Старе гніздо і молоді птахи»; з прозових — «Малюнок з натури», «Три мандрьохи», в яких зображено занепад старого військово-патріархального устрою, класове розшарування і зародження нових, капіталістичних відносин на Кубані.

Шановні читачі!

Попередні замовлення на українські видання, подані Вами до книгарень республіки, сприятимуть своєчасному одержанню книжок.

Знайомтеся з нашим тематичним планом, робіть свої замовлення.

Адреса магазину «Книга — поштою»: 252117, Київ, вул. Попудренка, 26.